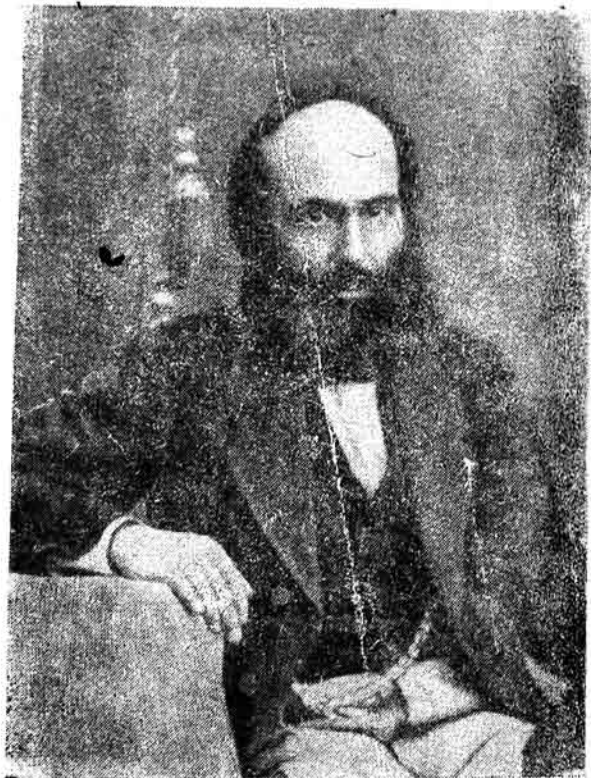

БЭСЭН БЭЛ
ЗЭРДАБИ

СЭЧУЛМИШ ЭСЭЛЭРИ

HƏSƏN BƏY ZƏRDABI

f
3-36

СЕЧИЛМИШ
ƏСƏРЛƏРİ

76996

18
4
28

М. С. А. З. М. О. В. С. С. Р.
Азәрбајҹан Республїкы
КҮТӘПХАНАСЫ

АЗƏРБАЈЧАН ДƏВЛƏТ НƏШРИЈАТЫ
Бакы • 1960

РЕДАКСИЈАДАН

Азәрбајчан халгынын көркәмли маарифпәрвәр хадими вә тәбиәтшүнас алыми Гәсән бәј Мәликов Зәрдабинин Азәрбајчан ССР ЕА Фәлсәфә бөлмәси тәрәфиндән чапа һазырланмыш сечилмиш әсәрләри ики чилддән ибарәтдир. Биринчи чилдә Зәрдабинин Азәрбајчан дилиндә јазмыш олдуғу мәгаләләр вә әсәрләр, икинчи чилдә исә ошун рус дилиндә јазмыш олдуғу мәгаләләри дахилдир.

Һ. М. Зәрдабинин сечилмиш әсәрләрини Фәлсәфә бөлмәсинин баш елми ишчиси, фәлсәфә елмләри намизәди З. Б. Көјүшов чапа һазырламышдыр. Һ. М. Зәрдабинин сечилмиш әсәрләринин чапа һазырланмасы илә әлағәдар олан елми-көмәкчи ишләри Азәрбајчан ССР Республика Әлјазмалары фондунун елми ишчиси А. Ә. Ибраһимов, Фәлсәфә бөлмәсинин әмәкдашлары С. Ч. Рзагулузадә, Е. Е. Заманова, Һ. И. Гәсәнов, Ш. Ј. Исмајылов көрмүшләр.

Һ. М. Зәрдабинин әсәрләриндә олан фарсча вә әрәбчә мәтнләри Азәрбајчан дилинә Азәрбајчан ССР ЕА Шәрғшүнаслығы институтунун баш елми ишчиси, фәлсәфә елмләри намизәди Ә. Ә. Әминзадә вә Фәлсәфә бөлмәсинин әмәкдашы С. Ч. Рзагулузадә тәрчүмә етмишләр.

Филоложии елмләри намизәдләри, досент Ә. М. Миррәһмәдов, М. М. Ағамиров, С. М. Гүсәјнов, Н. Ф. Ахундов, Ә. Һ. Оручов, Ә. Ә. Сәидзадә, фәлсәфә елмләри намизәдләри, досент Ә. М. Әһмәдов, Ә. М. Акаһи, З. А. Мәммәдов, биоложи елмләри намизәди, досент М. А. Ахундов Һ. М. Зәрдабинин сечилмиш әсәрләринин чапа һазырланмасы мәсәләләринин музакирәсиндә фәал иштирак едәрәк, әсәрләрин тәртиби вә гејдләрини мүкәммәлләшдирилмәсининә јахындан көмәк етмишләр.

Сектор философии
Академии наук Азербайджанской ССР

Гасан бек Зардаби
ИЗБРАННЫЕ ПРОИЗВЕДЕНИЯ
(на азербайджанском языке)

Өзүнүн бүтүн шүүрлү һәјатыны халгын сәадәти, онун итисади вә мәдәни тәрәггиси уғрунда мүбаризәјә сәрф етмиш Һ. М. Зәрдабинин зәнкин идеја ирси јалһыз Совет һакимијјәти илләриндә өјрәнилмәјә башланылмышдыр. Кијевдә охујан азербайчанлы тәләбәләрин 1912-чи илдә китабча һалында нәшр етдикләри «Торпаг, су вә һава», «Бәдәни сәламәт сахламаг дүстурул-әмәлидир» әсәрләри итисна едиләрсә, Һ. М. Зәрдабинин әсәрләри биринчи дәфәдир ки, топланыб чап едилди. Зәрдабинин сечилмиш әсәрләринин биринчи чилдинә бу китабчалардан әләвә мүхтәлиф дөврләрдә «Әкинчи», «Һәјат» гәзетләриндә, «Дәбистан» вә «Мәктәб» мәчмуәләриндә чыхмыш мәгаләләри дахил едилмишдир.

Тәртиб заманы чүз'и имла дәјишикликләри едилмәклә Зәрдабинин әсәрләринин орижиналдакы үслуб вә имласы сахланылмыш вә әсас е'тибары илә хронологија принцип нәзәрдә тутулмушдур. Лакин бә'зи мәгаләләр мүәллифин өлүмүндән сонра гәзетләрдә дәрч едилдијиндән вә әлјазмалары сахланылмадығындан бу мәгаләләрин нә вахт јазылдығыны мүәјјән етмәк мүмкүн олмамышдыр вә мүвафиг мөзулара ујғун јерләрдә верилмишдир.

Әлбәттә, Зәрдабинин бә'зи мәгаләләри чох сәтидир, әсәрләриндәки бир сыра мүддәалар мүасир нөгтеји-нәзәрдән көһнәлмиш, елм вә техниканын тәрәггиси илә тәкзиб едилмишдир. Лакин бүтөвлүкдә Зәрдабинин идеја ирси бу күн белә өз тәрәвәтини итирмәмиш, онун ичтимай вә фәлсәфи көрүшләрини, тәбиәтшүнаслыг саһәсиндәки зәнкин фикирләрини вә кечән әсрин 70-чи илләриндән башлајараг XX әсрин әввәлләринә гәдәр Азербайчанын итисади, ичтиман вә мәдәни һәјатында баш верән дәјишикликләри там долғунлуғу илә өјрәнмәк үчүн бөјүк әһәмијјәт кәсб едир.

Милли мәдәнијјәтимизин бөјүк нумајәндәләриндән бири, аловлу вәтәнпәрвәр Һ. М. Зәрдабинин мәдәни ирсинин топланмасы саһәсиндә едилән бу илк тәшәббүс, шүбһәсиз, бә'зи нөгсән вә үсурлардан азад дөјилдир. Охучуларымыздан хаһиш едилди ки, бу нәшр барәдә өз гејдләрини вә арзуларыны Фәлсәфә бөлмәсинә (Бакы, Зевин күчәси, 4) билдирсинләр. Һ. М. Зәрдабинин әсәрләринин сонракы нәшрини даһа да мүкәммәлләшдирмәк үчүн охучуларымызын арзу вә гејдләри мәмнунијјәтлә нәзәрә алыначагдыр.

Азербайжан ССР ЕА Фәлсәфә бөлмәси

ҺӘСӘН БӘЈ МӘЛИКОВ ЗӘРДАБИ

(1842—1907)

Азербайжан халгынын мәдәнијјәти тарихиндә көркәмли маарифпәрвәр вә тәбиәтшүнас алим Һәсән бәј Зәрдаби фәхри јер тутур. О, 40 илдән артыг бир дөвр әрзиндә Азербайжан халгынын сәадәти вә тәрәггиси уғрунда јорумлағ билмәдән әзмлә мүбаризә апармышдыр. Өз һәјатынын мә'насыны халгын сәадәти уғрунда мүбаризәдә көрән Зәрдаби, зәнкин вә чохчәһәтли һәјат јолу кечмишдир. Халгымызын мадди вә мә'нәви һәјатынын елә бир саһәси олмамышдыр ки, бу бөјүк мүбаризи дүшүндүрмәсин. О өз гаршысына Азербайжан халгыны јохсулдуғдан, чәһаләт вә авамлығдан хилас етмәк кими нәчиб бир мөгсәд гојмушду вә бунун үчүн маарифи әсас васитә сечмишди. Мөвһумат вә орта әср керилијинин һөкм сүрдүјү, халгымызын чәһаләт вә зүлмәт ичәрисиндә боғулдуғу бир дөврдә Зәрдаби маариф мәш'әлини јандыранлардан бири олмуш вә өмрүнүн сонунадәк бу мәш'әли әлиндән јерә гојмамышдыр. «Маарифдән, елмдән мәһрум бир халг ишығдан мәһрумдур» — дөјән Зәрдабинин бүтүн һәјаты халгын маарифләnmәси иши илә бағлы олмушдур. О, һағлы олараг Азербайчанда ана дилиндә тәһсилин, гадын тәһсилинин, Азербайжан театры вә мөтбуатынын баниси һесаб едилди.

XIX әсрин икинчи јарысында Азербайчанда ичтиман, фәлсәфи вә елми фикрин көркәмли нумајәндәләриндән бири олан Зәрдаби Азербайжан зијалыларынын бүтөв бир нәслини јетишдирмишдир. Тәсадүфи дөјилдир ки, мүасирләри ону «Загафгазија мүсәлман зијалыларынын мүәллими вә мә'нәви атасы» адландырмашлар.

ква Университетинин физика-риязијат факултәсинин тәбиәтшүнаслыг шө'бәсинә имтаһансыз гәбул едилмишдир. Һәсән бәј 1865-чи илдә Москва Университетини дә ә'ла гијмәтлә гуртармышдыр. 1865-чи ил ијун ајынын 10-да Москва Университетинин Елми Совети нүмунәви әхлагына вә ә'ла мүвәфғәғијјәтләринә көрә она намизәдлик дәрәчәси вермишдир.

Москва Университетиндәки тәләбәлик илләри Һәсән бәј Зәрдабинин дунјакөрүшүнүн формалашмасында мүһүм рол ојнамышдыр. Бу илләрдә о, габагчыл рус зијалылары илә таныш олмуш, мүтәрәғги рус тәбиәтшүнасларындан дәрс алмыш, ингилаби әһвали-руһијјәли тәләбәләрлә даим тәмасда олмушдур.

Һәсән бәјин Москва Университетиндәки тәләбәлик илләри Русија ичтимаи һәјатынын чох мүһүм дөврүнә тәсадүф едир. Кечән әсрин 60-чы илләри Русијада «бөјүк ислаһатлар» вә «ингилаби партлајышын тамамилә мүмкүн» олдуғу дөвр иди*. Бу дөврдә Русијада ингилаби ситуасијанын билаваситә тәсири алтында ичтимаи һәјатда чанланма просеси башламышды. Елмә, билијә түкәймәз һәвәс, алынан биликләрин билаваситә һәјата тәтбиг едилмәси вә илләрдән бәри позулуб боғучу һала кәлмиш ичтимаи мүһити тәмизләмәк уғрунда гәт'ијјәтли мүбаризә 60-чы илләрин мүтәрәғги хадимләринин характер хүсусијјәтләри иди. Мүасирләри һағлы оларағ Һәсән бәј Зәрдабинин дә «60-чы илләрин шанлы хадимләри нәслинә мәнсуб» олдуғуну гејд етмишләр.

Москва Университетини битирдикдән сонра она Москвада галмағ тәклиф едилирсә дә, Һәсән бәј бөјүк идеаллар вә амалларла доғма вәтәни Азәрбајҗана гајыдыр вә бүтүн шүүрлу өмрүнү халгыны кериликдән вә зүлмдән хилас етмәк уғрунда мүбаризәјә сәрф едир. Һәсән бәј Зәрдабинин гәләм јолдашларындан бири олан мәшһур публисист Н. Бајздренко Зәрдабинин фәалијјәтиндән данышаркән ону Чернышевскинин гәһрәманларына бәнзәтмиш вә јазмышды ки, «Чернышевскинин гәһрәманлары нечә һәрәкәт етмишсә, Һәсән бәј дә о чүр һәрәкәт етмишди. Һәсән бәј «Нә етмәли?»нин ресепти үзрә фәалијјәт көстәрирди**.

* В. И. Л е н и н, Әсәрләри, 2-чи чилд, сәһ. 29.

** «Бакинец» гәзети, 1907-чи ил, № 6.

Зәрдаби тәһсилдән гајытдыгдан сонра Азәрбајҗанда чошгун маарифчилик фәалијјәтинә башлајыр. О, әввәл-ләр Тифлис «Межевоја палата» идарәсинин 8-чи меже-вој комиссијасында хидмәт едир, сонра Губада мәһкәмә катиби вәзифәсиндә ишләјир. Бу вәзифәләрдә чалышар-кән Зәрдаби јерли мүлкәдарларын, бәјләрин, чар чинов-никләринин өзбашыналығынын, кәндләрдә һөкм сүрән һүгүгсузлуғун, ганунсузлуғун, рүшвәтхорлуғун билавә-ситә шәһиди олмуш вә һүгүглары һәр аддымбашы тап-даланан, вар-јохдан чыхмыш јохсул кәндлиләрин гызғын мүдафиәчиси кими чыхыш етмишдир. О, кәндлиләрин һүгүгларыны онлара баша салмагла бәрабәр мүлкәдар-лар вә чар мәмурлары илә ачыг мүбаризәә киришир. Тәбиәти етибары илә чәсур вә горхмаз олан Зәрдаби дөвләт хидмәтиндә оларкән өз ирадәсинин әксинә һәрә-кәт етмәјә вә өзүндән јүксәк мәмурларын әмрләрини сөзсүз јеринә јетирмәјә мәчбур олдуғундан бу вәзифә-ләрдә чох гала билмир. 1868-чи илин 4 октябрында Зәрдабинин мәзуннијјәтдән сонра ишә башламадығына көрә ишдән чыхардырлар. Тәхминән он дөрд ај* ишсиз галдыгдан сонра Зәрдаби 1869-чу ил нојабрын 18-дә Гағгаз мәктәб даярәсинин мүдиринин әмри илә Бақы реалны кимназијасына тәбнијјат тарихи мүәллими вәзи-фәсинә тәјин едилир. Чошгун енержијә вә бөјүк истеҗа-да малик олан кәнч мүәллим бүтүн бачарығыны вә вар-гүввәсини халга хидмәт ишинә сәрф етмәјә башлајыр.

Зәрдаби бу илләрдә јалныз дәрс демәклә кифәјәтлән-мәјиб, һәм дә азәрбајҗанлылары мәктәбә чәлб етмәк, онлара көмәк етмәк үчүн «чәмијјәти-хејријјә» дүзәлтмәк вә саир ишләрә дә мәшғул олур. 1872-чи илдә Зәрдаби јохсул тәләбәләрә мадди көмәк етмәк вә бәзи мәдәни тәдбирләри һәјата кечирмәк үчүн «чәмијјәти-хејријјә» дүзәлдир вә бу мәғсәдлә Шамахыдан башламыш Кәнчә-јә вә Гарабага гәдәр, демәк олар ки, Азәрбајҗанын бүтүн ири шәһәр вә кәндләрини кәзир.

1873-чү илдә о өз тәләбәси Нәчәф бәј Вәзировла бирликдә Мирзә Фәтәли Ахундовун «Һачы Гара» ком-

* Элдә олан сәнәдләр кәстәрир ки, бу он дөрд ај мүддәтиндә дә Н. М. Зәрдаби бикар галмамышдир. О бу заман Шамахыда ол-муш вә гејри-рәсми олараг Шамахи даярә халг мәһкәмәсинин нә-диндә вәкиллик етмишдир. (Бах. Күрчүстан ССР Мәркәзи Дөвләт тарих архиви, фонд 422, сјаһы 1, вәрәг 3).

дијасыны тамашаја гојур ки, бунунла да Азәрбајҗан театрынын бинасы гојулур. Зәрдаби өзү бу барәдә јазырды: «Бақы кимназијасында Бақы әһлиндән охујан ушаглар артыр исә дә, кәнардан кәләнләр артырды. Әлбәттә, онларын ичиндә јохсуллары да вар иди вә он-лара көмәк етмәк лазым олурду. Беләдә нә гајымалы? «Чәмијјәти-хејријјә» бина тутмады. Кәнардан бир гәпик верән јох, бир тәрәфдән дә охујан ушаглар артыр, кими-синин палтары, кимисинин мәнзили, кимисинин јемәјә хәрәји вә кимисинин кимназијаја вермәјә охумаг пулу јох вә көмәксиз дә кечинмәк мүмкүн дејил.

Мән Тифлисдә гуллуғ едән вахтда мәрһум М. Ф. Ахун-дов өз комедија китабынын бир чилдини мәнә вермишди. Кимназијада 50-јә гәдәр мүсәлман шакирдләри вар иди. Онларын 30-у пансионда (мәктәбин лејли вә нәһари шө'-бәсиндә) падаһлыг хәрчи илә охујурдулар. Онлардан 10—15-и ахырынчы кластарда идиләр. Бир нечә күн онлары јығыб Мирзә Фәтәлинин комедијаларыны онлара охујуб тәвәгге ејләдим ки, онларын бирисини сечиб ојна-сынлар. «Һачы Гара»ны сечдиләр. Сонра роллары пәјла-јыб, бајрам күнләри онлары јығыб өјрәдәндән сонра е'ламанмәләр јазыб пәјладаг ки, филан күнү, филан јер-дә мүсәлманлар театр чыхардачәг... Ојнајанлар чох јахшы ојнады. Әләлхүсус Әскәр бәј Адыкөзәлов һачы Гараны. 40—50 маната гәдәр вүсул олду. Ојнајан ушаг-лара вүсул олан мәбләғи вериб тапшырдым ки, өз фүгә-раларына пәјласынлар»*.

Бақыда Азәрбајҗан дилиндә театр чыхарылмасы о заман фөвгәләдә бир һадисә иди. Азәрбајҗанда театр сәнәтинин әсасынын гојулмасынын даһи Азәрбајҗан мүтәфәккири вә драматургу М. Ф. Ахундова нә гәдәр бөјүк тә'сир бағышладығыны гејд едәрәк Зәрдаби јазыр:

«Биз Бақыда мүсәлман театры чыхармағымызы Тиф-лис гәзетләринә јазмышдылар. Мәрһум Мирзә Фәтәли ону охујуб мәнә бир узун кағыз јазмышды вә чох разылыг еләмишди ки, өз сағлыгында онун комедијасыны мүсәл-манлар өз түрк (Азәрбајҗан — З. К.) дилиндә чыхартды-лар вә чох һејфсиләнмишди ки, мән она пиш әз вахт јазма-мышам ки, өзү дә ону кәлиб өз көзләри илә көрәјди вә бир дә јазмышды ки, онун өзүнә «Һачы Гара» гејри комедијаларындан артыг хош кәлир вә тәвәгге еләмиш-

* Бах: бу китаб, сәһ. 219—220.

ди ки, Тифлисə кəлəндə она бир-бир дєјим ки, Һәр кəs өз ролуну нечə ојнады?»*.

Һəsən бəј Зєрдаби Бақы реалны мəkтəбиндə ишлэр-кən Азэрбајчанын ичтиман, иттисади вə мэдəни һəјатыны дєриндэн өјрəнир вə белə бир əгидəјə кəлир ки, узун иллэр эрзиндə халгын јаделли ишғалчыларын һүчумуна мəруз галмасы, һабелə чаризмин башга учғарлар кими бурада да мүстəмлəkə сижасəти јеритмəsi нəтичəсиндə чохэсрлик бир мэдəнијјэтə малик олан Азэрбајчанда əһалинин эксəријјəти «чəһалэт вə зүлмэт думаны» ичəрисиндə боғулмағда иди. Кечэн эсрин 60—70-чи иллəриндэн башлајарағ Бақыда вə Азэрбајчанын башга рајонларында капитəлист мүнəсибəтлэринин јаранмасына вə инкишаф етмəсинə бахмајарағ, бүтөвлүкдə Азэрбајчан кəнд тэсэррүфағ өлкəsi оларағ галмағда иди. Кечэн эсрин ахырында Јелизаветпол губернијасында бүтүн əһалинин 89,4 фаизи, Бақы губернијасында исə 79,6 фаиз кəнддə јашајырды**. Бу дөврдə Азэрбајчан һэлə эсəсэн башдан-баша савадсызлар өлкəsi иди. Чар һөкүмəтинин јерли идарə органлары вə һабелə јерли феодаллар зəһмəткешлэрини шүурлу олдуғда ағыр əзаб вə изтираблара сəбрлə вə итаəткарлығла дөзмəјчəјиндэн горхарағ, һәр васитə илə зəһмəткеш күтлэлэри чəһалэт вə зүлмэтдə сахламаға чəһд едирдилэр.

1897-чи ил Русија империјасы əһалисинин биринчи сижəһыјаалма нəтичэлэринə кэрə Азэрбајчанын Бақы вə Јелизаветпол губернијаларында кəнд əһалисиндэн савадлылар јалныз 4,6 фаиз тəшкил едирди. Чар һөкүмəтинин рəсми нүмəјəндэлэри Азэрбајчан əһалисинин савадлылығ фаизинин сон дэрəчə ашағы олмасыны етираф едэрək онун эсил-сəбəбини гəсдэн кизлэдиб иддиа едирдилэр ки, куја «мүсəлманлар тəһсил алмаға лағеддилэр»***.

Үмумијјəтлə, Зэрдабинин фəалијјэтə башладығы дөврдə Азэрбајчанын шəһэр вə кəндлэриндə һэлə дə феодалпатриархал мүнəсибəтлэри, мөвһумат вə чəһалэт һөкм сүрмөкдə иди. Буна кэрə дə Зэрдаби дэрк едирди ки,

* Бах: бу китаб, сəһ. 220.

** Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 года по Бакинской и Елизаветпольским губерниям 1905 г. Издание статистического Комитета МВД, сəһ. III—V.

*** Јенə орада.

«Әкинчи» гəзетинин башлығы.

жалныз бир-ици мэдэни тэдбири һәјата кечирмәклә иш битмир. Зәрдаби өзүнүн дедији кими «јухулу гардашларыны гәфләт јухусундан ојатмаг» вә бүтүн халгын «гәл-бинә дахил олмаг» үчүн даһа кәсәрли васитә ахтарыр. О белә бир васитәни халгын мәнәви инкишафында, ел-мини вә маарифин кениш јайылмасында мисилсиз әһәмијјәти олан, халгын өз ана дилиндә гәзетинин чыхмасында көрүрдү. Зәрдаби бу барәдә јазмышлы:

«Бизим сабиг «чәмијјәти-хејријјә» бина тутмадығындан, театр ојнанап отаг бош галдығындан ашкар олду ки, мүсәлман гардашларымызы бир јерә чәм едиб, зәманәјә мувафиг мәктәбханалар ачдырыб, күчә вә базарларда галан ушаглары охутмаг олмајачаг. Елмсиз дә бу зәманәдә доланмаг мүмкүн дејил...

Беләдә нә гајырмалы? Һәр кәси чағырырам кәлмәјир, кәстәрирәм көрмәјир, дејирәм ганмајыр. Ахырда көрдүм ки, онлары һарајлајыб чағырмагдан, онлара дәмәкдән башга бир гејри әлач јохдур. Олмаз ки, мәним сөзүмү ешидәнләрдән һеч бир ганан олмасын! Нечә ки, бир булағын сујунун алтына нә гәдәр бәрк даш гојсан, бир нечә илдән сонра о су төкүлмәкдән о бәрк даш мирур илә әријиб дешилир, һабелә сөз дә, әләлхүсус доғру сөз, мирур илә ганмазын башыны дешиб онун бејнинә әсәр едәр... Беләдә гәзет чыхартмагдан савај бир гејри әлач јохдур ки, кағызын үстә јазылмыш доғру сөзләр гапы-пәнчәрәләрдән о иман мәнзилләринә чата билсин. Һеч олмаз ки, доғру сөз јердә галсын. Һәр илдә он гәзет охујандан бириси охудуғуну ганса, онларын гәдәри ил-бәил артар. Ахырда о бәнд ки, сујун габағыны кәсмишди вә сују ахмаға гојмурду рәхнә тапар вә су мирур илә бәнди учуруб апарар»*.

1872-чи илин әввәлләриндә Зәрдаби өз арзусуну һәјата кечирмәк — доғма Азәрбајчан дилиндә гәзет бурахмаг үчүн билаваситә әмәли фәалијјәтә башлајыр. О бу јолда чидди чәтинликләрә раст кәлир. Нәһајәт, 1875-чи ил ијул ајынын 22-дә Русијада Азәрбајчан дилиндә илк гәзет олан «Әкинчи»ни нәшр етмәјә мүвәф-фәг олур**.

* Бах: бу китаб, сәһ. 226—229.

** «Әкинчи» гәзетиндән әввәл 1845-чи ил јанварын 4-дә Тифлисдә «Закавказский Вестник» гәзетинин бир бөлмәси кими «Гаф-

«Әкинчи» гәзетинин нәшри халгымызын һәјатында, мәдәнијәт тарихимиздә сон дәрәчә бөјүк мütәрәгги бир һадисә иди. Бунулла Азәрбајчан дилиндә дөври мөтбуатын әсасы гојулмушдур. «Әкинчи» гәзети халгымызын мәдәни тәрәггисиндә һәгигәтән мисилсиз бир рол ојнамышдыр. «Әкинчи»нин халгымызын һәјатында ојнадығы ролу, кечән әсрин 50—60-чы илләриндә «Қолокол» гәзети вә «Современник» мөчмусинин рус ичтимаи һәјатында ојнадығы мütәрәгги ролла мугәјисә етмәк олар. Аз бир вахтда «Әкинчи» гәзети Азәрбајчанда габагчыл идејаларын мәркәзинә чеврилмишиди. Русиянын һәр тәрәфиндән мütәрәгги мүсәлман зијалылары «Әкинчи»нин нәшри илә һәдсиз дәрәчәдә руһланараг буну јалныз Азәрбајчан үчүн дејил, бүтүн Гафгаз мүсәлманлары үчүн сон дәрәчә бөјүк әһәмијјәтә малик олан бир һал һесаб едирдиләр. «Әкинчи» гәзети әтрафында топланмыш маарифпәрвәр шаир Сејид Әзим Ширвани, драматург вә јазычы Нәчәф бәј Вәзиров, Әһсәнүл Гәваид, Әскәр бәј Адыкөзәлов Қорани, Әлизадә Ширвани вә башгалары о заманын габагчыл Азәрбајчан зијалыларынын өн чәркәсини тәшкил едәрәк мütәрәчә гүввәләрә гаршы, чәһаләт вә зүлмәтә гаршы, авамлыг, керилик вә мүһәфизәкарлыга гаршы кәскин мүбаризә апармышлар.

1 Н. М. Зәрдаби өзү «Әкинчи» гәзетинин әсас мөгсәдини вә вәзифәләрини шәрһ едәрәк гәзетин илк нөмрәләриндән бириндә јазмышды: «Һәр бир вилајәтин гәзети кәрәк о вилајәтин ајнасы олсун. Јәни о вилајәтин сакинләри еләдији ишләр, онлара лазым олан шәјләр, хүләсә онларын һәр бир дәрди вә хаһиши о гәзетдә чап олунсун ки, о гәзетә бахан, халгы ајнада көрән кими көрсүн»*.

Башга бир мәгаләдә о бу фикри бир даһа тәқрар едиб көстәрди ки, «гәзетин мурады халгын көзүнү ач-

газын бу тәрәфинин хәбәри» нәшр едилмишиди. Лакин јалныз бирчә нөмрәси мәлум олан бу гәзет, хүсуси гәзет олмајыб, рус дилиндә дөвләт ферманларынын дәрч олундуғу «Закавказский Вестник» дән Бабачан Лазарев тәрәфиндән тәрчүмә едилмиш вә јалныз 50 нүсхә чап едилмишиди. (Бах: А. З. Абрамишвили, Из истории Азербайджанской печати. С. М. Киров адына АДУ-нун «Елмин әсәрләри», 1956, № 10, сәһ. 69—89).

* Бах: бу китаб, сәһ. 78.

магдыр... гәзет дәрвиш кими нағыл дејә билмәз. Онун борчудур ишләрин јахшы вә јаманлығыны ајна кими халга көстәрсин, та халг өз кими бүгиндән хәбәрдар олуб, онун әлачынын далынчан олсун»*.

«Әкинчи» гәзети өз нәшри илләриндә (1875—1877) мәнз бу вәзифәләри лајигинчә јеринә јетирмишиди. Халгын сәадәти уғрунда, халгын көзүнү ачмаг үчүн ону елмә, мәдәнијјәтә говушдурмаг уғрунда мүбаризә «Әкинчи» гәзетинин әсас мөзмунуну тәшкил етмишиди.

Буна көрә дә тәсадүфи дејилдир ки, Русияда јашан јан халгларын бир сыра мütәрәгги нүмәјәндәләри «Әкинчи»нин нәшрини алгышлајыб, онун фәалијјәтинә јүксәк гијмәт вердикләри һалда, Азәрбајчандакы иртичачы гүввәләр, биринчи нөвбәдә имтијазлы феодал силкләринин нүмәјәндәләри: мүлкәдарлар, бәјләр, руһаниләр, чар чиновникләри, бир сөзлә, халгын авамлыг вә чәһаләтиндән өз мөгсәдләри үчүн истифадә едәнләрин һамысы гәзетә дүшмәнчилик мүнәсибәти бәсләмишләр. «Әкинчи»нин маарифчилик фәалијјәти онларын һамысынын ејни дәрәчәдә гәзәб вә нифрәтинә сәбәб олмушдур. Зәрдабијә вә «Әкинчи»јә гаршы бөһтан вә һәдәләрин арды-арасы кәсилмәмишиди. Лакин бу бөһтанлар, һәдәләр вә ачыг һүчумлар халг иши уғрунда һәгги мүбариз олан Зәрдабинин мәтин ирадәсини гыра билмәмишиди. О, кәләчәјә дәрин бир инамла бахырды, онда халгын чәһаләт вә гәфләт јухусундан ојана чагына гәтји бир инам һасил олмушду. Гарабагдан алдыгы кобуд вә тәһгиредичи бир һәчвә о, белә чаваб вермишиди: «Фикрим будур ки, бизим Зәрдаб кәндиңдә Гарабағын сәрһәддиндә бир даш гојдуруб онун үстүндә зикр олан һәчви тамам газдырым ки, кәләчәкдә бизим өвладлар о јадикара бахыб билсинләр ки, мән бу зәһмәт илә милләти-исламы гәфләтдән ајылтмаг истәјән вахтда нечә наданлара раст кәлмишәм!»

Н. М. Зәрдаби өз һәмфикрләри вә мәсләк достлары маарифпәрвәр шаир Сејид Әзим Ширвани, драматург Нәчәф бәј Вәзиров, Әһсәнүл Гәваид, Әскәр Қорани, Әлизадә Ширвани вә башгалары илә бирликдә иртичачыларә гаршы кәскин идеја мүбаризәси апармышдыр.

* Бах: бу китаб, сәһ. 88.

** «Әкинчи» гәзети, 29 сентјабр 1877-чи ил, № 20.

С. Ә. Ширванинин «Әкинчи» гәзетинин сәһифәләриндә дәрч едилмиш «Һәсән бәјдән илтимас», «Гафгаз мүсәлманларына хитаб», «Әкинчи» гәзетинә јардым үчүн», «Гәзет нәдир?», «Һәсән бәј Мәликов Зәрдабијә», «Һәсән бәјин һүзуруна», «Һадијә чаваб», «Һәсән Гара-Һади тәкәллүсә» адлы мәнзум мәктублары вә сатирик ше'рләри иртичачылара гаршы мүбаризәдә мүһүм рол ојнамышдыр.

Лакин «Әкинчи»нин маарифчилик фәалијјәтиндән јалныз Азәрбајчанын имтијазлы феодал силкләринин нүмајәндәләри дејил, һәм дә чар һөкүмәти нараһат олмаға башлады. Гәзет үзәриндә Бақы губернатору тәрәфиндән сон дәрәчә чидди сензор нәзарәти гојулду. Зәрдаби өзү «сијаси чәһәтчә тәһлүкәли вә е'тибарсыз» е'лан едиләрәк кизли вә ашкар тә'ғибләрә мә'руз галды. Нәһајәт, 1877-чи илин орталарында губернаторун кестәриши илә Бақыда Азәрбајчан дилиндә һуруфаты олан јеканә мәтбәә «Әкинчи»ни нәшр етмәкдән имтина етди. Н. М. Зәрдабинин гаршысында ја чыхыб кетмәк, ја да дөвләт гуллуғундан әл чәкмәк тәклифи гојулду. Зәрдаби өз халғындан ајры һәјаты мө'насыз һесаб едирди, она көрә дә Азәрбајчандан чыхыб кетмәкдәнсә, дөвләт хидмәтиндән әл чәкмәји үстүн тутмушдур. 1878-чи илдә Зәрдаби Бақы реалны мәктәбиндә мүәллимлик вәзифәсиндән азад едиләрәк ики илә јахын ишсиз галмышдыр. 1880-чы илдә о өз аиләси илә бирликдә доғма кәнди Зәрдаба көчмүш вә 16 ил орада јашамышдыр.

Лакин аловлу вәтәнпәрвәр әсла руһдан дүшмәмиш вә чошгун маарифчилик фәалијјәтини илк күнләрдән доғма кәнддә дә әзмлә давам етдирмишдир. Өз һәјатынын 16 илини Зәрдаби билаваситә кәндлиләрин арасында кечирмишдир. О бу мүддәт әрзиндә кәндлиләрин ачыначағлы һәјат тәрзини, онларын ағыр әмәјини бәјүк бир һәссаслығла мүшаһидә етмиш, кәндлиләрин психолокијасыны, онларын адәт вә ән'әнәләрини дәриндән өјрәнмиш, өзүнүн дедији кими, кәндлиләрин «шадлығы илә шадланмыш, кәдәри илә гүссәләнмишдир».

Демәк олар ки, өмрүнүн ахырына гәдәр Зәрдаби һәр јердә вә һәр чүр шәраитдә јохсул кәндлиләрин мәнәфәјинин горхмаз мүдафиәчиси кими чыхыш етмишдир. О, Тифлиسدә чыхан «Кавказ», «Новое обозрение», «Зија»

Һәсән бәј Зәрдаби арвады Гәнифә ханым вә гызы Пәри илә бирликдә. Јанвар 1877-чи ил.

(«Зијаји-Гафгаз»), Бақыда чыхан «Каспи» вә башга гәзетләрә мүнғәзәм сурәтдә мәгаләләр јазарағ, бир тәрәфдән кәндлиләри «зәли кими соран» голчомағлары, кәндхудалары, кәндлиләрин авамлығындан истифадә едиб онлары алдадан вә амансыз сурәтдә истисмар едән моллалары, мүридизм шејхләрини, рүшвәтхор чар мә'мурларыны вә башга чәһаләтпәрәстләри өзүнә мәхсус бир чәсарәтлә ифша етмиш, дикәр тәрәфдән кәндлиләри өз һүгүғларыны баша дүшмәјә, һәр чүр зүлмә мүти гул кими дөзмәмәјә, истисмарчылара гаршы мүғавимәт көстәрмәјә чағырмышдыр.

Һ. М. Зәрдабинин кәнддәки фәалијјәти дә, Бақыда олдуғу кими, ејни дәрәчәдә кәндли әмәјини истисмар едән мүлкәдарлары, кәнд голчомағларыны, моллалары, шејхләри, кәндләрдә өзбашыналығ едән чар мә'мурларыны нараһат етмишдир.

Буну демәк кифәјәтдир ки, кәнддә олдуғу дөврдә Зәрдаби кәндлиләрин мәнәфејини мүдафиә етдији үчүн мүхтәлиф бәһанәләрлә беш дәфә мәһкәмә мәс'улијјәтинә чәлб олунмушдур. Зәрдаби бу мәһкәмә процесләриндән кәндлиләрин һүгүғсуз вәзијјәтини көстәрмәк вә чар мә'мурларынын өзбашыналығыны ифша етмәк үчүн истифадә етмишдир.

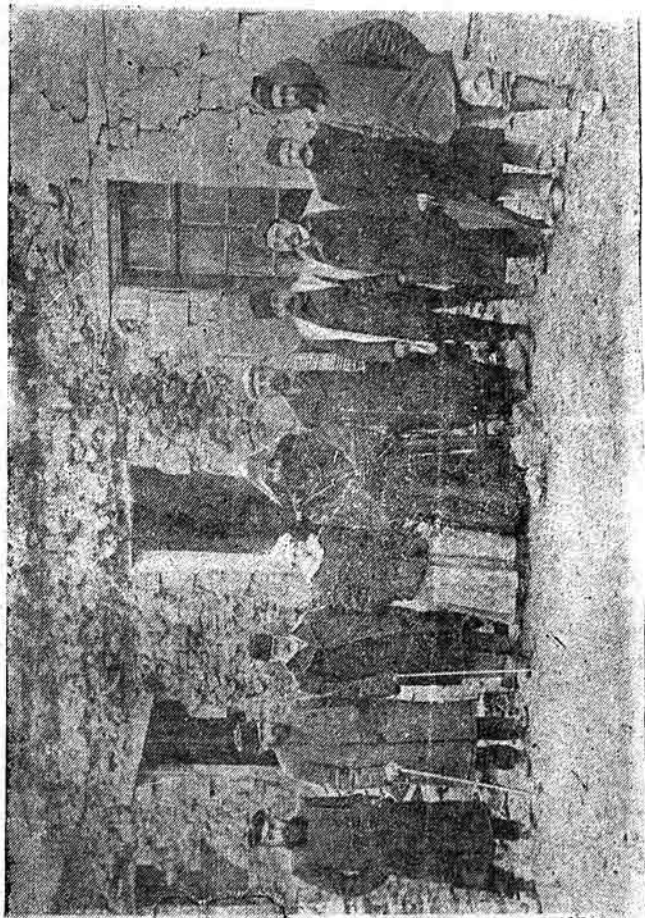
«Каспи» гәзети «Зәрдабдан хәбәр» адлы имзасыз мәгаләсийдә һәсән бәјин һәјатынын бу дөврүндән бәһс едәрәк онун һағгында әлејһдарларынын кәндәрдикләри бәһтанчы мәктублары јохламағ үчүн Бақы губернаторунун Зәрдаба кетмәсини хәбәр вериб јазырды: «Зәрдаба һәсән бәј Мәликов адлы бир шәхс јашајыр. О, университет гуртармыш, узун мүддәт халғ маарифи назирлији системи үзрә ишләмиш вә ахыр вахтлар нәјә көрә исә гуллуғу бурахыб тәсәррүфатла мәшгул олур. Зијалы, һәссас бир шәхс олан һәсән бәј Мәликов јерли әһалинин голчомағлардан ағыр игтисади асылылығыны дәрк едәрәк, һәр јердә вә һәр чүр әлверишли шәраитдә кәндлиләрин һүгүғ вә вәзифәләрини тә'киллә вә сәбрлә онлара баша салыр ки, бу да кәнд мүфтәхорларынын вә үмумијјәтлә буланлығ суда балығ тутмағы севәпләрин һамысынын хошуна кәлмир. һәсән бәјдән наразы олан бу адамлар ону Зәрдабдан чыхарыб гөвмағ үчүн дәрдән чыхырлар вә бунун үчүн һәр чүр алчағ васитәләрдән истифадә етмәкдән чәкинмирләр. Бу чиркин васитә-

ләр ичәрисиндә ән башлычасы, онларын ән чох севдији бөһтанлардыр, данослардыр ки, бунлар һәсән бәј һаггында демәк олар ки, һәр бир почта илә Бакыја долу кими јағыр». Сонра, мәгаләдә хәбәр верилир ки, губернатор Зәрдабан гајытдыгдан сонра «һәмин кечә голчомаглар вә башга мүфтәхорлар һәсән бәјин Далан-баба адлы јердә бичилиб пәнчәјә вурулмуш, лакин һәлә дашынмамыш тахыл зәмисинә од вурмушлар. Хошбәхтлиқдән һәсән бәјә дәрин еһтирам бәсләјән гоншу Мүскүрү вә Пәрванлы кәндләринин әһалиси јанғыны сөндүр-мүшләр»*.

Һ. М. Зәрдаби 1896-чы илдә Бакыја гајытмыш вә өмрүнүн ахырынадәк «Каспи» гәзетиндә әмәкдашлыг етмишдир. О бу мүддәт әрзиндә јалныз садчә олараг бир журналист олуб галмамыш вә гызғын ичтиман фәалијјәт кәстәрмишдир. Једди ил әрзиндә Бакы шәһәр дәвләт думасынын үзвү олмуш вә шәһәр зәһмәткешләринин мәнәфеји уғрунда чәсарәтлә мүбаризә апармышдыр.

1896-чы ил јанварын 19-да Зәрдаби Бакы губернаторуна әризә илә мүрачиәт едиб Бакыда азәрбајчанлы гызлар үчүн бирсинифли мәктәб ачмаға ичәзә верилмәсини хаһиш етмишдир. Губернатор Зәрдабинин бу тәшәббүсүндән һиддәтләнерәк онун дәвләтә «сијаси чәһәтчә етибарлы» олмасыны јохламаг үчүн губернија јандарм идарәсинә кәстәриш вермишдир. Көјчәј гәза полис рәиси Бакы кенерал губернаторуна көндәрдији 29 феврал 1896-чы ил тарихли хусуси мәхфи мәктубунда Зәрдабијә шиддәтли һүчүм едәрәк, онун «өз мәгаләләри вә шифаһи чыхышлары илә мүнғәзәм сурәтдә кәндлиләри һәјәчана кәтирдидијини вә бүтүн маддәләр үзрә сијаси чәһәтдән етибарсыз вә дәвләт үчүн тәһлүкәли» олдугуну гејд етмишдир.** Бундан сонра Бакы кенерал губернатору һеч бир сәбәб кәстәрмәдән Һ. М. Зәрдабинин хаһишини рәдд етмишдир.

Лакин Зәрдаби бундан сонра да руһдан дүшмәмишдир; әксинә о, шәһәр думасында бир сыра мәдәни-маариф комиссијаларынын үзвү олараг, халг иши уғрунда јорулмадан мүбаризә апармыш вә өзүнүн дедији кими «халгын

Һәсән бәј Зәрдаби 1902-чи илдә Шамаһыда баш верән зәлзәләдән зәрәр чекәнләрә көмәк үчүн Бакыдан Шамаһыја кәндәрлимиш комиссија үзвәләри арасында (солдан үчүнчү).

* «Каспи» гәзети, 1887-чи ил, № 125.

** Бах: Азәрбајчан ССР МДТА, ф. 45, сијаһы 2, иш 257, вәрәг 1—5.

ганыны соруб һарынлашанлары» ифша етмәк үчүн дума трибунасындан истифадә етмишдир.

«Каспи» гәзетиндә «Көһнә јолдашын хатирәси» адлы бир мәгаләдә Зәрдабинин әввәлләр вә 1896-чы илдән сонра Бақыдакы фәалијјәтиндән бәһс едиләрәк дејилир: «Һәсән бәј Мәликов Бақыја елә бир вахтда кәлмишди ки, о вахт Бақы шәһәрдән чох кәндә бәнзәјирди, онда кәләчәк јералты милјонлар барәсиндә арзу етмәк белә мүмкүн дејилди. Әкәр Һәсән бәј өз түввә вә бачарығыны чохлары кими шәхси вар-дөвләт јығмаға сәрф етсәјди, инди биз онун чәназәсини бу касыб дахмачыгдан дејил, дәбдәбали сарајлардан кәтүрәрдик. Лакин ону дәфн етмәјә чох адам кәлсә дә, биз онларын арасында јүзләрчә кәзләри јашлы бу мә'сум ушаглары көрмәздик. Һәсән бәј милјонлар јығмаг үчүн дејил, бах бу ушагларын сәәдәти үчүн јашамыш вә јаратмышдыр; онун халгдан, вәтәндән ајры һәјаты олмамышдыр. Узун илләр әрзиндә о өзүнә мәхсус бир дәјанәт вә чәсарәтлә шәһәр думасында өзбашыналыға таршы, шәһәрин дағыдылмасына гаршы, дума машыны архасында өз вичданлары илә алвер едәнләрә гаршы тәкликдә мәрданәликлә вурушмуш, онун ифшаедичи сәсини һеч бир васитә илә боға билмәмишләр. Бунунла да о, зәифләрин шүары олан «тәк адам дөјүш мејданында әскәр ола билмәз» мисалыны рәдд етмишдир»*.

Һ. М. Зәрдаби 1907-чи ил нојабр ајынын 28-дә Бақыда ифлич хәстәлијиндән вәфат етмишдир. Оун вәфаты Бақыда үмумхалг матәминә, дәфн мәрәсимми исә халглар достлуғунун парлаг нүмајишинә чеврилмишдир. Бақынын азәрбајчанлылардан, руслардан, ермәниләрдән, күрчүләрдән, јәһудиләрдән вә башга халглардан ибарәт зәһмәткәшләри Зәрдабини тәнтәнәли сурәтдә дәфн етмишләр. О дөврдә Бақыда чыхан гәзәтләрин демәк олар ки, һамысы Һ. М. Зәрдаби һаггында некролог вә с. материаллар дәрч етмишләр. Һ. М. Зәрдабинин мүтәрәгги мүасирләри онун фәалијјәтинә јүксәк гижмәт вермиш вә онун вәфатынын халгымыз үчүн бөјүк итки олдуғуну дәнә-дәнә гејд етмишләр. Зәрдабинин мүасири мүәллим вә публисист Һашым бәј Вәзиров онун вәфаты мүнасибәтилә јаздығы мәгаләдә гејд етмишдир ки, «Бизи Һәсән бәјин өлмәји бир

* «Каспи» гәзети, 1907-чи ил, № 266.

о гэдэр дүшүндүрмүр. Бир белэ зөһмөт вэ бэлалара сәбр едөн адам ахыры кәрәк бир күн өлөјди. Бизи дүшүндүрән, бизи ағладан милләтимиз ичәрисиндә бу нөв үрәји, дили, әф'алы, мәсләки бир, горхусуз, үркүсүз, сөзүнү ачыг-ачыгына дејөн милләт мүчәһидинин гәјиб олмасыдыр. Чохдурму белэ иш көрәнләримиз? Чохдурму белэ саф, садит, бигәрәз иш далынча кедәнләримиз?»*

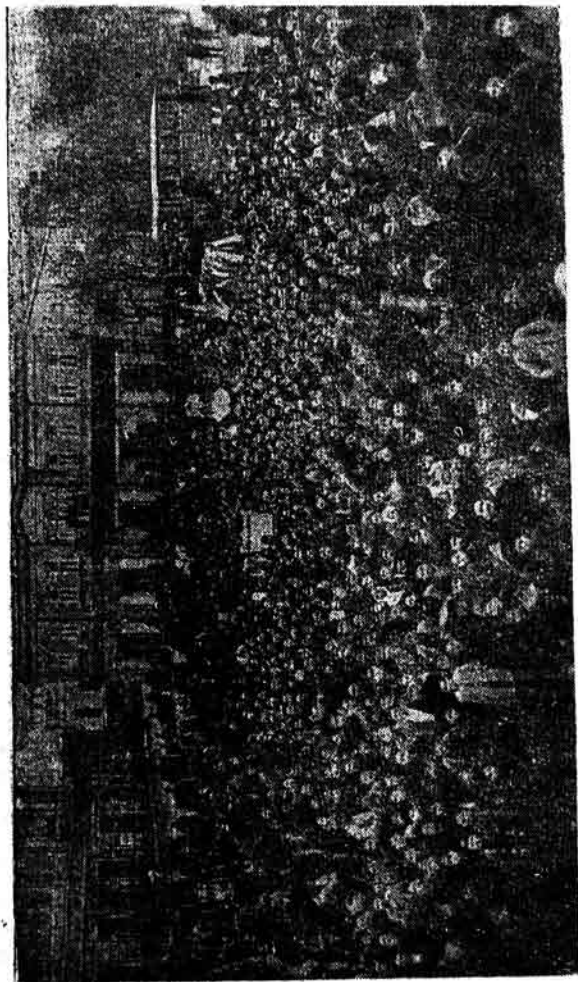

Н. М. Зәрдаби фәлсәфәјә даир хүсуси әсәр гојуб кет-мәмишдир. Лакин онун мәгалә вэ әсәрләринин тәһлили көстәрир ки, о јалныз маарифчи ичтимаи хадим дејил, һәм дә көркәмли мүтәфәккир олмушдур.

XIX әсрин орталарында вэ икинчи јарысында тәбиәт-шүнаслығын мүхтәлиф сәһәләриндә едилән кәшфләр вэ топланан чохла фактик материаллар идеализм вэ мета-физик тәфәккүр тәрзиндән материализмә вэ диалектик тәфәккүр тәрзинә кечид үчүн зәрури шәраит һазырлады. Ф. Енкелсин гејд етдији кими, диалектик тәфәккүр үсу-луна кечид хүсусилә һүчәјрәнин кәшф едилмәси сәјә-синдә, енеркијанын чеврилмәсинин мүәјјән едилмәси, Дарвинин тәкамүл нәзәријәсинин вәтәндашлыг һүгугу газанмасы сәјәсиндә даһа да сүр'әтләнмиш олду.

Ф. Енкелс бу дөврдә тәбиәтшүнаслығын мүвәффәгиј-јәтләриндән вэ бунун гнеосоложи әһәмијјәтиндән бәһс едәрәк јазырды:

«Доғрудан да, сон әсрин (XVIII — З. К.) ахырла-рынадәк тәбиәтшүнаслыг башлыча олараг топлајычы елм иди, ... бизим әсримиздә исә бу елм әслиндә тәнзи-м-еди чи елм олмушдур, просесләри, һәмин шејләрин әмәлә кәлмәсини вэ инкишафыны өјрәнмәк, тәбиәтин бу просес-ләрини бөјүк бир там шәклиндә бирләшдирән әләгәни тәдгиг етмәк елми олмушдур. Битки вә һејван органи-зиндәки просесләри тәдгиг едән физиолокија, ајры-ајры организин рүшејм һалындан јеткинлик һалына чатана гэдәр инкишафыны өјрәнән ембриолокија, јер күрәси

Бакыда һосән бәј Зәрдабинин деғи мәрасимл.

* «Тазә һәјат» гәзети, 1907-чи ил, № 182.

габыгынын тәдричән әмәлә кәлмәсини өжрәнән кеолокија — бүтүн бу елмләр бизим әсримизин јетирмәләридир»*.

Тәбиәтшүнаслыг сәһәсиндә едилән бу чидди ирәли-ләмәләрин ән мүнүм нәтичәләриндән бири дә бундан ибарәт иди ки, тәбиәтшүнасларын әксәријјәти онларын арзуларындан асылы олмајараг, объектив сурәтдә материализм мөвгәјиндә дурур вә диалектик тәфәккүр тәрзинә кечирдиләр.

В. И. Ленин тәбиәтшүнаслыгын инкишафынын бу чүр объектив кедишини характеризә едәрәк физиканы мисал кәтириб көстәрмишдир ки, тәбиәтшүнаслыгын сәһәләриндән бири олан физика «метафизик материализмдән галхыб бирбаша вә бирдән-бирә диалектик материализмә чата билмәмишдир. Бу аддымы мүасир физика атыр вә атачагдыр, лакин о, тәбиәтшүнаслыгын јеканә дүзкүн методуна вә јеканә доғру фәлсәфәсинә бирбаша дејил, доланбач јолларла кедир, шүүрлу сурәтдә дејил, кортәбии сурәтдә кедир»**.

Кортәбии сурәтдә диалектик тәфәккүр тәрзинә кечән тәбиәтшүнаслардан бири дә Зәрдабидир. Өз дөврүндә тәбиәтшүнаслыгын мүнүм наилијјәтләринә, хүсусән Дарвинин тәкамүл нәзәријјәсинә дәриндән јијәләнән Н. М. Зәрдаби Азәрбајчанда дарвинизмин илк тәблиғатчысы олмуш вә өзүнүн бир сыра әсәр вә мәгаләләриндә бу нәзәријјәни даһа да инкишаф етдирмишдир. О хүсусилә тәбии сечмә, јашајыш уғрунда мүбаризә, мүһитәүјғунлашма вә нөвләрин дәјишилмәси һаггында Дарвинин тәлимини кениш тәблиғ етмишдир***.

Тәбиијјата аид әсәрләриндә Н. М. Зәрдаби фәлсәфәнин әсас мәсәләсини материалистчәсинә һәлл едәрәк көстәрмишдир ки, дүнја маддидир, о һеч бир илаһи гүв вә тәрәфиндән јарадылмамышдыр. Мадди аләм тәбии јолла јараныб инкишаф едир. Чанлы вә чансыз тәбиәтин инкишафы өз ганунаујғунлуғлары әсасында давам едән бир просесдир. Милјон илләр әрзиндә јер үзәриндә һеч бир чанлы организм јох иди, јалныз узун мүддәт-

* К. Маркс, Ф. Енкелс. Сечилмиш әсәрләри, II чилд, Бақы, 1953, сәһ. 390.

** В. И. Ленин. Әсәрләри, 14-чү чилд, сәһ. 328.

*** Бах: М. Ә. Ахундов. Нәсән бәј Зәрдабинин тәбиијјата аид әсәрләри һаггында, Азәрнәшр, 1958.

дән сонра, баш верән чидди дәјишикликләр нәтичәсиндә чанлы организмләрин мејдана кәлмәси, јашамасы вә инкишаф етмәси үчүн шәраит јаранмышдыр. Зәрдаби јазырды: «Күреји-әрзин өмрү 10—20 мин ил дејил, бәлкә 10—20 милјон илдән дә зијадәдир. Она көрә бу узун заманда гоча Јерин үзүндә хејли тәҗир вә төбәдүлат ваге олмушдур... Јерин өзүндә олан гаглар бир китабдыр ки, орада бизим Јерин тарихи нәгш олунмушдур. Ағлы вә елми олан кәсләр о китабы охујуб Күреји-әрзин вә онун үзәриндә олан һејванат вә нәбататын тарихини өјрәнмәјә мүвәффәг олурлар»*.

Зәрдаби тәбиәтшүнәслиғын наилијјәтләринә истинад едәрәк руһун өлмәзлијини рәдд етмиш вә көстәрмишдир ки, варлыг, тәбиәт биринчи, руһ икинчидир. Бәдәнсиз руһ мөвчуд ола билмәз. О белә бир фикрә кәлмишдир ки, ағыл, тәфәккүр бејнин мәһсулудур. «Тәчрүбә илә билибләр ки, инсанын ағлы бејин иладиди. Јәни инсанын бејни артыг олдуғча ағлы да чоһ олур»**.

Зәрдабинин әсәрләриндә габарыг шәкилдә ифада олунмуш диалектика элементләри вардыр.

Тәбиәтшүнәслиг саһәсиндә әлдә етдији биликләр ону кортәбини сурәтдә белә бир гәнаәтә кәтирмишдир ки, дүнја, тәбиәт ајры-ајры шеј вә һадисәләрин тәсадүфи јығынындан ибарәт олмајыб, мүхтәлиф әлағәләрдән ибарәт бир тамдыр.

Тәбиәтдә баш верән һәр бир һадисә вә процес мүәјјән сәбәб нәтичәсиндә баш верир. «Сәбәбсиз һеч бир шеј чәрәјан етмир». Зәрдаби тәкидлә гејд етмишдир ки, дүнјада һөкм сүрән сәбәб әлағәләр онунла мәрбутдур ки, бүтүн әләмдә, бүтүн чанлы вә чансыз тәбиәтдә гаршылығлы әлағә вә ғыршылығлы асылылығ һөкм сүрүр. Бир-бириндән ајрылығда, тәчрид олунмуш һалда һеч бир һадисә вә процес мөвчуд дејилдир. Дүнјаны тәчрид едилмиш һадисә вә процесләрдән ибарәт һесаб едәнләр дүнјада мөвчуд олан «низам вә гајдаларын әлејһинә чыхырлар».

«Каспи» гәзетиндә дәрч етдирдији бир мәғаләсиндә Һ. М. Зәрдаби тәбиәтдә мөвчуд олан объектив әлағә вә гаршылығлы асылылығы бу чүр тәсвир етмишдир:

* Бах: бу китаб, сәһ. 258—259.

** Јенә орада, сәһ. 141.

«Тәбиәтдә һејванлар вә биткиләр әләми бир-бирләри илә мүәјјән гаршылығлы асылылығ мүнәсибәтләриндә олурлар. Биткиләр торпагдан вә һавадан гејри-үзви маддәләри гәбул едирләр вә күнәш шүәләринин тәсирини алтында онлары үзви маддәләрә чевириләр ки, бу маддәләр дә јенидән биткиләрин дәнләриндә, мејвәләриндә, битки көвдәсинин башга һиссәләриндә вә һабелә онлардан әмәлә кәлән јени битки нөвләриндә зүһур едир вә сәрф олунур. Инсан вә башга һејванлар биткиләрдәки бу үзви маддәләри бир гада кими гәбул едиб ону јенидән һиссәләрә парчалајыр вә һәзм едирләр. Башга сөзлә, бу үзви маддәләр јенидән гејри-үзви маддәләрә чевриләрләр вә бу процес арды-арасы кәсилмәдән давам едир»*.

Бурадан көрүңдүјү кими, Зәрдаби мадди әләмдә баш верән гаршылығлы әлағә вә гаршылығлы асылылығы маддәнин итмәмәси вә әнержинин чеврилмәси гануну илә биләваситә әлағәләндирмишдир. Һ. М. Зәрдаби гејри-үзви вә үзви әләмдәки әлағәләрдән данышаркән биләваситә даһи рус алимләри Ломоносовун вә Тимирјазевин елми ишләринә истинад етмишдир. Зәрдаби Тимирјазевин биткиләрдә күнәшнин ишығы арасында олан сыхы әлағәдән бәһс едән фотосинтез һағгында нәзәријәсинә хүсусән бөјүк гијмәт вермишдир**.

Һ. М. Зәрдабијә көрә һәм үзви әләмлә гејри-үзви әләм арасында вә һәм дә үзви әләмин өз дахилиндәки һадисә, процес вә шејләр арасында ғырылмаз бир рабитә мөвчуддур.

Кайнатда мөвчуд олан бу рабитә вә дахили әлағә һәр чүр үмуми мүтәнасиблик вә ганунаујғунлуғун әсасыны тәшкил едир. Үзви әләмдә олан әлағәни буна мисал кәтирәрәк о јазыр: «Јер үзәриндә үзви варлығлар бир-бирилә мүәјјән гаршылығлы әлағә вә мүнәсибәтләрдә булунарлар вә бу мүнәсибәтләр елә таразлашмышдыр ки, мүәјјән бир һиссәдә баш верән позғунлуғлар үмуми аһәнкдарлығда дәјишиклик әмәлә кәтирир вә бу вә ја диқәр варлығларын миғдарынын мүвафиг сурәтдә артмәсына ја әскилмәсинә сәбәб олур»***.

* «Каспи» гәзети, 1900-чү ил, № 33.

** Јенә орада.

*** «Каспи» гәзети, 1902-чи ил, № 144.

Г. М. Зәрдаби гаршылыгы алагәләр силсиләсиндә сәбәб алагәләриндән даһа әтрафлы бәһс етмишдир. Онуң фикринә көрә аләмдәки шейләр, процес вә һадисләр арасында олан алагә өзүнү ән чоһ сәбәбијјәтдә бүрүзә верир. Белә ки, һәр бир һадисә өз хүсуси сәбәби вә ја сәбәбләри нәтичәсиндә баш верир. «Јаранманын бир сәбәби, инкишафын башга сәбәби, өлүмүн исә даһа башга сәбәби вардыр». Сәбәбләри ашкар едилмәмиш һеч бир һадисәни вә процеси дүзкүн ахламағ вә тәһлил етмәк мүмкүн дејилдир.

Г. М. Зәрдаби тәбиәтдә мөвчуд олан сәбәбләрдән бәһс едәркән бу мәсәләни бајағылашдыранлары кәскин тәнгид атәшинә тутмушдур. Зәрдаби һадисә вә процесләрә гондарма сәбәб ахтаранлары гаршы чыхыш едәрәк бунда исрар едирди ки, мүәјјән бир һадисәни доғуран сәбәб арашдырылдыгда билаваситә һәмин һадисәни төрәдән әсил сәбәб мүәјјән едилмәлидир. Әкс һалда биз һәмин һадисә һаггында билик әлдә етмәк дејил, мөвһумата јуварланмыш олуруг. Зәрдабинин «Зәлзәлә һаггында» мәғаләси бу чәһәтдән даһа марағлыдыр. О бу мәғаләдә зәлзәләнин әсил сәбәбини билмәјәрәк Јерин өкүз үзәриндә дајандығыны вә өкүзүн бәдәнинин бир һиссәси тәрпәнәндә Јерин дә тәрпәндијини иддә едән јаланчы «зијалылары» дәриндән истәһза етмиш вә онлары «әсил елмдән бихәбәр чаһилләр» адландырмышдыр.

К. Зәрдаби јазырды ки, тәбиәтдә баш верән һадисә вә процесләрин сәбәбләринин дүзкүн арашдырылмасынын инсанлар үчүн тәкчә нәзәри әһәмијјәти олмајыб, һәм дә чидди әмәли әһәмијјәти вардыр. Белә ки, өкөр инсанлар һадисәләрин әсил сәбәбләрини дүзкүн сурәтдә мүәјјән етмәсәләр, онлар әмәли фәалијјәтләриндә јаныларлар, ја'ни өзләринә зәрәр верән һадисәләрин гаршысыны вахтында алмағы бачармадығлары кими, өзләринә мәнфәәт верәчәк тәбиәт гүввәләриндән дә лазымынча истифадә едә билмәзләр. Зәрдаби һадисә вә процесләрин әсил сәбәбини билмәјин нә дәрәчәдә чидди әмәли әһәмијјәти олдуғуну әјани сурәтдә сүбүт етмәк үчүн хәстәликләрин сәбәбләринин мүәјјән едилмәсини мисал кәтирир вә кәстәрир ки, јаланчы ара «һәкимләрин» вә моллаларын тәгсири үзүндән хәстәликләринин әсил сәбәби мүәјјән едилмәдән «мүәличә» олуанлар өксәр һал-

ларда өлүрләр. Зәрдаби бу мүнасибәтлә о заманлар Азәрбајҗан кәндләриндә тибби јардымын олмамасындан истифадә едәрәк түфәјли һәјат тәрзи кечирән, хәстәләрә дуа охумағ вә ја «мүғәддәс әл сүртмәк» вә башга кәләкбазлығларла «мүәличә» едән моллалары, ара һәкимләрини кәскин ифша етмишдир. Зәрдаби өзүнүн «Пережитое», «Хатирәләрдән», «Кечмишдән» адлы мәғаләләриндә бу јаланчы «шәфа верәнләрин» әслиндә јолухучу хәстәликләри јадығларыны кәстәрмиш вә гејд етмишдир ки, хәстәлијин әсил сәбәбләрини билмәдән ону мүәличә етмәк олмаз, чүнки «Сән нә гәдәр дуа охујурсан оху, доһуз өз хошуна бостандан чыхмаз»*. Үмүмијјәтлә, Зәрдаби һәмишә дәрин елми фикирләри һамынын башга дүшә биләчәји садә мисалларла изаһ етмәјә чалышмышдыр.

Г. М. Зәрдаби кәстәрирди ки, тәбиәтдә ганунаујғунлуғлар һөкүм сүрүр. О, тәбиәтә өз объектив ганунаујғунлуғлары илә инкишаф едән бир реаллығ кими бахырды.

«Ајын фазаларынын Јер үзәриндәки үзви һәјата тәсири» адлы мәғаләсиндә, Зәрдаби тәбиәтдәки ганунаујғунлуғлардан бәһс едәрәк, һеч бир ганунаујғунлуға әсәланмајан јаланчы елм олан астролокијанын кәскин тәнгидини вермишдир. О, бу мәғаләдә мүхтәлиф елмләрн әлдә етдији наилијјәтләрә, елми дәлилләрә әсәланарат дејирди ки, «Көј чисимләринин Јер үзәриндә ајры-ајры адамларын тәлејинә һеч бир дәхли јохдур, куја «һәр кәсин көјдә бир улдузу вар» — дејән мүнәччимләрин иддәасы һеч бир әсасы олмајан бош чәфәнкијатдыр. Дәғи елмләр Јер үзәриндә һәјат һадисәләринин билаваситә Күнәшин истилијиндән вә Күнәшин шығындан асылы олдуғуну сүбүт етмәклә астролокијаны бир елм кими дәфн етди. Елм мүәјјән етмишдир ки, Јер үзәриндә һәјатын вүсәти мүәјјән объектив шәраитдә вә инсан ирадәсиндән кәнарда олан ганунаујғунлуғлардан асылдыр»**.

Г. М. Зәрдаби тәбиәтдә мөвчуд олан ганунаујғунлуғлары дәнә-дәнә гејд едәркән буну һеч дә фаталист-детерминизм вә ја виталист мәгсәдәүјғунлуғ кими башга дүшмүрдү. О өз дөврүндәки бир сыра тәбиәтшүнас-

* Бах: «Каспи», 1884-чү ил, № 9.

**«Каспи» гәзәти, 1900-чү ил, № 137.

лардан фэргли олараг ганунаујгунлуғу мэгсэдэујгун-
лугдан чидди сурэтдэ ајыр д етмэји тэлэб едирди. Зэр-
даби ганунаујгунлуғ дедикдэ буна истинад едирди ки,
шејлэр вэ онларын хассэлэри инсан шуурундан асылы
дејилдир, онлар инсанын мүэјјэн тэлэбатыны өдэмэк
үчүн јаранмамышдыр, инсанлар јалныз о шејлэрдэн вэ
онларын мүэјјэн хассэлэриндэн өз һэјат мэгсэдлэри
үчүн истифадэ едирлэр.

Зэрдаби чох тэассуф едирди ки, «бир чох инсанлар,
һатта савадлылар да индијэдэк белэ күман едирлэр ки,
куја тахыл биткилэринин дэнлэриндэ, чижэлклардэ, со-
ғанларда вэ башга мејвэлэрдэ топланан гида маддэлэ-
ри бизим јемэјимиз үчүн јарадылмыш, куја бир сыра
биткилэрин парлаг вэ әтирли чичэклэри бизим тохула-
мағымыз вэ лэззәт алмағымыз үчүн ачылыр...»*.

Һ. М. Зэрдаби бунда исрар едирди ки, тәбиәт инсана
ујгунлашмыр, әксинә, инсан тәбиәтә ујгунлашыр вэ ја
тәбиәтдә мэгсэдэујгун фәәлијјәт кәстәрәрәк ону өз тә-
ләбатына ујгун сурәтдә дәјишдирир. Буна көрә дә онун
зәннинчә елмин гаршысында дуран башлыча вәзифә об-
јектив ганунаујгунлуғлары ашкар етмәклә инсанлара
тәбиәти дәјишдирмәкдә идрак силаһы вермәкдән иба-
рәтдир.

О дејирди:

«Дүнја бир шејдир ки, һәмишә дөвран едир вэ инсан
бу төвр дүнјанын кәрдишинә көрә кәрәк, һабелә өз рәф-
тарыны да дәјишсин ки, мәсәлдир дејәрләр: «Зәманә
сәнә саз олмаса, сән зәманәјә саз олкинән». Пәс олмаз
ки, дүнјадә һәмишә бир гајда илә рәфтар олсун. Бизим
зәманә дәјишилмәји, әлбәттә һәр анлајан кәсә мәлүм-
дур вэ бу төвр зәманәнин дәјишилмәси б и з и м и лә д е
ј и л. Һәмчинин биз г а д и р д е ј и л и к к и, зәманә-
ни д ә ј и ш и л м ә к дән с а х л а ј а г. О кәсләр ки,
һәмишә етибар едиб бизим сөзләримизә әмәл едирләр, зә-
манә дәјишилдијинә көрә күн-күндән тәрәгги едиб ирәли
кедирләр. Онларын белә ирәли кетмәјинә мане олмаг,
јәни онлары кечән зәманәнин гајдасы үзрә сахламаг мәс-
ләһәт дејил. Она көрә ки, о јолу онлар бизсиз дә кедәчәк-
дирләр»**.

* «Каспи» гәзети, 1899-чу ил, № 32.

** Бах: бу китаб, сәһ. 60.

Зәрдаби, Јер үзәриндә һәјатын әмәлә кәлмәсиндән бәһс
едәрәк кәстәрир ки, әввәлчә тәкһүчәјрәли чанлы тәбии
јолла јаранараг узув вэ мүрәккәб инкишаф јолу кечиб,
чоххүчәјрәли битки вә һејванлар вә нәһәјәт тәбиәтин та-
чы инсан әмәлә кәлмишдир. — Кечән әсрин 70-чи иллә-
риндә Азәрбајчандә дини-мөвһуматын һөкм сүрдүјү
бир шәраитдә, инсанын аллаһ тәрәфиндән јаранмасына
азачыг да олса шүбһә едәнләр «кафир» адландырылды-
ғы бир замандә Һ. М. Зәрдаби чәсарәтлә инсанын да
тәбии инкишаф нәтичәсиндә јарандығыны ирәли сүр-
мүшдүр. О јазырды ки, «Инсан да һејвандыр. Амма ағлы
артыг олмаг сәбәбинә тамам һејванларын падшаһыдыр.
Онун һејван олмағы хүсусдә шәкк јохдур. Һәр бир ин-
сандә олан әч'за һејвандә һәм вар: инсан да һејванлар
кими јејир, ичир вә онлар кими тәләф олур»*.

Зәрдаби инсанын һејвандан әмәлә кәлдијини кәстәр-
мәклә бәрәбәр, инсанын һејвандан фәргини дә мүэјјән
етмишдир. Зәрдабијә көрә инсаны һејвандан ајыран әсас
вэ башлыча фәрг онун шуурудур, онун әмәк аләтләри
гајыра билмәсидир. «Инсанын бәдәни чылпаг олдуғуна
һејванын бәдәниндән зәифдир. Амма инсан ағлы илә
парча тохујуб өз үрјан бәдәнинә палтар тикмәк илә вә
тә'мират бина едиб өзүнү һаванын дәјишилмәјиндән мү-
һәфизәт етмәклә өз зәиф бәдәнини һејванынкындан јахшы
сахлајыр. Инсанын ити диши, дырнағы, бујнузу јохдур.
Амма ағлы илә инсан ох, бычаг вә гејри аләт гајырыб
һејванатын диш вә дырнағындан өзүнү мұһәфизәт едир.
Инсанын бәдәни дүз дурмаг сәбәбинә онун үчүн... јејин
јүјүрмәк мүмкүн дејил. Амма ат, ешшәк вә гејри һејван-
лары тутуб өјрәдиб һандә бир јејин һејвана фаиғ кәлир.
Хүләсә, инсан ағлы артыг олмаг сәбәбинә һәр бир һејва-
ната фаиғ кәлир. Пәс инсан һејванларын падшаһыдыр»**.

Зәрдаби инкишаф просесини чәмијјәт һадисәләринә дә
айд етмишдир. О, инсанын тәкамүл јолу илә әмәлә кәлди-
ји фикринә истинад едәрәк кәстәрмишдир ки, инсан чә-
мијјәти дә инкишаф едир. Доғрудур, Зәрдаби тәбиәт га-
нунлары илә чәмијјәт ганунлары арасында чидди бир
фәрг гојмамашдыр, ләкин о дүзкүн олараг кәстәрмиш-

* Бах: бу китаб, сәһ. 145.

** Јенә орадә, сәһ. 145—146.

дир ки, төбиэтдә дәјишилмәни, инкишафы дајандырмаг мүмкүн олмадығы кими, чәмијјәтин инкишафынын гаршысыны алмаг да мүмкүн дејилдир. О ејни заманда белә бир фикир ирәли сүрмүшдүр ки, инсанларын тәсәррүфат һәјатынын инкишафы техниканын, әмәк аләтләринин инкишафы вә тәкмилләшмәсиндән асылыдыр. Һәр дәфә јени әмәк аләтләри көһнәләрини әвәз етдикдә чәмијјәтин һәјатында бөјүк дәјишикликләр баш верир. Бу мүнәсибәтлә Зәрдаби өз мәғаләләринин бириндә хышла котаны мугәјисә едир вә бу мугәјисәдән белә бир нәтичә чыхарыр ки, ән ибтидан әкинчилик заманы учуна дәмир учлуг салынмыш хышын мејдана кәлмәси әкинчилијин инкишафында бөјүк һадисә иди, хыш ибтидан әкинчилијә нисбәтән әмәк мәнсулдарлығыны хејли артырмышдыр. Лакин дәмир котанлар гајрылдыгдан вә әкинчиликдә тәтбиг едилдикдән сонра котанлар хыша нисбәтән даһа артыг әмәк мәнсулдарлығы јаратды. Буна көрә дә котанлардан истифадә едән тәсәррүфатчылар рәғабәт мубаризәсиндә хышдан истифадә едәнләри сырадан чыхардыб һаким мөвгә газанды. Бу сәбәбә көрә котанлар олдуғу дөврдә хыша гајытмағы тәләб етмәк ән бөјүк мәнәсызлыг вә ағылсызлыгдыр.

Әлбәттә, бундан белә бир нәтичә чыхармаг олмаз ки, Зәрдаби чәмијјәт инкишафынын әсасыны истеһсал үсулларынын дәјишмәсиндә көрмүшдүр. Бу барәдә бир сыра дүзкүн фикирләр ирәли сүрмәсинә бахмајараг, Зәрдаби чәмијјәтин инкишафы мәсәләсиндә идеалист фәлсәфәнин эрчинвәсиндән кәнара чыха билмәмишдир. О бу мәсәләни шәрһ едәркән мәнәви амилләрин, елмин, маарифин ролуну һәддиндән артыг шиширтмишдир. Онун нәзәринчә чәмијјәт инкишафынын әсасыны, әмәк аләтләринин тәкмилләшмәси дә дахил олмагла техника, елм вә билик тәшкил едир.

Һ. Зәрдаби аләмдәки инкишаф вә дәјишилмәләрин сәбәбләрини изаһ едәркән Дарвинин јашајыш уғрунда мубаризә нәзәријјәсинә истинад етмиш вә көстәрмишдир ки, бүтүн чанлылар аләмнин инкишафынын әсасында мәнз јашајыш уғрунда мубаризә дурур. Бу мубаризәсиз јер үзәриндә битки вә һейванларын мүхтәлиф нөвләри олмазды вә төбиәттә јекчинслик баш верәрди. Белә ки, әкәр јашајыш уғрунда мубаризәдә «зиндәканлыг чән-

киндә» зәифләр сырадан чыхмасайды, јер күрәси үзәриндәки гида маддәләри чанлыларын бирчә нөвүнү дә тәмин етмәзди. Зәрдаби төбиәттәки чанлылардан буна чохлу мисал кәтирир вә белә нәтичә чыхарыр ки, бу чанлыларын һәр бир нөвү јашајыш уғрунда мубаризәјә — «зиндәканлыг чәнкинә» мәрүздүр. Мәсәлән, тәкчә зәнчиротунун бүтүн тохумларындан битки әмәлә кәлсә иди, бу тохумларын чоху чүчәрмәјиб сырадан чыхмасайды, онда јер күрәсинин бүтүн сәтһи, бөјүк океанлар да дахил олмагла јалныз бир отла өртүләрди.

Јашајыш уғрунда мубаризә Зәрдабијә көрә бир нөв чанлы аләмнин тәнзимчиси ролуну ојнајыр.

Һ. Зәрдабинин идрак нәзәријјәсинә аид фикирләри дә бөјүк әһәмијјәт кәсб едир. О, фәлсәфәнин әсас мәсәләсинин икинчи чәһәтини дә материалистчәсинә һәлл етмишдир. Өзүнүн төбиәт тарихинә аид бир сыра әсәрләриндә вә мәғаләләриндә Зәрдаби дүнјанын дәрк едилә билмәсинә шүбһә едәнләрә гаршы етираз едәрәк денә-дөнә играл етмишдир ки, дүнјаны дәрк етмәк тамами илә мүмкүндүр вә бу һеч бир мубаһисәјә сәбәб олмамалыдыр. Чүнки бәшәријјәтин инкишаф тарихинин кедиши дүнјанын дәрк едилмәсинин мүмкүнлүјүнү сүбут едир. Дүнјанын дәрк едилә билмәсинә шүбһә едәнләрин иддәалары демәк олар ки, һәр јени кәшф вә елми нанлијјәтләрлә тәкзиб олунур. Зәрдаби јазмышдыр ки, дүнјанын дәрк едилә билмәсинә шүбһә едәнләр инсан ағлына, онун габиллијјәт вә бачарығына инамсызлыг көстәрирләр. Зәрдаби јазырды ки, «Һәркаһ диггәт илә мүлаһизә едәсән ашкар олур ки, инсан... тамам дүнјаја маликдир. Ағыл илә һәр бир шејин сәбәбини ахтарыб вә бу төвр илә елмләр бина едиб су илә машынлар, күләк илә дәјирман, су буғу илә атәш әррадәси, кәмиси вә гејрә ишләдиб, һәтта көјдә олан күнүн истиси илә машынлар бина едир. Пәс ағыл вә елм илә инсан тамам дүнјаны тәсәррүф едә билир»*.

Һ. М. Зәрдабијә көрә инсанла төбиәт арасында кечилмәз бир сәдл чәкмәк олмаз, инсан төбиәттән әлаһиддә бир мәхлуг олмајыб, төбиәтин бир һиссәсидир, төбиәттән јаранмышдыр. Инсан шууру кәнардан кәтирилмә олмајыб бәјнин мәнсулудур.

* Бах: бу китаб, сәһ. 146.

Һ. М. Зәрдаби бунда исрар едирди ки, әкәр инсан дүнјаны дәрк едә билмәсә иди, онда о, тәбиәтин гулу оларды, тәбиәти өз мәгсәдләри үчүн дәјишдирә билмәздә. Һалбуки биз тәчрүбәдә бунун әксини көрүрүк, инсан кетдикчә тәбиәти даһа чох дәјишдирир, јени битки вә һејван нөвләри јетишдирир вә и. а.

Зәрдаби әсәрләриндә «бәхт», «тале», «гисмәт» кими фаталист дини еһкамларын тәнгидинә кениш јер вермишдир. О јазырды ки, бу дини еһкамларын кениш јайылмасы нәтичәсиндә мүсәлманлар «һәр кәсин алнына нә јазылыбса ону көрәчәк», «аллаһдан бујруг, ағзымыза гујруг», — дејә тәрксиләһ едилмишләр. Зәрдаби инсанын идрак габилитјетинин бу чүр һечә ендирилмәсини ән. бөјүк әдәләтсизлик һесап едирди вә тәләб едирди ки, белә бош әфсанәләрлә инсан габилитјәти коршалдылмасын, инсан пассивләшмәсин, онун дүнјаны дәрк етмәк бачарығы шүбһә алтына алынмасын.

Зәрдаби образлы сурәтдә гејд етмишдир ки, дүнјанын дәрк едилмәси саһәсиндә һеч бир јени аддым атмајан, јалныз ата-бабадан галмыш биликләри әхз едән нәсил өлү нәсилдир. Чүнки дүнјада һәлә өјрәнилмәмиш, дәрк олунмамыш чох шејләр вардыр, һәр јени нәсил борчлудур ки, о бу өјрәнилмәмиш, дәрк едилмәмиш шејләрин мүәјјән гисмини өјрәниб дәрк етсин. Бунсуз чәмијјәтдә, инсан ағлында һеч бир тәрәгги мүмкүн дејилдир.

Һ. М. Зәрдаби һисси идракы бүтүн идрак просесинин башланғычы вә әсасы һесап етмишдир. Онун нәзәринчә һисс үзвләрсиз инсан дүнјаны дәрк едә билмәз вә онун ағлы һеч дәрәчәсиндә олар. Һ. М. Зәрдаби идрак просесиндә һисс үзвләринин ролуна һәср етдији «Һәваси-хәмсә» адлы хүсуси бир мәгаләсиндә бу барәдә јазмышды:

«Инсан әтрафында олан шејләри вә дүнја илә олан мүнәсибәтини һәваси-хәмсә васитәси илә дәрк едир. Һәваси-хәмсәнин әввәлиңчиси гүввеји-басирәдир ки, көзләрин васитәси илә, икинчиси гүввеји-самиядир ки, гулағларын васитәси илә, үчүнчүсү гүввеји-шаммәдир ки, бурун васитәси илә, дөрдүнчүсү гүввеји-заигәдир ки, дил васитәси илә вә бешинчиси гүввеји-ламисәдир ки, бәдәнин дәриси васитәси илә дәрк олурлар»*.

Һ. М. Зәрдаби һисс үзвләрини каналлар кими тәсвир едәрәк көстәрирди ки, дүнјадакы шејләр бу дујғу органларына тә'сир едиб каналлар васитәси илә бејнә ахыбкәлир, бејин васитәси илә тәнзим едилир вә шејләр һаггында доғру билик һасил олур. Зәрдаби харичи аләмин объектив варлығыны вә һисс үзвләримизә онун тә'сирини дөнә-дөнә гејд едәрәк белә бир нәтичәјә кәлмишди ки, «әкәр харичи аләм, јә'ни бизим һәваси-хәмсәјә тә'сир едән шејләр олмасајды дујғуларымыз да олмазды». Һ. М. Зәрдаби дујғулары идрак просесинин мәнбәји һесап етмәклә барәбәр, ејни заманда бурада дајаныб галмыш. О, «Һәваси-хәмсә»дә вә башга әсәрләриндә гејд етмишдир ки, һиссләримиз идракымызда чох бөјүк рол ојнаса да һәлә идрак үчүн кифајәт дејилдир, дүнјада елә һадисә вә просесләр вардыр ки, биз онлары билаваситә һисс органларымызла дуја билмәрик. Бурада идрак јалныз әгли мүнәкимәләр јолу илә апарылыр. Зәрдаби јерин күрә шәклиндә олмасыны, сәсин санијәдә 340 Һан аршыны јол кетмәсини, зәлзәләнин, јағыш, долу вә гар јағма-сынын сәбәбләрини буна мисал кәтириб көстәрир ки, биз бунлары билаваситә дујғуларымызла дәрк едә билмәрик, лакин ағлымызын көмәји илә бунларын маһијјәтини дәрк едирик. Зәрдаби јазырды ки, «сәбәбләр кизлиндә, дәринликләрдә булунарлар». Она көрә дә һадисә вә просесләрин сәбәбләри јалныз дујғу органларымыз васитәси илә өјрәнилә билмәз. Бә'зи инсанлар бир сыра һадисәләрин сәбәбләрини вә нәтичәләрини доғру аңламадығларындан өзләри өзләринә зијан вурурлар. Мәсәлән, вахты илә Азәрбајҗан әразисиндә олан чохлу мешәләрин ғырылмасы буна мисалдыр. Јерли әһали билмирди ки, мешәләр јағыш вә торпағын мүнбитлији үчүн биринчи дәрәчәли әһәмијјәт кәсб едир. Она көрә дә һәр јердә мешәләри ғырыб тәләф едирдиләр. Инди гурағлығлар заманы кәндиләр баяты охујурлар ки, «кечән күнә күн чәтмаз, чаласан күнү күнә...» Мешә илә гурағлығ арасында әләгә дујғулар васитәси илә дәрк едилә билмәз. Бунун үчүн ағыл, мәнтиги тәфәккүр лазымдыр.

Зәрдаби идрак просесиндә дујғу органларынын ролундан данышаркән ин'икасы доғру аңламаға јахынлашмышдыр. О бир нечә дәфә гејд етмишдир ки, дујғуларымыз харичи аләмдәки шејләрин сурәтләридир. О, көзләри

* Бах: бу китаб, сәһ. 321.

мисал кәтирэрэк көстәрир ки, «Күнүн ишығы Јер үзүнә дүшәндә орада олан һәр бир шејин үстә дүшүб, онлары ишыгландырыр. О вахтда һәр шејин һәр бир зәррәсиндән о шәфәгләрин бир һиссәси көз үстә дүшүр. Инсан бир шеј, мәсәлән, гәләмә бахан вахтда онун ишыгланмыш зәррәләриндән Күнүн шәфәғи көз үстә дүшүр. Бу зәррәләрдән кәлән шәфәгләр көз бүллурундан кечиб, онун далында... чәм олуб, сонра кедиб бејин пәрдәсинин үстә гәләмин сурәти дүшүр»*.

Ғ. М. Зәрдабинин «Ғәваси-хәмсә» мәгаләсиндә ирәли сүрдүјү ғносәоложи мүддәалар диалектик материализм ғносәолокијасына јахынлашыр. О, идракын объектив керчәк мәзмуна малик олмасыны гәт'и бир инамла играр едир. Лакин о, тәчрүбәни идракын әсасы вә һәгигәтин мө'јары кими анламағ сәвијјәсинә чата билмәмишдир. Буна көрә дә идрак ғросәсинә анд, ғносәолокијанын бир сыра мәсәләләринә даир сон дәрәчә доғру фикирләр ирәли сүрмәсинә бахмајарағ, Зәрдаби диалектик материализмин идрак нәзәријјәси сәвијјәсинә галха билмәмишдир.

Ичтимаи көрүшләринин тәбиәти е'тибары илә Зәрдаби маарифчи-демократ олмушдур. В. И. Ленин 60-чы илләрин рус маарифчиләринин дүнјакөрүшләрини характеризә едәрәк јазмышдыр ки, маарифчи «тәһкимчилик һүгуна вә игтисади, ичтимаи вә јуридик сәһәләрдә онун доғурдуғу бүтүн нәтичәләрә гызғын дүшмәндир. Бу— «маарифчинин» биринчи характерик хүсусијјәтидир. Рус маарифчиләринин һамысы үчүн үмуми олан икинчи характерик хүсусијјәт, — маарифи, өзүнүидарәни, азадлығы, Авропа һәјат формаларыны вә үмумијјәтлә Русијанын һәр чәһәтдән авропалашмасыны тызғын мүдафиә етмәкдән ибарәтдир. Нәһәјәт, «маарифчинин» үчүнчү характерик хүсусијјәти — халг күтләринин вә башлыча оларағ кәндлиләрин (маарифчиләр дөврүндә кәндлиләр һәлә тамам азад едилмәмишдиләр, ја да јеничә азад едилмәкдә идиләр) мәнәфеини мүдафиә етмәкдир...»**.

* Бах: бу китаб, сәһ. 322.

** В. И. Ленин. Әсәрләри, 2-чи чилд, сәһ. 515—516.

В. И. Ленин тәрәфиндән мүәјјән едилән рус маарифчиләринин бу характер хүсусијјәтләри Ғ. М. Зәрдабинин дүнјакөрүшләринә дә хасдыр. О һәмишә кәндлиләрин вә шәһәр јохсулларынын мәнәфеинин гызғын мүдафиәчиси кими чыхыш етмишдир. Зәрдаби һәр дәфә «халг» дејәркән биринчи нөвбәдә кәндлиләри вә шәһәр јохсулларыны нәзәрдә тутмушдур. О, зәһмәткешләрин азадлығы мәсәләсини үмуми сәсиоложи аспектдә шәрһ едәрәк ону «тәбиәи һүгугла» әлагәләндирмишдир. Зәрдаби јазырды ки, «һәр бир дүнјаја кәлән инсан азад јашамағ вә хошбәхт олмағ һүгугуна маликдир»*. Онун нәзәринчә чәмијјәтдә мөвчуд олан бүтүн әдаләтсизлијин вә һагсызлығын сәбәби инсанларын азадлығы вә сәрбәстликдән мәнрум олмасыдыр. Зәрдаби гејд етмишдир ки, чәмијјәт үзвләри там азад оламадығча, чәмијјәтдә тәрәгги мүмкүн дејилдир. О, шәрғ халгларынын мәдәнијјәтчә керилијини дә мәнз шәрғ халгларынын һәр чүр азадлығыдан мәнрум олмалары илә изаһ етмишдир. Лакин о, инсанларын азадлығыдан мәнрум олмаларынын сәбәбини дүзкүн мүәјјән едә билмәмиш вә бунун јалныз ата-баба адәтләри илә бағлы олдуғуну гејд етмишдир.

Ғ. М. Зәрдаби азадлығы мәсәләсинә һәср етдији хүсуси мәгаләдә бу барәдә белә јазырды: «Нә гәдәр Авропа әһли бизим тәки азадлығыдан бихәбәр олуб, о вахтачан биздән бетәр авам олуб. Амма бу һалда азадлығы чәһәтчән Авропа әһли чох тәрәгги едиб вә һәр бир ишдә биздән ирәли дүшүб. Әкәрчи бизим шәриәтимизә көрә гул азад етмәк чох бөјүк сәвабдыр, амма биз бу барәдә һәр иши кеч ганмышығ. Сатыналма гулу азад етмәји сәваб һесаб едирләр. Амма биз өз хаһишимиз илә бир-биримизә гул олмушуг. Рәијјәт падшаһа, өврәт кишијә, ушағ атаја, нөкәр ағаја, шакирд устаја вә гејр мөкәр гул дејил! Бәли, биз һамымыз гулуг вә буна сәбәб ата-баба адәтләридир. Хүләсә, мәшриғ зәминдә азадлығы олмадығына биз Авропа әһлиндән кери галмышығ вә нә гәдәр белә олса, биз тәрәгги етмәјчәјик вә едә билмәрик»**.

Зәрдаби ушағларын мүтилик руһунда тәрбијә едилмәсинә гаршы чыхарағ јазмышды: «Һәгигәт, бизләрдә

* «Каспи» гәзети, 1900-чү ил, № 137.

** Бах: бу китаб, сәһ. 118.

огул атанын гулудур. Мә'лумдур ки, бизләрде огул атанын һүзурунда отурмаг, хәрәк җемәк, данышмаг вә гејри ејибдир. Ондан масәва, огул атадан изинсиз нә ки, иш көрә билмәз, һәтта евләнә дә билмәз. Хүласә, ата огулу бир шеј кими, мәсәлән, ешшәк кими өзүнә тәәллүг һесаб едиб, һәр нә өз хаһишидир, она әмәл еләдир вә дәхи буну фикир етмир ки, кәләчәкдә бу да адам олуб гәјјумсуз иш көрәчәк. Беләдә ушаг нә ки, гејриләрин, һәтта өзүнүн иштијар вә борчларындан бихәбәр олдугуна, атасы кими өзүндән күчлүләрин габағында икигат олубан өзүндән зәифләри адам һесаб етмәмәјә адәт едир»*.

Зәрдабијә көрә өз азадлығынын гејдинә галмајан, онун мә'на вә әһәмијјәтини баша дүшмәјән адамы һәгиги инсан сәјмаг олмаз. О дејирди: «Гардашлар, һөкумәт ја дөвләт вә гејри илә адам инсан олмаз. Һәр кәс өз вүчудунун гәдрини билиб инсанијјәт ихтијар вә борчларыны әда етмәк илә инсан олур»**.

Һ. М. Зәрдаби јашајыш уғрунда мүбаризәни ичтимаи һәјат һадисәләринә дә, инсан чәмијјәтинә дә анд етмишдир. Онун фикринчә чанлылар аләми үчүн үмуми һал олан јашамаг уғрунда мүбаризә инсан чәмијјәтиндә дә һөкм сүрүр. «Күчлүләр» галиб кәлиб «күчсүзләрин» һесабына даһа да варланырлар. Зәрдаби чәмијјәтин варлыларына вә јохсуллара бөлүндүјүнү, чәмијјәтдә бәрабәрсизлик олдугуну көстәрмәклә јанашы чәмијјәтин инкишаф гануналарыны, синифләрин мејдана кәлмәсинин сәбәбләрини билмәдијинә көрә белә бир јанлыш фикир ирәли сүрмүшдүр ки, «кечмишдә бириси аз, бириси чох зәһмәт чәкдијинә, кими тәванә, јә'ни күчлү, кими касыб, јә'ни күчсүз олуб вә бу күчсүзләр күнү-күндән күчдән дүшдүјүнә, күчлүләри дәхи күчлүраг едибләр»***.

Әлбәттә, Зәрдаби чәмијјәтин синифләрә парчаланмасынын, варлы вә јохсулларын әмәлә кәлмәсинин әсил сәбәбләрини билмәдији кими, чәмијјәтдәки синфи мүбаризәнин маһијјәтини дә баша дүшмүрдү. Бунунла белә Зәрдабинин дүнјакөрүшүндә «зиндәканлыг чәнки» социал-дарвинистләрин идләаларындан әсаслы сурәтдә фәрг-

ләнир. Зәрдаби «зиндәканлыг чәнкини» инсанлара аид етмәкдә мәгсәди зәһмәткешләри варлылары гаршы мүбаризәјә чағырмаг, онларын мүти гул кими өз ағаларына табе олмасына сон гојмаг иди. О, тә'кидлә тәләб едирди ки, һәр кәс өз инсанлыг шәрәфини баша дүшсүн вә өзүнүн башгалары тәрәфиндән әзилмәсинә, өз һүгуғларынын тапдаланмасына јол вермәсин. Зәрдаби бөјүк бир гәзәб һисси илә јазырды ки, «Тәванә авамын авам олмасыны өз нәф'и һесаб едиб, онун әлини, ајағыны, көзүнү, ағзыны бағлы-сахламаға сә'ј едиб ки, авам ағлыны артырыб малики-дүнјалыг иддиасыны етмәјиб, өзүнү тәванәјә тәәллүг һесаб етсин, онун артыг күчлү олмағына баис олсун вә бу төвр тәванә артыг күчлү вә касыб артыг күчсүз олмағы мәшриг зәминдә чох шиддәт едиб ки, оранын бә'зи тәванәси фир'он кими аллаһлыг иддиасына дүшүб, касыблары бизим Ирандан кәлән һамбаллар кими јовмијјә чөрәјә мөһтач олуб. Бу төвр илә ағыл саһиби вә дүнјаны тәсәррүф етмәјә гадир олан инсанын чоху дүнјанын маликлијиндән узаг олуб, бә'зи һејванын зиндәканына һәсрәт чәкә галыб. Һәпигәт, инсанын чохунун зиндәканы бә'зи һејванын зиндәканындан јахшы дејил»*.

Зәрдаби инсан һәрәкәтләринин дар чәрчивә ичәрсинә алынмасына, онун һәр чүр тәһгирә дөзмәсинә гаршы чидди протест едәрәк һәмјерлиләрини мүбаризәјә, өз инсани һүгуғларыны, иззәт вә шәрәфини горумаға чағырырды. Өз шәрәфини, өз һүгуғ вә мәнлијини горумаг гејдинә галмајан инсанлары Зәрдаби һејвандан да ачиз һесаб едирди.

«Мә'лумдур ки, бир һејван бир аһуну шикар едиб өзү гејир вә әкәр бир гејр һејван онун әлиндән о аһуну алмаг истәсә онун илә өлүнчә дава едир. Амма инсан гантәр төкүб газандығыны авамлығы чәһәтинчә өз әли илә өзүндән күчлүләрә вериб, онун дәхи артыг тәванә олмағына баис олур вә јенә мә'лумдур ки, һејван һараја истәсә кедир, һәр тәрәфә хаһиш етсә бахыр, һәр нә истәсә ејләјир, һачан кејфи истәсә улујур. Амма инсан инанки өзү истәдијини едә билмәјир, һәтта һејван улујан кими, өз хаһиши илә даныша да билмәјир»**. Мәһз буна көрә дә Зәрдаби сон дәрәчә мәһдуд һалда кечирилмиш олса да,

* Бах: бу китаб, сәһ. 118.

** Јенә орада, сәһ. 118—119.

*** Јенә орада, сәһ. 146.

* Бах: бу китаб, сәһ. 146.

** Јенә орада.

кэндлилерин бәйләрдән шәхси асылылығынын ләғв едил-
мәсини мүтәрәғги бир һал кими гејд едирди. О, кэндлиле-
рин «өз маликәнәсиндә балача чар һесаб олуна бәй-
ләрин җыртычы чајнағындан вә вәһши зүлмүндән азад
олмасыны» севинчлә гаршылашмышды*.

Лакин аз кечмәмиш Зәрдаби гәт'и сурәтдә әмин олду
ки, кэндлилерин бәйләрдән шәхси азадлығы онларын
пәғги азадлығы дејилдир. Кәндлилер јенә әввәлки кими
шиддәтли сурәтдә истисмар олунурдулар. «Халг бәйләрин
зүлмүндән анчаг номинал сурәтдә азад олмушдур, фак-
тик олараг халг башга мүфтәхорларын чајнағына кеч-
мишдир ки, онлар халгы амансыз сурәтдә истисмар
едирләр»**.

Әлбәттә, Зәрдаби һәлә бунуила кәндлиләри вә шәһәр
јохсулларыны биләваситә ингилаби мүбаризәјә чағырмыр-
ды. Онун ингилаб һаггында хүсуси нәзәријәси јох иди.

Лухарыда гејд етдијимиз кими Зәрдаби чәмијјәт һа-
дисәләринин шәрһиндә идеалист мевгејиндән кәнара чыха
билмәмишдир. О, ичтимаи инкишафда мә'нәви амилләрин
ролуну һәлдиндән артыг шиширтмишдир. Мәһз буна көрә
дә өмрүнүн сон илләринәдәк әһмәткешләрин азадлығы-
нын әсил чарәсини маариф вә мәдәнијјәтин јајылмасында,
бүтүн әһалинин шуурлулуг сәвијјәсинин јүксәлдилмә-
синдә көрмүшдүр. О, кәнддән кәндәрдији мәктублардан
бириндә јазырды: «10 илә јахышдыр ки, мән кичик мүхбир
мәктублары васитәси илә кәнд һәјатымызын мүхтәлиф
чәһәтләри илә охучулары таныш едирәм. Тез-тез әсүмә
суал верирәм ки, бу фәрәһсиз, пәришан вәзијјәтин әсасы-
ны нә тәшкил едир вә һәмишә буна белә бир чаваб тапы-
рам: чәһаләт, биликсизлик, зүлмәт»***. Башга бир мәга-
ләсиндә Зәрдаби елми јашамаг уғрунда мүбаризәдә баш-
лыча васитәләрдән бири һесаб едәрәк јазмышды: «Хош-
күзәрәнлык вә ләззәт чөлә төкүлмәјиб ки, һәр кәс ахта-
рыб тапсын... Күч вә рәшидлик иш көрмәз, онун әсбабы
анчаг ағылдыр вә ағыл бир шејдир ки, ишләдикчә
тәрәғги едәр, јә'ни елм тәһсил етдикчән ағыл да ар-
тар»****.

* Бах: «Каспи» гәзети, 1884-чү ил, № 18.

** «Каспи» гәзети, 1883-чү ил, № 9.

*** «Каспи» гәзети, 1887-чи ил, № 156.

**** Бах: бу китаб, сәһ. 70—71.

Зәрдаби белә бир садәләвһ фикрә кәлмишди ки, әкәр
әһали арасында елм, маариф вә мәдәнијјәт кениш јајы-
ларса, әһмәткешләр өз һуғуг вә ихтијарларыны баша
дүшәр вә бу һуғугларын тапдаланмасына јол вермәзләр,
истисмарчылар исә елми олсалар зүлмү азалдарлар,
рәһмли, әдәләтли вә инсафлы оларлар. Зәрдаби халгын
әзаб вә изтираблары һесабына вар-дәвләт газанан
бәйләри, ханлары, моллалары, шејхләри, заһидләри аман-
сыз сурәтдә гамчылајараг онлары һәшәрәт адландырыр
вә онлары хәбәрдар едирди ки, «Сизин доланаचाғыныз
халг иләдир вә дирилијиниз онун дирилијинә мөвғуфдур,
вә нечә ки, инсанын гарнында зиндәканлык едән гурдлар
инсан једији хәрәк илә доланыр вә инсан вәфәт едәндә
онлар һәм вәфәт едир, һабелә сиз халгын ганыны соруб,
ону пуч едиб өзүнүз һәм пуч олачагсыныз»*.

Зәрдаби елмин, маарифин јајылмасында, халгын үмү-
ми тәрәғгисиндә дини мөвһуматы, ислам дининин әй-
ры-ајры еһкамларыны башлыча манеә һесаб едирди. Бу-
на көрә дә о, дини мөвһумата вә ислам дининин бир сы-
ра мүртәчә ајинләринә гаршы кәскин мүбаризә апар-
мышды. Лакин о, динин тәнгидиндә ардычыл атеизм
мөвгејиндә дура билмәмишди. Зәрдаби чох һалда ислам
дининин өзүнү дејил, онун ајры-ајры еһкамларынын вә
мүсәлман руһаниләринин тәнгидинә даһа кениш јер вер-
мишдир. О һәтта бә'зән руһаниләрин ачкөзлүјүнү вә әх-
лаг дүшкүнлүјүнү тәнгид едәркән гур'ан вә шәриәтдән
парчалар кәгириб, бунлары руһаниләрин һәрәкәтләринә
гаршы гојурду. «Дил вә дин» адлы мәгаләсиндә дә о,
ислам дининин тәрәфдары кими чыхыш етмишдир. Лакин
бу эиддијјәтли вә мәһдуд чәһәтләринә бахмајараг Зәрдаби
һәмишә елми, билији мүртәчә дини еһкамлара гаршы
гојмушдур.

О бүтүн зијалыларын, бүтүн һәғиги вәтәнпәрвәрлә-
рин әсас вәзифәсини халгы гәфләт јухусундан ојатмаг-
да, елми, маарифи халг арасында кениш јајмагда көр-
рүрдү. О, кәнчләрә мүрачигәт едәрәк онлары вәтәнин, хал-
гын сәадәти уғрунда, халгын маарифләнмәси уғрунда
мүбаризә апармаға вә бу ишдә горхмамаға, һәр чүр чәтин-
лијә синә көрмәјә чағырырды.

* Бах: бу китаб, сәһ. 112.

«Еј елм тәһсил едән чаванларымыз, — дејә Зәрдаби јазырды, —...вәтән гардашларымызла үнс тутмаг чәтиндир. Сиз данышдыгынызы онлар баша дүшмәјиб, әф'алынызы шәриәтә намүвафиг һесаб едиб, сизә кафир дејиб инчидәчәкләр... Амма инсаф дејил ки, беш күн өмрүн ләззәтиндән өтрү милләти-гардашларынызы атыб онлары кор вә сәркәрдан гојасыныз. Пәс ләззәти-дүнјаја тәмә' етмәјиб өз гардашларынызы әмәли-хејрә вадар един. Гој шүәралар сизи һәчв етсин, моллалар лә'нәт охусун, әвамүннас даша бассын, сиз милләт үчүн зәһмәт чәкирсиниз вә бишәк, кәләчәкдә милләтин көзү ачыланда сизи шәһид һесаб едиб, сизә рәһмәт охујачаг»*.

Һ. М. Зәрдаби азәрбајчанлы мүәллимләрә јаздыгы «Ачыг мәктуб»да да елмин, маарифин кениш јайылмасынын сон дәрәчә зәрурилијини бир даһа гејд едәрәк «елми бүтүн дәрдләрин әлачы» кими гүјмәтләндирмишдир. Буна көрә дә о, тәк-тәк адамларын дејил, бүтүн халгын елмә јијәләнмәсини арзу едәрәк вә һәм дә бу сәһәдә варлылардан мәрһәмәт көзләмәмәји мәсләһәт көрәрәк јазмышды:

«Дамчы-дамчы илә јарамыз сағаласы јара дејил. Инди сел вахтыдыр. Елм кәрәк сел кими ахсын ки, һәр истәјән ондан ичиб доја билсин. Белә јангы вахтында һәр милләтини истәјәнин борчудур ки, бирә-беш артыг ишләсин вә бир дә бизим охујанымыз аз олдуғуна биз кәрәк нә ки, иши мүфтә вә битәмәнна милләт үчүн еләјәк, һәтта лазым олса хәрчини дә бәгәдр мәгдур өзүмүз кәрәк верәк. Беләдә иш ирәли кедә биләр. Көзләримизи дөвләтләрин әлине тикиб, онларын гара сандыгларына үмид олмаг наһагдыр... Тәвәгге едирәм, јаддан чыхармамаг ки, биз һамымыз мүсәлман (азәрбајчанлы — З. К.) баласыјыг, мүсәлман сүдү илә бөјүмүшүк, мүсәлманларын ичиндә олуруг. Һеч инсафдырмы ки, биз дәрсләримиздән артыг галан вахтымызы онлардан музајигә едәк?!»**.

Буну да гејд етмәк лазымдыр ки, өмрүнүн ахыр илләриндә, биринчи рус ингилабынын билаваситә тә'сири алтында Зәрдаби баша дүшмүшдү ки, «дуа охумагла донуз бостандан чыхмаз», зор ишләтмәдән, билаваситә мүбаризәјә киришмәдән, тәкчә маариф вә мэдәнијјәти

јаймагла зүлмү арадан галдырмаг олмаз, ганунлар вә дөвләт органлары әдаләти тә'мин етмирсә, онда зәһмәт-кешләр бу ганунлара гаршы чыхыш едиб өз мәнәфеләрини мүдафиә етмәлидирләр. Тәсадүфи дејилдир ки, о, биринчи рус ингилабыны бөјүк бир севинчлә гаршылајыр, кенишләнән ингилаби һәрәкәтын һәр бир јени гәләбәси илә севинир, өз арзу вә идеалларынын һәјата кечәчәји илә фәхр едирди.

О јазырды: «Бу ахыр заманда биз мүсәлманларын гол вә гычларыны бағлајан зәңчир пасланыб пара-пара олуб төкүлдү. Бакынын күчәләриндә «Јашасын һүрријәт!» вә гејрә сәдасы бүләнди-асиман олду вә мүсәлманлар дәрәбәдәст чәм олуб «Иттифаги-Һүммәт» вә гејри чәмијјәтләр бина етдиләр вә бу дәрәбәдә бизим рус-мүсәлман учгуллаларынын* мүәллимләри башчылардан олуб, («јашасын!») — дејәнләрдән олдулар»**.

Зәрдаби фәһләләрә вә шәһәрдәки мүтәрәғги зијалылара мурачиәт едәрәк онлары кәндлиләрин азадлыг мүбаризәсинә көмәк етмәјә чағырырды: «Пәс, гардашлар, биз ки, шәһәрләрдә бағырырыг: «Јашасын һүрријәт!», «Јашасын әдаләт!», аја, о кәндләрдә оланлар да бизим гардашларымыздыр ја јох(!)***.

Зәрдаби бу илләрдә јаздыгы мәғаләләрдә чар мә'мурларынын өзбашыналығыны, онларын рүшвәтхорлуғуну, чаризмин Азәрбајчанда јеритдији милли-мүстәмләкә сijasәтини чәсарәтлә ифша едәрәк сон дәрәчә радикал демократик тәләбләр ирәли сүрүрдү.

Һ. М. Зәрдаби аловлу вәтәнпәрвәр олмушдур. Вәтәнпәрвәрлик идејалары онун әсәрләринин ана хәттини тәшкил едир. О, халгын, вәтәнин сәадәти уғрунда мүбаризәни ән јүксәк әхлаги вәзифә сәвијјәсинә галдырмыш вә ону әхлаги һәрәкәтләрин ме'јары кими гүјмәтләндирмишдир. Онун нәзәринчә вәтәнини, халгыны үрәкдән севмәјән, вәтәнинин тәрәггиси илә марагланмајан адамлары сөзүн әсил мәнәсында инсан һесаб етмәк олмаз. Чүнки белә адамларын һәрәкәт вә даврашышларыны

* Мәктәбләринин. — Ред.

** Бах: бу китаб, сәһ. 242.

*** Јенә орада, сәһ. 225.

* Бах: бу китаб, сәһ. 92.

** Јенә орада, сәһ. 249—250.

Һејванларда мөвчуд олан инстинктдән ајырмаг чәтин-дир. Зәрдаби вәтәнпәрвәрлик һиссиндән мәйрум олан, халгын сәадәти гејдинә галмајан, халгы даим чәһаләт вә зүлмәт ичәрисиндә сахламаға чәһд едән бәјләри, мүсәлман руһаниләрини кәскин сурәтдә тәнгид етмишди. О, нифрәт һисси илә јазырды ки, «Бәјлик ахтаран кәс халгын хошбәхтлик фикрини чәкмәз. Онун үчүн пүл кәрәкдир ки, кәјф-дамагла мәшғул ола вә милләт әвәзинә һејван кәрәкдир ки, она һакимлик едиб өз бәјлијини заһир едә»*.

О, башга бир мәгаләдә ејни бир гәзәб вә нифрәтлә гејд едирди ки, «инди мәшриг зәмин гоча вә хәстәдир вә о шәхсә агил дејрләр ки, о, ибарәт илә данышдығы сөзләри баша дүшмәк олмасын вә бу «агил» кәсләр дејирләр: елм чавахир тәки бир шејдир. Нечә ки, чавахир чөлә атанда һәр кәсин әлине асанлыгла дүшдү, јенә гијмәтдән дүшәр, һабелә камаллы сөзләри вазеһ данышанда ону һәр кәс баша дүшәр, она бинаән сөз бимигдар олар»**.

Зәрдабинин әсәрләриндә вәтәнпәрвәрлик садәчә оларг вәтәни вә халгы севмәклә мәһдуд едилмир. Зәрдабинин вәтәнпәрвәрлији мүчәррәд вәтәнпәрвәрлик олмајыб әмәли ишлә бағлы олан вәтәнпәрвәрликдир.

Зәрдабијә көрә вәтәнә мәһәббәт онун тәрәггиси уғрунда әмәли мүбаризә илә билаваситә бағлы олмалы вә инсанларын әмәли фәалијјәтинин һәрәкәтвәричи амилинә чеврилмәлидир. Әкәр белә олмаса, вәтәнпәрвәрлик пассив вә мә'насыз һиссләрә чевриләр вә јахуд бош сөздән ибарәт олуб галар. Әсил вәтәнпәрвәр үчүн өз вәтәнинин, өз халгынын азادлыг вә хошбәхтлијини арзу етмәк һәлә кифәјәт дејилдир. О, бу арзуну һәгигәтә чевирмәк уғрунда әмәли мүбаризәјә киришмәлидир. Башга сөзлә десәк, һәгиги вәтәнпәрвәр вәтәнә вә халга мәһәббәтини өз әмәли фәалијјәти илә сүбүт етмәлидир. Зәрдабинин вәтәнпәрвәрлији өзүнү Азәрбајчаның чохәсрлик милли мәдәнијјәтинә, онун мүтәрәгги тарихи ән'әнәләринә, доғма ана дилинә, онун маһныларына, бәрәкәтли торпагына, шәләләли чајларына, башы гарлы дағларына, турачлы, чәјранлы чөлләринә, көзәл мејвә

бағларына вә и. а. олан түкәнмәз мәһәббәт һиссләриндә әкс етдирмишдир.

«Бизим нәғмәләримиз» адлы хүсуси мәгаләсиндә Зәрдаби Азәрбајчаның тәбиәтини чәннәтә бәизәдәрәк, онун халгынын ше'рә, нәғмәјә бөјүк һәвәскал олдуғундан ифтихар вә вүгарла бәһс етмишдир. О јазырды ки, «Бизим чәннәтин бир кушәсинә охшајан вәтәнимизин дағлары, чајлары, хош абү-һавасы вә һәр бир чәһәтдән сәфалы вә дилкүша олмағы, онун аз зәһмәтлә бол мәһсул кәтүрән әһалисини чуша кәтирир»*.

Һ. М. Зәрдаби вәтәнимиз Азәрбајчаны, онун шәһәр вә кәндләрини, о чүмләдән «күләкләр вә гумлар шәһәри» Бакыны башдан-баша мешәләрлә, бағларла, јашыллығларла өртүлмүш бир күлүстана чевирмәји, бәрәкәтли торпагыны даһа да мүнбитләшдирмәји, јолларыны абадлашдырмағы, шәһәр вә кәндләрини сағламлыг очағларына чевирмәји гызғын арзу етмиш вә он илләр әрзиндә бу уғурда әмәли мүбаризә апармышдыр.

СҺ. М. Зәрдаби өз јахын досту М. Ф. Ахундовла бирликдә узун мүддәт әрзиндә Азәрбајчан дилинин горунуб сахланмасы вә сафлыгы уғрунда әзмлә мүбаризә апармышдыр. О, «Дил вә дин», «Кәнд мирзәләри», «Дил давасы» вә башга мәгаләләриндә дили «һәр тајфанын дирәкләриндән бири» адландырмыш вә көстәрмишдир ки, «Һансы тајфанын дили онун әлиндән алынырса, бу онун «белинин сындырылмасы кимидир». Буна көрә дә Зәрдаби бир тәрәфдән Азәрбајчан дилини сыхышдырыб арадан чыхармаға чалышан ишғалчылары, дикәр тәрәфдән өз ана дилини бәјәнмәјиб, әрәб, фарс дилиндә ибарә илә данышанлары амансызлыгла ифша етмишдир. «Дил вә дин» мәгаләсиндә Зәрдаби шикајәт едирди ки, «Бу ахыр заманачан биз Русијаға табе олан мүсәлманларын иши чох јаман иди: Бир тәрәфдән зиндәканлыг давасы илбәил ки, шиддәт едирди вә бир тәрәфдән дә елм тәһсил етмәк јолу бағланмыш иди. Чүнки бизим өз милләти мәктәбханаларымыз јох иди ки, орада өз дилимиздә... елм тәһсил етмәк олајды вә дөвләт тәрәфиндән ачылан мәктәбләрдә рус кешилләриндән мисонерлик едәнләрин мәсләһәти илә бизим дилимизи... охутмағы гадаған етмишдиләр»**.

* Бах: бу китаб, сәһ. 113.
** Јенә орада, сәһ. 90.

* Бах: бу китаб, сәһ. 240.
** Јенә орада, сәһ. 237.

Һ. М. Зәрдаби Азербайжан дилиндә данышыб јазмағы өзүнә әскиклик һесап едән моллалары, зијалылары да ејни бир гәт'ијјәтлә ифша едиб көстәрирди ки, нә сиз фарс дилиндә јазыб данышмагла, нә дә фатеһләр долајы јолла дилимизи сыхышдырыб арадан чыхармаға чалышмагла ону мәһв едә билмәсиниз. «Сиз чамаатдан араланыб дил даваһы етмәјиниздән бир шеј олмаз. Чамаат ки олмады, сиз дә јох һесабындасыныз»*.

Һ. М. Зәрдаби өмрүнүн сонуна гәдәр вәтәни вә халғы алову сөнмәјән гызғын бир мәһәббәтлә севмишдир. О, өлүм јатағында јатаркән демишдир: «Сиздән хаһиш едирәм: тәнтәнәли дәфи мәрәсими дүзәлтмәјин, мәни чох садә дәфи един. Дәфи үчүн хәрчләnmәси лазым кәлән вәсәити мүсәлманлар арасында савад јајан чәмијјәтә верин. Бу мәним башы бәлалар чәкмиш халгым үчүн даһа фајдалы олар»**.

Лакин Зәрдаби һеч заман милли-мәдәни ајрылыг, тәнһалыг мөвгејиндә дурмамышдыр. О, милли Азербайжан мәдәнијјәтинә гызғын мәһәббәт бәсләмәклә бәрабәр габагчылы рус, Шәрг вә Авропа мәдәнијјәтинә дә бөјүк һәссаслыгла јанашмышдыр.

Онун әсәрләриндәки вәтәнпәрвәрлик идејалары һәр чүр милләтчилик вә иргчилик мөһдудийјәтиндән азаддыр. О, вәтәнпәрвәрлик идејалары илә јанашы олараг һәм дә мүнтәзәм сурәтдә халглар достлуғу идејаларының тәрәннүм етмишдир. О, һәмишә милләтчилик вә иргчилик идејаларының амансыз душмәни олмуш вә көстәрмишдир ки, ајры-ајры халгларын әхлағында, адәт вә ән-әнәләриндә, әгли инкишаф сәвијјәсиндәки фәргләр бу халгларын анаданкәлмә, әбәди, биоложи хүсүсийјәтләри илә дејил, о халгларын јашадыллары ичтимаи шәраитлә мүәјјән олунур.

Ҷаһад-гәзавәти өзүнә бајраг едиб, дини пәрдә алтында халглар арасында дүшмәнчилик јајан, мүсәлман олмајанлары «натәмиз», «мурдар» кими гәләмә верән, «кавурлара нифрәт» — дејә Азербайжан халғыны рус халғына, башга халглара гаршы гојан вә бунунла да Азербайжанын шәһәр вә кәндләриндә маариф вә мәдә-

нијјәтин јајылмасына манәә төрәдән мүридизм шејхләринә гаршы Һ. М. Зәрдаби узун мүддәт кәркин идеја мүбаризәси апармыш вә һәтта онларын бәзиләринин Азербайжандан говулмасына наил олмушдур. Зәрдабинин мүридизм шејхләри әлејһинә «Каспи» гәзетиндә дәрч етдирдији бир сыра мөгаләләр* дини хурафат вә фанатизм әлејһинә мүбаризәдә, һабелә халглар арасында достлуғ әлағәләринин мөһкәмләндирилмәсиндә олдуғча мүтәрәғги рол ојнамышдыр.

О, башга халглара һөрмәти вә достлуғ мүнәсибәти бәсләмәји дә вәтәнпәрвәрлик кими мүнһүм әхлағи вәзифә сәвијјәсинә галдырмышдыр.

Һ. М. Зәрдаби азербайжанлыларла ермәниләр арасында тарихи достлуғ вә меһрибан гоншулуғ мүнәсибәтләриндән бөјүк бир мәнунийјәтлә бәһс едәрәк, бу достлуға манә олмаға чәһд едәнләрә гаршы барышмаз мүбаризә апармышдыр. О, гәзетиндә халглар достлуғуна хәләл кәтирән мөгаләләр дәрч етдијинә кәрә «Мшак» гәзетинин редактору Артсурини кәскин тәнтид едәрәк јазырды: «Бәни-адәм һамысы гардашдыр, гардашлар арасында сүлһ верәсән, нә ки, бу гисм мәтләби гәзәтдә јазасан ки, гардашлар арасында әдавәт дүшсүн»... «Нечә јүз илдир ки, биз ермәниләр илә гоншулуғ едирик. Инди чәнабыныза ејб дејилми ки, бизим арамыза әдавәт салырсыныз!»**

Зәрдаби бунда исрар едирди ки, өз халғыны башга халга гаршы гојмаға, халглар арасында чәпәр чәкмәжә чәһд едәнләр әслиндә һәр шејдән әввәл өз халғына зијан вурурлар. Башга халглара јад нәзәрлә, дүшмәнчилик мөвгејиндән бахан јерли милләтчиләр әслиндә өз халғынын ләјагәтини ашағы салырлар.

Һ. М. Зәрдаби ејни заманда һаким милләтчилик мејләринә гаршы да гәт'ијјәтлә мүбаризә апармышдыр. Авропада Шәрг халгларына, о чүмләдән Азербайжан халғына мүстәмләкәчи нәзәри илә баханлара, Азербайжан халғынын әгли габилитјәтинә инанмајанлара гаршы чыхыб көстәрирди ки, «Јер үзәриндә јашајан милләтләр бир күлфәт кимидир», бу күлфәтин бир үзвү олан Азәр-

* Бах: бу китаб, сәһ. 248.
** «Каспи» гәзети, 1907-чи ил, № 264.

* «Каспи» гәзети, 1884-чү ил, № 18, 19, 55, 233, 239, 254.
** Бах: бу китаб, сәһ. 111.

бајчан халгы өз фитри габилијјети е'тибары илэ Авропа халгларындан үстүн олмаса эскик дә дејилдир.

Тасадуфи дејилдир ки, Г. М. Зәрдабинин мүасирләри онун халглар арасында, хүсүсэн Бақыда јашајан азәрбајчанлылар, руслар, ермәниләр, күрчүләр, јәһудиләр вә башга милләтләрдән олан халглар арасында достлуг әлагәләрини мөһкәмләндирмәк уғрунда мүбаризәсинә јүксәк гижмәт вермишләр. Мәшһур журналист Гр. Чиноридзе Зәрдабијә һәср етдији бир мәгаләдә ону «халглар арасында достлуг идејаларынын чарчысы» кими гижмәтләндирмишдир.

Гр. Чиноридзе јазырды ки, «Һәсән бәјин көрүшләринин ана хәттини белә бир принцип тәшкил едир ки, бүтүн халглар тәрәғги јолунда гардашдырлар, милли фәртләр, дин вә ән'әнә ајрылығы милләтләр арасында достлуга мане ола билмәз. Бүтүн инсанлар милләтиндән вә иргиндән асылы олмајараг тәбиәт е'тибары илэ бәрәбәрдирләр. Лакин Һәсән бәј мүсәлманларын (азәрбајчанлыларын. — З. К.) елм вә мәдәнијјәтчә башга халглардан даһа чоһ кери галдығыны көрәрәк јорулмаг билмәдән өз халгыны чәһаләт јухусундан ојадыб тәрәғги јолуна чәкмәк уғрунда чалышырды»*.

Г. М. Зәрдабинин көрүшләриндә гуманизм идејалары да мүһүм јер тутур. Инсан һаггында гајғы, онун әмәјинә, ләјагәт вә шәрафәтинә еһтирам вә һөрмәт, ағыл вә бачарығына дәрин инам, һәр чүр зүлмә вә әдаләтсизлијә гаршы нифрәт Зәрдабинин көрүшләринин тәркиб һиссәсини тәшкил едир. Инсанын хошбәхтлији, онун физики вә әгли инкишафынын һәртәрәфли тә'мин едилмәси, сағламлығы мәсәләләри Зәрдабинин һәмишә диггәт мәркәзиндә олмушдур.

Зәрдаби инсаны «бүтүн хиләтләрин алиси» кими гижмәтләндирәрәк гәләб етмишдир ки, һәр јердә вә һәр шәраитдә миллијјәтиндән, иргиндән вә чинсиндән асылы олмајараг, инсана, онун тәләјинә һәссаслыгла јанашылсын, онун шәрафәти, һејсијјәти тапдаланмасын, онун ән гижмәтли бир варлыг олмасы нәзәрә алынсын.

Г. М. Зәрдабини биздән јарым әсрдән артыг бир дөвр ајырыр. Лакин бөјүк ифтихар һисси илэ гејд едә би-

ләрик ки, онун милли мәдәнијјәтимизин хәзинәсинә дәјәрли һәдијјә олан идеја ирси бу күн белә өз тәрәвәтини итирмәмишдир. Кечмишин мүтәрәғги ирсинин һәғги вариси олан халгымыз Зәрдабинин јүксәк арзу вә идеалларыны һәјата кечирмиш вә онун хатирәсини ләјигинчә әбәдиләшдирмишдир. Зәрдабинин идеја ирсинин өјрәнилмәси гәлбимизи доғма вәтәнимизә, гәһрәман совет халгымыза бир даһа дәрин мөһәббәт һисси илэ долдурур.

Зијәддин Көјүшов

* «Каспи» гәзети, 1907-чә ил, № 264.

ДАХИЛИЈЖЭ¹

«Әкинчи» гәзетинин бина олмағынын сәбәбләриндән о гәзети чап етмәк барәсиндә көндәрдијимиз е'ланнамәдә данышдыг. Әлбәттә, о сәбәбләрдән башга буна гејри сәбәбләр дә чохдур. Амма онлары бурада исмән адламаг мәгдур дејил. Она көрә о сәбәбләрдән данышмағы лазым билмәјиб, хаһиш едирик бу «Әкинчи» гәзетинин әввәлинчи нөмрәсиндә о гәзетин мәзмунундан көфтику едәк². «Әкинчи» гәзетиндә бу ашағыда адланан фәсилләр олачагдыр. Әввәлинчи фәсил «Дахилијјә» олачагдыр. Јә'ни гәзетин мүншисинин өз тәрәфиндән јазылан шејләр олачагдыр. Икинчи фәсилдә «Әкин вә зираәт хәбәрләри» олачагдыр. Јә'ни бизим ја гејри вилајәтләрдә олан әкинләрдән, онлары әкиб бечәрмәкдән, онлары әкиб бечәрән вахта ишләнән әсбаблардан, әкин јерини шухм етмәкдән, әкин јерини гүввәтли етмәкдән өтрү о јерә гејри шејләр тарышдырмагдан, хүласә, әкиндән вә әкини бичиб, көтүрүб, гурудуб, дөјүб сахламагдан данышыг олачагдыр. Нәмчинин бу икинчи фәсилдә малдарлыгдан вә маллардан әмәлә кәлән шејләрдән данышыг олачагдыр. Јә'ни бизим вә ја гејри вилајәтләрдә нә гисм маллар сахламагдан вә ја нә төвр сахламагдан вә онлардан әмәлә кәлән шејләри нә төвр Јахшыраг әмәлә кәтирмәкдән данышыг олачагдыр. Үчүнчү фәсилдә «Елм хәбәрләри» олачагдыр. Јә'ни елм ја имтан јолу илә ашкар олан, мәсәлән: инсаньын бәдәнинә вә малынз нәф'и олан хәбәрләрдән данышыг олачагдыр. Дөрдүнчү фәсилдә «Тәзә хәбәрләр» олачагдыр вә бу тәзә хәбәрләр бир нечә гисм олачагдыр. Әввәлән, тичарәт хәбәрләри олачагдыр. Јә'ни бизим вилајәтимиздә вә ја гејри вилајәтләрдә бир шеј, мәсәлән: буғда филан шәһәрдә, ја филан кәнддә нә гијмәтә вә нә төвр сатмагдан хәбәр верәчәк-

дир. Сани³, бизим Руошја дөвләтинин вә гејри дөвләтләрин политика хәбәрләриндән данышыг олачагдыр. Ја'ни падшаһларын вә онларын вүзәраләринин араларында олан данышыглардан вә дөвләтләр арасында олан чәнкләрдән хәбәр верәчәкдир. Салис⁴, Руошја дөвләти тәрәфиндән өз табеләринә садир олан һөкмләрдән хәбәр верәчәкдир. Рабе⁵, бизим кәнд судларында ја миравој судда вә ја окружној судда гәт олан ишләрин үмдәси вә гәтнамәси олачагдыр. Хамис⁶, јухарыда зикр олан хәбәрләрдән башга һәр бир вилајәтдә ашкар олан мәшһур нахошлуг ја јангы, ја оғурлуг вә ја гејри гисм хәбәрләрдән данышыг олачагдыр. Бу мәзмунда гәзети бизим мүсәлманлар үчүн вачиб билиб, онун зәһмәтини вә зәрәрини гәбул едиб, башлајырыг вә мүсәлманларын анлајан вә пишров кәсләриндән илтима с едирик ки, халга бу гәзети охумага мане олмасынлар⁷. Бәлкә сә'ј етсинләр ки, ону охујан чох олсун. Бу тәваггени анлајан кәсләрдән етдијимизә сәбәб олсун ки, бизә мә'лумдур, бизим мүсәлманлар һәмишә өз анлајан кәсләрини эзиз тутуб онларын сөзләринә эмәл едибләр. Әлбәттә, анлајан вә пишров кәсләрә лазымдыр ки, халгын бу е'тибарына хәјанәт етмәјиб онун көзләри ачылмага сә'ј вә кушиш етсинләр. Дунја бир шејдир ки, һәмишә дөвран едир вә инсан бу төвр дунјанын кәрдишинә көрә кәрәк, һабелә өз рәфтарыны да дәјишдирсин. Нечә ки, мәсәлдир дејәрләр: зәманә сәнә саз олмаса, сән зәманәјә саз олмиән. Пәс олмас ки, дунјада һәмишә бир гајда илә рәфтар олсун.

Бизим зәманә дәјишилмәји, әлбәттә, һәр анлајан кәсә мә'лумдур вә бу төвр зәманәнин дәјишилмәси бизим илә дејил. Һәмчинин биз гәдир дејилик ки, зәманәни дәјишилмәкдән сахлајаг. О кәсләр ки, һәмишә бизә е'тибар едиб бизим сөзләримизә эмәл едирләр, зәманә дәјишилдијинә көрә күңү-күндән тәрәгги едиб ирәли кедирләр. Онларын белә ирәли кетмәјинә мане олмаг, јә'ни онлары кечән зәманәнин гајдасы үзрә сахламаг мәсләһәт дејил. Она көрә ки, о јолу онлар бизсиз дә кедәчәкдирләр. Пәс бизим анлајан вә пишров кәсләрә ејни мәсләһәтдир, бу јолу онлар илә бир јердә кетсинләр. Таки, онларын тез тәрәгги етмәјинә сәбәб олсунлар вә буна көрә кәләчәкдә һәмчинин онлара пишров олсунлар.

داخيليه

قىمقاز ولايتىنىڭ دۆلەت طرفىدىن مەكتەپ خاھەر
بارەسىندە تازە قاعدە قوبۇلشنى ايدى اول
قاعديه كورەمىر مەكتەپ خاھەدە خاھ دۆلەت
طرفىدىن اچامشنى اول خاھ مەخسوسى اول
كەركە غىر علم لردن سواى روس دىلى
هم اوخونىدى وىر مەكتەپ خاھە باخنى دن
اوترى دۆلەت طرفىدىن عليجەدە چىنويىكلر
تەين اولدى . ارمنى لرك روھانى لرى اول
قاعدهدن خېرىدار اولوب جناب سررداره
غرىبە وىروب بيان ايدوبلر كه اونلرك كليسالر
نىك ياننده اولان مەكتەپ خاھەردە انجاق
روھانى لىق اوكرتوللر وارمى روھانى سى
ايدون روس دىلى بىلەك لازم دكل . اول
سببە جناب سرردار يازوب توقع ايلدىكە بنا
ايندى ذكرا اولان قاعدهنى بىلە دكشروبلر
ارمنى لرك كليسالرىك و مسلمان لرك
مسجدلىرىك ياننده اچلان مەكتەپ خاھەلردن
سواى مەرمەكتەپ خاھە اولسا اورادە
كەركە روس دىلى اوخىسون وىر مەكتەپ

«Әкянчи» гәзетинин «Дахилијә» бөлмәсиндә нәшр едилмиш мәғаләләрдән биринин башланғычы.

ИКІНЧИ ДАХИЛИЈЈӘ

Кәлән тәзә илдән алыш-вериш вә гејри дадүстедләр хәрчинин гәрардады бизим Гафгаз вилајәтиндә гојулачагдыр. Бу һөкмү полис халга мә'лум едибдир. Бу барәдә бизим халгын арасында һәр бир гисм хәбәрләр вар. Кими дејир ки, бу хәрчи гојмагдан мурад будур ки, бизләр өз вилајәтимизи гојуб, баш көтүрүб гејри вилајәтләрә кедәк, кими дејир ки, Бадкубәјә кәлән дәмир јолу тә'мир етмәјә 10 минә гәдәр фәһлә лазымдыр.⁹ Чүнки о гәдәр фәһлә тапмаг чәтиндир. Она көрә бу гәрардады гојурлар ки, халг өз дадүстедини гојуб фәһләлик етсин. Хүләсә, хәбәр чохдур. Онун бә'зисини һеч гәләмә алмаг мәгдур дејил. Әлбәттә, бу хәбәрләрә сәбәб одур ки, бизим адамын о гәрардаддан хәбәри јохдур. Һәр кәс өз тәсәввүрүнү әглилә данышыр вә бу данышыг ағыздан-ағыза дүшүб, Короғлу нағылы кими нағыл олубдур ки, бу нағылын өз әслинә һеч шәбаһәти јохдур. Бу сәбәбләрә көрә бизим борчумуздур ки, бу барәдә халг илә данышыг едәк. Әввәлә, буну охујан, сиздән бир суал едим: әкәр бир кәсин бир күфләти ола вә бу күфләтдә бир анадан доғулмуш ики оғул ола, о вахтда һеч инсафдырмы ки, бу оғулун бириси зәһмәт чәкиб пул газаныб өз ата вә анасыны вә өз гардашыны сахласын. Әлбәттә, бу гардаш тифил олса, ја нахош олса ону сахламаг бизим борчумуздур. Амма о чаван олуб әлини ишә вурмајан заман һәр кәс белә гардашы ја кәрәк башдан еләсин ја ону ишләтсин. Биз нечә илдир ки, Русија дәвләтинә табе олмушуг вә бу вахтадәк бизим тичарәтимиз гәдим сајаг олан кими олубдур. Амма Русија дәвләтинин өз әһли зикр олан хәрчи чох замандыр ки, верир. Мәзкур гәрардад гојулан он илдир вә бу он илдә биз о хәрчи вермәмишик. Әкәр биз өзүмүзү Русија дәвләтинә табе һесаб едирик, белә олан сурәтдә Русија дәвләти өз әһли илә еләдији рәфтары бизим илә еләсә, о вахт бизим үчүн мәгами-шиквә ја наразылыг јохдур. Сани, һеч бир гәрардадда мәгдур дејил ки, һәр бир шеји исмән адлајасан. Мәсәлән, зикр олан гәрардадда мәгдур дејил ки, ад илә дејилсин ки, филан иши көрән адам, ја филан маја илә тичарәт едән адам бу гәдәр хәрч версин. Бу сәбәбә зикр олан гәрардады гојан кәс һәр бир дадүстедләри бир нечә гисм едиб вә ја бир гисмә бир хәрч гојуб, мәсәлән: һәр бир малы аршын илә ја чәки илә сатмаға

бир хэрч гојулуб. Экәр бир кәс әлли ја алтмыш мин манат илә вә бир гејри кәс мин манат илә аршын малы сатыр исә гәрардады гојан кәсдә тәгсир јохдур ки, бу мин манат мајасы олан кәс дә алтмыш манат хэрч верәчәкдир. Доғрудур, бези аршын илә сатыб, алтмыш манат хэрч вермәјин нәф'и аздыр. Амма әлли мин манат мајасы олан кәсә бу төвр тичарәт артыг нәф' едир. Онун үчүн алтмыш манат артыг хэрч дејил. Бәс мин манат мајасы олан кәс, сәнин дад етмәјин нә лазым? Бези аршын илә сатмағын хэрчи чоҳдур. Без сатма, мин манат илә елә алыш-вериш ет ки, онун хэрчи аз олсун вә ја һеч олмасын. Бу мәсәли фикир илә охујан кәс көрүр ки, һәр бир тәрәфдән кәлән хэрч артыб, чәбр артыб — сәдасы доғру дејил. Әлбәттә, хэрч вар, онун варлығына сөз јохдур. Амма елә артыг дејил ки, халга чоҳ чәбр олсун. Мәкәр инсафдан дишгарыдыр ки, бизим Бадкүбәнин он илдә јүз мин манат ғазанан кәсләри илдә алтмыш манат хэрч версинләр. Бу хэрч ки, јенә бизим өзүмүзә мәсрәф олачагдыр, о хэрчләр илә мәктәбханалар ачылыр вә гејри халга лазым олан ишләр көрүлүр. Пәс бу сәбәбә бу хэрч гојулмагдан фәгир-фүғәрәјә нә ки чәбр јохдур, бәлкә артычаг мәнфәәт вар.

Шимди гәрардадын өзүндән данышаг. Бу гәрардада јүз отуз доғгуз фәсил вар. Әлбәттә, ону тамам гәзетдә чап етмәк мәгдур дејил. Мәзкүр гәрардады биз өз түрк* дилимизә тәрчүмә етмишик вә экәр мәгдур олса, бу јавуг заманда ону әләһиддә чап едәчәјик. Она көрә бурада онун мөзмунундан мүфәссәл кефтику едәк. Мәзкүр гәрардада көрә дадүстед едән кәсләр үч јерә тәгсим олунур. Әввәлинчи гисм дадүстедләри едәнләрдә, јә'ни первој килдләрдә ихтијар вар: әввәлә, Русија вә гејри дөвләтләрин малларыны Русијанын һәр бир јериндә јүк илә, тај ја топ илә сатсын ки, вә бу маллары сатмагдан өтрү лазым олдуғу гәдәр дә канторлар вә анбарлар бина етсин. Сани, о шәһадәтнамә верилән ујездин шәһериндә вә кәндләриндә истәдикчән дүканлар вә мағазалар ачыб Русија вә гејри дөвләтләрин таможнадан кечмиш малыны аршын илә вә чәки илә сатсын. Һәмчинин онун ихтијары вар зикр олан ујезддә һәр бир гисм дадүстед үчүн лазым олан јер сахласын вә карханалар вә заводлар ачсын. Амма лазымдыр ки, һәр дадүстед олан јерә бир әләһиддә билет алсын:

* Т у р к — азербайжан.

Салис, һәр подрата кирә биләр вә нә гәдәр мал истәсә өзү үчүн ја өзкә үчүн ала биләр вә һәр ичарәјә кирә биләр. Икинчи гисм дадүстедләри едән кәс шәһадәтнамә алдығы ујездин шәһериндә ја кәндләриндә истәдикчән дүкан ја мағазә сахлајыб Русија вә гејри дөвләтин көмрүкләнмиш малларыны аршын илә ја чәки илә сата биләр. Һәмчинин о ујезддә дә лазым олдуғчан кархана вә завод вә гејри дадүстед олан јер ача биләр. Амма һәр дадүстед олан јерә әләһиддә билет алмаг көрәк. Һәр подрата кирә билән мал алыб, апарыб кәтирә биләр вә һәр ичарәјә кирә биләр. Амма бу шәртлә ки, һәр подратын ја ичарәнин пијмәти он беш мин манатдан артыг олмасын. Һәр кархана ја завод сахлајан кәс экәр бу карханада ја заводда мәшын ја гејри әсбаблар пар илә, јә'ни су бугу илә ја су илә ишләјирсә, ја о карханада вә заводда он алты фәһләдән артыг фәһлә ишләјирсә, лазымдыр икинчи гисм тичарәт, јә'ни второј килд шәһадәтнамәси олсун вә белә карханалар вә заводлар сахлајан кәсләр өз карханаларындан вә заводларындан әмәлә кәлән шејләри јүк илә ја бочка илә өз карханасындан вә заводундан ја биржада сата биләләр. Амма о шејләри јүк илә сатмаг үчүн карханадан ја заводдан кәнарда кантор ја анбар ачса, о вахта көрәк әввәлинчи гисм тичарәт шәһадәтнамәси алсын. Экәр әввәлинчи вә икинчи гисм тичарәт шәһадәтнамәси, јахуд да тичарәт шәһадәтнамәси алан кәс ханһш едә ки, о шәһадәтнамә верилән ујезддән гејри ујезддә дә дүкан ачсын, ја кархана ја завод бина еләсин, о вахта лазымдыр бу, гејри ујезд үчүн мүәјјән олан гијмәти вериб әләһиддә шәһадәтнамә алсын. Үчүнчү гисм тичарәт, јә'ни третиј килд бир нечә јерә тәгсим олунур. Онларын әввәлинчиси хырда тичарәтдир ки, бу хырда тичарәт шәһадәтнамәсини алан кәсдә ихтијар вар: әввәлә, о шәһадәтнамә верилән ујезддә дөрд дүкан ачсын вә бу дүканда әләһиддә сијаһыда адланан шејләри сатсын. Бу сијаһылары мүәјјән етмәк вақүзар олунуб чәнаб велики кнјаз сәрдари-Гафгазијјә¹⁰. Ја бу дөрд дүканын әвәзиндә дөрд кархана ја дөрд завод сахласын ки, бу карханаларда ја заводларда олан әсбаблар пар илә ја су илә ишләмәсин вә онларда он алтыдан артыг фәһлә олмасын. Һәр дадүстед олан јерә бир әләһиддә билет алмаг көрәк. Санијән, подрата вә ичарәјә кирә биләр, амма бу шәртлә ки, подратын ја ичарәнин гијмәти мин икн јүз

манатдан артыг олмасын. Икинчиси, жүк илэ аршын малы вэ ја гејри маллары шәһәрдән кәнарда кәздириб сатмагдыр. Үчүнчүсү, о маллары ораларда эл илэ кәздириб сатмагдыр. Дөрдүнчүсү, мешшанлыг, јә'ни сәнәткарлыгдыр. Бешинчиси, амилликдир¹¹. Нәр кәс өз јериндән эмлә кәлән шәјләри гејри дөвләтләрә сатмаға апара биләр. Амма өзкәләрин јерләриндә эмәлә кәлән шәјләри алыб анбара јыгыб, сонра гејри дөвләтләрин јеринә сатмаға көндөрмәк үчүн кәрәк әввәлинчи гисм тичарәт шәһадәтнамәси олсун. Нәр кәс гејри дөвләтләрин јериндә мал ала биләр. Амма о малы Русияда жүк илэ, тај илэ ја топ илэ анчаг әввәлинчи гисм тичарәт едән сата биләр. Белә малы икинчи гисм түччар өзү аршын илэ, чәки илэ сатмаг үчүн ала биләр. Мәлән сәфәр хәрчләрдән вә хәрчсиз олунан дадүстедләрдән данышачагы.

«Әкинчи» гәзети № 1, 22 ијул 1875-чи ил.

2

Әввәлинчи нөмрәдә дадүстед едән кәсләрин ихтијарларындан данышдыг. Шимди онларын хәрчиндән данышаг. Әввәлинчи гисм тачир Русиянын нәр бир јериндә бир гәдәр шәһадәтнамә хәрчи верир. Амма икинчи вә үчүнчү гисм тачир вердији хәрчин гәдәри бир дејил. Русия беш јерә һиссә олур вә нәр бир һиссә өз тәванасына көрә икинчи вә үчүнчү гисм тачирлик хәрчи верир¹². Бизим Гафгаз вилајәтинин чәнаб сәрдары хәзинә вәзир илэ мәшвәрәт едиб белә һиссә едиб: биринчи Тифлис, икинчи һиссә Бадкубә, Поти шәһәрләри, үчүнчү һиссә Александропол, јә'ни Көмрү*, Ахалсик, Гори, Јелизаветпол, јә'ни Кәнчә, Кутаис, Губа, Нахчыван, Сухум вә Ираван шәһәрләри; дөрдүнчү һиссә вә мәзкур оланлардан савај јерләр бешинчи һиссә һесаб олунсун. Әввәлинчи гисм тичарәт шәһадәтнамәсинин гијмәти 265 манатдыр. Икинчи гисм тичарәт шәһадәтнамәсинин гијмәти Русиянын әввәлинчи һиссәсиндә 65, икинчисиндә 55, үчүнчүсүндә 45, дөрдүнчүсүндә 35, бешинчисиндә 25 манатдыр. Јә'ни бизим Гафгазын Тифлис шәһәриндә 55, Бадкубә вә Поти шәһәрләриндә 45,

* Инди Лениканан.

Көмрү, Ахалсик, Гори, Кәнчә, Кутаис, Губа, Нахчыван, Сухум вә Ираван шәһәрләриндә 45, мәзкур јерләрдән савај јерләрдә 25 манатдыр. Хырда алыш-вериш шәһадәтнамәсинин гијмәти әввәлинчи һиссәдә 20, икинчи һиссәдә, јә'ни бизим Тифлисдә 18, үчүнчү һиссәдә, јә'ни бизим Бадкубәдә вә Потидә 15, дөрдүнчү һиссәдә, јә'ни бизим Көмрү, Ахалсикдә, Горидә, Кәнчәдә, Кутаисдә, Губадә, Нахчыванда, Сухумда вә Ирәвандә 10, вә бешинчи һиссәдә, јә'ни бизим јухарыда зикр олмајан јерләрдә 8 манатдыр. Шәһәрдән кәнар малы жүк илэ кәздириб сатмағын шәһадәтнамәсинин гијмәти 15, о јерләрдә малы чијиндә кәздириб сатмағын шәһадәтнамәсинин гијмәти 6 манатдыр. Сәнәткарлыг шәһадәтнамәсинин гијмәти 2 манат 50 гәпикдир. Амиллик шәһадәтнамәсинин гијмәти әввәлинчи гисм амил үчүн 20, икинчи гисм амил үчүн 5 манатдыр. Мәзкур шәһадәтнамә хәрчиндән савај дадүстед едән кәсләр кәрәк нәр бир дадүстед олунан јер үчүн әлаһиддә билет алыб билет хәрчи версинләр. Билет хәрчи һәмчинин Русиянын нәр бир һиссәсиндә башга олур.

БИЛЕГЛӘРИН ГИЈМӘТИ

Әввәлинчи гисм тачирлик үчүн	Икинчи гисм тачирлик үчүн	Хырда алыш-вериш үчүн
Русиянын әввәлинчи һиссәсиндә—30	20	10
Икинчи һиссәсиндә—25	17	8
Үчүнчү һиссәсиндә—20	15	6
Дөрдүнчү һиссәсиндә—15	10	4
Бешинчи һиссәсиндә—10	5	2

Јә'ни бизим Тифлисдә әввәлинчи гисм үчүн 25, икинчи гисм үчүн 17, үчүнчү гисм үчүн 8 манатдыр. Бадкубә вә Поти шәһәрләриндә әввәлинчи гисм тачир үчүн 20, икинчи гисм үчүн 15, үчүнчү гисм үчүн 6 манатдыр. Кәнчә, Губа вә саир мәзкур олан шәһәрләрдә әввәлинчи гисм тачир үчүн 15, икинчи гисм үчүн 10, үчүнчү гисм үчүн 4 манатдыр вә Гафгазын савај јерләриндә әввәлинчи гисм үчүн 10, икинчи гисм үчүн 5, үчүнчү гисм үчүн 2 манатдыр. Хәрчсиз олунан дадүстедләрдән кәлән сәфәр данышыг олачаг.

«Әкинчи» гәзети № 2, 5 август 1875-чи ил.

Бир айдир бизим гәзет чап олунур. Амма ону охуҗанларын бу вахтәдәк биз чәкдиҗимиз зәһмәтләрден хәбәри јохдур. Әлбәттә, бу ишә кирәндә о зәһмәтләри биз гәбул етмишик. Она бинаән инди онлары иһар етмәји лазым билмирик. Амма бизә мә'лумдур ки, бә'зи кәсләр бизим ишә артыг дигтәт едирләр. Бу дигтәт едән кәсләрә о зәһмәтләрден бир аз данышмағы вачиб билирик. Дәрд илдир ки, гәзети чап етмәјә индистәмишик вә бу заман да дунҗаны кәзиб бу һуруфаты тапмышыг. Бу зәһмәтләрә һеч бир гәзети өз нәф'индән өтрү чап едән разы олмаз вә әкәр гәзет басдырмагдан бизим мурадымыз ондан мәнфәәтбәрдәр олмағымыз олсајды, онун гүҗмәтини кәрәк иҗирми, бәлкә отуз манат гојајдыг. Кечән заманын зәһмәтини вә хәрчини кәнарда гојуб, шимди олунан зәһмәтләрден вә хәрчләрден сөйләјәк. Бизим мүштәриләрдән чәм олан мәбләғ инди гәзетә олунан хәрчләрә чатышмајыр вә бизим зәһмәтимизин әвәзиндә бу һалда нә ки, бизә бир һәббә, бир гуруш галмајыр, бәлкә артычаг зәрәр дә олур. Бизим зәһмәтимиз һәддиндән чыхыб. Бир мәтләби өзүмүз јазыб ағардыб чапханаја вермәк илә зәһмәтдән хилас олсајдыг чох хошбәхт олардыг. Амма иш белә дүшүбдүр ки, биз кәрәк чапханада да ишләјәк. Дунҗада һәр гәзети беш ја он адам ииша едир. Ону чап едән, һәрфләрини дүзән, гәләтләрини дүзәлдән башга кәсләр олур. Амма бу ишләрин һамысыны кәрәк мән тәк өзүм көрүм. Һәтта бизим мүсәлман шәһәриндә бир савады олан мүсәлман јохдур ки, гәзетә бахыб онун гәләтини дүзәлтсин ја һәрфләрини дүзсүн. Һәркаһ бу зәһмәтләрден артыг зәһмәт олмасајды јенә бир төвр жола кедәрдик. Амма дәрд будур бизим елә зәһмәтимиз вар ки, гејри гәзет басдыранларын онлардан һеч хәбәри јохдур. Әввәла, бу һуруфат Истамбулда алыныб, чүнки бизим дилдә бә'зи һәрфләр мәсәлә: г, к, р, з, ла артыг ишләнир. Она бинаән о һәрфләр гәзетә чатышмајыр. Бу сәбәбә бир мәтләби јазан вахтда нә ки, о мәтләбин мәзмунуну вә гејри әһвалатлары јохлајырыг, амма мәзкур һәрфләр аз ишләнмәкдән өтрү бә'зи сөзләри көтүрүб онун әвәзиндә башга сөзләр јазырыг ки, бу сөзләрдә мәзкур һәрфләр олмасын. Әлбәттә, белә олан сурәтдә мәтләб биз истәдиҗимиз кими вазеһ олмајыр вә буна дигтәт едәнләр бизә тәгсир һесаб едирләр. Санијән, бизим

мәхсус чапханамыз јохдур. Гәзетимиз пубернски правлениҗанын чапханасында басылыр. Әлбәттә, өзкәләр бизим ишә өзүмүз кими чан јандырмајыр вә бу барәдә олан кәсирләр бизим тәгсиримиз дејил. Пәс бизә дигтәт едәнләр, бу гәзетин кәсирини көрәндә күлмәјин, күлмәк јери дејил. Сиз ағлајын ки, бизим мүсәлманларын бирчә гәзети дә басдырмаға адамы јохдур.

«Әкинчи» гәзети № 3, 21 август 1875-чи йл.

Тифлисдән Бадкүбәјә дәмир јолу тә'мир олунмағы халга мә'лумдур. Инди Петербург гәзетләри бәјан едирләр ки, онун тули 520 верст олачагдыр. Ону Тифлиسدән Потти шәһәринә дәмир јолу тә'мир едән ичма тә'мир едәчәк. Онун хәрчи 22.158.000 манат, јә'ни һәр верстә 42.537 манат олачагдыр. Онун стансијаларынын јери Тифлиسدә вә Бадкүбәдә мә'лум дејил. Амма мә'лумдур ки, Бадкүбәдән дәрја кәнары илә кедәчәк Һачыгабула, Һачыгабулдан о јана һансы тәрәфдән кетмәји јенә јәгинән мә'лум дејил. Ја Күр чајынын кәнары илә ја дағ этәји илә кедәчәк. Әкәр Күр кәнары илә кетсә, Чаваддан јухары кедиб Молла кәндиндән, Зәрбадан кечиб Пирәзәјә кедәчәк. Орадан Күрү кечиб Чәнлидән, Көрәндән, Кәнчәјә кедәчәк вә әкәр дағ этәји илә кетмәли олса, Һачыгабулдан кедәчәк Пашалыја, Гарагашлыја, Гарасаггаллыја, Гарабучаға, Мәлик кәндинә, Чикнәјә, Мыхаја, Гараутана, орадан Күрү кечиб Тәкгајадан, Делититлидән Кәнчәјә кедәчәк. Бу ики тәрәфләрден үмид чохдур ки, Күр кәнары илә кетсин. Кәнчәдә стансија шәһәрин шимал тәрәфиндә олачаг. Орадан кедәчәк Тавуза, Ағстафаја, Салаһлыја, орадан кедән Күрү кечиб Дәмирчиһәсэнлидән, Һачылыдан, Ахталыдан Тифлисе кедәчәк¹³. Дәмир јолунун халга нәф'и олмағы мә'лумдур. Һәр кәс беш күн почта илә кедилән јолу бир күнә раһат кеидир. Ондан мәсәва бизим јерләримиздән вә малларымыздан һасил олан шејләри бир аз кирајә илә Тифлис вә Бадкүбә шәһәрләринә вә гејри јерләрә апарыб артыг гүҗмәтә сатмаг олур. Она бинаән бизим инди аз мәдаһил көтүрән јерләримиз бирә-беш артыг мәдаһил көтүрәчәк. Әлбәттә, бу хејрләри һәр кәс вахтында көрүб биләчәкдир.

Инди онлардан данышмагымыза сәбәб одур ки, бизә мә-
лумдур бир нечә дөвләтли кәсләр хаһиш едирләр дәмир
јолу кедән јерләрдә бәјзадәләрин мәхсуси јерләрин алыб
онлары дөвләт тәрәфиндән олан мәрһәмәтдән мәһрум етсин-
ләр. Она бинаән вачиб билиб бәјзадәләримизи сәрһесаб
едирик ки, мәзкур јерләрдә ја онларын јавуглуғунда олан
јерләрини сатмајыб дәмир јолу тәмир олана гәдәр сахла-
сынлар ки, о вахт онлар бирә-беш артыг гүјмәтә кедәчәк.

«Әкинчи» гәзети № 4, 5 сентјабр 1875-чи ил.

5

Бизим вилајәтимиздә һәр кәс дад едир ки, зәманәмиздә
хејир вә бәрәкәт галмајыб. Кечән заманы јада салыб ба-
јаты чағырыр: кечән күнә күн чатмаз чаласан күнү-күнә.
Белә бајаты чағырыб шикајәт едән кәс һеч фикир етмәјир
ки, нә сәбәбә зәманәмиз хејир вә бәрәкәтсиз олуб вә она
һеч алач вармы? Белә зәманәмиз хејир вә бәрәкәтсиз ол-
мағынын сәбәбләриндән вә онларын алачыннан инди даны-
шаг. Бир тағар јердән һасил олан тахыл, мәсәлән: бир
адама чатыр исә о кәсдән сонра онун ики оғлу галмыш ол-
са, бу ики шәхсә о бир тағар јерин тахылы чатмаз. Ја он-
лар өзләри үчүн кәрәк бир тағар да јер алсынлар, ја о бир
тағар јерләрини елә гүввәтли етсинләр ки, о јер бирә-бир
зијадә тахыл битирсин. Јә'ни бир кәсин јериндә ики кәс
галанда онлар ја кәрәк зәһмәт чәкиб пул газаныб өзләри-
нә тәзә јер алсынлар, ја зәһмәт чәкиб атадан галан јерлә-
рини гүввәтли етсинләр. Хуләсә, дүнјада инсанын гәдәри
артдыгчан зәһмәт артыр вә зәһмәт чәкәнләр јахшы зиндә-
канлыг едиб ләззәт едирләр. Амма аз зәһмәт чәкәнин зин-
дәканы јаман вә ләззәти аз олур. Бир дә хошкүзәрәнлыг
вә ләззәт чөлә төкүлмәјиб ки, һәр кәс ахтарыб тапсын?
Онлары тапмаг үчүн кәрәк дөвләт газанасан. Дөвләт га-
занмаг истәјән кәс кәрәк зәһмәт чәкиб сә'ј вә кушиш етсин
ки, дөвләт гәјри кәсләрин әлиндән онун әлиңә кәлсин.
Чүнки белә сә'ј вә кушиши һәр кәс едир ки, она зиндәкан-
лыг етмәк вә ләззәт чәкмәк мүјәссәр олсун. Она бинаән
сә'ј вә кушиш өзү бир чәнкдир ки, онун адына зиндәкан-
лыг чәнки дејирләр¹⁴. Һәр кәс даима белә чәнкә мәшғул-
дур. Онда галиб оланлар ләззәт саһиб вә мәғлуб олан-

70

лар ләззәтдән мәһрум олулар. Әлбәтте, белә чәнк едән-
ләрин, ја'ни инсанын гәдәри артыгчан зикр олан чәнк зи-
јадә шиддәт едир. Чүнки дүнјада инсанын гәдәри һәмишә
артыр. Она бина зикр олан чәнк кәләчәкдә дәхи зијадә
шиддәт едәчәк, ја'ни хошкүзәрәнлыг вә ләззәт тапмаг кә-
ләчәкдә дәхи чәтинраг олачагдыр. Бу сәбәбләрә зәманәмиз
хејир вә бәрәкәтсиздир. Инди көрәк она һеч алач вармы?
Зикр олан зиндәканлыг чәнкиндә түфәнк вә хәнчәр иш-
ләнмәз. Күч вә рәшидлик иш көрмәз. Онун әсбабы анчаг
ағылдыр вә ағыл бир шејдир ки, ишләндиқчән тәрәгги
едәр. Јә'ни елм тәһсил етдиқчән ағыл да артар. Доғрудур,
бизим зәманәдә бә'зи вахтда елмдән вә ағылдан бихәбәр
кәсләр саһиб-дөвләт олдугларына хошкүзәрәнлыг едир-
ләр. Она бинаән шаир дејиб: «

«دولت به خزان داده نعت به ساکن
پس ما به تماشاى جهان آیدایم»¹⁵

Амма онларын саһиб-дөвләт олмаглығына сәбәб
чохдур. Мәсәлән: кечән заманда онларын ата-баба-
сында бириси өзүндән ахмаға раст кәлиб өзүнә
гуртармаз дөвләт газаныб вә әкәр бизим зәманәдә дә
елмдән бихәбәр кәсә дөвләт газанмаг мөгдур исә она сә-
бәб одур ки, о кәс илә зиндәканлыг чәнкини едәнләр он-
дан да дүнјадан бихәбәрдириләр. Бизим зәманәмиз дәји-
шилиб. Биз елм саһибләринә раст кәлмишик. Бизимлә зин-
дәканлыг чәнкини едән милләтләр елм тәһсил едирләр.
Она бинаән кәрәк биз дә елм тәһсил едәк ки, онлара зин-
дәканлыг чәнкиндә галиб олмасаг да онларын бәрәбәрин-
дә дајаныб дураг. Јохса дөвләт вә хошкүзәрәнлыг онла-
рын әлиңә кедәчәкдир вә бизләр мирур илә зиндәканлыг
чәнкиндә мәғлуб олуб тәләф-олачағыг. Пәс бајаты чағы-
рыб зәманәдән шикајәт едән, сәнин бајатындан нә һасил?
Сә'ј ет, зәһмәт чәк, елм тәһсил елә ки, дөвләт газаныб хош-
күзәрән оласан. Көрүрәм бу сөзләри охујан Күлүстани-
Сә'дини әлиңә алыб охујур:

«كس نتواند گرفت دامن دولت به و»¹⁶

Әзизим, о сөз бәистилаһи-Ширван Фит дағы сөзүдүр.
Әкәр Сә'ди бизим зәманәдә олсајды дејәрди:

«هر که نتواند گرفت دامن دولت به ز»¹⁷

«Әкинчи» гәзети № 5, 20 сентјабр 1875-чи ил.

71

Инсанын һәр бир һәрәкаты вә фикир дәрәчаты бејин иләдир вә бејин башда вә белдә олур вә орадан бәдәнин һәр бир тәрәфинә дамарлары кедир. Нечә ки, бир; машынын һәр бир пучу вә дијирчәји о машын үчүн лағымдыр вә онсуз машын ишләмәз, һабелә бәдәнин һәр бир әчзасы она лағымдыр. Сисуз бәдән иш көрмәз. Јә'ни тәләф олар. Бу сәбәбләрә бејинн тәләф олмағындан бәдән вәфат едир. Дүнјада олан зәһәрләрин һәр бириси бәдәнә бир гејри чүрә кар едир. Мәсәлән, илан зәһәри гана ғарышмағлы илә вә түстү ағза долмағлы илә инсаны фөвт едирләр. Амма тирјәк, шәраб вә бир нечә гејри шејләр бејнә дәј-мәклик илә ону тәләф едиб инсаны фөвт едирләр. Белә бејнә кар едән шејләри аз јејән вахта онлардан бир нәш'ә, јә'ни кејф һәсил олур. Мәсәлән, ики ја үч стәкан чај, бир ја ики финчан гәһвә ја бир кичик стәкан шәраб ичмәк, бир гәлјан чәкмәк, бирчә тирјәк ја бәнк јемәк инсаны дилкүшә вә сүхәнкүјгә кејфли едир. О шејләрин бә'зән дә мәзкур зәһәр аз олмаға бинаән онлар бәдәнә зәрәр етмәјирләр. Мәсәлән, чај, гәһвә, тәнбәки. Лакин лағымдыр, онларын зәһәр олмағлығыны јаддан чыхармајыб онлары исраф етмәјәсән. Амма тирјәкдә, бәнкдә вә шәрабда зикр олан зәһәрин гәдәри зијадә олдуғуна онларын нәш'әси дә зијадә олур вә онлар бәдәнә дә зијадә зәрәр едирләр. Әлбәттә, бир нечә кәрә о зәһәрләри гәдәриндә јемәкдән бәдәнә зәрәр олмаз. Амма о зәһәрләрин бир хасијјәти будур ки, онлара бејин адәт едәндән сонра онлар бејнә әсәр етмәз вә нәш'ә кәтирмәз. «Она бинаән тирјәк атан, бәнк јејән вә шәраб ичән кәсләр өзләринә кејф кәтирмәкдән өтрү кәрәк күнү-күндән онлары артыг етсинләр ки, онлардан әввәлки кими кејф кәлсин вә белә мирур илә бејнә күч етмәк ону күчдәп салыб әңфләндирир. Бу сәбәбләрә о кәсин сифәти саралыб, мә'дәси күчдән дүшүб, әли-ајағы вә башы титрәјиб, хүласә тамам бәдәни мирур илә әңфләјиб тәләф олур. Бу сәбәбләрә хачпәрәстләрин елм саһибләри ки, онларын мәзһәби шәрабы һалал бујуруб, бу һалда зикр олан зәрәрләри халга бәјан етмәклик илә сә'ј едирләр ки, шәрабдан онларын рәғбәтини кәссинләр. Пәс бизим мүсәлманларын тирјәк атан, бәнк јејән, шәраб ичән кәсләри, сиз

адәт еләдијиниз шејләр зәһәр имишләр. Онлар сизин бејнинизни вә бәдәнинизни тәләф едиб, сизи фөвтә верирмишләр. Белә олан сурәтдә ¹⁸شریف الخمر و اميس و رجس من آ. јаддан чыхармајыб истиғфар етмәк вачиб имиш.

«Әкинчи» гәзети № 6, 5 октябр 1875-чи ил.

7

Балыг суја гәрг олан кими, инсан һаваја гәрг олуб онун ичиндә зиндәканлыг едир. Һава инсанын нәфәс алмағына лағымдыр. Әкәр ки, һава јүнкүл олдуғуна ону көрмәк мөгдур дејил, амма инсан бир күн бир кечәдә о гәдәр нәфәс алыр ки, онун ағзына бир путачан һава дахил олур. Белә олан сурәтдә, һаванын јахшы вә јаман әлмағыны јохламаг һәр кәс үчүн лағымдыр. Нечә ки, шәфа ахтаран хәстә, ја саламатлыг истәјән кәс һәмишә өз хәрәјини јохлајыр, һәмчинин кәрәк һаваны да јохласын. Она бинаән ки, биз уддуғумуз һаванын гәдәри једијимиз хәрәјин гәдәриндән зијадә олдуғуна хәрәк јахшы да олса, јаман һава инсаны фөвтә верир. Биз һаваны көрмәдијимизә, онун бизә хәрәк олмағындан гафил олуб, онун јахшы вә јаманлығына мәнәл гојмуруг. Амма елми-тәбиијә ашкар едиб ки, инсана дүчар олан нахошлуғларын чоху һава јаман олмағындандыр. Пәс инсан өзүнү јанғындан вә гејри бәлалардан сахлајан кими, јаман һавадан да сахламаг вачибдир. Һава бир нечә төвр илә натәмиз вә јаман олур. Мәсәлән: инсан вә һејванат нәфәсин алмагдан, ја јер үзүндә олан шејләр ијијиб, чүрүјүб һаваја ғарышмагдан һава хараб олур. Инди ијимиш су һаваны хараб етмәкдән данышаг. Бизим Гафз виләјәтинин әкин вә зираәти мин ил бундан өгдәм олан кими олур. Кечән заманәдә инсан көчәри олдуғуна, јә'ни онун јери чох олмаға бинаән о јерләри јахшылашдырмаға сә'ј етмәјиб, бир јери әкмәк мөгдур оlanda ону әкиб, әкини бичиб көтүрүб гејри јерә кедибдир. Һәмчинин инди бизим әкинчиләр бир јери әкмәк мөгдур оlanda әкирләр, амма олмајанда отуруб зәманәдән дад едирләр. Мәсәлән, чајлар дашмајанда онларын кәнарларында сакин оланлар сусузлуғ чәкирләр. Амма онлар дашанда тамам јерләрин суја гәрг едиб, сонра гурујан јерләри әкирләр. Ја ахар

сују оланлар онунла экини сулајыб, јә'ни суја гәрг едиб сују экинни, мәсәлән, чәлтијин ичиндә о гәдәр сахлајырлар ки, үзү гурусун. Белә олан сурәтдә су бир јердә дајаныб дурдугуна ијијир вә онун ији наваја гарышыб ону хараб едир вә бу хараб олмуш нава бизим ағзымыза дахил олуб зәһәр кими бәдәнимизи зәһәрләјир. Бу сәбәбләрә бинаян јајда, јә'ни чох исти олан заман һәр тәрәфдән кәлән титрәдиб-ғыздыранларын вә јаталаг, исһал, јел вә гејри нахошлуглардан хәстә оланларын аһу-наләси тамам вилајәтимизи басыр. Еј мәзкур нахошлуглардан хәстә олан кәс, сәнин налә чәкмәјиндән нә һасил? Сән өз һаггында чәбр едиб өзүнү нахош етмәкдән масәва тамам вилајәтин һавасыны хараб едиб халгы хәстә етмисән. Налә чәкмәк әвәзиндә нахошлугун сәбәбләрини фикир елә вә экин јерини ја экини сулајанда тәнбәллик етмәјиб о јерин ајағындан бир арх газыб о сују јенә апарыб чаја төк ки, ахар су о сују ахдырыб ону ијимәкдән мұһафизә едиб, һәм сәни, һәм халгы зикр олан нахошлугдан хилас етсин.

«Әкинчи» гәзети № 7, 29 октябр 1875-чи ил.

8

Кечән нөмрәләрдә Русија дәвләтинин, халгынын вә мәктәбханаларда охујан шакирдләринин һесабындан хәбәр вердик ки, һәштад милјона гәдәр халгдан бир милјон охујан вар. Әлбәттә, о гәдәр охујана чох демәк олмас. Она бинаән ки, һәр һәштад адамдан бир адам охујур. Амма гејри вилајәтләрдә мәсәлән: Јени Дунја, јә'ни Америка гитәсиндә Чәмаһири-мүттәфигә јерләриндә һәр 15 адамдан бириси охујур. Пәс, Русија елм тәһсил етмәкдә гејри милләтләрдән керн галыб. Бу ахыр заман он илин мүддәтиндә Русија охумагда чох тәрәгги едиб. Он ил бундан әгдәм зикр олан охујанларын нисфи гәдәр охујан олмајыб. Амма инди Русијада о гәдәр охумаг истәјән вар ки, тамам мәктәбханалар долудурлар вә һәр илдә һәр бир мәктәбханаја охумагдан етрү о гәдәр әризә верән олур ки, онлардан јер олмадыгда бешдән бир адам көтүрмәк олур. Она бинаән һәмишә тәзә мәктәбханалар бина олунур. Чүнки о гәдәр мәктәбханалары дәвләт сахлаја билимәз. Она бинаән һәр бир шәһәрин ичмаы сә'ј

едир ки, өз хәрчилә шәһәрләриндә мәктәбханалар ачсынлар. Рус гәзетләрини охујанлара мә'лумдур ки, онларын һәр бир нөмрасиндә белә мәктәбханалар ачылмагдан хәбәр верилир. Бизим Гафгазда мәсәлән: Бадкубә кимназијасында о гәдәр охумаг истәјән вар ки, кечән ил 100 адамдан јер олмадыгына анчаг 50 адам гәбул олуб. Пәс нә ки, руслар, һәтта бизим Гафгазда олан милләтләр охумагын хејрини билиб тамам мәктәбханаларымызы долдурубдурлар. Инди көрәк бизим мәктәбханаларда охујанлар кимдир? Бадкубә губернијасынын сакинләри тәхминән 100 мин олса, о чүмләдән он миндән зијадә ермәни олмас. Рус ки, онлардан аздур. Бизим губернијада бирчә Бадкубә кимназијасы вар ки, онда 500 охујан, о чүмләдән 250 рус, 150 ермәни вә 100 мүсәлмандыр. 33 зикр олан мүсәлманлардан падшаһлыг хәрчилә пансионда охујур. Багиси өз хәрчләрилә охујурлар. О чүмләдән 30-а гәдәр Бадкубә әһлидир ки, әввәлинчи синфә кирибдирләр. Рус дили өјрәниб, сонра өз дадүстәдләринә мәшғул олсунлар. Әлбәттә, онлары елм тәһсил едән һесаб етмәк олмас. Пәс бизим мәктәбханаларымызда охујан рус, ермәни вә гејри милләтләрдир. Биз мүсәлманлар елмдән вәба нахошлугундан гачан кими гачырыг, һәтта падшаһлыг хәрчилә дә охумаг истәмирик. Мәсәлән: Дағыстан мүсәлманларындан Бадкубә кимназијасында көрәк 15 падшаһлыг хәрчилә охујан олсун. Амма мүсәлманлар охумаг истәмәдјинә онлардан анчаг 13 мүсәлман охујур. Икисинин әвәзиндә рус ушаглары охујурлар. Белә олан сурәтдә, биз мүсәлманлар елм тәһсил етмәкдән, јә'ни зиндәканлыг чәнкинин әсасыны әлә көтүрмәкдән гачмаглыга көрә о чәнкдә мәғлуб олур, мирур илә тәләф олачағыг. Нечә тәләф олмајаг ки, бизим гоншулар бизләрдән бирә әлли артыг елм тәһсил етмәјә сә'ј едирләр. Јә'ни зиндәканлыг чәнкиндә онларын бириси әлли мүсәлмана бәрәбәрдир. Онларын бириси газандыгы дәвләти әлли мүсәлман газаныр. Әлбәттә, бу сәбәбләрә бизим ач гарнымыза агры, үрјан бәдәнимизә сојуг дәјиб бизләри тәләф едечәкдир. Еј мүсәлманлар, неч мүрвәтдирми ки, тамам дунја бизим гоншуларымыз илә белә елм тәһсил етмәјә сә'ј етсинләр ки, зиндәканлыг чәнкиндә дүшмәнә фаиғ кәлсинләр, амма бизләр «аллаһдан бујуруг — ағзыма гујуруг» — дәјиб дурат! Еј мүсәлманларын милләт тәссү-

бу чакөн кәсләри, бир ачын көзүнүзү, дүнјаја тамаша еднн... Хош о кәсләрәки, «ким билир ким газана ким јејә, әбләһ одур ки, дүнја үчүн гәм јејә» — дејиб кәләчәкдән бихәбәр олуб онун тәмнини чәкмәјибләр.¹⁹

«Әкинчи» гәзети № 8, 4 нәјабр 1875-чи ил.

9

Русиянын шәһәрләриндә вә кәндләриндә ашкар олан јанғынларын гәдәрини вә онлардан олан зәрәрләрин һесабыны һәмишә гәзетләрдә јазыб бәјан едирләр. О хәбәрләрдән мә'лумдур ки, һәр илдә Русија әһлине јанғындан бир нечә милјон манат зәрәр олуp. Јанғындан халгы мұһафизә етмәкдән өтрү Русијада зәманәт ичмалары²⁰ бина олунуб ки, онларын бизим Гафгазда да адамлары вар. Һәр кәс өз евини гијмәт едиб о гијмәтә зикр олан ичмаа илдә бир гәдәр дә пул верир. Бу шәртлә ки, онун еви јанса мәзкур ичма онун гијмәтини она версин вә бир дә һәр кәндин вә шәһәрләрин ичмаы јанғын кечиртмәкдән өтрү лазым олан әсбаблар, атлар вә фәһләләр сахлајырлар ки, јанғын ашкар олан кими онлар дәрһал кедиб кечиртсинләр. Бөјүк шәһәрләрин һәр бир мәһәлләсиндә бир һүндүр миһарә тә'мир олунуб вә о миһарәнин башында һәмишә гаровулчу дуруб ки, јанғыны көрән кими зәнк вуруб о миһарәдә һәмишә сакин олан јанғын кечирәнләри һали етсин. О вахтда јағынкечирәнләр беш дәгигәнин мүддәтиндә өз әррадәләринә лазым олан әсбаблары вә сују көтүрүб чапарак кедиб јанғыны кечирдирләр. Ондан масәва һәр мәһәлләнин бир торф фанары вар. Елә ки, бир мәһәлләдә јанғын слду, гаровулчу өз мәһәлләсинин фанарыны јандырыб миһарәнин башындан асыр. Ону көрүб гејри мәһәлләләрин гароволчулары јанғын олан мәһәлләнин фанары тәрздә фанар јандырыб тамам халга јанғын олан јери мә'лум едирләр. О вахтда һамы мәһәлләләрин јанғын кечирдәнләри јанғын олан јерә чәм олуб јанғыны кечирдирләр. Онлардан савајы һамы мәһәлләләрин арасында телеграф вар ки, јанғын чоһ вә ја аз олмағыны бир-бирләринә тел вуруб мә'лум етсинләр вә бир дә Русијада ев тә'мир едәнләр гануни-тә'мирата²¹ бинаән кәрәк евләрини бир-бириндән аралы тә'мир етсинләр ки,

76

јанғын оланды бир өвдән о бири евә кечмәсин вә күчә кәрәк 9 аршындан енсиз олмасын. Амма бунулла белә Русијада јанғындан һәр илдә бир нечә милјон зәрәр олуp. Бизим ки, халгы јанғындан мұһафизә етмәјә һеч бир тәдарүкүмүз јохдур вә евләримизин чоһу ағачдан ја гарғыдан вә гамышдандыр, евләримизи бир-бириндән аралы тикмәкдән, енли күчәләр гајырмагдан бихәбәрлик, — һәр илдә јанғындан нә гәдәр зәрәримиз олуp! Биз корлуг чәкмәјә елә адәт етмишик ки, бир кәндимиз тамам јананда да јазыб јеринә мә'лум етмәјирик. Һәтта зәрәр дәјән кәсләримиз дә јанғын сәдасы вермәјирик. Әһһәгг, бизим дирилийимизә тамаша едән кәрәк тәәччүб етсин ки, бу гәдәр корлуг чәкмәкдән нәјүз [нә үчүн] буцағачан тәләф олмашыгы!

«Әкинчи» гәзети № 9, 18 нәјабр 1875-чи ил.

10

Сәккиз илдир ки, бизим вилајәтимиздә тәзә мировој вә окружној судлар гојулубдур. Әлбәттә, бучағачан о гајдаја бахан кәсләр онун јахшы вә јаманлығыны вә кечән гајдадан чоһ ә'латәр олмағыны билибләр. Амма бунулла белә бә'зи кәсләр тәзә гајдадан шиквә вә наразылыг едирләр. Онларын шиквәсинә сәбәб о гајда өзү дејил. Амма бә'зи әмәләчат, о чүмләдән адвокатлар, јә'ни вәкиллик едән кәсләрдир. Бу сәбәбләрә тәзә гајдаја јаман демәк олмаз. Кечән заман муғруларымызын әлиндән дад едирдик. Инди закон онлардан бизләри хилас едиб иштијар вериб ки, ишимизи өзүмүз суда бәјан едәк вә әкәр хаһиш едәк адвокат тутат. Һәркаһ бунулла белә биз өз әлимизлә онлара бича јерә пулумузу веририксә, законда тәгсир јохдур. Тәгсир бизим авамлығымыздадыр ки, өз ишимиздән баш чыхармајыб адвоката пул веририк ки, бизим јеримизе данышсын. Әкәрчи бу һалда Русијада вәкилләр барәсиндә тәзә ганун бина етмәк истәјирләр вә бизим Тифлис шәһәриндә камил адвокатлар истәјирләр бир ичма бина етсинләр ки, һәр кәс кедиб онлар илә мүфтә мәсләһәт едә билсин вә фәгир-фүгәрәјә мүфтә вәкил олсунлар, амма үмидимиз јохдур ки, халг о гајдалардан хошкүзәрән олсунлар. Дүнјада һеч вахтда билмәррә әминлик олмаз. Һәмишә оғру вә дәләдуз, јә'ни мүфтә чөрәк истә-

77

жөн олачагдыр. Амма халг ганачаглы олдугчан эминлик артыг олачагдыр. Бир хамбала элван либас кејиндириб хамбаллыг елэдэндэ ики күндэ о либас зај олмагынын тэгсири либас хараб олмагы дејил, хамбаллыг сэнэтидир. Хэмчинин халг авам оlanda һэр бир гајда гојулса, ондан шиквэ едэн олачагдыр. Она бинаэн ки, халг авам олдугчан гуллуғ эмэлэчаты надүрүст ола билэр вэ экэр эмэлэчат камил вэ инсафлы да олса авамы алдадан чох олур, Пэс бизим эмэлэчатдан вэ адвокатдан шиквэ едэнлэр бизи эввэл муғрулар вэ инди бэ'зи адвокатлар сојмагына сэбэб биз өзүмүзүк. Нэ гэдэр биз авамыг, бизи алдадан олачагдыр. Эмэлэчатдан вэ адвокатлардан бизлэри хилас етмэклик илэ биз хошкүзэран олмајачагыг. Онлар олмајанда бир гејри муфтэхор бизим малымыза шэрик олачагдыр. Пэс шиквэ етмэјин эвэзиндэ сә'ј един, ганачагынызы артырын, јә'ни елм тәһсил един ки, муфтэхорларын сизин тэр төкүб газандыгыныз мүлк вэ малыныза шэракетлији олмасын.

«Әкинчи» гәзети № 10, 2 декабр 1875-чи ил.

11

Һэр бир вилајэтин гәзети кэрэк о вилајэтин ајнасы олсун. Јә'ни о вилајэтин сакинлэри елэдији ишлэр, онлара лазым олан шејлэр, хуласэ онларын һэр бир дәрди вэ хаһиши о гәзетдэ чап олунсун ки, о гәзетэ бахан халгы ајнада көрөн кими көрсүн. Элбэттэ, гәзетинин белэ ајна кими олмагы халг илэди. Јә'ни һэр кэс кэрэк өз дәрдини вэ хаһишини гәзетлэриндэ белјан етсин ки, онларын барэсиндэ ишдэн хэбәрдар оланлар мүбаһисэ етмэклик илэ онларын јахшы-јаманлығыны ашкар етсинлэр. Таки о иши көрөн онун јахшы ја јаманлығындан акаһ олуб, сонра пешиманлыг чэкмэсин. Пэс һэр бир гәзетин үмдэ мэтләби мүбаһисэдир вэ экэр бизим дүнјадан вэ елмдэн хэбәрдар оланларымыз «Әкинчи» гәзетиндэ јазылан мэтләблэр барэсиндэ мүбаһисэ башласалар чох шад оларыг. Амма чифајда, гәбристанлыгдан сәс кәлмэјөн кими, бизим халгдан бир сәда кәлмэјир. Гәзети охујанлар о мэтләблэрэ бир чаваб јазмајырлар. Белэ олан сүрәтдэ биз мүбаһисәјә һәсрәт олмагдан савај, һәтта гәзетимизи охујан-

78

лар ондан наразы олдуғуну да бучағачан билмэјирик. Амма «Әкинчи» гәзетинин 9-чу нөмрәси халг арасына бир сәс салыб ки, о сәси ешитмэјөн јохдур. Тәзэ хэбәрлэр чүмлэсиндэ османлы дөвләтинин борчундан вэ бир иранлы Москвада хачпәрәст олмагындан данышдыг. Бу ики хэбэр бизим халга хош кәлмэјиб. Эввәла, тәзэ хэбәрлэри биз өзүмүздэн јазмајырыг. Онлары харичилэрин гәзетлэриндэн јазырыг. Она бианэн о хэбәрлэр дүрүст дэ олмаса, онлары ешитмэк бизим хејримизэдир. О сәбэбэ ки, онлары охујуб харичилэр²² бизлэрэ нечэ бахмагындан хэбәрдар олуруг. Санијән, тәзэ хэбәрлэри јазанда биз сә'ј едирик ки, мүсәлман вилајәтлэриндэн чох хэбэр јазар. Она бианэн ки, бизим халга о хэбәрлэр кэрэк чох хош кәлсин. Амма бизим мүсәлманлар елм вэ эдәбдән гачмагына харичилэрэ күлүш олublар. Она бинаэн бизэ хош кәлән хэбәрлэр онларын гәзетлэриндэ чох аз олур. Бу сәбэблэрэ јахшы-јаман һэр бир хэбәри јазырыг. Салисэн, о хэбәрлэри јазандан ирәли тәһгиг етмэк мүшкүлдүр. Әкэр онлары тәһгиг едиб, сонра јазсаг кэрэк һеч тәзэ хэбэр јазмајар. Пэс бизим зикр олан хэбәрләрдән наразы оланлар, бир ширванлы һачы кими²³ фикир етмәсинлэр ки, онлары биз гәсд илэ дүшмәнликдән јазмышыг. Әкэр гәзетдэ мэгдур олсајды, мән дәлиллэр илэ сүбүт едәрдим ки, османлы вэ Иран әһли бизим илэ бәр ганда, бир чанда вэ бир мезһәбдэ олмагына бинаэн мән бизим мүсәлманларымызын чохундан вэ бишәк зикр олан ширванлы һачыдан артыг онлары дост тутурам. Пэс мүсәлманларын дүшмәни мән дејиләм. Мәзкур һачы кими адамлардыр ки, бизи милләтлэр арасында күлүш јери едиб елмдән вэ дүнјадан бихэбэр тојуб, сәркәрдан вэ пәјимал едиблэр.

«Әкинчи» гәзети № 11, 18 декабр 1875-чи ил.

12

Алты ај јохдур ки, бизим «Әкинчи» гәзети чап олунур. Амма инкилисин пәјтахты Лондон шәһәриндэ онун чап олунмагы мәлүмдур. Ордан бир китабын бир фәслинин түрк дилиндэ олан тәрчүмәсини бизэ көндәриблэр ки, онун гәләтини дүзәлдәк. Әлһәгт бу чох зијадә көзүачыгыг истәр, Лондан шәһәриндэ бир нечэ јүз

79

гәзет чап олунур. Оун илә белә юшииләр дүнјанын учуи-да бизим гәзет кими бир кичик гәзет чап олунмагыны ешидиб истајирләр ондан да нәф'бәрдар олсунлар. Амма бизим адамын чоху нә ки, бучагадәк бизим гәзети охумајыблар, бәлкә бә'зи кәсләр онун бша олмагынын хәбәрини дә ешитмәјибләр. Гәтта елә адам вар ки, гәзет пулу вериб, ону алмаг истәмәјир. Бизим халг дүнја ишләрини белә сојуг тутмагы билир икән биз «Әкинчи» гәзетини чап етдирмәји башламышыг вә бизим тәк дә бир јухудан ојананларымыза үмид олмушуг ки, халг гәзет охујуб ондан мәнфәәтбәрдар олмаға вә дүнја ишләриндән хәбәрдар олмаға сә'ј едәчәкләр. Әлбәттә, онлар сә'ј еләдикләринә кечән ил бизим алты јүзәчән мүштеримиз вар; инди. Амма инди белә мә'лум ки, онлар халгы гәзет охумаға сә'ј етмирләр вә јәгин фикир едибләр ки, халг гәзет охумаға адәт едиб вә өзү ону алыб охујачагдыр. Лакин ики ајдыр бизим гәзет кәлән ил чап олунмагдан да өтрү гәзетимиздә е'лан басдырырыг. Амма бучагачән анчаг гырх адам ону кәлән ил алмаға хәһиш едир.

Биз мүсәлманлар дүнја ишини сојуг тутмаға бизим мә'ләбимиз сәбәб дејил ки, ону харичиләр бизләрә бәһтан дејирләр. Чәнаб шейхүл-исламын бу нөмрәдә чап олунан мәктубуну охујана мә'лум олур ки, бизим пејгәмбаримиз өз үммәтини ирәли салмагдан өтрү онлара һөкм едибдир ки, һәр бир елми тәһсил етсинләр. Пәс биз мүсәлманлар милләтләр арасында русвај вә зәлил олуб дүнја ишләринә мәнәл гојмадығымыза сәбәб ајры шејләрдир. О сәбәбләрдән сонра данышарыг. Инди бизим үләмалардан илтимас едирек ки, бизим бу суалларымыза чәваб версинләр: чүнки бизим пејгәмбаримиз биз мүсәлманлара елми-әбданы тәһсил етмәјә һөкм едиб вә она бинаән бизләрә вачибдир ки, о елмләри тәһсил едәк. Онлары кимдән өјрәнәк вә әкәр бир харичи елми-әбдандан хәбәрдар ола, ондан о елмләри өјрәнмәк олурму ја елми-әбдан охудан кәрәк бизләрә елми-әбданы да охутсун?²⁴

«Әкинчи» гәзети № 12, 1 январь 1876-чы ил.

Чәнаб сәрдарын һөкмүнә бинаән март ајынын өв-вәлинчән Гафгазда дадүстед едәнләр кәрәк өзләринә шәһадәтнамә вә билет алсынлар. Она бинаән бу һалда бизим дадүстед едәнләримиз тамам фикрә кедибләр ки, аја һансы гисм түччарлар силкинә өзләрини јаздырсынлар вә о силкдә онларын нә ихтијарлары олачаг? Бу сәбәбләрә биз өзүмүзә вачиб билirik — бә гәдр мәгдур онларын ихтијарларыны мә'лум едәк.

Дадүстед едәнләр үч гисмдир: әввәлинчи вә икинчи гисм килд һесаб олунур. Амма үчүнчү гисм килд дејил вә өзү дә беш фиргәдир. Бириси хырда алыш-вериш етмәк, бириси маллары јүк илә кәздирмәк, бириси маллары әлдә кәздирмәк, бириси сәнәткарлыг вә бириси амиллик. Бу сәфәр хырда алыш-вериш едәнләрин ихтијарындан данышачагыг. Һәр хырда алыш-вериш шәһадәтнамәси алан кәс ики гисм дүкан ача билир: ја өртүлү јердә, мәсәлән, карвансарада ја ачыг јердә; өртүлү јердә ачылан дүкандә сата биләр: 1) һәр бир гисм тахыл вә ун; 2) әт, балыг, гуш, сүд вә сүддән әмәлә кәлән шејләр; 3) сәбзијат, һүбубат вә мејвә; 4) һәр бир гисм от кәкләри вә тохумлары, амма дәрман үчүн ишләнән шеј олса кәрәк ону сатмаға һәкимбашыдан әләһиддә изн олсун; 5) аша гојулмуш ја гојулмамыш кәнләр, ондан гајрылмыш тәкбәндләр; гојун, кечи вә довшан дәриләри; 6) дуз, шадыр, зәк, зағ, күкүрд, чахмаг дашы, күл вә лак; 7) гәтран, јагышган пији вә пији шамы, әләфијатдан һасил олан јағлар вә сабун; 8) кәндир, чувал, һәсир; 9) әлдә тохунан памбыг вә кәтан шејләр; 10) әлдә тохунан маһуд вә кечәләр; 11) митгал, ләнкә, памбыг, ипәк, кәтан вә онлардан тохунан дәсмаллар вә гуршаглар, һәр бир гисм гајтан, сап, ешмә; 12) рус папаглары, әлчәк, чораб; 13) фәпир-фүгәра әјнинә вә ајағына кәјән шејләр; 14) гызылдан савајы һәр бир мә'дәндән гајрылмыш кичик шејләр: кибрит, папирос вә пул габлары. Чәтирләр ки, ипәк парчадан олмаја. Ајна ки, онун узуну сәккиз вә ени алты кирәһдән зијада олмаја; 15) һәр бир Русияда гајрылмыш ағач, сахсы вә шүшә габлар, ақушка вә лампа шүшәләри; 16) һәр зираәт әсбаблары вә әррадә һачаглары. Ијнә, санчаг вә дәмйрчиләр әл илә гајырдыгы

шејләр; 17) ат гајышы, палан вә гејри әррадејә вә кир-шајә лазым олан шејләр; 18) кағыз, гәләм, мүрәккәб, гәләмдават; 19) ишләнмиш столлар, палтар вә габ-газан; 20) көһнә китаб; 21) һәр бир шеј ки, ону хәрчсиз сатмаг олар. Ачыг јердә ачылан дүкандә сата биләр: 1) чај, гәнд вә бал; 2) ун, дүјү, нишаста, чөрәк, сухары; 3) сәбзијат, мејвә, мүрәббә; 4) јағлары ишләнән тохумлары; 5) һәр бир гисм јағ; 6) хөрәјә дад вермәкдән өтрү ишләнән шејләри. Мәсәлән: истиот, дуз вә дәрман отлары ки, ону сатмаға изн ола; 7) сиркә вә гејри су гисми шејләр ки, хөрәјә төкүрләр; 8) һәр бир гисм эт, балыг вә онлардан гајрылмыш шеј; 9) јумурта, сүд вә ондан эмәлә кәлән шејләр; 10) күкүрд, зәк, зағ, наштагы, чакмаг дашы; 11) гәтран, јапышган; 12) һәр бир гисм шам вә сабун; 13) кағыз, гәләм вә гејри јазы үчүн лазым олан шејләр; 14) тикиш үчүн лазым олан шејләр; 15) Русијадә гајрылмыш габлар. Онлардан савај учуз мәдәһләрдән гајрылмыш кичик шејләри, һәр бир гисм сүпүркә, чувал, әләк, хәлбир, вә сичан тәләләри. Һәр бир гисм памад ки, баша сүртүрләр вә вакс ки, чәкмәјә сүртүрләр, ушаглар үчүн ојун шејләри ки, онлара игрушка дәјирләр вә кибритләри. Әввәлинчи сијаһынын шејләрини анчаг өртүлү јердә олан дүкандә сатмаг олар. Амма о шејләр ки, һәр ики сијаһыда адланыб, һәр ики зикр олан дүканларда сатыла биләр. Шәһәр чамаатынын илтимасына бинаән чәнаб сәрдар зикр олан сијаһыларда адланан шејләри дәјишдирә биләр. Әввәлинчи сијаһыда зикр олан шејләри шәһадәт-намә алмамыш бир билет алмаглыг илә сатмаг олар. Бешәрти ки, о шејләр сатылан јер тәрпәнән јер олсун, јәни тахта ја стол үстә ја тахтадан бина олунмуш кичик ев ичиндә ки, о еви дә чадыр кими тәрпәтмәк олсун. Һәмчинин дүкан чох кичик олса ки, ону бир отаг һесаб етмәк ола, белә дүкандә әввәлинчи сијаһыда адланан шејләри анчаг бир билет алмаг илә сатмаг олар. Бешәрти ки, бир шәхсин бир шәһәрдә бир әдәд белә дүканы ола.

«Әкинчи» гәзети № 1, 16 јанвар 1876-чы ил.

Су бир јердә дајаныб галанда, мәсәлән: јағышдан сонра эмәлә кәлән кәлләрдә онун рәнки сары ја көј олур. Онун сәбәби о суда кичик һејванат вә әләфијјат мәскән едиб зиндәканлыг етмәсидир. Онлары, кичик олдуғуна бахмагла көрмәк олмаз. Амма о сујун бир дамчысына алты јүз бөјүдән ајна илә баһанда о бир дамчыда бир нечә мин һејванат вә әләфијјат көрмәк олар. Белә су гурујанда зикр олан һејванатын вә әләфијјатын тохумлары тоз кими һаваја галхыб кедирләр. Сонра ијимиш вә натәмиз јерә дүшәндә тәзәдән зиндәканлыг едирләр. Бу тохумлар һавада о гәдәрдир ки, инсан һәр нәфәсин аланда онларын бир нечәси онун ағзына кедир. Чүнки зикр олан һејванатын бәзисинин рәнки гырмызыдыр. Она бинаән бәзи јерләрдә јағыш јағанда һавада олан тохумлар она гарышыр, ону ган кими гырмызы еләдијинә көрә белә гырмызы јағыша авам адам ган дејиб гәзәби-илаһи һесаб едир. Зикр олан әләфијјатын бәзисинин тохумлары инсанын бәдәнинә дахил оlanda онлардан титрәдиб гыздырма, чичәк вә ја јаталаг вә бир нечә гејри нахошлуғлар эмәлә кәлирләр. Чүнки бәдән тәмиз оlanda о тохумлар бәдәнә дахил дә олсалар олада пәрвәриш тапыб зиндәканлыг едә билмәзләр. Она бинаән һәр кәс зикр олан нахошлуғлардан өзүнү мүһәфизә етмәкдән өтрү кәрәк бәдәнини вә палтарыны тәмиз вә гарныны ијимиш, чүрүмүш вә артыг хөрәкдән сахласын. Бу һалда бизим Бадкубә шәһәриндә чичәк нахошлуғу олдуғуна инди анчаг чичәкдән данышачағыг. Чичәк ики гисм нахошлуға дејирләр. Бириси әсил чичәкдир вә бириси сәпкидир ки, чичәјә охшадығына она да чичәк дејирләр. Амма онларын тәфавүтү чохдур. Мәсәлән: әсил чичәк јолухмадыр. Јәни бир хәстәнин јаһына сағ адам кәлсә о да нахошлајыр. Амма сәпки јолухма дејил. Әсил чичәкдән чох адам тәләф олур. Амма сәпкидән јүздән бири вәфат едир. Инди Бадкусәдә һәр ики нахошлуғ вар. Һәкимбашы мәлум едиб ки, әсил чичәкдән беш адам хәстә имиш. Онларын бириси ки, сүд әмән ушаг имиш, вәфат едиб вә гејриләри шәфа тапыблар. Амма сәпкидән хәстә чохдур. Кечән заман ки, чичәк дөјмәк мәлум дејилмиш, чичәк гара јара кими һәр бир вилајәтә дүшсә, ону тамам мәнв едирмиш. Амма инди

онун сәбәби вә әлачы мә'лум олдуғуна о гәдәр шиддәт етмәјир. Чичәји дөјүлән кәс чичәкдән хәстә олмаз вә әкәр олса да аз олур. Бә'зи вахтда чичәји дөјүлән кәс јенә сонра чичәкдән нахошлајыр. Опа бинаән тәбибләр мәсләһәт едирләр ки, һәр кәс һәр он илдә бир дәфә чичәјини дөјдүрсүн вә белә дејирләр ки, о вахтда она һеч чичәк дәјмәз. Әкәр чичәк дүшән јердә тәбиб олса ону хәстәнин үстә кәтириб, онун мәсләһәтинә көрә әмәл етмәк кәрәк. Амма тәбиб олмаса лазымдыр хәстәни сојугдан вә истидән мұһафизә едиб, она исти вә тәмиз хәрәји аз-аз вериб, палтарыны вә бәдәнини пак сахламаг вә әкәр ишләтмә лазым олса, кәрчәк јағы вермәк. Белә сахланан хәстәнин чоху тәбибсиз дә шөфә тапыр. Чичәк азары бир јерә дүшәндә сә'ј етмәк кәрәк ки, о нахошлуғ сағ олан адамлар да дәјмәсин. Она бинаән хәстәни елә сахламаг кәрәк ки, онун јанына лазым олмајан сағ адам, әләлхү-сус чичәји дөјүлмәмиш кәс кәлмәсин вә әкәр мөгдур олса хәстәјә бир әлаһиддә отаг вермәк ки, орада гејри кәс сакин олмаја. Хәстәни елә сахламаг кәрәк ки, онун ја-раларынын үстүнә милчәк дүшмәсин. Јохса онун ајағла-рына вә ганадларына о јарада олан әләфијјатын тохум-лары јапышар вә сонра о милчәк сағ адамын үстә оту-ракда она да чичәк салар.

«Әкинчи» гәзети № 2, 30 јанвар 1876-чы ил.

15

Елми-әбдан һәдјисинин барәсиндә олан мұбаһисәдән

²⁵ «كَلْبًا، بَوِ اَشْرُو وَلَا تَسْرِفُوا» ајеји-шәрифәјә бизим молла-лар верән мәнанын бирисини көрүб истәјирәм о ајә-нин һикмәти мә'насындан данышам.

Һәр бир милләтин мәзһәбиндә инсан өзүнү вә ја бир гејри кәси өлдүрмәк гадаған олуб. Она бинаән ки, ин-сан бир-бирини һәлак етсә чамаат олмаз вә чамаатсыз инсан доланмаз, чүнки инсан өзүнү бир нечә төвр илә, о чүмләдән аз, ја чох јемәк вә ичмәк илә һәлак едә бил-ләр. О сәбәбә зикр олан ајә мүсәлманларә назил олуб ки, онлары белә өлмәкдән мұһафизә етсин. Нечә ки, **шамын** пији чох оlanda пилтәни боғдуғуна вә аз оlandа пилтәјә чатмадығына онун ишығы кәм олур, һабелә

инсанын да јемәк-ичмәји зијадә вә ја кәм оlanda онун бәдәни зәифләдијинә она нахошлуғ ариз олуб, ону һә-лак едир. Аз јемәк вә ичмәк инсанын бәдәнини зәиф ет-мәји мә'лум вә ашкар олдуғуна, инди анчаг чох јемәк вә ичмәк бәдәнә зәрәр етмәјиндән данышачағыг. Биз једијимиз хәрәкләр кәрәк мә'дәдә әријиб гана гатышыб бәдәни сахласынлар вә әкәр мә'дәдә бир кирвәнкә хәрәји бишириб әритмәјә гүввәт варса, она ики кирвәнкә хәрә-ји биширтдирәндә мә'дә күчдән дүшүб зәифләндијинә тамам бәдәни дә зәиф едәр. Һабелә биз ичдијимиз су лазымдыр ки, мә'дәдә бишән хәрәји әридиб ган кими ет-син ки, дамарларын ичиндә ахсын. Елә ки, ган бәдәнин әчзаларына дахил олду, кәрәк су өзү тәр вә ја гејри су-рәтдә бәдәндән рәдд олсун. Чүнки сују рәдд едән әчза-лар су чох оlanda ону рәдд етмәкдән өтрү зијадә ку-шиш едиб, күчдән дүшүб тамам бәдәни зәиф едирләр.

Она бинаән чох ичмәк чох јемәк кими бәдәни фовтә верир. Пәс үләмаји-ислам јахшы едәрдиләр ки, зикр олан ајеји-шәрифәјә верилән мә'наларын верилмәсиндән зикр олан һикмәти мә'насыны да верәјдиләр вә бир мү-сәлман исраф едәндә, мәсәләи: говуну батман илә јејән-дә ја лилли сују бир нечә кәса ичәндә она дејәјдиләр:

«كَلْبًا وَاَشْرُو وَلَا تَسْرِفُوا»

«Әкинчи» гәзети № 3, 15 феврал 1876-чы ил.

16

Бучараған тәзә дадүстәд гәрардадындан бир нечә дәфә данышмышыг. Амма онунла белә ки, сабаһ март ајынын әввәли олдуғуна тамам Гафгаз вилајәтиндә тә-зә гајда ишләнәчәк. Бизим халгын чоху о гајданын әдәб-ләриндән бихәбәрдир вә онларын белә бихәбәр олма-рына үмдә сәбәб авамлыгдыр ки, ата вә бабадан га-лан адәтләрә өјрәниб ону дәјишдирмәји өзләринә бөјүк тәнбәһ һесаб едирләр. Чөрәкчи фәған едир ки, белә зү-лүм олмаз. 28 манат 80 тәпик кәрәк хәрч версин, кәллә-пәз она јолдаш олуб дејир: чаным, 10-ча манат мајам вар, амма мән дә зикр олан хәрчи верәчәјәм. Бу сөзләри дүлкәр ешидиб аһ чәкиб дејир: дүлкәрлик әсбабларын-дан савај һеч бир задым јохдур. Мәндән дә о хәрчи ис-тәјирләр. Хүләсә чөрәкчи, кәлләпәз, дүлкәр, бағгал, әт-

тар, бэззас вэ гејрилэри бир-биринэ дэјиб елэ дад едир-
лэр ки, онларын сэдасы эршэ чыхыб. Экэр кэнардан бир
кэс о сэдая гулаг аса елэ фикир едэр ки, онлара нэд-
дэн зијадэ чэбр едирлэр. Амма һәгигәтдә онлара бир
ејлэ чэбр јохдур. Тәгсир анчаг ата вэ баба адәтидир ки,
ондан эл чәкә билмәјирләр. Чөрәкчи, кәлләпәз, кабабчы
вэ гејри јемәли шејләри сатан кәсләр экэр о шејләри
евдә бишириб чыхарыб әлдә саталар, онлара һеч хәрч
јохдур. Амма бизим адам о ишләри һәмишә дүкәндә
сатыблар. Она бинаән инди дүкәндән чыхмағы истәмә-
јиб вэ дүкан хәрчини чох көрүб дад едирләр. Һәр бир
сәнәткар, о чүмләдән дүлкәр ки, дүканы олмаја вэ гејри
кәсләрә фәһлә олуб ишләјә хәрч вермәјәчәк. Амма биз-
ним дүлкәр бир-дүканы өзүнә мәнзил едиб орадән кедиб
фәһләлик едир вэ ондан дүкан хәрчи истәјәндә аһ чә-
киб фәләкдән шикајәт едир. Баггал, әттар вэ гејри хыр-
да алыш-вериш едәнләрин дә ихтијарлары вар ки, дерд
дүкан сахласынлар, јәни 4 дүкана 28 манат 80 гәпик
хәрч вар. Амма бизим баггалын вэ әттарын ки, бир не-
чә табаг алма ја фындыг вэ ја бир нечә торба дәрман
алмаға тәванасы вар, бир дүкан ачыб вэ ондан 4 дүка-
нын хәрчини истәјәндә фәған едир ки, она чэбр олур.
Бизим бэззасларын чохунун мајасы мин манатдан зијад
дејил. Амма һәр бир малы аршын илэ ја чәки илэ
сатан кәрәк 80 манат 90 гәпик хәрч версин вэ 10 әдәд
белә дүкан ача биләр. Чүнки мин манат илэ бирчә дә
јахшы дүкан ачмаг олмаз. Она бинаән бизим алтарыны
бэззас гојан кәсләр экэр гәз јерини јеримәјиб өз тәвана-
ларына көрә дадүстед етсәјдиләр, һеч фәрјад етмәз иди-
ләр. Хүласә, бизим дадүстед едәнләримиз тәзә гајдаја мү-
тәвәччөһ олуб онун илэ рафттар етсәләр белә фәған олмаз.
Чүнки зикр олан гајда бизим ата вэ баба гајдасы де-
јил, она бинаән бизим адәтләримиз илэ дүз кәлмәјир.
Мәсәлән, малы кәздириб сатмаг бизләрдә һеч олмајыр.
О сәбәбә ки, бизим вилајәтләрдә һеч әминлик олмајыб.
Амма инди вилајәтимиз әминлик олдуғуна малы кәзди-
риб дә сата билирик. Пәс ата вэ баба адәтләри дәјиш-
мәк бизә лазымдыр. Әлбәттә, адәт дәјишмәк чәтиндир.
Амма дөвләт бир гајда гојанда һәр бир кәсин адәтини
мүлаһизә едә билмәз вэ экэр онлар мүлаһизә олунсајды,
бизим әјри вэ мүтәәффун күчәләримиз кәрәк баги га-

лајдылар. Амма инди дүз план илэ гајрылмыш күчәлә-
рә елэ адәт етмишик ки, һәркаһ гәдим шәһәрләримиз
кери гајыда бир күн дә онда давам едиб гала билмәрик

«Әкинчи» гәзети № 4, 29 феврал 1876-чы ил.

17

Бир дөфә јазмышдыг ки, һәр бир гәзетин үмдә мура-
ды мүбаһисәдир ки, агил кәсләр бир-бирилә мүбаһисә
едиб ишләри халга бәјан етсинләр. Бу әснада чәнаб
Һејдәри елми-әбдан²⁶ һәдисинин мүбаһисәси башланма-
ға баис олду. Чүнки елми-әбдан һәдисинин әсил мә'на-
сы мә'лум вә ашкардыр, она бинаән зикр олан мүбаһи-
сәнин үмдә мурады бизим елми-әбданнан бихәбәр гал-
мағымызын сәбәбләрини бәјан едиб онун әлачыны хал-
га ашкар етмәк иди. Бу сәбәбә 12-чи нөмрәдә агил кәс-
ләрдән суал етдик ки, о елмләри кимдән өјрәнәк ки, биз
дә тәрәгги едиб пәјимал олмајаг. Амма индијәчәк о суа-
ла һеч бир чаваб јазан јохдур ки, куја бизим суал о
мүбаһисәјә дахил дејилмиш. Нечә ки, бир имарәт тә'-
мир етмәк истәјән онун үчүн јер алыб орада олан тә'ми-
ратлары дағыдыб, даш вэ кәсәк кәтириб ораја төкдү-
рүб, сонра имарәти тикдирмәк истәмәјәндә о јер ондан
дәхи артычаг хараб олур, һабелә бизим елми-әбдан бәһ-
си, биз о елмләрдән бихәбәр олмағымызы халга бәјан
едиб вэ экэр инди онун әлачынын далысыјчан олмајаг,
ишләр дәхи артычаг хараб олачагдыр. Пәс биз лазым
билирик бу барәдә өз тәсәввүрүмүзү јазыб бизим агил
кәсләрдән илтимас едәк ки, һәр бир кәс онун јахшы вэ
јаманлығыны гәзетдә бәјан етсин. Бир нечә илдир ки,
османлы дөвләти мәктәбханалар ачыб, һәр бир елми өз
дилләриндә халга өјрәдир. Чүнки онларын китаблары-
ны бизим адама охумаг чәтиндир, она бинаән јахшы
оларды ки, бизим милләт гејрәти чәкән гардашлар бир
ичма бина едиб о китаблардан көтүрүб, бир аз дәјиш-
дириб чапхана ачыб, өз дилимиздә чап еләдиб халга
мүфтә ја бир аз гијмәтә пәјласын ки, бизим мәктәбха-
наларда шаир китабларының²⁷ әвәзиндә о китаблар
охунсун. Әлбәттә, бизим шаир китаблары охудан мүәл-
лимләри бирдән елм китаблары охудан етмәк олмаз.

Амма үмидварыг ки, ишин бинасы гојулса, мирур илэ јерсин. Елм китабларымыз олса онлары охујарлар вэ нечэ ки, су дамчы-дамчы дүшмэк илэ дашы дешир, һа-белэ о китаблары охумагдан елм вэ эдэб мирур илэ хал-гын көнлүндэ нэгш баглајыб мөһкэмлэнэр. Бу һалда ел-ми-эбдан бихэбэр олдуғумуза бир гејри чарэ билмэјиб бу тэсэвүрү јазыб аңлајан мүсэлманларымыза мө'лум сдирик ки, милләт тээссүбүнэ көрэ алачпэзир олсунлар.

«Әкинчи» гәзети № 6, 29 март 1876-чы ил.

18

Мәним достум С... мәнэ јазыр ки, нэ вахт елми-эбдан бәһсиндән эл чөкөчөксиниз вэ о бәһсин гәзетдэ иши нэ-дир? Ондан алава јазыр ки, о гэдэр гәзетдэ елм тәһсил етмэк хүсусунда јазырсыңыз ки, горхурам бу әнгәриб заманда халгын гәзет охумагдан рәғбәти кәсилсин.

Әввәлән, елми-эбдан бәһсиндән чоҳдан эл чөкмишик вэ инди чап олуан чәнаб һејдәринин вэ Әһсәнүл-Гәван-дин²⁸ мәктүбларынын мәтләблери башга мәтләбләрди.

Санијән, елми-эбдан һәдиси 1293 илдир ки, халгын ипини әлләриндә сахлајан шәхсләрә²⁹ мө'лумдур. Амма онлар бә'зи сәбәбләрә бинаән бучағачан нэ ки, о һадисә халга бәјан етмәјибләр, амма өзләри дэ онун далынча олмајыб, мүсәлман милләтини сәркардан гојублар.

Чүнки гәзетин мурады халгын көзүнү ачмагдыр, она бинаән пејғәмбәр әлејһүссәламын 1293 ил әмәл олуна-јан гөвлүнү халга бәјан етмәк гәзетә вачибди.

Салисән, гәзет дәрвиш кими нағыл дејә билмәз. Онун борчудур ишләрин јахшы вэ јаманлығыны ајна кими халга көстәрсин, та халг өз никү бәдиндән хәбәрдар олуб, онун әлачынын далынчан олсун.

Амма бизим халгын ишләринә баһанда бир әмәликамил көрмәк олмајыр ки, милләт тээссүбү чөкән гардашлар она фәхр етсин. Либасдан тутмуш бә'зи јемәли шејләрә-чән харичи дөвләтдән кәтирдирик. Бәс һеч олар ки, бу јохсуллуғумуздан данышанда онун сәбәби елмсиз га-мағымыз олдуғуну бәјан етмәјәк.³⁰

Еј гардашлар, рәва дејил ки, сизин һаләти-нәзә'низдә бирчә гәзетиниз ки, «Әкинчи» олсун, сизә «Әлиф-Лејла»³¹ нағылы десин.

Бу һалда мүсәлман милләти туфана дүшмүш кәми тәкидир ки, һәр ләпә онларын бир һиссәсини апарыб гејрг едир. Беләдэ чоҳ биһәмијјәтлик истәр ки, гардашла-рымызын гејрг олмағына баһа-баһа инәк ирәлидән јејиди хәрәји көвшәјән кими Рустам Залын³² нағылыны охујуб, кечмишдә оланларын гүввәтинә фәхр едәк вэ өз гејрг ол-мағымыза алач етмәјәк.

Пәс, достум, доғру дејибләр ки, «إلحق مر» (доғру

сөз ачы олур). Амма бизә һөкм олуб ки: «قل الحق ولو كان مر» (дејин сөзүн доғрусуну ачы да олса).

«Әкинчи» гәзети № 7, 14 апрел 1876-чы ил.

19

Вамбери исминдә бир немес ки, мүсәлман вилајәтлә-риндә чоҳ сәјаһәт едиб, инди Ислам адлы бир китаб инаша едиб³³. О вилајәтләрин јерләрини, әһлини, онларын адәт-ләрини вэ гејрә јазыб елм тәһсил етмәк барәсиндә дејир:

Мәғриб, јә'ни хачпәрәст вилајәтләри вэ мәшриг, јә'ни ислам вилајәтләри елм тәһсил етмәјә гејри төвр бахыр-лар. Мәғриб сә'ј едир ки, елм халга бәјан олунсун вэ һәр кәс елм јолу илэ иш тутсун ки, зијадә мәнфәәт тап-сын. Амма мәшриг елм јолларыны халгдан кизлин сах-лајыр. Лакин ислам бина олан вахтда мәғриб илэ мәш-ригин белә тәфавүтү олмајыб. О вахтда һәзрәт хәлифәләр вэ һәр тәвана кәсләр өз еһсанына мәсчид вэ мәктәбхана-лар бина едирләр иди ки, халг елм өјрәнсин. Она бинаән о вахт исламда олан һүкәмалар һеч бир мәмләкәтдә јох иди.

Елэ ки, хәлифәләрин јериндә солтанлар, шаһлар, хан-лар әјләшди вэ халгын ипи руһаниләрин әлинә дүшдү, һөкүмәт әһли өз нәф'индән өтрү халгы көзү бағлы сах-ламаг үчүн мәктәбханаларда аңчаг шәриәт әдәбләринин ја бош сөзләри бир-биринә јапышдырыб ибарәт илэ да-нышмағын далынча дүшүб, халгы јохсул вэ сәркәрдан едиб өзләри кејф вэ ләззәти-дүнјаја мәшғул олдулар вэ нэ ки, өзләри тәзәдән халг үчүн мәктәбханалар ачмады-

лар, һәтта олан мәктәбханаларда да моллалыг мәсәләләрини араја салыб, халгы елм јолундан узаға салдылар.

Инди мәшриг зәмин гоча вә хәстәдир вә о шәхсә агия дејәрләр ки, о, ибарәт илә данышдығы сөzlәри баша дүшмәк олмасын вә бу «агил» кәсләр дејирләр, елм чәваһир тәки бир шейдир. Нечә ки, чәваһири чөлә атанда һәр кәсин элинә асанлыгла дүшдү, јенә гијмәтдән дүшәр, һабелә камаллы сөzlәри вазеһ данышанда ону һәр кәс баша дүшәр. Она бина сөз бимигдар олар.

Бу төвр илә 500 илдән зијадәдир ки, ислам зүлмәтә гәрг олуб, елмдән вә дүнјадан бихәбәр олдуғуна јохсул-лугдан мирур илә тәләф олур. Әкәрчи. Вамберинин зикр олан кәламы дүшмән сөздүр, амма јахшы оларды ки, ону охујанлар фикир илә охујајдылар.

«Әкинчи» гәзети № 9, 13 мај 1876-чы ил.

20

Гафгаз вилајәтиндә дөвләт тәрәфиндән мәктәбханалар барәсиндә тәзә гајда гојулмуш иди. О гајдаја көрә һәр бир мәктәбханада хаһ дөвләт тәрәфиндән ачылмыш олан, хаһ мәхсуси ола, кәрәк гејри елмләрдән савај рус дили һәм охунајды вә һәр бир мәктәбханаја бахмагдан өтрү дөвләт тәрәфиндән әлаһиддә чиновникләр тәјин олајды. Ермәниләрин руһаниләрнә о гајдадан хәбәрдар олуб чәнаб сәрдара әризә вериб бәјан едилбләр ки, онларын килсәләринин јанында олан мәктәбханаларда анчаг руһанилик өјрәнирләр вә ермәни руһаниси үчүн рус дили билмәк лазым дејил. О сәбәбә чәнаб сәрдар јазыб төвәтгә еләдијинә бинаән инди зикр олан гајданы белә дәјишдирибләр. Ермәниләрин килсәләринин вә мүсәлманларын мәсчидләринин јанында ачылан мәктәбханалардан савај, һәр бир мәктәбхана олса орада кәрәк рус дили охунсун вә бу мәктәбханалара бахмагдан өтрү әлаһиддә чиновникләр тәјин олунуб ки, бу ил сентјабр ајындан мәктәбханалара бахачаглар вә бир дә һөкм олунуб ки, әввәл заман Кәнчә вә Бадкубә губернијаларынын һәр бириндә кәнд әһли үчүн дөвләт тәрәфиндән 3 мәктәбхана ачылсын. Онларын үчү бу ил Кәнчә губернијасында ачылачаг.

90

Амма Бадкубә губернијасында һәлә ачылмајачаг. Чүнки о мәктәбханаларда дәрс демәјә мүәллимләр јохдур ки, өз дилиндән савај рус дилини һәм билсинләр. Она бинаән Гори шәһәриндә бир мәктәбхана ачылыб ки, орада охујан шакирдләри сонра мүәллим еләсинләр. О мәктәбханада 20 нәфәр ермәни вә күрчү падишаһлыг хәрчи илә охујачаг. Инди «Гафгаз» адлы гәзет јазыб ки, доғрудур мүсәлманларын мәктәбханалары үчүн мүәллимләри охутмагдан өтрү сонра әлаһиддә мәктәбхана ачылачаг, амма инди мүсәлманлардан һәр кәс хаһиш етсә, зикр олан Горидә ачылан мәктәбханаја өз ушагларыны өз хәрчилә гоја биләр. Ораја охумаға кирән кәс кәрәк ујездни учкуллада⁸⁴ охумуш ола вә өзү 16—19 јашында ола. Орада 3 ил дәрс дејиләчәк.

«Әкинчи» гәзети №10, 27 мај 1876-чы ил.

21.

«Баран кә драпатат طبعش خلاف نيست
در باغ لاله روید و در شوره زار خس»⁸⁵

Әкин јериндән данышанда әрз еләдик ки, һәр бир гисм әләфијјатын бир гејри хәрәји вар. Мәсәлән: буғдаја лазым олан хәрәк олмаса, нә гәдәр зәһмәт чәкиб буғда әкилсә әмәлә кәлмәз. Онун әвәзинә алаг отлары битәр ки, онларын хәрәји вар. һабелә бир милләтин адәт вә рәфтары елм илә дүз кәлмәсә о милләт елм тәһсил едә билмәз. Чүнки бир нечә дәфә бизим мүсәлманлар үчүн елм тәһсил етмәк вачиб олдуғундан данышмышыг, она бинаән инди бизим адәтләр она мане олмағындан данышаг. Әкәр бир елм саһиб илә кәјфи истәдији тәки бизим ичимиздә рәфтар едәр, әвамүннас ону динч гојмаз. Мәсәлән: чәкмә кәјмәкдә бир күнаһ јохдур вә һәр кәс фикир еләсә көрүр ки, чәкмә кәјмәк илә инсан мүсәлманлыгдан чыхмас. Амма бир шәхс бизим намәрбут башмаг јеринә чәкмә кәјәндә шүәралар ону һәчв едир. Моллалар она мүнбәрдән лә'нәт охујур. Әвамүннас она салам вермәјир. Хүласә, һамымыз бирләшиб ону кафир һесаб едир, о гәдәр инчидирик ки, бичарә наәләч галыб өз милләтини атыб кедиб харичиләрлә үнс тутур ки, онун өвлады онларын ичиндә бөјүјүб онларын тәригәтинә дахил олур. Әлбәттә, беләдә нә гәдәр сәј едәк ки, буғда битсин, олмаз, алаг отлары артачаг вә бир гәринәдән сонра онлары бичиб

91

эвэзінэ гейри һасил экәчәкләр. Еј милләт тәәсүбү чәкән гардашлар, аләми-мәһшәрдә «ва милләта» — дејән анчаг бизим пејғәмбәр олачаг. Амма инди биз елә биһәмијјәт әлмушуг ки, харичиләр ва милләта дејиб өз ишләрини мөһкәм едән вахта ва нәфса дејиб, нә ки, милләти ишләримизә рәвнәг, вермирик, һәтта зәһмәт чәкиб елм тәһсил едәнләримизи инчидиб боғмаг илә милләтимизи кор едирик. Пәс вахт кечмәмиш елм китаблары кәтирдиб, мәктәбханалар бина едиб өз дилимиздә тәһсили-үлүмә мәшгул олун ки, мүсәлманлыгда гаим оласыныз. Мых бәрк вурулдугчаг ону чыхармаг чәтин олур. Еј елм тәһсил едән чаванларымыз! Доғрудур, бизим вәтән гардашларымыз илә үнс тутмаг чәтиндир. Сиз данышдығынызы онлар баша дүшмәјиб, әһвалынызы шәриәтә намүвафиг һесаб едиб, сизә кафир дејиб инчидәчәкләр. Доғрудур, гейри милләтләр сизин кәмалынызы көрүб сизә артыг рүтбә верәчәкләр. Амма инсаф дејил ки, беш күн өмрүн ләззәтиндән өтрү милләти гардашларымызы атыб онлары кор вә сәркәрдан гојасыныз. Пәс ләззәти-дүнјаја тәмә' етмәјиб өз гардашларынызы әмәли-хејрә вадар един. Гој шүәралар сизи һәчв есин. Моллалар лә'нәт охусун. Әвамуннас даша бассын. Сиз милләт үчүн зәһмәт чәкирсиниз вә бишәк, кәләчәкдә милләтин көзү ачыланда сизи шәһид һесаб едиб сизә рәһмәт охујачаг.

«Әкинчи» гәзети № 11, 11 ијун 1876-чы ил.

22

Әкәрчи бизләрдә адәтдир ки, үмурат әһлини үзүнә тә'риф едиб далда гијбәтини едирләр вә үмур әлдән чыханда о кәс һамысынын јадындан чыхар, амма Европа вилајәтләриндә бу адәт жохдур; онлар елм саһибидирләр вә елм јолу илә һәр кәс инсандыр вә инсанлыгын әввәлинчи шәрти инсаф, доғрулуг вә әлдән кәлдикчән гейриләрә јахшылыг етмәкдир. Беләдә үмурат әһли јахшылыг еләдијинә ону тә'риф етмәк Европа гајдасына намүвафигдир. Лакин Европа вилајәтләриндә бир адәт вар ки, ондан биз бихәбәрик. Онларда бир кәс елм јолу илә ја үмураты доландырмаг илә милләт ишләринә рәвнәг верә вә милләтин ирәли кетмәјинә баис ола, о кәс

үчүн Јадикарлыглар бина едиб, онун милләт ишләринә етдији јахшылыглары јазыб мә'лум едирләр ки, онун исми тарихләрә дүшүб баги олсун.

Бу сәбәләрә көрә нә гәдәр ки, чәнаб Староселски бизим Бадкубәдә губернатор иди, о бизим гәзет һаггында етдији јахшылыглардан данышмајырдыг. Амма инди о чәнаб Бадкубәдән чыхыб кедиб. Она бинаән онун јахшылыгларындан бир нечә кәлмә данышмағы биз өзүмүзә вачиб билirik:

Чәнаб Староселски³⁶ бизим гәзет бина олмағына баис олуб. 3 ил бизә изин вермирдиләр ки, гәзети чап етдирәк. Буна үмдә сәбәб бу иди ки, Бадкубәдә дәвләт тәрәфиндән гәзетләрә мүләһизә едән адам жохдур. Амма о чәнаб бизә замин олуб, о изни бизим үчүн алды. Бир нечә мүсәлман бирләшиб сөз вермишдик ки, һуруфат кәтирдиб гәзети чап етмәкдән өтрү әлаһиддә чапхана ачдыраг. Амма биз һуруфаты Истамбулдан кәтирәндән сонра о ичма бәрһәм олду вә биз өзүмүз чапхана ачдырмага мәгдур олмадыг.

О заман чәнаб Староселски зикр олан һуруфаты губернерски правленијанын чапханасы үчүн алды ки, индијәчән орада бизим гәзет чап олунур. Сонра ујездни начальникләрә һөкм јазды ки, кәндләрә почта ишләмәдијинә онлардан гәзет истәјән олса, чапарлар илә онлара гәзет кәндәрсинләр. Хүләсә, чәнаб Староселски һәмишә «Әкинчи» гәзетинин хејирхаһы вар иди. Она бинаән биз өзүмүзә вачиб билиб бу бир нечә кәлмәни онун јахшылыглары барәсиндә јазыб бизим гәзетин достларына бәјән едирик.

«Әкинчи» гәзети № 12, 20 ијун 1876-чы ил.

23

Бир ил тамамдыр ки, бизим гәзет чап олунур. Она бинаән лазым билirik ки, бу бир илин һесабына кедәк. Кечән ил рәчәбин әввәлиндән тәзә иләчән бизим 600-чән мүштәримиз вар иди. Бу ил индијәчән 283 бир иллик вә 57 жарым иллик мүштәримиз вар. Бу һалда ки, жарым ил гуртарыб онларын 283 галыб. Мүштәримизин чоху Губа, Дәрбәнд вә Дағыстанын гейри вилајәтләриндәндир. Бизим шәһәрләрдән о гәдәр жохдур. Мәсәлән Гарабагдан 3,

Ширвандан 3, Шәкидән 3, Ләнкәрәндән 1, Кәңчәдән 1 адам гәзет апартдырыр. Мүштәримиз азалмағы чох тәәччүбдүр. Әввәлә, гәзетин гижмәтини артырмайыб ону бөжүкләндирмишик. Онун мәзуну, һәтта кағызы да јажшыланыб. Санијән, бу һалда һәр сәфәр османлы хәбәрләри јазырыг вә инди тамам дүнја османлы ишләриндән данышыр.³⁷ һәтта бизим Бадкубәдә гуллуг едәнләр һәр күндә бу барәдә тел кәтирирләр. Бәс бу әснада бизим гәзетин мүштәрисинин азалмасы тәәччүб дејил? Әлбәттә, чох тәәччүбдүр. Буна бир сәбәб јохдур, савај бизим ганмазлыгымыз. Бә'зи бизим јаздыгымызы фәһм едә билмәјиб өз анламазлыгындан бизи мүсәлманлара дүшмән вә јазымызы бөһтан һесап едир. Бә'зи дејир: бир шеј јаз ки, ондан бир гәлип нәф' олсун. Јә'ни милләт ишләриндән бир гәпији артыг тутур. Еј гәпијә милләтини сатан гардашлар, сиз адынызы мүсәлман гојуб гејриләрин мүсәлманлыгына шәкк едирсиниз. Вај-вај сизин һалыныза ки, мүсәлманлыгынын шертләриндән бирчә намаз ғылыб, оруч тутмағы билирсиниз.

«Әкинчи» гәзети № 13, 11 июл 1876-чы ил.

24

Авропа әһлинин гәзети ики гисм олур. Бириси ки, күндә бир нечә дәфә, ја күндә бир, ја интәһасы, һәфтәдә бир чыхыр, она гәзет дејирләр. Бириси ки, ики һәфтәдә, ја ајда бир, ја илдә 2—6 дәфә чыхыр, она журнал дејирләр. Гәзет әхбарати-јовмијјәдән хәбәр верир вә өзү бизим гәзет кими бир вәрәг үстә чап олунур. Амма журнал китаб кими 100—500 вәрәг олур вә өзү елм вә гејри хәбәрләрдән данышыр. Авропа тајфасынын һәр биринин бир нечә гәзети вә журналы олур. һәтта бизим һәмчәшмимиз ермәниләрин 10 гәзетләри вә 3 журналлары вар. «Әкинчи» гәзети бина олунчан бизим һеч бир гәзетимиз ја журналымыз олмајыб. Доғрудур, Тһранда бир нечә илдир ки, «Рузнамеји-Иран» чап олунур, амма ондан һеч кимсәјә нәф' јохдур.³⁸ Бинабәрин, она гәзет демәк олмаз. «Әкинчи»нин адыны гәзет гојмагдан мурадымыз анчаг јовмијјә хәбәрләри јазмаг иди. Амма бизим дилдә журнал олмадыгына, наәләч галыб, һәми тәә хәбәрләр-

дән, һәми елм вә гејри хәбәрләрдән данышырыг. Лакин гәзетимиз кичик олдуғуна вә кеч-кеч чыхдыгына нә тәә хәбәрләрин һамысындан, нә елм вә гејри хәбәрләрдән чох јазмаг олмајыр. Бу сәбәбләрә ја кәрәк гәзети бөјүтмәк, ја ону тез-тез чыхартмаг. Гәзети бир аз бөјүтмәк мөгдур олду, амма һүруфат аз олдуғуна дәхи бөјүтмәк олмајыр. Инди лазым кәлир ки, гәзети тез-тез, јә'ни һәфтәдә бир чыхартмаг. Амма һәфтәлик гәзетин хәрчи дә бирә-бир зијадә олачаг. Она бинаән онун гижмәтини дә бирә-бир артырмаг, јә'ни онун бир илинә 6, јарым илинә 3 манат гижмәт кәрәк. Чүнки мүштәриләримизин бә'зи тәвәгге едирләр ки, гәзети һәфтәдә бир дәфә чыхардаг, она бинаән јазыб бәјан едирик ки, әкәр тәә иләдәк 300-чән адам хаһиш едә ки, алты манат вериб гәзет апарачаглар о вахта кәлән илин илтидасындан гәзети һәфтәдә бир чыхардачағыг. Амма лазым билиб буну да бәјан едирик ки, бизим адамын гәзет охумаг һәвәсинә баһанда демәк олар ки, онлардан нә ки 300, бәлкә 100-дә алты манат вәрән мүштәри олмајачаг. Еј гардашлар, сөзүн доғрусуну демәк кәрәк, әкәрчи бу һалда бизим 290-а гәдәр мүштәримиз вар, амма онларын һамысыны мүштәри һесап етмәк олмаз. Онларын 140 Бадкубә губернијасынын кәнд әһлиндәндирләр ки, онлар үчүн гејриләр гәзет апардыр. Бә'зи бизим достумуз олдуғуна бизә кәрә апардыр. Бә'зи ону апардыб өз ашина-достларына совгат көндәрир. Мәрһәба белә мүштәриләрә. Онларын мүштәрилијиндән нә һасил? Еј гардашлар, бизләрдә гардашлыг һәмијјәти јохдур. Карт-курт рус дили биләнләримиз рус гәзети кәтирдирләр ки, ону әвәмүннас көрүб онлара артыг һөрмәт еләсин. Шалтај-балтај рус јазысы биләнләримиз рус гәзетләринә мәктублар көндәрирләр ки, онлар чап олунанда руслар она һөрмәт етсин. һејһат, биз кор олмушуг ки, бирчә гәзети дә сахлаја билмәјирик, вә бунунла белә гејри милләтләрә күлүрүк. Бәли, нијә күлмәјәк, онлар ахмагдырлар. Мәсәлән: бизим һәмчәшмимиз күрчүләрин бир нечә гәзетләри вар, амма сәуһа инди Кутаис шәһәриндә бир ичма бина олуб, 5 мин манат чәм едиб ки, кәлән илдән һәфтәлик гәзет чап етирсин, гижмәти 7 манат вә әкәр ону чап етмәк зәрәр етсә, о 5 мин манаты она мәсрәф етсин. Мәкәр бизим тәваналы шәхсләримиз јохдур ки, белә ичма бина едәк вә нә ки бир, бәлкә 5—10

гәзет чап еләдәк? Нијә, аллаһа шүкүр, тәвана кәсләримиз чохдур. Амма... һәзәрәт, бағышлаяыныз, јери дүшүб әрз едәчәјәм — онларын бә'зи мүфтә гәзет апардыб индијә-чән пулуну вермәјибләр. Бә'зи гәзет охумағы күнаһ һесаб едир ки, куја гәзет охумаг шәриәтә намувафитдир. Бунун габағында сизә нә дејим, сиздә тәгсир јохдур. Аллаһ тә'нат еләсин о кәсләрә ки, бу бөһтаны бизим шәриәтә дејиб, шәриәтимизи биһөрмәт вә сизи сәркәрдән едибләр.

«Әкинчи» гәзети № 14, 25 ијул 1876-чы ил.

25

Бизим Гафгаз вилајәтинин бир шәһәриндә ики шәхс бир-бирлә белә сөһбәт едирләр:

Суал. Әми, ешидмисәнми ки, Бадкүбәдә бир илдир филанкәс «Әкинчи» исминдә бир гәзет чыхардыр, тәзә хәбәрләр јазыр, һикмәт илә һәр бир шеји ашкар едир?

Чаваб: Филанкәс Ширван вилајәтинин Зәрдаб гәрјәсинин сакини филанкәсин оғлу филанкәсин нәвәси дејилми? Мән елә билирдим о гәзети Иван ја Карапет чыхардыр. Пәс ону филанкәс чыхардыр имиш. Мән онун ата-бабасыны таныярам, тој кетсин, ев бузовундан өкүз олмаз.

Суал: «Әкинчи» гәзети дејир ки, зәманәмиз дәјишлиб, инди елм тәһсил етмәк кәрәк. Она бинаән лазымдыр елм китаблары кәтирдиб өз дилимиздә елм өјрәнмәк.

Чаваб: О елмләри өјрәнмәк бизә лазым дејил. Нијә ата-бабаларымыз о елмсыз јола кетдиләр, биз кедә билмәдик? Бизим өз елмимиз бизә бәсдир вә әкәр һәр кәс о елмләри өјрәнмәк истәсә, кетсин харичи дилләрдә өјрәнсин, дәхи елм китабларыны кәтириб өз дилимизә тәрчүмә етдириб чап етмәк нә лазым вә әкәр чап етдирсәк дә о китаблардан нә олачаг? Ев бузовундан өкүз олармы?

Суал: «Әкинчи» гәзети дејир ки, гәзет, журнал охумаг инсаны дүнјадан хәбәрдар едир, өз дилини өјрәдир, мән-һәбиндә гаим едир. Она бинаән һамы милләтләр сәј едиб гәзет вә журналлар чап етдириләр ки, гејри милләтләр арасында пәјмал олмасынлар. Јохса Казан шәһәрли молла кими, һәтта намазын нијјәтини дә гејри дилдә едирләр ки, дејиб: Абед намазы ғыламән!

96

Чаваб: Бунлар һамысы бош сөздүр, пул тәләсидир. Мән өз дилимизи мәкәр билмирәм? Мәзһәбдә гаим олма-га гәзет ја журнал охумаг нә лазым? Кәлмеји-шәһадәт вә беш вахт намаз бәсдир. Милләт пәјмалмы олур? Казан шәһәрли молла харичи ичиндә бөјүјүб өз дилини јаддан чыхармағынын бизә нә рүчуу вар? Хүләсә, бизә гәзет ја журнал кәрәк дејил вә әкәр бир-ики ахмаг бича јерә зәһмәт чәкиб гәзет ја журнал чыхартсалар да ондан бир шеј һасил олмајачаг, она кәрә ки, ев бузовундан өкүз олмаз.

Суал: Әми, беләдә ев саһибләриндән адам олмаз вә бузов кәлиб она саһиб олар.

Чаваб: Бош сөздүр дејиб, галхыб јола дүшүр.

«Әкинчи» гәзети № 15, 9 август 1876-чы ил.

26

Бир шәхс чижиндә ағ дәмир дүјмәли палто, башында ағ фурашка, ајағында чырылдајан чәкмә, ағында папирос саллана кедәркән бир чавана раст кәлиб, саламлашыб, биркә кетдикләри заман чаван онун јал-копалына бахыб, ону зијадә камил һесаб едиб дејир: бизләрдә дејирләр ки, јер бир өкүз үстә дајаныб вә онун һәр бир өчзасы тәрпәнсә онун үстә олан јерин һиссәси һәм тәрпәнәр. Амма мән буну баша дүшмүрәм: нијә зәлзәлә олан заман бә'зи јерин әтрафы тәрпәнәндә өзү тәрпәнмир?

Чаваб: Өкүз бош сөздүр. Русларын «Народноје пове-рија»³⁹ гәзети дејир ки, јер дәрјаи-мүһитин ичиндәдир. Бир бөјүк балыг ки, она кит дејирләр, ону далында сахлајыб вә онун тәрпәнмәјиндән јер һәм тәрпәнир. Чаван буну ешидиб фикрә кедәндә чәнаб палто сөз арасына сөз салмагдан өтрү башлајыр ки, дүнән мәнним достум Николај Ивановичин мәнзилиндә бир нечә руслар илә пуниш ичән заман рус дилиндә чап олунан «Постој» гәзетиндә «чылпаг оғлу вә вај күнлү гачаг»⁴⁰ барәсиндә мән јазды-ғым мәктубу охујурдүт. Әлһәгг, чох јахшы инша еләмиш-дим вә о гәзети чыхардан бу сәбәбә мәни гәриф едиб дејир ки, мәрһаба, күрд гызындан белә оғул, мүсәлман-да белә габилијјәт... Чаван бу сөзү ешидиб, гејрәтә кәлиб дејир: нијә, мәкәр бизим мүсәлманлардан габилијјәт әһ-ли јохдур?! «Әкинчи» гәзетиндә чәнаб гејдәринин кәла-

97

мыны мэкэр охумамысыныз? Чэнаб палто она эјри ба-
хыб, күлүб дејир: мэним мүсэлмани савадым јохдур.
Амма ону биллрэм ки, мүсэлмандан адам олмаз.

Һәр бир гезетин варлығынын эввалинчи шәрти мүш-
тәридир. Кәрэк мүштәри олсун ки, гезет чап олунсун.
Мәсәлә: Истамбул шәһәриндәки һәр бир маәһтијач:
чапхана, һуруфат, онлары дүзән вә гејри олдуғуна аңчаг
мүштәри кәрәкдир. Мүштәри олса дәхи бир шеј лазым
дејил. Амма бизим Бадкубәдә онун чап олунмағынын
шәрти чохдур. Эввалән, дөвләт тәрәфиндән гезетә бахмаг-
дан өтрү тәјин олан адам јохдур⁴¹. Буну чэнаб губерна-
тора мүһәввәл едибләр. Санијән, әкәрчи шәһәримиздә 5
чапхана вар, амма онларын бирисиндә мүсәлман һу-
руфаты вар. Салисән, һуруфатымыз аз олдуғуна бир гә-
зетә аңчаг чатыр. Хүласә, чэнаб губернатор гезет чыхма-
ға разы олмаса, ја чапхана бағланса, ја һуруфат хараб
олса кәрәк гезетимиз бәрһәм олсун.

Мүштәримиз аз олдуғундан кечән нөмрәләрдә даныш-
мышыг. Инди гејри шәртләрдән данышаг. Бизим тәзә гу-
бернатор бир нечә күн Бадкубәдә галыб, Русијаја кедиб
вә кәлән ај кери гајыдачаг. О чэнаб гезетимиз чап ол-
маға разы олмағыны билмәјирик. Гезетимиз губернский
правленијанын чапханасында басылыр. Ону тәзә губер-
натор кәләндә аз галмыш ки, бағласыңлар. Амма бир төвр
тәзә иләчән сахлајыблар. Сонра нә олачаг мәлум дејил.
Һуруфат бир шејдир ки, ишләнмәкдән хараб олур. Әл-
бәттә, 1—2 илә бизим һуруфат да хараб олачаг. Пәс биз
имиз гезет баги дејил. Нәркәһ мүштәримиз дә олса вә биз
ону чап етдирмәјә разы да олсаг зикр олан шәртләрин
бириси олмаса кәрәк ону бәрһәм едәк. Бу гәдәр шәртләр
илә биз гезети имтаһан үчүн чыхардырдыг вә әкәр мүш-
тәримиз чох олсајды тәзәдән һуруфат кәтирдиб, Тифлис
шәһәриндә ки, орада дөвләт тәрәфиндән гезетләрә бахмаг-
дан өтрү мүәјјән олан диванхана вар, әлаһиддә чапхана
ачыб, кедиб орада һәмишә гезет чыхармаға мәшғул ола-
чагдыг. Амма чифајда, мүштәримиз аз олдуғуна иш баш
тутмајыр вә әкәр кәлән ил әнвай-мүсибәт илә гезети чы-
харда билсәк, кәрәк аллаһа шүкүр едәк.

«Әкинчи» гезети № 16, 23 август 1876-чы ил.

Бизим Гафғаз вилајәтинин адыны ешидиб өзүнү көр-
мәјән елә фикир едир ки, бизим адам белә кезәл јердә чән-
нәттә олан кими кејф-дамаға мәшғулдур. О кәсләр үчүн
бизим көчәриләрин эиндәканлығындан бир нечә кәлмә да-
нышаг.

Гышын чилләсиндә ахшам дүшүб, обанын газмалары-
ны тамам гар басыб. Ора-бурадан гар ичиндән түстү чы-
хыр. Мал-гара гајыдыб газмалара кәлиб. Обанын әһли
өврәт кишијә гарышыб: кими элиндә күрәк ағыллары
ичинин гарыны атыр, кими төвләјә мал сүрүр, кими кө-
пәкләрә јал биширир, кими гурд јаралајан малларын ја-
расына бахыр, кими көтрүм дүшән маллары газмаја сү-
рүјүр. Хүласә, бөјүкдән кичијә һәрә бир ишә мәшғулдур.
Гаранлыг дүшүнчән халг маллары раһатлајыб газмала-
ра чәкилир. Бирчә көпәкләр чөлдә галыб, чаггалын сә-
сини ешидиб ағыз-ағза вериб аглашма аглајан кими
улашырлар. Човғун шиддәт едир. Һәрә әлимизә бир узун
дәјәнәк алыб бизим кирвә һачынын газмасына кедирик.
Көпәкләр сәсимизи ешидиб үстүмүзә төкүлүр. Биз дал-
дала вериб өзүмүзү горуја-горуја обанын ичинә дахил
олуруг. Газмалардан сәс кәлир. Ај ит һеј, амма һеч кимсә
көрүнмүр. Һачынын газмасына јетишинчән көпәкләрин
гәдәри елә артыр ки, кетмәк мөгдур олмајыр. Далымызы
һачынын газмасына вериб учу дишләнмәкдән кәдәлмиш
дәјәнәкләр илә өзүмүзү горуја-горуја: ај һачы, кәл! — де-
јиб дад едирик. Һачы «ај ит, ај ит!» — дејә башында өкүз
чулу чөлә чыхыб, бизи танытыб, газмаја кәтириб, өз гызы
Түкәзә дејир: ағыз, ајаға дур, әзиз чоғагар үчүн јер га-
јыр. 17 јашында бир гырмызы јанаг, тәркөбәк гыз көзлә-
рини охалаја-охалаја дуруб, ики ешшәк алығы көтүрүб,
бухарынын габағында бизим үчүн тојуб, һачынын бујур-
мағына көрә башлајыр бизә аш биширмәјә. Бухарынын
габағында отуруб газмаја бахырыг. Оун бир күнчүндә
бухары јаныр ки, һәрдән күләк оун түстүсүнү ичәри
долдурур. Бир күнчүндә бир јаралы кечи вә ики тәзә до-
ғулуш бузов бағланыб. Бир күнчүндә ганчыг ешшәк,
јаны хотугду бағланыб, бир күнчүндә һачынын туласы
доғуб, өз күчүкләрин әмиздирир.

Диварын үстә көндәлән бәркимиш ағачын үстә 5—6
тојуг јатыб. Һачы бухарынын габағында чөмбәлиб, габаг

гәлҗаны раһлајыб, башына од гојуб, бизә вериб данышыр. О чүмләдән өз өврәти Шаһпәри вәфат етдиҗини белә нәгл едир:

Бу ил җайда биз даҗда олан заман рәһмәтлик Шаһпәри нахошлајыб кечә налә едирди. Бизим гыз да јатмышыды. Көрдүм чөлдә итләр бәрк басыр. Нә гәдәр сәсләдим олмады, чөлә чыхыб һеч кәсн көрмәјиб итләрә ачыглашыб ичәри кедиб көрдүм башына дөндүјүм Шаһпәри аллаһ рәһмәтинә кедиб. Мән еви јыхылмыш һеч билмишәмми ки, итләр басан әзраил имиш. Чыхыб итләрин аҗындан ону гуртармышам. О бојну сынмыш алачығын о бири тәрәфиндән кириб Шаһпәринин чаныны алыб, кедиб... Еј бу кәлмәләри охујан, дәхи бәсдир. Бизим һачы башга данышдығы сөzlәрдән вә Түкәз биширдији ашдан данышмајырам, Амма буну әрз едим ки, аллаһ о ашы һеч кафирә нәсиб вә һачыны һеч кимсәнәјә һәмсөһбәт етмәсин.

«Әкинчи» гәзети № 17, 8 сентјабр 1876-чы ил.

28

«Хејирхаһи-Иран»ын 16-чы нөмрәдә чап олунан мәк-тубу барәсиндә бир шәхс етдији суала чавабдыр⁴². Нечә ки, инсан чисимдән вә руһдан мүрәккәбдир вә бунларын һәр бириси әлаһиндә шејдир, амма онларын бир јердә олмағы һал һәјата баис олур. һабелә елм ики гисм олур: елми-әбдан, елми-әдјан вә онларын һәр бириси бир гејри аләмдир. Амма онларын һәр икиси кәтирдји сәмәрәдән нәф'бәрдар олмајана хошкүзәрәнлык мүјәссәр ол-маз. Бизләрдә индијәчән зикр олан елмләрә тәфавүт вер-мәјиб онларын һәр икисини бир мәктәбханада, бир ус-таддан бир гајда илә өјрәнирләр. Амма бу гајда гәдим зәманә гајдасыдыр вә зәманә дәјишилдијинә кәрәк о гајда һәм дәјишилсин. Инсан дүнјаја кәлән заман һәр кәс кәрәк өзү үчүн һәр бир шеј, мәсәлән: папаг, башмаг, чуха вә гејри тикәјди. Әлбәттә, беләдә о ишләрин һеч би-рисини јахшы әмәлә кәтирмәк мәгдур дејил иди. Она би-наән инсанын гәдәри артаңда һәрә бир ишә мәшғул олуб, јә'ни кими башмагчы, кими дәрзи вә гејри олдуғуна һәр бир сәнәт тәрәгги едиб, һабелә әсбаб вә аләти-елмијјә олмајанда, ја аз оlanda һәр бир тајфа зикр олан елмлә-

100

рә тәфавүт вермәјиб, онларын һәр икисини бир устаддан, бир мәктәбханада өјрәнирди. Јә'ни һәр кәс охујуб һәми молла, һәми һүкәма олурду. Башда сарығы олмајана һү-кәма демәјирдиләр. Амма бизим зәманәдәки тәчрүбати-елмијјә артыб, о елмләрин һәр бирисини охутмаг үчүн гејри мәктәбхана вә гејри мүәллимләр лазымдыр. Доғ-рудур, бизим дә мәктәбханаларымыз вар, амма онлар-дан үмдә мәтләб елми-әдјан охутмагдыр. Елми-әбданы ја һеч охутмајырыг ја охутсаг да она елә сә'ј етмәјирик. Амма тәгазәји-зәманәјә кәрә вә милләтин пишрәвиндән өтру лазымдыр ки, биз дә гејри милләтләр кими елми-әб-даны елми-әдјандан ајырыб, онун үчүн гејри мәктәбхана бина едиб гејри мүәллимләр тә'јин едәк. Беләдә һәми молламыз молла, һәми һүкәмамыз һүкәма олуб, һәр бир елм тәрәгги едәр. Јохса бу һалда олан кими һәр ики ел-мин далынча бирдән дүшдүјүмүзә онларын һәр икисин-дән авара олуруг. Пәс биз әрз еләдијимиз мәктәбхана бизим мәктәбхана дејил ки, орада башымыза гапаз ву-руб, ајағымыз фәләггәјә салыб адаби-тәһарәт, гүсл вә гејрә өјрәдирләр. Амма елми-әбдан мәктәбханасыдыр ки, онлары тәзәдән бина етмәк кәрәк.

«Әкинчи» гәзети № 18, 22 сентјабр 1876-чы ил.

29

16-чы нөмрәдә јазмышдыг ки, кәлән ил 300-әчән 6 ма-нат верән мүштәри олса гәзети һәфтәдә бир чыхардача-ғыг. Амма индијәчән һәфтәлик гәзет истәјән 4—5 адам вар вә јәгиндир ки, тәзә иләчән белә гәзет истәјән 100-дән зијада олмајачаг. Пәс беләдә тәзә иләчән көзләјиб сонра кәрәк гәзети бәрһәм едәк. Амма вахт елә вахтдыр ки, ону бәрһәм етмәк инсаф дејил. Она бинаән бу вахтда мејдан хали галмасын дејибән мә'лум едирик ки, кәлән ил јәнә гәзет ики һәфтәдә бир чыхачаг вә тиймәти 3 манат олачаг. Бир мәсәлдир: ат өлүнчән отлар. Биз дә «бәсдир» сөзүнү мүштәриләрдән вә ја гејридән ешидинчә кәрәк да-нышаг.

Сонра...

Һәзәрәт, нечә дәфә әрз еләмишик ки, бу шөртләр илә гәзет чыхартмаг олмаз. Кәрәк Тифлисдә чапханамыз ол-сун ки, һәмишәлик гәзет чап олунсун. Јохса 1—2 илә би-зим гәзет бәрһәм олачаг. Белә лазымдыр ки, бизим тәва-

101

на кәсләр гәзет фикриндә олуб бир ичма бина етсинләр ки, онлардан вүсул олан мәбләг илә чапхана ачылсын, гәзет басылсын. Һаша бу иш бир тәк адам иши дежил. Бизә мә'лумдур ки, һеч кәс өзүнә тәвана демәз. «Пул вер» сөзү һеч кәсә хош кәлмәз. Амма инсанда инсаф кәрәк олсун. 10—15 нөкәр, ја ат, ја тула, ја ғуш сахлаян Гафғазда гејри таифәләри христиан етмәкдән өтрү бина олан ичмаа чалис олуб, илдә 500 манат верән, онун 5-дән бир һиссәсини өз дилиндә гәзет чап олунмаға мәсрәф етсә мөкәр күнаһ олар?

Еј мүсәлманлар, вахт кечмәмиш фикринизи бирләш-мәјә верин ки, дағыныг милләт чох тез пуч олур.

Дағыстандан Мейди хан Усмујов Гејтағи јазыр ки, гәзетин гијмәтини артырмајыб ону һәфтәдә бир чыхардаг ки, тәвана кәсләрмиз онун артыг хәрчини версинләр вә өзү мәдјун олур ки, ајда 10—15 манат көндәрсин. Бизим бу һалда ики һәфтәлик гәзет чыхармагдан өтрү зәһмәти-миздән савајы илдә 500—600 манат зәрәримиз олур, вә әкәр һәфтәдә бир чыхарсаг кәрәк зәрәримиз 1000—1200 манат олсун. Беләдә 1—2 адамын чүз'и көмәјиндән кар-сазлыг олмаз. Јахшыдыр ки, чәм олуб 5—10 мин манат јығаг ки, онун сәләми илә һәмишәлик, вә гијмәти аз гә-зет чыхармаг олсун. Еј милләт тәәссүбү чәкән гардашлар, әкәр гәзетин хејрини баша дүшүб онун бағи олмағыны истәјирсиниз, инди вахтдыр, дәмир гызмышкән ону дөј-мәк кәрәк. Јохса сонра ону гыздырмаг дүшвар олур.

17-чи нөмрәдә Гарабаг әһли өз шәһәрләриндә кимна-зија ачмаг гәсдинә дүшдүјү хәбәрини јазмышдыг. Чүнки бу иш тәзә ишдир, она бина лазым билирик ки, бу барәдә бир нечә кәлмә данышаг. Әлбәттә, һәр кәс өз хәрчи илә мәктәбхана бина етмәк истәсә она мане јохдур. Амма га-нуна көрә мәктәбхана ики гисм олур. Ја орада һәр бир елм кәрәк рус дилиндә охунсун, ја онлары һәр кәс өз ди-линдә охуда биләр. Амма лазымдыр ки, бу мәктәбханада рус дили һәм охунсун, вә елмләри гејри дилдә охудан мүәллимләр кәрәк дөвләт тәрәфиндән имтаһан олуналар. Әкәрчи бу һалда бизим гоншу ермәниләр вә гејри анчаг икинчи гисм мәктәбхана ачырлар. Амма бизим үчүн инди белә мәктәбхана ачмаг мәгдур дежил. Она көрә ки, бизим нә елм охумуш адамымыз, һәтта елм китабымыз да јох-дур.

102

Пәс бу һалда бизим мүсәлманлардан мәктәбхана ачан көрәк әввәлинчи гисм мәктәбхана ачсын ки, һәр елм рус дилиндә охунсун. Лакин белә мәктәбхана ачан көрәк јад-дан чыхармасын ки, кәләчәкдә көрәк биз дә адам олаг вә һәр бир елми өз дилимиздә охудаг.

Она бинаән ки, инди ачылан мәктәбханаларда өз ди-лимизи охутмаг нә ки, лазымдыр, бәлкә вачибрагдыр.

«Әкинчи» гәзети № 19, 8 октјабр 1876-чы ил.

30

Бир мәсәлдир ки, чиданы торбада кизләтмәк олмаз. Һабелә бу һалда тәзә хәбәр чох олдуғуну кизләтмәк мәг-дур дежил. Амма бу хәбәрләр елә хәбәрләрдир ки, һәр кәс онларын барәсиндә аз данышыб чох ешитмәк истәјир. Беләдә гәзет чыхармаг нәһајәт чәтиндир. Һәр мүштәри көзүнү тикиб ки, гәзет кәлиб она тәзә хәбәр кәтирәчәк. Амма гәзет чыхардана... мә'лумдур ки, гәзет чыхармаг-дан өтрү кәрәк изин олсун вә изни истәјән заман гәзет чыхардан кәрәк мә'лум еләсин ки, филан вә филан мәт-ләбләрдән данышацаг. Она бинаән гәзет үчүн вахта мү-насиб данышмаг әкәрчи мәгдурдур, амма... олмаз ки, изин олан мәтләбләрдән бир мәтләб үстә һәмишә данышыл-сын.⁴³ О вахтда гәзет изин олан гајдадан чыхдығына га-нуни-чапчијә көрә ону бәрһәм етсинләр. Бу сәбәбләрә би-зим чох хәбәр истәјән мүштәриләримиздән үзр истәјирик ки, тәзә хәбәр аз јазылмагда бизи күнаһкар һесаб еләмә-синләр. Әкәрчи бу һалда тәзә хәбәр чохдур, амма гәзети тамам тәзә хәбәр етмәк мүмкүн дежил. Лазымдыр ки, гејри мәтләбләрдән һәм данышылсын.

«Әкинчи» гәзети № 20, 22 октјабр 1876-чы ил.

31

Бу һалда мүсәлман тајфасы гејри тајфалар арасында нефтли гарғаја дөнүб, һәр атыны минән бу тәрәфә чапыб, мүсәлман авам, инсанијјәтдән бихәбәрдир вә гејри дејир. Һәр бир гәзетдә ки, ја инкилис ја фирәнк ја гејри дилдә чап олунур, бу данышыг вар. Әлбәттә, буна сәбәб осман-

103

лы дөвләтн өз христиан табеләрилә етдији чәнк олуб⁴⁴. Амма демәк олмаз ки, һамы османлы дөвләтинин вә мүсәлман тајфасынын дүшмәнидир. Буун бир әсил сәбәби һәм вар. Јер үзүндә олан инсан бир күлфәт кимидир. Нечә ки, бир күлфәтдән бир шәхс ишләмәјиб гејриләр кәсб едән чөрәји јејәндә һамы ону дост тутмаз вә сәј кушиш едәр ки, о шәхс һәм ишләсин, һабелә мүсәлман милләти гејри милләтләр арасында о шәхс бәнзәр. Она бина гејриләр ону дост тута билмәз. Бу сөзү дүшмән сөзү һесаб етмәмәкдән өтрү мәтләби ашкар едәк. Дүнја үзүндә һәр адам өзү үчүн ишләр. Јә'ни өзүнүн, ја әһли-әјалынын хејриндән өтрү кәсб едәр. Сәвај әһли-елм ки, елм кәсб едән шејләр һамы үчүндүр. Мәсәлән: бир кәс елм јолу илә сүд-дән нечә јағ чалхаламағ кәрәк ки, нәф'и артығ олмасыны мә'лум едәндә һәр охујан ону билиб мәнфәәтбәрдар ола биләр. Пәс елм тәһсил етмәјә сәј едән тајфа һамы үчүн сәј едир. Амма биз ки, елм тәһсил етмәк далынча дејитик, зикр олан шәхс тәки гејриләрин кәсбиндән мәнфәәтбәрдар олур. Она бина елм тәһсил едән тајфалар бизи дост тутмамағы кәрәк бизә киран кәлмәсин. Онларын һағгы вар. Нәһајәт бу һалда елм тәһсил етмәкдә гејриләрдән керн галан бир биз дејилик. Бизим тәки гејриләрин кәсбиндән мәнфәәтбәрдар олан чохдур. Амма дәрд будур ки, инди онлар да гејриләрин сәдасыны ешидиб, күјә дүшүб, бизә ејиб тутуб дејирләр ки, куја бизим китаблара кәрә гејри тајфалары инчитмәк, онлара зүлм, әзијјәт етмәк... вачибдир, һаша бу сөз бөһтаңдыр. Онун чавабында Сә'динин кәламыны сүбут кәтирирәм ки, дејиб:

«بنی آدم اعضاء یکدیگرند
که در آفرینش زیك گوهرند
جو عضوی بدرد آورد روزگار
دگر عضوهارا نماند قرار»⁴⁵

«Әкинчи» гәзети № 22, 20 нојабр 1876-чы ил.

32

Ашағыда бир мәктубда јазылыб ки, бир гызын бир көзү фирәнки көј вә бири һәбәши гарадыр.⁴⁶ Әлбәттә, белә шеј тәәччүбдүр. Амма онун сәбәбини елми јол илә ашкар етмәк олур.

104

Инсанын дәрисинин алтында гара рәнкдә шеј вар ки, ондан һәм дәри, һәм гаш, көз, баш вә гејри гара олур. Нечә ки, һәбәшләрдә олур. Бә'зи инсанын о гара шеј бир јериндә чох, бир јериндә аз ја һеч олмур. Мәсәлән: бизим тајфанын дәрисинин алтында о шеј олмадығына дәри ағ, амма бә'зи јердә, мәсәлән: әмчәкләрин ғырағларында, баш-көздә олдуғуна онлар гара олур. Бә'зи вахта инсанын дәриси нахош олдуғундан о шеј билмәрә олмайыр. Беләдә баш, көз вә тамам бәдән ағ олур ки, белә кәсләрә ағбаш дејирик. Һабелә дәринин нахошлуғу, ја тамам бәдәндә, ја онун бә'зи јериндә ола биләр. Мәсәлән: бә'зи адамын ушағлығдан башынын бир һиссәси ағ вә гејри јерләри гара олур. Көзүн рәнки дә о шејләдир. Әлбәттә беләдә онун бири гара, бири ағ олмағ тәәччүб дејил, нахошлуғдур. Көздә олан рәнкин бәдәнин гејри јерләриндә олан рәнkdән тәфавүтү олур ки, бу рәнк һәмишә гара олмаз. Мәсәлән: ушағын көзү әввәл заман бир рәнк олур. Амма сонра дәјишилиб гејри рәнк олур. Буна сәбәб о шеј дәјишилмәкдир вә онун дәјишилмәјинә сәбәб күнүн ишығыдыр. Белә дә ола биләр ки, бир көзүн рәнки о бирисиндән тез дәјишилсин. О вахта онларын һәр бириси бир рәнkdә олур.

«Әкинчи» гәзети № 21, 6 нојабр 1876-чы ил.

33

Бизим мүсәлман тајфасы инкилис тајфасындан нә гәдәр керн галдығыны, «Әкинчи» гәзетинә вә Лондон шәһәриндә чап олунан «Тајмс» гәзетинә бахмагла билмәк олар. «Тајмс» һәр күндә ики дәфә, «Әкинчи» ики һәфтәдә бир чыхыр. «Тајмс» һәр дәфә ики вәрәг үстүндә, «Әкинчи» јарым вәрәг үстүндә чап олунур. «Тајмс»ын һәр вилајәтдә мүхбири вар ки, тәзә хәбәрләри јазыб мә'лум едир. Онун һәр фәслини бир нечә адам јазыр. Амма «Әкинчи»ни јазан бир адам олдуғуна бә'зи вахта һәтта Бадкубәдә вәге олан ишләрдән бихәбәр олур. «Тајмс» гәзетини инкилисин гејри шәһәрләриндә охујанлар гәзет дәмир јол илә онлара бир күндә јетишмәји чох билиб хаһиш едирләр ки, гәзет онлара дәхи тез јетишсин. Она бина ону чап едән телеграф машины кими фортопјаноја

105

охшајан бир машын ихтира едиб ки, онун һәр дишини басаңда һәр шәһәрдә бир һәрф дүзәлир. Сонра һамы шәһәрләрдә бир саатда, бир дәгигәдә гәзет чап олунуб тамам олур. Амма «Әкинчи» гәзетини бир һәфтәжә күч илә дүзүб чап едәндән сонра палчыгылы јоллар илә өкүз әррадәсиндә бир аја келиб мүштәријә јетишәндән сонра мүштәри бир чүз'и иши олаңда гәзети кәнара гојуб бикар олаңда она бахыр, ја һеч бахмајыр. «Тәјмс» е'ланнамә чап етмәкдән һәр күндә 200 манатдан зијадә алыр. Амма «Әкинчи» ики илин мүддәтиндә бир манат да алмајыб. «Тәјмс»ын 100 миңдән зијадә мүштәриси вар, «Әкинчи» 300 мүштәријә һәсрәт чәкир вә бир дә инкилис мәмләкәтиндә «Тәјмс»дан савај чох гәзет вар ки, һәр күндә, ја күндә ики дәфә чап олунур вә онларын һәр бирини чап едән өзүнүн гәзет чап етмәк ихтијарыны 200 миң маната сатмаз.

Амма бизим бир «Әкинчи» гәзетимиз вар вә әкәр ону чап етмәк ихтијарыны сатмаға дурсаг нә ки, она бир гәпиқ верән олмаз, һәтта ону чәбрән дә бојнуна кәтүрән тапылмаз. Буна сәбәб олур ки, инкилис әһли дүнја ишиндә маһир вә һәр елмдән хәбәрдар олдуғуна сә'ј едир ки, пул газаныб нә ки, бу дүнјада чох ләззәт илә зиндәканлыг етсин, һәтта ахирәти көзләјиб мәктәбхана вә килсә тикдириб гејриләри христиан етмәкдән өтрү ичмалар бина едир вә бу сәбәбә онлар камаллы вә хејрли сөзүн гәдрини билир ки, онлардан о гәдәр гәзет охујан вар. Бәли доғру дејибләр ки, ⁴⁷«قدر زو زگر شناسد» Нә һәјәт бизим мүсәлман тәјфасы белә дејил. Ахирәти көзләјирәм дејиб, дејир ки: 5 күн дүнја өмрүндән өтрү сә'ј етмәк нә лазым? Амма буңу фикир етмәјир ки, дүнјасы олмајанын ахирәти һәм олмаз. Дүнјада һамы бир-бирилә зиндәканлыг чәнкинә мөшғулдур.

Һәр кәс бу чәнкдә гәлиб олду, инкилис тәјфасы ки ми һәми дүнјаны, һәми ахирәти кәсб едә биләр. Амма мәғлуб олаң нә ки, ахирәтдән, һәтта дүнјадан да мөһрум, јә'ни ⁴⁸«خسرت الدنيا والاخرة» олур. Еј гардашлар, вахт кечмәмиш сә'ј един ки, елм тәһсил едиб зиндәканлыг чәнкиндә фаиг кәлиб дүнја вә ахирәти кәсб едә биләсиниз. Јохса бир гәринәдән сонра иш тамам олар.

⁴⁹«علاج واقعه پیش از وقوع باید کرد.»
«Әкинчи» гәзети № 23, 6 декабр 1876-чы ил.

Мә'лумдур ки, инсан ешитмәкдән јорулар вә јорулан динчәлмәк истәр. Бу сәбәбә гәдим замандан һәр бир тәјфа һәфтәдә алты күн ишләјиб бир күн динчәлир вә бу бир күндән башга һәр тәјфанын бајрамы олур ки, ондан һәм мурад динчәлмәкдир. Шәрабы һалал һесаб едән тәјфаларын белә бајрамы чохдур ки, бу күңләр онлар кејф дамаға мөшғул олурлар. Чүнки бизим мүсәлман мөзһәбиндә шәраб гадағандыр вә шәрабсыз кејф олмаз. Она бинаән бизим бајрамымыз да чох аздыр вә онлардан мурад кејф дејил. Мәсәлән, бизим гурбан бајрамындан мурад бу дејил ки, халг гурбан кәсиб, онун әтини јејиб кејф дамаға мөшғул олсун. Онун әсил мурады һәм вар ки, гурбан бајрамыны гејри бајрамлардан артычаг шәрафәтли едир. Гурбан күнү тәвана мүсәлманлар Мәккәјә чәм олуб бир јердә зијарәт едиб бир-биринә өз дәрд, гәмләриндән хәбәр верирләр. Јә'ни гурбан бајрамынын артычаг шәрафәтли олмағына сәбәб олур ки, бу бајрамда олаң зијарәт иттиһади-исламә баисдир. Пәс Мәккәјә кетмәкдән мурад бир бу дејил ки, кедиб зијарәт едиб тајыдасан. Лазымдыр орада чәм олаң мүсәлманлары көрүб әһвал-пүрсан олуб өз гардашларыны таныјыб биләсән. Инди, гардашлар, сиздән бир суал едирәм: һеч бизим Мәккәјә кедәндәрдән бу сәфәрин әсил мурадына әмәл едән вармы? һаша! һеч кимсә буна әмәл етмәјир вә едә билмәз. Биз елә авам олмушуг ки, нә ки гејри тәјфалары, һәтта өз гардашларымызы таныјыб билмәјә гадир дејилик. Пәс, гардашлар, мәктәбханалар бина едиб охујун ки, һеч олмаса өз гардашларынызын дилини өјрәниб мүсәлманлығын әввәлинчи шөртләриндән биринә, јә'ни Мәккәјә кедиб мүсәлманларын иттиһадына әмәл едә биләсиниз. Јохса бизим көзәл гурбан бајрамы вә Мәккә сәфәри өлүнүн әјнинә кејилән фахир либаса охшајыр.

«Әкинчи» гәзети № 24, 22 декабр 1876-чы ил.

«Әкинчи» гәзетинин мүштәриси илбәил азалдығындан бир нечә дәфә јазмышыг. Инди үч илин мүддәтиндә олаң мүштәримизин һесабыны чап едирик ки, ону охујана

мүштәри азалмағын үмдә сәбәби мә'лум олсун. Бизим кәндләрә почта кетмәдијинә гәзет бина олан заман чәнаб губернатордан илтимас етмишдик ки, начальник дәфтәрханалары һәр бир шәһәрә гәзет апардыб кәнд әһлине пайласын. Бу сәбәбә әввәл или 600-чән мүштәримиз вар иди ки, әз он чүмлә 400-ә гәдәр кәнд әһли иди ки, начальник дәфтәрханасындан гәзет көтүрүрдүләр. Икинчи или әкәрчи начальник дәфтәрханалары јенә хаһиш етмишләр ки, гәзет апардыб кәнд әһлине пайласынлар, амма әввәлинчи или гәзети онлара вахтында вермәдикләринә вә бир нечә гејри сәбәбә көрә мүштәримиз бирә бир азалмышдыр. Јә'ни о ил 300 гәзет апардан вар иди ки, онлардан 150-јә гәдәри кәнд әһли иди. Пәс нә ки начальник дәфтәрханасындан гәзет алааларын, һәтта өзләри гәзет апарданларын гәдәри азалмышды. Бу ил бир нечә сәбәбә көрә үмидимиз јохдур ки, начальник дәфтәрханалары гәзет апарсын. Беләдә әкәр өзләри гәзет апаранларын гәдәри кечән ил кими азалса, тәхминән 100-дән зијадә мүштәри олмајачаг. Чүнки 100 охујандан өтрү гәзет чыхармаг мүмкүн дејил. Она бинаән кәрәк бу ил гәзетин нечә ки, кечмишдә һәм јазмышыг, моғуф едәјдик. Амма инди зәманә онунла сазиш етмәдијинә ону бәрһәм етсәк кәләчәкдә ону чыхармаг дүшвар олачаг. Она бинаән әкәрчи бу һалда анчаг 50 мүштәримиз вар, амма јенә ону чыхардырыг вә үмидварыг ки, бизим милләт гејрәти чәкән мүштәриләримиз бу кәлмәләри охујандан сонра начальник дәфтәрханалары кими гәзет апардыб гејриләрә пайламаг илә «Әкинчи»ни бу јаман илдә сахласынлар, јохса илин башынадәк ону чыхармаг мүшкүл олачаг.⁶⁰

«Әкинчи» гәзети № 1, 4 јанвар 1877-чи ил.

36

Еј мәним достум, милләти-исламын тәғдирән вәкили-намә'луму⁶¹ (Мәктубат фәслиндә чап олунан кағыз чавабдыр), сизин кағыз чабәча чаваб јазмаг сонраја галсын. Инди лазым билиб әрз едирәм ки, о кағыз ғышынын чилләсиндә олан човғун кими ону дитгәт илә охујанын бәдәнинә горху ләрзәси салыр. Әлһәг бизим зәманәдә елмсиз галан милләт мирур илә пуч олмағы мә'лум вә ашкардыр вә әкәр елм тәһсил етмәк үчүн иститаәт, иттифаг вә сәирә кәрәк имиш, вә буңларын һеч бириси биз

мүсәлман тајфасында јох имиш вә ола билмәзмиш, бәс беләдә сизин кағыз бә'зи елм тәһсил едәнләрин сөзүнү тәсдиг едир ки, дејирләр кәләчәкдә мүсәлман милләти дәхи зијадә бисәмәрә олачаг... Чүнки сизин кағыз ону дитгәтлә охујанын чохуна белә тә'сир едә биләр. Она бина бу әввәлинчи чавабымда әрз едирәм ки, иш һәгигәт белә дејил. Елм тәһсил етмәк биз Гағгаз мүсәлманлары үчүн елә дүшвар дејил ки, сиз бујурубсунуз. Бу һалда бизим вилајәтдә илдә 100 манат вермәјә тәванәси чатан 500 адам тапылар вә әкәр онлардан 200-чән адам ишдән хәбәрдар олуб өз милләтини бисәмәрә олмагдан мұһафизә етмәк истәјә онлар һәр илдә 20 мин манат чәм едә биләр. Еј мәним достум, һеч билирсинизми ки, бу мәбләг илә нә тајырмаг олар? Әввәла, онун илә бир чапхана ачмаг олар ки, орада гәзет вә елм китаблары чап олуноб мүфтә вә ја бир чүз'и гижмәтлә халга пайлансын. Сәнијән, Тифлис вә ја гејри шәһәрдә бир мәктәбхана ачмаг олар ки, һәр 300 ев о мәктәбханада өз хәрчи илә бир ушаг охутдурсун. Орада онлара түрк, фәрс, әрәб дилләрини өјрәдиб елм китаблары илә тә'лим етмәји өјрәдән дән сонра һәр ушағы көндәрән ичма ону апардыб өз шәһәрләриндә вә ја кәндләриндә илдә евә бир манат вермәк илә бир мәктәбхана ача биләр. Беләдә тамам Гағгазын шәһәрләриндә вә кәндләриндә мәктәбхана ачдыра биләрик ки, орада өз дилимиздә ушагларымыз тә'лим олунон вә јәгин ки, о вахтда индикиндән јахшы мүсәлман оларыг.

Билирәм, мәним достум, бу сөзү ешидиб күлчәксиниз ки, бу, хәјалдыр. Доғру дејирсиниз, һәгигәтән бу, хәјалдыр. Амма онун хәјал олмағына сәбәб биз өзүмүзүк. Бизә ки, көјдән көмәк кәлмәјәчәк... Әкәр бисәмәрә олмагдан өзүмүзү мұһафизә етмәк истәјирик, гәфләтдә олмаг нә лазым? Јәгин дејәчәксиниз ки, иттифағымыз јохдур. Сүннү, шиә сөзү буна мане олур. Әзизим, бизим заманда вә бизим вилајәтимиздә сүннү, шиә сөзү мәһз анламаз ағзында галыб. Пәс, мәним достум, һалва демәк илә ағыз ширин олмаз. Сиз дә мәним кими балдырынызы чирмәләјиб мејдана дахил олун ки, бәлкә зикр олан хәјал әмәлә кәлсин. Јохса доғру дејирсиниз ки, бир күл илә баһар олмаз.

«Әкинчи» гәзети № 2, 18 јанвар 1877-чи ил.

Еј милләти-исламын тәдирән вәжили-намә'луму⁵² (кечән нөмрәдә чап олуна кағыза чавабдыр), чәнабы-ныз биз мүсәлман тајфасы үчүн елм өјрәнмәк дүшвар олдуғуну бу дәлил илә һәм сүбүт едирсиниз ки, мүсәлман дилләриндә жазыб охумаг чәтиндир. Доғру бујурурсунуз, бизим дилләрдә жазыб охумаг чәтиндир вә буна сәбәб бизим һуруфатдыр ки, онларын бә'зи жазылмадығына (зир, зәбәр, пүш) ону бир-биринә дүзмәк чәтин олду-ғуна вә бә'зисинин сәдасы бир олдуғуна. ط، ص، يا، ظ

(ث، س، يا، ظ онлара бир-бириндән тәфавүт вермәк чәтиндир. Амма, һәгигәт, елә чәтин дејил ки, сиз бујурурсунуз. Бу һалда бизим мәктәбханаларда һеч бир гајда олмадығына онлар чох јаман күндәдир вә буна сәбәб ушағларымызы тә'лим едәнләрдир ки, елм тә'лиминдән әсла бихәбәр олдуғуна, әввәлинчи күндән онларын зәһләсини гачырдыб, онларын охумагдан рәғбәтини кәсирләр. Амма бунуна белә бизләрдән гур'ан охумағы билмәјән чох аздыр. Чүн-ки гур'ан охумаг да охумагдыр, она бина бизим јасин молласы чох вә әсил молла аз олмағына сәбәб мәнз жазыб охумаг чәтин олмағы дејил. Онун бир гејри үмдә сәбәби һәм вар. Адам жазыб охумағы бир тәк мәктәбханада өј-рәнмәз. Мәктәбхана ишин ибтидасы үчүндүр. Кәрәк мәк-тәбханадан чыхандан сонра һәм охумаг вә бундан өтрү лазымдыр ки, гәзетләр, журналлар, китаблар олсун ки, онлары охумаг илә елм вә савад кәсб олунсун. Пәс би-зим јасин молласы чох олмаға сәбәб одур ки, јасин она лазым олдуғуна мәктәбханадан чыхандан сонра ону оху-јуб, әлбәттә бир гејри охумалы шеј олсајды ону да оху-јуб јасиндән башга шеји дә охумағы биләрди. Чүнки гә-зети јасин молласы да охуја биләр вә гәзет үмдә белә кәс-ләр үчүндүр. Она бина чәнабыныз мүштәри аз олмагдан шикајәт еләдијимизә бизә тә'нә вурмаг бичадыр. Буну сү-бүт етмәкдән өтрү мүштәримизин сијаһысыны чап едирик ки, сиз инсаф илә она мүлаһизә едәсиниз. Бадкубәдән 12 (3 рус), Губадан 3, Ширвандан 3, Көјчәјдан 3, Сәлјандан 2, Гарабағдан 9, Шәкидән 7, Кәңчәдән 1 (ермәни), Ирә-ван губернијасындан 11, Тифлис губернијасындан 13 (2 молла), Дәрбәнддән вә Дағыстанын гејри јерләриндән 35

(бир молла), Русиянын гејри јерләриндән 20, чәми 119, әз он чүмлә 3 молла. Пәс, мәним достум, Гафгазда үч молла вар имиш?

«Әкинчи» гәзети № 3, 3 феврал 1877-чи ил.

Бизим гәзетин 2-чи нөмрасиндә гурбан бајрамынын әсил мәтләби барәсиндә жазылан дахилијәни Тифлис ша-һәриндә ермәни дилиндә чап олуна «Мшақ»⁵³ гәзети ер-мәни дилинә тәрчүмә етдириб, басдырыбдыр. Һеч көрү-нүбдүрмү ки, бизим заманда елм охумуш адам халгы Мәккәјә кетмәјә тәһрик едә вә иттиһади-ислам фикринә дүшә вә иттиһади-ислам һеч мәғдурдурму? Хүласә, бу төвр чох данышыб ахырда дејир: нечә јүз илдир ки, ислам әт-рафда олан ермәни, күрчү вә гејри тајфалары күч илә ис-лам едиб вә инди сиз бу гәдәр тајфалары иттиһади-ислам илә бирләшдирмәк истәјирсиниз... Јох, гајтарын бизә ки, бизим заман елм заманыдыр вә биз елм саһибјик вә елм тәһсил етмәјә габилијәтимиз вар. Бизим гардашларымызы ки, кечмишдә онлары чәбрән ислам етмисиниз, верин бизә. Бизим јерләри ки, кечмишдә онлары күч илә зәбт етмиш-синиз вә ондан сонра кедиб иттиһади-исламы о сәһралар-да ејләјин ки, орада ислам бина олуб вә монгол тајфа-сыны (бу тајфаны Авропа әһалиси бигабилијәт һесаб едир) бирләшдирмәјә сә'ј един... Еј чәнаб Арсуруни⁵⁴ (зикр олан гәзетин мүншисинин адыдыр), әкәрчи чәнабы-ныз доғру бујурурсунуз ки, заманымыз елм заманыдыр вә бу һалда ермәниләр биздән артыг елм тәһсил етмәјә рағибдирләр, амма нечә јүз илдир ки, биз ермәниләр илә тоншулуғ едирик. Инди чәнабыныза ејб дејилми ки, бизим арамыза әдавәт салырсыныз...

«به هر تقدیر نبش عترپ نه از ره کین است»⁵⁵

«Әкинчи» гәзети № 4, 17 феврал 1877-чи ил.

Гәзет чап едән кәрәк бәистилаһи-түрк чүмләгејги ол-сун. Јә'ни халгын дәрдини вә онун әлачларыны жазыб мә'-лум еләсин ки, анлајан әшхаслар әлачпәзир олсунлар. Чүнки бу сөзләр халгын авамлығындан нәф'бәрдар олан-лара кош кәлмәз, она бина бир тајфа зијадә авам олдуғ-

чан онун үчүн гезет чыхартмаг зијаде четин олур. О сәбәбә ки, беләдә гезет охуянын чоху халгын авамлыгындан нәф' көрән олдугундан халгын көзүнү ачан вә милләти ирәли салан сөзү данышмаг олмас. Бу һалда биз бу дәрде мүбтәләйг. Мәсәлән, бизим Губа ујездиндә бир сејид кәнди вар. Бир нечә жүз ев ки, һәрә бир ешшәк вә бир хурчүн илә ил узуну кәндләри кәзиб хумс јығмаг илә зиндәканлыг едир вә әкәр бир кәс дејә ки, бизим шәриәтдә белә дејил ки, хумс бу төвр јығылсын вә мәһз белә адамларә верилсин вә зикр олан кәндин әһли јахшы оларды ки, ешшәк әвәзинә өкүз сахлајыб гејри кәндләрин әһли кими әкин вә зираәт еләсин, тамам сејидләр она лә'нәт охујар вә ја бир кәс дејә ки, тә'зијеји-имам һүсејн кәрәк тә'зије олсун, нә ки, адыны тә'зије гојуб әза сахлајан мүсәлман гардашларымызын бәдәни-вүчуду вә бә'зи чаһилләринин ә'засы шәһадәт верир. Бәд фе'лләр әмәлә кәтирмәк илә вә кечәләр мәчлис бәрпа етмәклә вә о мәчлисдә намәгбул ишләр илә вә фахир-либас үнәсэн вә зүкурән вә бә'зи шадијана вә чаһиланә вә намәрбут сөзләр илә — о вахтда һәрә бир тәрәфдән дәјәнәк чәкиб онун үстә јеријир ки, сән дини-исламы зај етмәк истәјирсән. Вә ја бир кәс дејә ки, мүридбазлыг һагг, амма халга донбалаг ашдырыб ону сәркәрдан гојуб рүсваји-чаһан етмәк нә лазым?!

Тамам мүридләр она кафир дејәр. Хүләсә сағ тәрәфдә баш чапанларын вәкилләринин дәјәнәјини, сол тәрәфдә сејид вә мүридләрин лә'нәтини, габагда моллаларын вә мәрсијәханларын вә гејрә дад-фәрјадыны көрүб гезет чыхардан лабүд галыб кәрәк дал тәрәфә јерисин. Јә'ни ја гезети моғуф еләсин вә ја зикр олан әшхасларын көнлүнә мүнасиб данышсын. Доғрудур, о әшхасларда инсаф олса онлары мирур илә иш үстә кәтирмәк олар. Амма вај олур ки, онларда инсаф да олмаја вә бу сәбәбә һеч даныша билмәјиб чәһәннәм одуна јанан кими бу дәрдин одуна јанасан. Еј зикр олан әшхаслар, буну фәһм един ки, сизин доланачагыз халг иләдир вә дирилијиниз онун дирилијинә моғуфдур вә нечә ки, инсанын гарнында зиндәканлыг едән гурдлар инсан једији хәрәк илә доланыр вә инсан вәфат едәндә онлар һәм вәфат едир, һабелә сиз халгын ганыны соруб ону пуч едиб өзүнүз һәм пуч олачагыныыз. Пәс чүнки чох јемәк адамы аз јемәкдән гојар имиш. Беләдә инсаф јахшы дејилми?!

«Әкинчи» гезети № 5, 3 март. 1877-чи ил.

Кечән нөмрәдә бизим халгын тәрәгги етмәјинә мане олан әшхаслардан данышыланда бизим мүсәлманлардан олан әмәләчатдан гәсд илә данышмадыг ки, инди онлардан әләһиддә данышаг. Дөвләти-рус бизим вилајәти зәбт едәндән ирәли бизим Гафгаз мүсәлманлары өз авамлыгындан дүнјада бәјликдән артыг хошбәхтлик билмәдијинә дөвләт онлар үчүн елм тәһсил етмәкдән өтрү бина еләдији мәктәбханалара мәһз бу гәсд илә кирибләр ки, охујуб бәј олсунлар. Јә'ни басыб-кәсмәк ихтијарыны кәсб еләсинләр. Әлбәттә, белә бәјлик ахтаран кәс халгын хошбәхтлик фикрини чәкмәз. Онун үчүн пул кәрәкдир ки, кејф дамагла мәшғул ола вә милләт әвәзинә һејван кәрәкдир ки, она һакимлик едиб өз бәјлијини заһир едә. Бу сәбәбләрә зикр олан әшхаслар о мәктәбханаларда елм тәһсил етмәк ачы олдуғуна ону һеч дадмајыб, анчаг адәтләрини дәјишдирибләр. Јә'ни јејиб, ичиб, кејиб, дуруб, отурмагда өзләрини харичиләрә охсадыб, әсла елмдән бихәбәр галыблар. Бир тәрәфдән халг бу әшхасларын тәзә адәтләрини көрүб онлардан милләт үчүн һеч бир сәмәрә көрмәјиб, нә ки, елм тәһсил етмәјә сә'ј етмәјиб, һәтта елм тәһсил едән мүсәлманларын һамысыны кафир һесаб едиб, индијәчән о мәктәбханалара јавуг кәлмәјир. Бир тәрәфдән мәзкур бәјлик ахтаран кәсләр ишин белә олмагыны өзләринин хејри һесаб едиб, халгын көзү ачылмаға сә'ј етмәјиб, өз адәтләрини дәхи зијаде дәјишдириб, һәтта онларын бә'зи һәнгигәт јолундан билмәррә чыхыб, белә бәд әмәлләри илә халгын елм өјрәнмәк јолунун габағыны кәсиб онун дәхи зијаде авам олмагына байс олублар. Билирәм, бу сөзләри охујуб һәзәрәт биздән рәғчидәхатир олачаг. Амма, дустан, инсаф дејил ки, гејриләрин ејбиндән данышыб өз ејбимизи халгдан кизләдәк. Әлбәттә, бу һалда бизләрән 5—10 елм саһиби, милләт тәәссүбү чәкән олсајды бизим милләт белә гара күнә галмазды.

«Әкинчи» гезети № 6, 17 март 1877-чи ил.

Мә'лумдур ки, христианлар өз өлүләрини үчүнчү күнү басдырырлар вә лакин елм-һикмәт ашкар едир ки, бә'зи вахтда инсан елә јухуја кедир ки, онун нәфәси кәсилир,

бәдәни сојуур. Хүласә, белә јуху өлүмә охшајыр. Амма бир нечә күндән сонра јенә јухудан ајылыр. Белә өлү илә һәгигәт вәфат едәнин тәфавүтү будур ки, һәгигәт өләннин бәдәни бу бир нечә күндә чүрүјүр. Амма белә өлүјә охшажанын бәдәни чүрүмәз вә әкәр бир һәфтәјәчән белә јухуја кедән ајылмаса онун ағзына әт сују төкмәк кәрәк ки, ачындан өлмәсин. Бу сәбәбләрә 30 ил бундан әгдәм инкислисин Лондон шәһәриндә вә бу һалда тамам Авропанын бөјүк шәһәрләриндә чамаат бир имарәт тәмир еләдиб, вәфат едәнләри орада онун бәдәни чүрүмәјә башлајаначан сахлајыб сонра дәфн едир вә һәгигәт белә өлү һесабуланан кәсләрин бәзи јухудан ајылыр. Чүнки бизим адәтимизә кәрә мәрһум оланлар дәхи тез басдырылыр, она бина бизим јухуја кедиб өлү һесабулананларымыз дәхи зијадә басдырылыб. Бу сәбәбләрә јахшы оларды ки, бизим гәбристанлыгларда һәр чамаат бир имарәт тәмир едиб мәрһум һесабулананлары зикр олан гәјда илә сахлајыб сонра дәфн едәјди. Чүнки һадиијүлмүзиллин Гарабағи ки ми авамлар һәр бир елм сөзүнү ешидәндә ону шәриәтә намүвафиг һесабу едиб, бизи һәчв едиб лә'нәт охујурлар⁵⁶. Она бинаән лазым билиб онлара әрз едирәм ки, худавәнди аләм бујуруб ки, өлүнү басдырын; дирини басдырмағы, јә'ни инсаны өлдүрмәји гадаған едиб вә сизин ағлыныз нагис олдуғуна өлүјә диридән тәфавүт верә билмәз вә бир дә, еј авамуннас, һәр бир һикмәт сөзүнү ешидәндә дејир синиз ки, бу, шәриәтә рәхнә вурур.

Бавүчуди ки, о сөз сизин авамлығыныза рәхнә вурур. Мәсәлән, сизин әгидәнизә кәрә башмаг, папаг кәрмәк дә, дизи үстә әл илә чәрәк јемәк дә шәриәттин шәртләриндәндир.

«Әкинчи» гәзети №7, 31 март 1877-чи ил.

42

Бизим достлардан бириси јазыр ки, филани, нә дүшмүсән халгын үстә ки, филан губалы белә кәлди, филан гарабағлы белә кетди, ја адәтимиз беләди, кәрәк белә олсун? Башына сөзмү гәһәтди данышмаға? Беләдә јәгин нә ки, кәлән ил беш мүштәри тапмајачагсан, һәтта бу ил дә күманым вар сәнин гәзетини охумасынлар. һәгигәт, досту-

муз, бизим әһли јахшы таныјыр. Мәсәлән: Гарабағдан бир кәс бизи һәчв етмәкдән өтрү' она биз надан дејәндә, тамам Гарабағ әһлинин кејфинә дејир ки, куја Гарабағда бир надан олмаг јекә вилајәт үчүн ејб имиш. Дустан, вилајәт надансыз олмаз. Дүнја белә кәлиб, белә дә кедәчәк. Тәфавүт наданларын чох, азлыгындадыр вә бизим хаһишимиз онлары азалтмагдыр вә бу сәбәбә белә мејданбазлыг едән наданлара чаваб јазылмаса гәзет чыхармаг олмаз вә бир дә нә ки, биз надан дедијимиз кәсләрин һәмшәһәрлиләри, һәтта о кәсләр өзү ишә диггәт илә бахса кәрүр ки, һәгигәт, биздә тәгсир јохдур. Пис илтимас едирик ки, бу барәдә бизи тәгсиркар һесабу едән ишә инсаф илә бахсын. О вахт мә'лум олур ки, филанкәсә дәјмә бизим һәмшәһәрлимиздир, ја филан сөзү данышма, бизим адәтимизә тохунур оlanda иш јеримәз.

«Әкинчи» гәзети №8, 14 апрел 1877-чи ил.

43

Бизим гәзетин мурады үмдә нәсиһәт олдуғуна вә нәсиһәт ону анламајанлара ачы көрүндүјүнә кечмишдә ону охујанларын чоху алныны туршудуб биздән наразылыг едирди ки, бу гәдәр нәсиһәт нә лазымдыр? Бу һалда ки, ишләр дәјишилиб, биздән наразы олан дәхи зијадә олачаг. һәгигәт, бир шәхсин бир әчзасы, мәсәлән: диши ағрыјан вахтда нә ки, ләззәти-дүнја онун көзүнә көрүнмәз, һәтта гејри вахтда ләззәт едән шеј бу һалда ону дәхи зијадә пәришан едәр. Белә нахош олан кәс анчаг дәрман-дава арзу едир. һабелә јәгинимиздир ки, инди бизим гәзети охујанлар биздән анчаг тәзә хәбәрләр истәјир. Амма... бизим гәзетин ады мә'лумдур ки, онун үмдә мәтләби кәрәк әкин вә зираәт вә елм хәбәрләри олсун. Она бина әкәрчи бу һалда ишләр дәјишилдијинә тәзә хәбәрләр артыб вә гәзет охујанлар она артычаг мүштагдырлар. Лакин биз нә ки, ирәликиндән зијадә хәбәрләр јаза билмирик, һәтта бәзи сәбәбләрә кәрә о гәдәр дә јазмаға вәһимә едирик. Беләдә мүштәриләримиздән илтимас олу-нур биздән рәнчидәхатир олмасынлар ки, онларын көн-лү истәдикчән тәзә хәбәр јазмаг олмур.

«Әкинчи» гәзети №9, 28 апрел 1877-чи ил.

Мәлумдур ки, тәэ хәбәр чох олдугчан гәзет чыхарданларын иши јахшы олур. Бу һалда ки, бизим рус дәвләти османлы илә чәнк башлајыб тәэ хәбәр артыб. Гәзет охујан чохалыб. Һәр күндә бир чыхан гәзет ики дөфә чыхыр. Бир вәрәг үстә басылан ики вәрәг үстә басылыр. Һәтта о јерләрдә ки, гәзет чыхмајыр, тәэ хәбәр истәјәнләр гәзети көзләмәк тул олдугуна гәзет чыхарданлардан әләһиддә тел кәтирдирләр. Мәсәлән, бизим Бадкубәјә һәр күндә ики тел кәлир. Хүләсә, бәистилаһи түрк гәзет чыхарданларын нуғаныдыр. Беләдә биз кәрәк ја гәзети тез-тез чыхардаг, ја ону артыраг. Амма бунларын һәр биринә кәрәк әләһиддә изин олсун вә изин алмаг аз чәксә, бир ил чәкәчәк ки, о вахтачан чәнк дө гуртарар. Беләдә биз наәлач галыб кәрәк ирәлики кими гәзети чыхардаг, јә'ни һәфтәдә бир. Чүнки ики һәфтәлик гәзет нә гәдәр бөјүк олса, нә ки, гејри хәбәрләри, һәтта о телләрин һамысыны чап едә билмәз вә онларын бә'зини чап едиб бә'зини етмәјәндә мәтләб домбиридә олур вә бир дә чүнки о телләрин һамысыны охујан ишин чикунәсини билә билмәјир. Әлбәттә, бир нечәсини охујан һеч билмәјәчәк. Она бина биз истәјирик ки, о телләрин һеч бирисини басдырмајаг. Амма бизим мүш-тәриләрин чоху «Әкинчи»дән башга гәзет охумадығына, онлар үчүн үмдә хәбәрләри мүхтәсәр бәјан едәчәјик.

«Әкинчи» гәзети № 10, 12 мај 1877-чи ил.

Бизим зәманә зәһмәт заманы олдугуна чох зәһмәт чәкән артыг нәф тапыр. Она бина һүкәма вахта дәвләт дејир. Јә'ни һәр кәсин зәһмәт чәкмәјә вахты чох исә о кәс артыг дәвләтли һесаб олунур. Бу сәбәбә Авропа әһли һәр бир иши машына салыб ки, машын ону тәмиз вә тез тамам едир. Јә'ни зәһмәт чәкмәк вахтыны артырмагдан өтрү ишләри машына салыблар ки, машын иши тез көрдүјүнә, о иши тутмаға лазым олан вахт аз олур вә онун артығы гејри ишә кедир. Беләдә бир иш јеринә бир нечә иш тутмаг олур. Она бина бир кимсә 50 ил

зәһмәт чәкиб 10 мин манат газана билир исә, машын илә иш көрәндә 50 ил мүддәтиндә өмүрдә көрдүјү иши 10 илә көрүб дәхи зијадә нәф'бәрдар олур. Пәс бу һалда гејри тајфалар фүрсәти фовтә вермәјиб зәһмәтләри артырмаг сә'јиндәдирләр. Амма бизим тајфа... дүкән-базарларда отуранларын чоху бир чү'зи шеј јанына гојуб күндә 4—5 мүштәри көзләмәкдән өтрү ахшамачан ағзын ајырыб кәлиб-кәдәнә тамаша едир ки, куја бу заман бир гејри иш көрмәк күнаһ имиш. Күчәләрдә чаванларымыз папағыны әјри гојуб «ај балам! ај балам!» чағырыр, ја бир-биринә јаман дејир. Мејданларда кими дәрвиш нағылына гулаг асыр, кими хоруз, кими гоч дөјүшдүрүр. Хүләсә, һеч бир һәвәс илә зәһмәт чәкән јохдур. Һамы ја тәнбәллик едиб ишдән гачырыг, ја бикар отуруб аллаһдан бујуруг дејирик. Беләдә тәәччүбдүр бизим тајфа индијәчән тәләф олмајыр вә буна сәбәб будур ки, кечмишдә биз енинә јејиб узунуна кәзмишик. Амма инди... јерләримиз гүввәтдән дүшүб, хејир-бәрәкәт гачыб, елмдән хәбәрдар олан кәсләрин јери дарлыг еләдијинә кәлиб бизим јерләрдә зиндәканлыг едирләр. Беләдә бизләр бу тәнбәллик вә бикарлыг илә онларын мүгабилиндә дура билмәјиб, зиндәканлыг чәнкиндә мәғлүб олачағыг вә нечә ки, дашмыш чајын сују мирур илә әтрафы гәрг едир, һабелә биз дә о тајфаларын арасында мирур илә тәләф олачағыг. Билирәм бунлары охујан дејәчәк ки, бу сөзләр бош сөздүр. Аллаһ рузирәсандыр⁶⁷, һеч кәс ачындан өлмәз. Бәли, доғрудур ки, аллаһ рузирәсандыр. Амма рузи илә рузинин тәфавүтү чохдур... Пәс, гардашлар, зәһмәтинизи артырын ки, бикарлыг вә тәнбәллик инсан үчүн зәһәрдир. Зәһмәт чәкмәк вахтыны узатмаға сә'ј един ки, сизин рузи дүшмәнләринин әсбабларыны әлә кәтирәсиниз.

«Әкинчи» гәзети № 11, 26 мај 1877-чи ил.

Нечә дөфә Авропа тајфаларынын, јә'ни мәғриб зәминин бизим тајфалардан, јә'ни мәшриг әһлиндән артычаг тәрәгги етдијиндән вә онун сәбәбләриндән данышмышыг. Әлбәттә, бу сәбәбләрин үмдәси онлар биздән артыг елм

тәһсил етмәкдир. Ондан масәва бунун бир сәбәби дә азадлыгыдыр. Нә гәдәр Европа әһли бизим тәки азадлыгдан бихәбәр олуб, о вахтачан биздән бетәр авам олуб. Амма бу һалда азадлыг чәһәтчән Европа әһли чох тәрәгги едиб вә һәр бир ишдә биздән ирәли дүшүб. Әкәрчи бизим шәриәтимизә кәрә гул азад етмәк чох бөјүк савабдыр, амма биз бу барәдә һәр иши кеч ганмышыг. Сатын алма гулу азад етмәји саваб һесаб едирләр. Амма биз өз хаһишимиз илә бир-биримизә гул олмушуг. Рәијјәт падашаһ, өврәт кишијә, ушаг атаја, нөкәр ағаја, шакирд устаја вә гејри мөкәр гул дејил? Бәли, биз һаһмызы гулу вә буна сәбәб ата-баба адәтләридыр. Хүләсә, мәшриг зәминдә азадлыг олмадығына биз Европа әһлиндән кери галмышыг вә нә гәдәр белә олса, биз тәрәгги етмәјәчәјик вә едә билмәрик. Мәтләб узун олмасын дејибән бу нөмрәдә оғул атанын гулу олмағындан бир аз данышачағыг. Һәгигәт, бизләрдә оғул атанын гулудур. Мәлүмдур ки, бизләрдә оғул атанын һүзүрүндә отурмаг, хөрәк јемәк, данышмаг вә гејри ејбдир. Ондан масәва, оғул атадан изинсиз нә ки, иш кәрә билмәз, һәтта евләнә дә билмәз. Хүләсә, ата оғулу бир шеј кими, мәсәлән, ешшәк кими, өзүнә тәәллуг һесаб едиб һәр нә өз хаһишидыр, она әмәл еләдир вә дәхи буну фикр етмир ки, кәләчәкдә бу да адам олуб гәјјүмсуз иш кәрәчәк. Беләдә ушаг нә ки, гејриләрин, һәтта өзүнүн ихтијар вә борчларындан бихәбәр олдуғуна атасы кими өзүндән күчлүләрин пабағында ики гат олубан, өзүндән зәифләри адам һесаб етмәмәјә адәт едир. Хүләсә, нә гәдәр габилијјәтли ушаг олса, бизим адәтләр илә тәһлимдән ондан инсан ола билмәз. Биз өвладын јағысы олуб, онун ахырына чыхыб инсанијјәтликдән узаг едирик. Буну охујан белә гијас етмәсин ки, биз дејирик ушаг атанын сөзүнә бахмајыб, о бујурдуғуна әмәл етмәсин. Бу һалда ки, бизим малымызын вә гејри дүшмәни артыб, ушағы дәхи барк сахламаг кәрәк ки, дүшмәнләримизин ләззәтли көрүнән адәтләринә өјрәнмәсинләр. Пәс биз дејирик ки, јумруг, силлә орталыгдан чыхсын. Ушаг илә адамјана рәфтар олунсун ки, өзү јахшыны јамандан дәрк едиб бәд әмәлә мүртәжиб олмасын. Гардашлар, һөкүмәт ја дөвләт вә гејри илә адам инсан олмас. Һәр кәс өз вүчудунун гәдрини билиб инсанијјәт ихтијар вә борч-

ларыны әда етмәк илә инсан олуб. Беләдә әввәл кәрәк инсан олуб сонра дөвләт вә гејри ахтармаг.

«Әкинчи» гәзети № 12, 9 ијун 1877-чи ил.

47

Һәр кәсин өз дили она артыг хош кәлир. Бу сәбәбә биз «Әкинчи» гәзетини бина едәндән сонра ону османлы вә Иран мәмләкәтләриндә чап олунан гәзетләрин, әз он чүмлә Теһранда чап олунан Иран гәзетинин идарәсинә көндәриб илтимаһ етдик ки, онлар да өз гәзетләрини бизә көндәрсинләр. Амма Иран гәзетинин идарәси бизә мәһәлкүзар олмады. Бу сәбәбә индијәчән Иран гәзетини көрмәмишдик. Бу һәфтә бизим достлардан бириси Теһрандан Иран гәзетинин бир нүсхәсини ки, рәбиүссанинин 9-нда чап олунуб, бизә көндәриб. Она бинаән лазым билиб о гәзетин барәсиндә бир нечә кәлмә данышачағыг. Бу һалда ки, тамам дүңја биз мүсәлман тајфасынын ишләриндән данышыр, бизим мүсәлман мәмләкәтиндә чап олунан, Иран әһлинин бирчәси Иран гәзети көрүн нә данышыр:

Хәбәри-телеграфы, гејри фәслиндә Азәрбајчан⁵⁸ Хорасан, Исфahan, гејри Иран вилајәтләриндән кәләп телләр чап олунуб ки, куја дүңјада Парис, Лондон, Петербург, гејри Европа шәһәрләри јохмуш вә зикр олан телләрин хәбәрләри белә хәбәрләрдир. Филан јерә јағыш јағыб, нуған јағышдыр вә *«مردم آسوده بدعاگوئی وجود مبارك اعلحضرت اقدس مهابون مشفولند»*⁵⁹

Сонра Зејүддөвлә *«جناب رئيس كل دارالطبايع و دارالترجمة ممالك محروسة ايران»*⁶⁰

Мәһәммәд Һәсән хан (Иран гәзетинин мүншисинин исми вә ләғәбидир) Мәдинә шәһәриндә Иран һачылары илә османлы вә әрәбләр еләдији давадан бир нечә кәлмә данышыб, гәзетин багисинин үстә ки олсун бир вәрәг бир чәрәк (тамам гәзет вәрәг јарымдыр), Теһран шәһәринин тарихини јазыр.

Еј Зејүддөвлә, *«ادبایت شوم»*⁶¹ Гәзетин тарих илә нә иши вар? Мөкәр дүңјада гејри хәбәр јохдур ки, гарамал једији хөрәји сонра көвшәјән кими кечмишдә олан ишләри дәрвиш кими мүштәриларинизә нәгл едир-

синиз вэ буну фикир етмирсиниз ки, о ишлэр јахшы ол-
сајды биз бу күнэ галмаз идик. Hejhat, hejhat. Эзизим,
эфлэт јухусундан ојаныб Авропа тэрэфина тамаша един.
Јохса сонра⁶² «علاج واقعه پيش از وقوع بايد کرد»

«Әкинчи» гәзети № 13, 23 ијун 1877-чи ил.

48

Нечэ ил бундан әгдәм Бадкубәнин нефти Мирзојевин ичарәсиндә иди. Елә ки, бу ичарә бәрһәм олду, нефт гу-
јуларыны бир нечә һиссә едиб, тәк-тәк ичарәјә вериб,
һәр бир хаһиш едән ихтијар верибләр ки, тәзәдән гују
газысын. О замаи Балаханы вә Сабунчу кәндләринин
јерләри баһаланды. Елә ки, гујулар чоһалды вә онларын
бәзисиндән нефт фәвварә вуруб булаг кими ахды, нефт
гүмәтдән дүшдү. Кечмишдә халвары, јәни 20 путу 9 ма-
ната сатылан нефт бир маната, һәтта үч аббасыја сатыл-
ды. Бир тәрәфдән нефтин белә артмағы, бир тәрәфдән
хәзинәнин нефтдән алдығы аксиз хәрчи вә бир тәрәфдән
Американын нефт чөвһәри Русијада учуз сатылмағы нефт
газы; анларын вә чөвһәр чәкмәк үчүн завод сахлајанла-
рын ишини пәришан етди. Ахырда нефт саһибләринин
дад-фәрјады јеринә јетишдијинә кечән ил һөкм олунду ки,
Америка чөвһәриндән 50 тәпик артыг таможни хәрчи
алсынлар. Она бина Америка заводчулары кечән ил
Русијаја нефт чөвһәри кәтирмәдијинә Русијада Бадку-
бәнин нефт чөвһәри 3—4 маната, һәтта 4 манат јарыма
сатылды, бавүчуди ки, ирәли манат јарыма күч илә
сатылырды. Бу сәбәбә нефт саһибләринин иши јенә јах-
шы олду. Нефт јерләринин гүмәти артды. Елә ки, бу
илдән таможни хәрчи гызыл пулла алыныр вә мәлум
олуб ки, кәлән илдән нефтдән аксиз хәрчи алынмајачаг,
нефт јерләринин гүмәти һәддән чыхыб. Мәсәлән, бир
шәхс кечән ил 5 десјатин јери 2 мин 5 јүз маната алмыш-
ды, 2 ај бундан әгдәм о шәхс зикр олан јери 8 адама 8
мин маната сатыб. Инди дејирләр ки, о 8 адамын бириси
өз һиссәсинин, јәни 8-дән бирини 18 мин маната сатыр вә
јенә дә дејирләр ки, бир кәс бир десјатинин дәрлдән бир
һиссәсини белә ичрајә вериб: ичарәчи јер саһибинә 2 мин
манат вериб ки, о јери 12 илә она версин вә бәшәрти ки,

бу 12 илин мүддәтиндә о јердән нә гәдәр нефт чыхса, онун
нисфи јер саһибинин олсун вә 12 илдән сонра о јер ора-
да олан маәнтијачлар илә јер саһибинә галсын. Хүләсә,
јер алан, јер сатан һәддән чыхыб, күчә вә базарларда мәз
нефт вә чөвһәр сөзү данышылыр. Натариусханаларда нефт
јери алды-сатды кағызларыны јазмаға нөвбәт чатмајыр.
Бадкубәдә сакин оланлар кешишдән тутмуш гуллуғ әһ-
линин әдна пәсәринәчән, тачирләрдән тутмуш әдна папаг-
чыја, шәм төкәнәчән өз ишләрини туллајыб бир нечә адам
шәракәт едиб, Молла Нәсрәддин торба көтүрүб сары га-
јаја бостан уруја кедән кими олан-олмазларыны јығыб
Сабунчу бәјләринин јанына јер алмаға вә Гара шәһәрә
(шәһәрдән кәнар о заводлар олан јерди) завод тикдир-
мәјә кедир ки, бир ја ики илә саһиб-милјон олсун. Гар-
дашлар, чүнки биз јер алыб сатан вә завод саһибни деји-
лик, она бинаән үмидварыг ки, биз әрз еләдијимиз сөзлә-
рә гулаг асасыныз. Елм дадустед ашкар едир ки, һәр бир
малын гүмәти ону алан иләдир, јәни алычы чоһ олду-
чан мал баһа сатылыр вә јенә мәлум едир ки, бир шеј
баһа сатылса, јәни ону хаһиш едән чоһ олса, о шеј гајы-
ран һәм чоһланыр, таки о шејә олан зәһмәтин гәдәринә
мүвафиг газанч олур.

Мәсәлән, Бадкубәдә Иран папағы аз кејилир вә әкәр
Бадкубәдә вә әтрафда сакин оланлар бирдән Иран папа-
ғына һәвәс етсәләр, нә ки, бизим папагчылар тамам
Иран папағы тикәрләр, һәтта гејри сәнәткарлар да Иран
папагчылығынын нәфини артыг көрүб өз сәнәтини атыб
белә папагчылыг едәрләр. Беләдә Иран папағындан нәф
көрән әввәл дәфә ону тикәнләр олур. Сонра мејдана ки-
рәнләр ја ирәли еләдији газанчы едәчәк вә ја бу зиндә-
канлыг чәнкинин мејданы папаг тикән илә долу олдуғу-
на онун нәфи аз олмағына көрә јенә өз сәнәтинә гајы-
дачар. Пәс көзүјумма мејдана јүјүрмәк ки, кечән ил
филанкәс маната 100 манат газаныб, мән дә газаначағам,
ағыллы иш дејил. Ола биләр белә јүјүрән о гәдәр олсун
ки, маната 2 шаһы газанча һәсрәт чәксинләр. Доғрудур,
нефт јери алмағ вә папагчылыг етмәк бир дејил. Она
бинаән ки, нефт һәр бир вилајәтдән чыхмајыр ки, о ви-
лајәтләрин адамы һәм ону газысын вә онлар нәләч
галыб бизим нефти алачағлар. Амма буну да јаддан
чыхармамағ ки, нефт су кими бизим јерин алтында дамар-

дамар ахыр. Беләдә Балаханы, Сабунчу, Рамана кәндләринин јерләриндән нефт чыханда этраф кәндләрден һәм чыхачаг. Пәс көзүјумма Сабунчуја јүјүруб нефт јерини гызыл гижәтинә алмаг нә лазым? Бәлкә бу күү о јер саһибләри чыхардыб ки, өз јерини артыг гижмәтә сатсынлар. Пәс, гардашлар, биз демирик ки, нефт јери алмајын, јох, алын. Аллаһ сизи фәвварә вуран нефт дамарына раст кәтирсин. Амма әрз едирик ки, буну һәм јаддан чыхармајын ки, јүз маната милјон газанмаг хам хәјалдыр.

«Әкинчи» гәзети № 14, 7 ијул 1877-чи ил.

49

Әкәрчи индијәчән Решт⁶³ шәһәринә кәндәрилән һәкимләр кәлмәјиб, амма Тифлисдән гарантин сахламаг үчүн тәзәдән кәндәрилән һәкимләр дејирләр ки, Рештә кедән һәкимләрден тел кәлиб ки, орада олан нахошлуғ таундур вә бу сәбәбә јенә тәзәдән Бадкубәјә һәким кәлиб ки, Ирандән кәлән кәмиләр әз он чүмлә миник кәтирән атәш кәмиләри дә Абшеронда 10 күн гарантин сахласын. Чүнки Рештдә олан нахошлуғ таун олду вә бизим вилајәт илә Рештин арасында бирчә дәрја вар ки, ону бизим јелкән кәмиләри кизлиндә кедиб-кәлә биләрләр, она бина таундан бир аз данышмағы лазым билирик ки, бизим кәми саһибләри белә кизлин кедиб-кәлмәк бизим хејримизәдир — дејиб, гарантиндән гачмасынлар. Таундан инсан јара чыхардыб вәфат едир. Таун јолухмадыр. Јә'ни һәр кәс нахош олана вә ја нахош олан кәс дәјән шејә дәјсә, о да нахошлајыб вәфат едир... Онун сәбәби мә'лум дејил. Амма чүнки таун бизим мәшриг тәрәфин бәјүк шәһәрләриндә, мәсәлән, Багдадда чох олур вә бу шәһәрләрин күчәләри дар вә мүтәәффуну чох олур. Она бина белә дејирләр ки, таун һаванын вә ја сујун хараб олмағындан әмәлә кәлир. Таунун әлачы јохдур. Она бина лазымдыр ки, белә нахошлајаны гејри кәсләрдән аралајыб әлаһиддә јердә сахлајасан. Кечмишдә таун чох бәрк шиддәт едирмиш ки, јекә вилајәтләри хараба гојурмуш. Бу һалда ки, тичарәт артдығына вилајәтләрин арасында кетди-кәлди һәм артыб, таун кәрәк дәхи зијадә шиддәт

етсин. Бу сәбәбә тамам мәмләкәтләр таун барәсиндә бирләшибләр ки, бир јерә бу нахошлуғ дүшсә, һәкимләр кәндәриб, о јери әһатә едиб гарантин бина еләсинләр ки, орадан нахошлуғ чыхыб гејри јерләрә дүшмәсин. Пәс үмид вар ки, бу һалда Решт шәһәрини дә әһатә едиб гарантин бина едибләр вә һәр мәмләкәт өз тәрәфиндән ораја һәким кәндәриб. Чүнки таун нахошлуғундан инсана дәјән зәһәр дәрһал бүруз етмәјир вә гарантин сахланан заман ола биләр ки, бә'зи шеј илә о зәһәр бу даирәдән чыхыб гејри јерә дүшсүн. Она бина этрафда олан јерләрдә дубарә гарантин сахламаг вачибдир. Әлбәттә, гарантинә кедиб 10 күн мәттәл галмаг гарантин сахлајанлар үчүн зәрәрдир. Амма таун бир јерә дүшсә, ону о јерә саланлара дәхи зијадә зәрәр олур. Бизим гауну мұвафиг таун дүшән јердә кәрәк белә рәфтар олунсун: бир јердә таундан бир кәс нахошласа о јерин һәкими кәрәк дәрһал бу барәдә јазыб јеринә мә'лум едиб, о нахош олан еви әскәр илә әһатә едиб о мәризи вә бу евдә сакин оланлары апардыб шәһәрдән кәнар бир әлаһиддә мәнзилдә (һәр бирини әлаһиддә) сахладыб нахош олан мәһләни, сонра тамам шәһәри дә зикр олан гајда илә әһатә еләсин ки, бу әһатә олан јерләрдән чыхыб ораја кетмәк гадаған олсун. Сонра таун шиддәт еләсә кәрәк шәһәри орада олан һәкимләр арасында тәгсим етсин ки, һәр һәким өз адамлары илә өз һиссәсини һәр күндә ики дәфә орада сакин оланлара бахмаг үчүн кәзиб, нахош оланлары зикр олан мәнзилә апарсын вә бу нахошлары апармагдан өтрү зикр олан мәнзилдә әлаһиддә адамлар вар ки, онларын әјниндә кәндән (дәриден) тикилмиш палтар, әлиндә һәм белә әлчәк, тамам бәдәни јағ вә нефт илә сүртүлмүшдүр. Бу адамлар нахош олан евә кәлиб нахошу вә о евдә сакин оланлары әлаһиддә гармаг илә көтүрүб апарырлар. Һәр нахошу олан кәрәк дәрһал һәкимә мә'лум еләсин вә әкәр еләмәсә она әскәријә гауну илә тәнбәһ олунур. Јә'ни топа бағлатмаг вә гејрә. Шәһәрдә олан ит, пишик, гушлары гырдырыб, дүкан-базары бағладыб, һәтта килсә вә мәсчидә јығылмағы һәм гадаған едирләр. Һәр бир әһатә олан јерә әлаһиддә адамлар илә азугә кәндәрилир вә бу адамлар азугәни көтүрүб сәрһәллә мүйәјјән олан јерә гојуб пулу бир мүйәјјән олан гутуја јығыб (әл вурмамыш), сонра һәкимә шишнәһад едир ки, ону га-

ратин едәндән сонра саһибинә верирләр. Бу минвал илә гарантин о вахтачан галыр ки, о јерин әһли ја тамам гырылыб пуч олур вә ја нахошлајан олмајыр. Елә ки, о јердә дәхи нахошлајан олмады, бу күндән 40 күн сонра гарантин бәрһәм олур. Пәс 10 күн мәәттәт олмағы, 5—10 манат зәрәри чох көрән гардаш, јухарыда зикр олан сөзләри охујуб гарантиндән гачмаг фикринә дүшмә вә буну јаддан чыхарма ки, әввәл гармагда таун дәјәнләрин мәнзилине кедән сән вә сәнин әһли-әјалын олачаг.

«Әкинчи» гәзети № 15, 21 ијул 1877-чи ил.

50

1852 сәнәдә һөкм олунуб ки, Гафгаз вилајетинин шәһәрләриндә мүмкүн олдугчан тәзә шәһәр гәрардады бина олунсун вә бу күнләрдә Бадкубә шәһәриндә шәһәр пулу верәнләрин сијаһысы халга мәлум олачаг ки, ондан сонра о сијаһыда исимләри оланлар чәм олуб зикр олан сијаһыда адлары оланлардан шәһәр диванханалары үчүн чалисләр интихаб етсинләр⁶⁴. Бу гәрардадын мурады будур ки, шәһәр әһли шәһәрдән тәһмилаты чәм едиб өзү о мәбләғи мәсрәф еләсин, әлбәттә, бу мурадын јахшы олмағына сөз јохдур. Амма мәлумдур ки, нә гәдәр әлатәр гәрардад ола, ону ишләдәнләр надан олса о гәрардаддан бир сәмәрә олмаз. Пәс инди гојулан гәрардад нә гәдәр јахшы да олса, онун јахшы ишләнмәјинә сәбәб биз өзүмүз олачағыг. Она бина ки, ону ишләдәнләри биз өзүмүз интихаб едәчәјик. Чүнки бизим адам һәмишә башысојуглуға адәт едиб вә бу һалда бир тәрәфдән таун вә бир тәрәфдән чәнк хәбәри бизи дәхи башысојуг едиб⁶⁵. Она бина лазым билиб бизим интихаб едичи гардашларымыза бир аз мәсләһәт едәчәјик. Сиз аллаһ, интихаб едән заман интихаб еләдјиниз адамларын узун саггалына, бөјүк гуршағына, дәмир сандығынын долулугуна бахмајын! Шәһәр диванханаларында данышыг, јазыпозу рус дилиндә олачаг. Она бина кәрәк рус дили билән доғру адамлар интихаб едәсиниз ки, хачпәрәстләр интихаб едән чалисләрин (онлар үчдән ики һиссә интихаб едәчәкләр) арасында бизим адымызы дәхи зијадә батырмасынлар. Күман етмәјин ки, бу мәсләһәти биз өзүмүз-

дән өтрү дејирик. Хејр, биз бунда јејиб чәннәттән чыхмышыг. Бизи интихаб едичиләрин сијаһысына јазмајыблар. Она бина ки...

«نه بر اختر سوارم نه چوخر به زير بارم
نه خداوند رعيت نه غلام شهر بارم»⁶⁶

«Әкинчи» гәзети № 16, 4 август 1877-чи ил.

51

Бизим узагда олан мүштәриләрин бириси јазыб тәвәгге едир ки, кәлән ил «Әкинчи» гәзети нә шәртләр илә чыхмағы јазыб пиш әз вахт мәлум един ки, вахтында пулуну көндәрәк. Әввәла, бу ил 200-дән дә аз мүштәримиз вар иди ки, бу һалда чәнк олмаг сәбәбинә онларын бәзинин јолу бағланыб, бәзи јерини итириб, бәзи өзү итиб. Беләдә кәлән иләчән чәнк гуртармаса мүштәримиз дәхи аз олачаг⁶⁷. Мүштәрисиз ки, гәзет олмаз. Санијән, әкәр бизим һуруфатын бәзи көһнәлиб хараб олса, кәрәк тәзәдән һуруфат кәтирәк. Бу вахта ону ким вә һарадан кәтиртсин? Салисән, бизим гәзети чыхардан бирчә мәнәм вә әкәр мәним башыма бир иш кәлсә, кәрәк гәзет моғуф олсун. Аја бу һалда ки, ит саһибини танымајыр, ким сабаһа үмид ола биләр?.. Бунунла белә биз үмидварыг ки, кәлән ил дә гәзети чыхардаг (ат өлүнчән отлар) вә бу әснада онун шәртләрини дәјишдирмәк мөгдур дејил. Әкәр әһјана зикр олан сәбәбләрин биринә көрә гәзетимиз бәрһәм олмалы олса, буну вахтында јазыб мүштәриләримизә мәлум едиб, онларын пулунун артығыны өзләринә гајтарачағыг. Аллаһ «Әкинчи»јә рәһм еләсин!

Мәлумдур ки, һәр кәсин маһныдан хошу кәлир вә бир јахшы совти олан олмајан да өзү мызылдамаға дурур. Бу сәбәбә маһны чәрәндијат һесаб олунур исә дә чох вачиб шејдир. Она бина онун мәнасыны јахшыландырмаг сәјинә дүшмәк лазымдыр. Һәр тајфанын вәтәндашылыг вә милләтин кечмишдә олан јаман вә јахшы күнләрини шәрһ едән маһнылары олур ки, бу маһнылар ағыздан-ағыза дүшүб милләти бирләшдирмәјә баис олур. Амма бизим маһнылара бахан кәрәк тәәччүб еләсин ки, худаваңда, онлары ким вә нә үчүн дүзәлдир? Онларын

чохунун ки, авам чагырыр, һеч мә'насы олмайыр. Мәсәлән, «Ағачда отуруб сәрчә, һижә узунсан, еј күчә. Сән һарда галдын, еј бечә. Еј јар, еј јар, ај гара көз». Белә чагыранларын барәсиндә доғру дејибләр ки, ешшәјин ангырмағы өзүнә хош кәлтир. Амма чифајда ешшәк ангыра кәзир вә ону белә ангырмагдан хилас етмәк сә'јинә дүшән јохдур. Бизим камаллы һесабы олунан гардашларымыз һафиз⁶⁸, ја Сә'динин⁶⁹ бу мәзмунда ше'рләрини охујурлар:

«می دوساله وبار چهارده ساله ویا مکن تکیه بر مال دنیا و پشت»⁷⁰
ки, бунлар авам чагыран маһнылардан да јамандыр. Авамын ағзына гејри маһны да салмаг олар. Амма «مکن تکیه بر مال دنیا» чагыран, гардаш вәфат едиб узаглашмасыны чагырыр вә онун сағалмағына үмид јохдур. Беләдә јахшы оларды ки, бизим шүәралар бир-бирини һәчв ја мәдһ етмәк әвәзинә, зикр олан мәзмунда маһнылар дүзәлдәјдиләр ки, онлар ағыздан-ағызга дүшүб халгы наданлыгдан даналыга тәһрик етмәјә баис олајды.

«Әкинчи» гәзети № 18, 1 сентјабр 1877-чи ил.

52

Бу һалда бизим Гафгаз вилајәтинин гарамалына дүшән таун нахошлуғундан бир нечә дәфә данышмышыг. Бу нахошлуғ Сибир вилајәтиндә әмәл кәлдијинә она Сибир јарасы да дејирләр. Онун бизим гарамала дүшмәјинә сәбәб бу һалда чәнкдир ки, Гафгазда чәм олан әскәр үчүн гарамал кәтирәндә онлар илә нахош мал кәтирибләр. Инсан таунунун әлачы олмајан кими бу нахошлуғун да әлачы јохдур вә бу нахошлуғ гејри јерләрә дүшмәмәкдән өтрү дә кәрәк гарантин бина олунсун. Амма гарамал илә инсанын тәфавүтү олан кими, бу гарантинләрин һәм тәфавүтү вар. Инсан тауну бир јерә дүшәндә тамам дүнјаны хәбәрдар едиб һамы ону гуртармаға сә'ј едирләр. Амма гарамал тауну илләр илә вилајәтләрдән чыхмајыр. Бу барәдә бизим дәвләт тәрәфиндән тә'јин олан Кахановски адлы һәким јазыр ки, Русијада һәр ил јүз минчән һејван бу нахошлуғдан тәләф олур ки, онларын гијмәти 2 милјон манатдан зијадәдир. Зикр олан һәким дејир ки, бу нахошлуғдан хилас олмагдан өтрү кәрәк нахош олан һејваны өлдүрүб

ону басдырмаг вә әкәр мәғдур олса ону јандырмаг ки, онун әти, көнү (дәрис), бујнузлары тамам тәләф олсун. Јохса онлар илә нахошлуғ гејри јерләрә дә дүшәр. Бу төвр илә нахошлуғдан хилас олмаг мүмкүн олмағы зикр олан һәким белә бәјан едир: 1865—66—67 сәнәләрдә бу нахошлуғ инкилис вилајәтинә дүшүб бир нечә ајда 35 милјон манатлыг зәрәр етмишдир. 1865-чи сәнәнин нојабр ајында 5300, декабрда 10000, јанварда (1866) 13000, февралда 18000 һејван тәләф олан заман милләт мәчлиси һөкм едиб ки, белә нахош олан һејваны јандырыб вә ја басдырыб тәләф етсинләр. Бу һөкмә әмәл оландан сонра мартта 8000, апрелдә 4500, мајда 1700, ијунда 300 һејван тәләф олуб. 1867 сәнәнин ибтидасыначән нахошлуғ билмәррә гуртарыб. Пәс гарамал таунунун гарантини будур ки, һәр кәс өз нахош олан һејваныны сағалмаға үмиди олмајыб, ону дәрһал гејри һејванлардан аралајыб сахласын вә әкәр өлсә онун көнүнә тәмә' еләмәјиб онун чәмдәјини јандырсын. Таундан нахош олан гарамалы белә танымаг олар: онун көзләри гызарыр вә онлардан гәлиз јаш ахыр. Дили ағ вә гуру олур. Нәфәсини кеч-кеч чәтинликлә чәкир. Хөрәји мә'дәдән ағзына кәтириб ону дүбарә чәјнәмир. Ајағлары әсир. Гулағы салланыр, түкләри путлашыр, гарны шишир.

«Әкинчи» гәзети № 19, 15 сентјабр 1877-чи ил.

ЕЛМ ХЭБЭРЛЭРИ"

ЕВЛЭРИ СЕЛ БАСМАҒЫН ЗЭРЭРИ

Бә'зи вахта инсан сакин олдуғу евләри чај, ја гар, ја јағыш сују басыб гәрг едир. Белә сел басмағын ики гисм зәрәри олур. Онларын бирисини көрмәк олур. Мәсәлән: сел басан евләрин чоху учуб тәләф олмағы ја о евләрдә олан маәтијачларын чүрүјүб зај олмағы. Амма онларын бә'зини көрмәк мүшкүлдүр. Буна бинаән бу зәрәр сел басмагдан әмәлә кәлмәји һәр кәсә мә'лум дејил. Әввәлинчи гисм зәрәр инсанын чанына олур. Чүнки чох кәсләр үчүн мал чандан шириндир. Бу сәбәбә ма-ла олан зәрәри тез көрүр. Амма чана оланы һеч көрмәјир. Икинчи гисм зәрәрдән бурада данышыг олачаг. Әввәлән, сел басан евләр нәм олдуғуна бу эвләрдә сакин оланлара бә'зи нахошлуглар ариз олур. Мәсәлән: јаталаг, титрәдиб-гыздырмаг, ишал вә јел нахошлуглары бу сәбәбдән әмәлә кәлә билирләр. Буна бинаән белә сел басан нәм евләрин диварлары вә јери билмәррә гурујунчан бу евләрдә сакин олмаг мәсләһәт дејил. Санијән, сел илә белә кәлән лил ки, гапы вә бачаны басыр, онун ичиндә чох кичик һејванат вә нәбатат олур. Су чәжилиб кедәндән сонра бу һејванат вә нәбатат фозт олуб чүрүјүб, һаваны хараб едирләр вә белә хараб олмуш һаванын ичиндә зиндәканлыг едән кәсләрә һава хараб олмаг сәбәби илә мәзкур нахошлуглар ариз олур. Пәс су чәкиләндән сонра мәсләһәтдир ки, сел илә кедән лили јығыб кәнар едәсән. Чүнки бу лил әкин јерини чох гүввәтли едән шејдир. Она бинаән чох јахшы олар ки,

лили апарыб экин јеринә гарышдырасан. Јә'ни һәм өвләри бәд һавадан хилас едәсән, һәм экин јерини гүввәтли едәсән. Салисән: һәјәт-бачаны су басыб, сонра чәкилән заман кичик көлләр галыр. Бу көлләрин сују бир јердә дајаныб галмағына бинаән чох тез ијијиб хараб олур. Әлбәттә, белә ијимиш сују ичмәк олмаз. Чүнки бу көлләрин ичиндә су иләнән кими су гујусунун ичиндә галан сел сују һәмчинин ијијир. Она бинаән белә су гујусунун сујуну ичән кәсә дә мәзкур нахошлуглар ариз олур. Бу сәбәбә мәсләһәтдир сел сују чәкиләндән сонра сују ичилән гујунун сујуну чәкиб ону тәмиз едәсән ки, бу гујуда анчаг гујудан фәвварә верән су галсын ки, бу сују ичмәк олсун.

«Әкинчи» гәзети № 1, 22 ијул 1875-чи ил.

2

МЕШӘ ОЛАН ЈЕРӘ ЗИЈАДӘ ЈАҒЫШ ЈАҒМАГДАН ДАНЫШЫР

Чүнки мешә олан јер һәмишә көлкә вә сәрин олур, она бинаән белә јер ачыг, јә'ни мешәсиз јердән нәм олур. Бу сәбәбә чох адам елә фикир едир ки, мешә јеринин нәм олмағына сәбәб о јер һәмишә көлкә вә сәрин олмағыдыр. Амма имтаһан илә билмәк олур ки, о јерин артычаг нәм олмағына бир сәбәб дә ора артычаг јағыш јағмагдыр. Бир јерә јағышын чох ја аз јағмағыны бир әсбаб илә имтаһан едирләр ки, о әсбабын адына јағыш-өлчән дејирләр. Јағышөлчән бир ағзы кен вә диби дар габыр ки, онун ағзынын кенлији мә'лумдур. Мәсәлән: тулу вә әрзи бир аршындыр. Бу габы бир јерә мөһкәм едиб онун ағзыны ачырлар вә һәр јағыш јаған вахтда да о габын ичинә төкүлән сујун гәдәрин билиб демәк олур ки, о габын ағзы бојда јерә нә гәдәр јағыш дүшүбдүр. Бу имтаһаны бир ил сәрасәр едиб билмәк олур ки, филан шәһәрдә, мәсәлән: бир аршын әрзи вә тулу олан јерә нә гәдәр јағыш сују дүшүб, о вахтда дејирләр ки, о јерә илдә бир аршын ја он аршын јағыш дүшүр, ја'ни о јерә дүшән јағышын сујуну јығыб бир ил сахлајыб

علم خبر لری

درا سونی ایچیک اولادینت سب اولرد
که اولک دوری چرخ در واکر اونی قنادوب
بوغا دوندروب مکره سوبوب سوباده سن
اول وقتده اولک دوری از قنادوبی
قازلده قالدوقه اونی شرین وایچیل اولور .
چونکه سوبی قنادوقه ز صحتی چرخ در
اولک بنا بر ایکنس ماشین اشترا ایوب
که اولک ایچنده سوزکونک استی مستند
بوغا دوب سوبوب شرین اولور. ذکر اولان
ماشین بر اتاج قریده اونی الی وای
بر ایشین هندلیتی بر چرخه قرتک
قزاقونک قان قلی بر پارماق اولک اوست
شیشه من قان قیرلر که بر باشی اوری
باشندن ۲ پلداق هند اولور قانق الیاق
باشنک آلتده بر قوچ قیرلر . اول قرتک
ایچنه بر بارماق درین ایدور یاسوی توکب
اوی کونک الله قرتده استی شیشه من
کیچوب سوبی مرور ایل بوغا دوندروب اول
وق شیشه قانق اوست قنلوب سوبوب
سوبه دوب مکره اویب اولک الیاق
باشنده اولان توبیه توکب دیشته و چرخ
ذکر اولان قریده بر کونله ۱۵۰۰ استکان
شرین سوبوله کاور .

о јерә бирдән төкәндә о сујун дәринлији бир аршын ја он аршын олур. Белә имтаһаны едән кәс кәрәк о јерин һавасынын нәм ја гуру олмағыны вә һүндүрлүјүнү билсин. Һаванын нәмлијини билмәк үчүн гејри әсбаб ишләнир. Кечән 1874 сәнәнин феврал ајындан ијул ајыначан Фирәнкистанын Галат⁷² адлы мешәсиндә мәзкур имтаһаны едибләр. Ики јердә јағышөлчән мөһкәм едибләр ки, һәр ики јерин һүндүрлүјү бир олсун. О јерин бириси мешәнин ичиндә вә бири мешәсиз јердә олуб. Февралын әввәлиндән ијулачан о јерләрә дүшән јағышын гәдәрини билибләр. Мешәдә олан јерә 192 миллиметр, јә'ни бир аршынын жүздән ијирми једди һиссәси гәдәрдә јағыш дүшүр. Амма мешәсиз јерә о мүддәтдә 177 миллиметр, јә'ни бир аршынын жүздән ијирми беш һиссәси гәдәрдә јағыш дүшүр. Бу имтаһандан белә мә'лум олур ки, мешә олан јерин нәм олмағына сәбәб о јер кәлкә вә сәрин олмағындан савај о јерә артычаг јағыш јағмаг байс олур.

«Әкинчи» гәзети № 2, 5 август 1875-чи ил.

3 .

МЕШӘ САЛМАГДАН ДАНЫШЫР⁷³

Мешәнин хејрини һәр кәс билир. Мешәдән өзүмүзә одун ғырырыг, онун ағачларындан өзүмүзә евләр вә гејри шејләр тә'мир едирик. Хүласә, мешәдән одун вә һәр бир гисм һачат әмәлә кәлмәјин һәр кәс билир. Онлардан масәва имтаһан илә билиниб ки, мешә олан јерә јағыш зијадә јағыр. О сәбәбә бу јер артыг нәм олур, јә'ни оранын һавасында су буғу чох олур вә белә һалда су буғу зијадә олмаға бинаән о јерин јајы чох исти вә гураглыг вә ғышы чох сојуг олмур вә бир дә мешә сојуг күләк кәлән тәрәфдә оlanda о јери күләкдән мұһафизәт едир. Чүнки гәдим заман мешә чох олдуғуна инсан онларын хејрини билмәјиб, дөвләтли адамын пул гәдри билмәјән вәлиәһди о пулу тәләф едән кими, онлары тәләф едибдир. Она бинаән мешәнин хејрини билиб һәр вилајәтдә әл илә мешә салмаға сә'ј едирләр. Чүнки бизим Гафгазда да бычаг

сүмүжө дажаныбдыр, жэ'ни биз дэ мешэлэrimизи гырыб тэлэф етмишик вэ хэр тэрэфдэн јајда мүсэлла сэдасы вэ гышда тээк түстүсү кэлир. Она бинаэн лазым билирик ки, бурада мешэ салмағын гаддасын бэјан едэк. Элбэттэ, бир гүввэтли јери насарлајанда орада өзбашына мешэ эмэлэ кэлир. Амма белэ мешэдэ эмэлэ кэлэн ағачлар эјри вэ алчаг олдуғуна көрө онлардан јахшы һачат олмаз. Бу сәбәбэ онун хејри дэ аз олур. Она бинаэн мешэни эл илэ белэ салырлар: хэр ағачын өмрү бир олмаз. Мәсәлән: сөјүд ағачы 10 илэ јетиширсэ, чинар 60 илэ јетишир. Она бинаэн бир кәс, мәсәлән: палыд ағачындан мешэ салмаг истәјирсэ вэ имтаһан илэ билир исэ ки, палыд 30 илэ јетишир, о вахта мешэ салынан јери 30 јерә һиссэ едиб еонра бир горуғу, жэ'ни бағчаны 3 јерә һиссэ едир. Бағчанын бир һиссәсин шухм едиб орада палыд тохуму экир. Кәлэн ил бағчанын икинчи һиссәсини дэ экир вэ үчүнчү ил үчүнчү һиссәсини дэ экир. Сонра мешэ јери ки, 30 јерә һиссэ олунубдур, онун эввәлинчи һиссәсин шухм едиб пајызда бағчанын эввәлинчи һиссәсиндэ әкилән палыд ағачларын чыхарыб о үчиллик ағачлары мешэ јеринин мээкур эввәлинчи һиссәсиндэ шитил едир. Јенә јазда бағчанын эввәлинчи һиссәсиндэ палыд тохуму экир. Пајызда мешэ јеринин икинчи һиссәсин шухм едиб бағчанын икинчи һиссәсиндэ олан үчиллик палыд ағачларын орада шитил едир. Бу минвал илэ тамам мешэ јериндэ чәркэ илэ вэ бир-бириндән беш ја алты аршын аралы ағачлар экир. Белэ мешәнин бир тэрэфиндэ тэээ әкилмиш вэ бир тэрэфиндэ отузиллик јетишмиш ағачлар олур. Отузиллик ағачлары гырыб онларын јерин шухм едиб бир ил тахыл әкиб кәлэн ил јенә үчиллик палыд ағачлары илэ шитил едир. Кәлэн ил мешәнин икинчи һиссәсин гырыр. Хуласә, хэр илдэ онун бир јетишмиш һиссәсин гырыб сатыб онун јеринә бир тахыл әкиб, сонра шитил едир. Она бинаэн даима хэр илдэ јетишмиш палыд ағачы сатыр. Белэ мешәни јахшыдыр ки, дағларын башында, ја сојуг күлэк кәлэн тэрэфдән саласан. Онлар дағлар башында салынмағынын хејри одур ки, бизим булаглар вэ чајлар дағлардан јаған јағыш вэ гар сујундан эмэлэ кәлирләр. Дағларын башы мешэ олдуғуна ораја артыг јағыш јағдығына чајларын вэ булагларын сују да зијадэ олур.

Ону сојуг күлэк кәлэн тэрэфдэ салмағынын хејри одур ки, сојуг күләкдән о јери мүһафизәт едир. Белэ мешәни јанғындан вэ маллардан сахламагдан өтрү јахшыдыр ки, онун чаһар әтрафын хәндәк едәсән.

«Әкинчи» гәзети № 3, 21 август 1875-чи ил.

4

Кечән нөмрәләрдә мешэ олан јерә јағыш зијадэ јағмагдан данышдыг. Элбэттэ, јағыш артыг јағдыгчан о јерин абү һавасы тәғјир тапыб, инсанын бәдәнинә артыг нәф' едир. Пәс јағышын зијадэ јағмасынын һәм әкин вэ зираәтә, һәм инсанын бәдәнинә нәф'и вармыш. Она бинаэн хэр јердә мешэ салмаг вачиб имиш. Чүнки мээкур гајда илэ хэр јердә мешэ салмаг мәгдур дејил. О сәбәбэ ки, хэр јер бир гүввәтдэ олмаз. Бә'зи јер өзбашына мешэ битирирсэ, бә'зи битирмәз. Она бинаэн инди өзбашына мешэ битирмәжән јерләрдә мешэ салмагдан данышаг. Бизим Бадкубә ујездинин гумуну вэ күләјини көрән кәс фикир едир ки, хэр јердә мешэ салмаг олса бурада олмаз. Элбэттэ, бизим хәзри күләјимиз вэ сусузлуғ, тэээ әкилмиш ағачлары турудуб тэлэф едир. Амма инсан елм сәбәби илэ саһибидунја олдуғуна нә ки, хәзријә вэ сусузлуға, бәлкә хэр бир шејә алач тапар. Бадкубә ујездиндә адәтдир: бостаны вэ бир нечә гејри әкини хәндәк ичиндә әкирләр. Белэ әкмәјин хејри одур ки, хәзри әкинә артыг зәрәр етмир. Бу хәндәји газмағын зәһмәти зијадэ олмагдан савај, бир аз вахтадан сонра хәндәк гум илэ долмаға бинаэн јенә тэээдән хәндәк газмаг лазымдыр. Онлардан мәсәва, белэ хәндәк газмаг илэ нә ки, хәзринин әсмәјинә мане олмуруг, бәлкә онун габағында олан тәпәләри газыб көтүрмәк илэ онун дәхи бәрк әсмәјинә сәбәб олуруг. Бәс нә етмәк кәрәк?.. Бизим ујездин гумистанында тәкдәбир әләфијатлар вар. Онлар өзбашына хэр ил эмэлэ кәлирләр. Бу отлар бизим хәзријә вэ сусузлуға вәрдиш едибләр. Она бинаэн хәндәк газмагдан о отлардан әкинә насар чәкмәк јахшыдыр, онларын тохумларыны јығыб әкинин хәзри кәлэн тэрэфиндә чәркэ илэ әкиб онларын далдасында әкин әкәндә онлар әкини хәзридән мүһафизәт едирләр вэ әкәр бу отлар алчаг олмағлыға бинаэн әкини күләкдән мүһафизәт етмәсә о вахта бөјүк дашлары ја үзүм сәбәтләрини гум илэ долду-

руб экин јеринин күлөк кәлән тәрәфиндә чәркә илә дүзүб, һәр чәркәнин далдасында бир чәркә мээкур отлары экиб, сонра экин әкмәк кәрәк. Бу дашлар вә сәбәтләр күлөк кәтирән гумлары сахламаға бинаән орада тәпәләр эмәлә кәлир ки, о тәпәләр экини хәндәк кими хәзридән мұһафизәт едир. О тәпәләрин далдасында мээкур отлар бина тутандан сонра онларын јанында бизим гумистанда пәрвәриш тапан инчир, нар, тут, сөјүд вә гејри ағачлары әкәндә отларын јанында о ағачлар һәмчинин бина тутар. Доғрудур, белә ағачлары битирмәјин зәһмәти чождур, онлары гују илә вахтында суламағ лазымдыр. Амма бу зәһмәти гәбул едиб онлары битирәндән сонра онларын кәлкәсиндә тәзә ағачлар әкмәк илә тамам Бадкубә ујездиндә бағат еләмәк олар. О вахта хәзринин гумундан вә сусузлугдан хилас оларыг. Јерләримиз абад вә бәдәни-миз сағ олар.

«Әкинчи» гәзети № 4, 5 сентјабр 1875-чи ил.

5

Кәнд вә кичик шәһәр әһлинин өмрү бөјүк шәһәрләрдә сакин оланларын өмрүндән узун олур. Она бинаән ки, кәнд әһли тәмиз һавада вә күнүн ишығында, амма бөјүк шәһәрләрдә издиһами-кәсрәт олдуғуна онларын әһли нәтәмиз һавада вә чырағ, шам ја гејри јандырылан шәјләрин ишығында күзәран едирләр.

Алманијанын Лејпсиг шәһәриндә сакин оланларын вә о шәһәрин евләринин һесабына кедиб белә мәлум едибләр ки, о шәһәрдә олан отағлары үч јерә һиссә етсәк ки, 1-чи һиссәдә һәр бир отағда 1—2 вә 2-чи һиссәдә 2—3 вә 3-чү һиссәдә 3 ја дәхи зијадә адам сакин олур, о вахт 1871 сәнәдә 1-чи һиссәдән һәр 1000 адамдан 23 вә 2-чи һиссәдән 1000-дән 33 адам вә 3-чү һиссәдән 1000-дән 40 адам вәфат едиб. 1872 сәнәдә 1-чидә 1000-дән 18 вә икинчидә 1000-дән 23 вә 3-чү һиссәдән 1000-дән 30 адам вәфат едиб.

Фирәнкистанда 10 илин мүддәтиндә вәфат едән кәсләрин һесабына кедиб билибләр:

25—30-чан јашы олан кишиләрдән һәр илдә вәфат едиб: евли кишиләрдән 1000-дән алты, евсиз, јә'ни субајлардан 1000-дән 10, вә дул кишиләрдән 1000-дән 22 адам. 30-дан 35-чән јашы олан кишиләрдән: евли 1000-дән 7, евсиз 1000-дән 11. дул 1000-дән 19 шәхс вәфат едиб.

Хүләсә, 20 јашындан зијадә олан кишиләрдән кәбинли өврәти олан аз вәфат едир. Амма о јашда олан субај кишиләр артыг вә дул кишиләр дәхи артыг вәфат едир. Јә'ни о јашда кишиләрин өмрүнү кәбин узун едир. Амма 20 јашындан аз олан кишиләрин кәбинли өврәти оlanda онлардан һәр ил 1000-дән 30 шәхс вәфат едир. Јә'ни 20 јашыначан кәбин кишинин өмрүндән тыса еләјир. Амма, 20 јашдан зијадә олан кишиләринкин узун едир. Һәмчинин өврәтләрин дә өмрү кәбиндән узун олур, әкәр кәбин 20 јашдан сонра олмуш ола. Амма 20-дән аз олса онларын өмрүнү тыса едир.

«Әкинчи» гәзети № 7, 4 апрел 1875-чи ил.

6

Чәнаб Вамбери (9 нөмрәнин дахилијјәсинә бах) мәғриб зәминлә мәшриг⁷⁴ бир-бириндән елм өјрәнмәји белә бәјан едир: һәзрәт хәлифәләрин заманындакы мәшригдә елм вә әдәб артыг иди, мәғриб, јә'ни Авропа әһли онларын елм китабларыны кәтириб, өз дилләринә тәрчүмә едиб, ушағларына охутмағ илә бир гәринәдән сонра тәрәгги едиб, тәзә елмләр ихтира едиб, әһли-исламдан чох ирәли кедиб, онлара һәр бир јолда фаиғ кәлдиләр. Әһли-ислам Авропа әһлинин күчүнү көрүб елә фикир еләди ки, бу бусат анчаг әскәријјә низаминдәндир. Она бинаән Османлы*, Иран, Әфғаныстан вә һәтта Бухара⁷⁵ дөвләтләри Авропадан низами әскәријјә өјрәдәләр кәтириб өз әскәрләринә низам өјрәтдиләр ки, куја сағ ја сол ајағыны ирәли ја кери гөј демәји билмәк илә әскәр гүввәтли олур имиш. Онлар һеч фикир еләмәдиләр ки, гарны ач, бәдәни үрјан әскәрин низамындан бир фајда олмаз ки, әскәрә низам-ирәли өјрәдиб, гануни-күллијјә гојуб, хал-

* Түркијә. — Ред.

гы хошкүзэран етмөк кэрэк ки, тәһмилат артсын вә онунла эскәрә мөвачиб вермөк олсун ки, елмсиз эскәр күчлү ола билмәз. Кәрәк елм јолу илә һансы хәрәкдән инсанын бәдәни гүввәтли олмағы билмәк. Кәрәк елми-тәбииятдан хәбәрдар олан һәкимләр олсун ки, она мүаличә едә. Эскәрә һәр бир елмдән хәбәрдар сәркәрдә лазымдыр. Хуласә, онлар буну баша дүшмәдиләр ки, низами-эскәријјә һәр бир тәрәфдән низами-күллијјә бағлыдыр. Әввәл низами-күллијјә гојуб елм, әдәби артырмаг кәрәк ки, сонра низами-эскәријјәдән бир шеј һасил олсун.

Османлы дөвләти ки, гејри ислам дөвләтләриндән Авропа әһлине јавугдур, о сәбәбләрә бир нечә илдир ки, низами-күллијјә гојуб, мәктәбханалар бина едиб, һәр бир елми өз табеләринә өјрәдир. Амма, о мәктәбханаларда анчаг кишиләр охујур. Үнас тајфасы елмдән бихәбәрди. Чүнки тәрбијәтин бинасы ана иләдир, ушаг 7—8 јашына кәлинчән она ана тәрбијәт едир, она бинаән үнас тајфасы тәрбијәтсиз галдығына османлы дөвләтинин кишиләрә елм өјрәтмәјиндән о гәдәр нәф' олмајыр.

«Әкинчи» гәзети № 13, 11 ијул 1876-чы ил.

7

Инсанын нахошлуғу ики гисм олур. Бириси бәдән, јә'ни бәдәнин әчзаларынын нахошлуғу, бириси бејин нахошлуғу ки, она дәли олмаг дејирик. Бәдән нахошлуғу мә'лум вә ашкардыр. Онун јолухмасы ики гисм олур. Бириси һава хараб олмагдан дүшүр. Мәсәлән: тыздырма, јаталаг, вәба нахошлуғлары вә бириси бәдән бир-биринә дәјмәкдән дүшәр. Мәсәлән: чичәк, кифт нахошлуғлары. Бејин, јә'ни дәли олмаг нахошлуғу халг арасында чох аз мә'лум олмағына сәбәб одур ки, белә нахошун бәдәни сағ вә саламат олдуғуна ону танымаг чөтиндир. Мәсәлән: бизим Зәрдаб гәрјәсиндә бир оғру вар иди ки, кәндин бир башындан чамышы оғурлајыб о бири башында бир маната фируш едәрди. Әлбәттә, бир нечә саатдан сонра чамышын саһиби онун башыны тутуб оғрусундан бирә-он чәримә алдырыр иди. Амма онунла белә, о оғру һәмишә белә оғурлуғ едирди. Бизим таныш һачыларын бириси гәнаәт эзмлә јахшы пул газаныб, амма ин-

ли ки, онун өвлады вә ушағы ки, јохдур вә өзүнүн ајағы қордан салланыб, һәмишә пендир чөрәјә гәнаәт едир вә «вәсијјәтнамә јаздырт!» сөзүнү ешидәндә тулағыны јумур. Әлбәттә белә әшхәсләр дәлидирләр. Онлары кәрәк мәризханаја көндәриб мүаличә етмәк. Гәмчинин бејин нахошлуғу да јолухма олур. Мәсәлән: ики шәхс дава едән заман онларын һәр бири өз хаһишини јеритмәкдән өтрү дава едир. Ја 3 милләт чәнк едәндә һәр чәнк едән кәс билир ки, өз милләтинин ишиндән өтрү чәнк едир. Онлар өз ағлы илә иш көрүрләр. Лакин бә'зи вахта 2 дөвләт бир бош мәтләб үстә чәнк башлајыр. Эскәр о мәтләбдән наәлач даваја кедир.

Әввәлинчи чәркә бујуруға көрә түфәнк атды, далдакы чәркәләрин адамлары чушә кәлиб мејдана дахил олурлар ки, бәистилаһи-түрк мејдан гызыр, о заман гудуз итә дөнүб һәтта мејитин башыны, гарныны чырырлар. Әлбәттә, онлар дәли олублар ки, ағыл илә иш көрмүрләр вә онларын дәли олмағына сәбәб әввәлинчи чәркәнин адамы наәлач түфәнк атмаг олубдур.

«Әкинчи» гәзети № 15, 9 август 1876-чы ил.

8

Тәчрүбә илә билибләр ки, инсанын ағлы бејин иләди. Јә'ни инсанын бејни артыг олдуғчан ағлы да чох олур. Инди Лавсон адлы һәким дејир ки, нә гәдәр дәли олан адамын бејини чөкмишәм, онлар сағ адамын бејиндән ағыр кәлиб, ондан масәва артыг дәли оланларын вә чох ағыллы кәсләрин бејни бәрәбәр олур. Мә'лумдур ки, дәли олмаг она дејәрләр ки, инсан бир шејин фикринә дүшүб һәмишә онун фикриндә олар. Пәс милләтә вә инсанијјәтә хејри олан шејин фикриндә олана бизләр чох агил дејирик. Амма һеч бир кимсәјә хејри олмајан шејин фикринә дүшәнә дәли дејирик. Амма онларын һәр икиси чох фикир еләдијинә икисинин дә бејни ағыр олур.

Кечән ил һәкимләр Грас шәһәринә чәм олан заман ушағлар вә өврәтләр қарханаларда фәһләлик етмәк барә-

синдә белә жазырлар: кәрәк онлар кечәләр вә чүмә күн-
ләри ишләмәсинләр. 16—18 яшы олан 8 вә 14—16 яшы
олан 6 саатдан зијадә, ондан кичик оланлар вә һамилә
өврәтләр једди һәфтә доғандан ирәли вә 8 һәфтә доған-
дан сонра кәрәк һеч ишләмәсинләр.

Швесија мәмләкәтиндә бир сичан вар ки, онларын чо-
ху һәр илдә өзбашына дәрјаја кириб үзүб-үзүб гәрг олуб
тәләф олурлар. Бу әчаибатын сәбәбини индијәчән һүкә-
малар билмәјирдиләр. Амма инди Киругич адлы һүкәма
дејир ки, гәдим заман сичанлар үзән тәрәфдә бир чәзирә
олуб ки, онлар кедиб орада өзләринә хөрәк тапарлармыш.
Лакин бу һалда әкәрчи о чәзирәни дәрја гәрг едиб,
амма сичанлар атадан галан адәтә кәрә (һәр бир һејва-
нын адәти дә онун өвладында тапылар) јенә о чәзирә тә-
рәфә үзүб гәрг олурлар. Пәс елм нә ки бу һалда, һәтта
кечмишдә олан шәјләри ашкар едир.

«Әкинчи» гәзети № 16, 23 август 1876-чы ил.

9

Инсанын зиңдәканы, онун өмрү узун ја кәдәк олмага
сәбәб олдуғу мә'лумдур. Мәсәлә: кәнд әһлинин өмрү шә-
һәр әһлинин өмрүндән узун олур. Кечән ил Ричардсон
адлы инкилис һүкәмасы бәјан едиб ки, әкәр бир шәһәр-
дә өвләр, күчәләр вә гејрә елм јолу илә тә'мир олуна, о
вахтда орада сакин олан 100 ил өмүр едәр. Инди јазыр-
лар ки, Лондон шәһәриндә бир ичма бина олуб, зикр
олан гајда илә бир тәзә шәһәр салмаг истәјир.

Тарихләрдән мә'лумдур ки, бизим Гафгаз вилајәти
Авропа вә Асија гит'әләринин мијанында олдуғуна гәди-
м заман Асија гит'әсинин әһли зијадә оlanda орада
сакин олан тајфалар Гафгаздан кечиб Авропаја кедир-
миш. Чүнки Гафгазын јери вә абү һавасы һәмишә јак-

шы олуб, она бинаән о тајфаларын һәрәсиндән бир нечә
адам Гафгазда дүшүб галыб. Сонра әрәбләр кәлиб он-
ларын чохуну ислам едиб. Амма дини-ислам о тајфала-
ры бирләшдирмәмиш. һөкүмәти-әрәб⁷⁶ пәјмал олдуғуна
о тајфалар һәрә өз дилини данышыб, адәт-гәдимәси илә
зиңдәканлыг едибләр. һәтта бә'зи јердә ислам һеч бина
тутмајыб. Мәсәлә: асетин тајфасы ки, дағларда сакин-
дир, индијәчән ислам христиан, бүдпәрәст мәзһәбләринин
адабларыны биркә ишләдирләр. Елә күлфәт вар ки,
3 гардашын бири мүсәлман, бири христиан, бири бүдпә-
рәстдир. Әкәрчи сонрадан Гафгаз мүсәлман дөвләтләри-
нин ихтијарында олуб, амма онлардан һеч ким о тајфа-
лары бирләшдирмәк сә'јиндә олмајыб. Беләдә әкәрчи
Гафгазда ислам гејри милләтләрдән зијадәдир, лакин
о милләтләр бирләшибләр, амма биз иттиһади-ислам да-
лыјчан олмајыб, бир-биримизлә дүшмәнликдән башга
рәфтар етмәјиб, индијәчән һәрә бир тәрәфә баха галмы-
шыг вә нә ки, бизим дағларда сакин олан чәркәз, абад-
зих, шепсуғ, адиг, чечен, габарда, ләзки вә гејри тајфа-
лар бир-бирини дүшмән һесаб едиб, һәмишә дава едир-
ләр, һәтта бизим Ширван ујезди ки, һәмәвахт бир олуб,
индијәчән бирләшмәјиб. Кими түрк дили, фарс дили, ки-
ми тат дили данышыр. Беләдә мәктәбханалар ачыб гә-
зетләр чыхарыб бир-биримизин дилин өјрәниб дәрдиндән
хәбәрдар олмаг бизләрә вачиб дејилми?!

«Әкинчи» гәзети № 18, 22 сентјабр 1876-чы ил.

10

Бадкубәдә отуруб һәр күндә хәзри кәтирән тоз көзү-
мүзү долдура [долдурдуғу һалда] индијәчән күләкдән вә
онун сәбәбләриндән данышмадығымыза сәбәб будур ки,
бизим адам һәр шеј аллаһдандыр — дејиб, онун сәбәби-
ни ахтарана ејб тутур. Әлбәттә, һәр шеј аллаһдандыр.
Амма аллаһ тала һәр шеј јарадыб, һәрәсинә бир хасиј-
јәт вериб ки, бу хасијјәт онда багидир. Бу хасијјәти елм-
һикмәт илә ахтарыб тапмаг әсрари-худаја әл апармаг
дејил. Бәлкә бу јол илә худавәнди-аләмин гүдрәти дә-
хи артычаг сүбут олур. һава јер үзүнү әһатә едиб инсан

о хаваја балыг суја гөрг олан кими гөрг олуб зиндөканылыг едир ки, инсанын нөфөс алмагы вө гејрө хава илөдир. Дүнјада һәр шеј истидөн бөјүк вө сојугдан кичик олур. Буну белө сүбүт етмөк олур: бир һөлгө вө бир јумру дөмир көтүрсөк ки, дөмир һөлгөни гырагларына дөјөр, оддан кечсин, од дөмири гыздыранда бөјүдүјүнө дөхи һөлгөдөн кечмөз. Пөс онун бөјүдүјүнө сөбөб исти олду. Һабелө һәр шеј истидөн бөјүклөшир вө бир дө бир шеј исти-сојугдан ағырлыгыны дөјишдирмөз. Мөсөлөн: зикр олан дөмир гызмыш вө ја гызмамыш бир ағырлыгыда олур. Амма мө'лумдур ки, бир пуд дөмир вө бир пуд пөргү бир олмаз. Дөмири өлдөн гөјанда дөрһал јерө дүшүр. Амма пөргү атылмыш олса јерө тез дүшмөз. Хава ки, пөргүдан чох назик олдуғуна ону көрмөк мүмкүн дејил, һеч јерө дүшмөз. Хаваја исти дөјөндө бундан бөјүјүб дөхи назик олдуғуна јер үзүндөн јухары галхар. Јер үзүндө бө'зи јер исти, бө'зи сојуг олмагы мө'лумдур. Мөсөлөн: дағларда вө шимал тәрөфдө сојуг, аранда вө чөнуб тәрөфдө исти олур. Исти тәрөфин һавасы истидөн гызыб јухары галханда онун јеринө сојуг хава кәлир ки, һаванын белө тәрпәнмөјинө күлөк дејирик.

«Әкинчи» гөзөти № 22, 20 нојабр 1876-чы ил.

11

Бө'зи һүкөма јавуг өгрөбә⁷⁷ арасында олан көбиндөн тәрөјөнлөрин һесабына кедиб дејирлөр ки, белө көбиндөн өвлад аз олур. Ондан лал, кор вө гејри нахош вө һабелө сөфәһәтли кәслөр чох тәрөјир. Амма инди инкилис һүкөмалары буну гөбул өләмөјиб сүбүт едирлөр ки, зикр олан нахошлуғлар һәр бир гисм көбиндөн бир гөдөрдө олур. Јө'ни көбин јавуг ја узаг өгрөбә вө ја өгрөбә олмајанларын арасында олмаг о нахошлуғларә байс дејил. Амма бө'зи нахошлуғлар ки, ата-анада оlanda өвладда һәм олур. Мөсөлөн: көз ағырыс, синө нахошлуғу вө гејрө көбин јавуг өгрөбә арасында оlanda онлардан тәрөјөн өвладларда архабаарха артыг шиддөт едир. Бу барөдө кәтирилөн сүбүтларын бириси ки, сөфәһәтли өвлад нө сөбөбдөн тәрөмөји бөјан едир, будур: шөраб ичиб мөст олан ситосларын өвладларындан сөфәһәтлис чох олур.

Мөсөлөн: бө'зи карханалардан фөһлөлөр кечө-күндүз орада галыб анчаг базар күнлөри өвө кедирлөр, о заман шөраб ичиб мөст олан вахта дө өврөтлөрини көрүрлөр. Онларын өвладларындан сөфәһәтлис чох олур. Пөс шөрабы ичмөк, нө ки, бөдөнө зөрөр едир, һәтта мөст олан кәс өврөтө јавуг кетсө онун өвладыны да сөфәһәтли едөр.

Инкилис һәкимвлөри мөслөһөт едирлөр ки, чичөк вө гызылча нахошлуғларына мүаличө олуна заман онлары гаранлыг отагда сахлајырлар ки, ораја күнүн ишыгы һеч дүшмөсин вө она чираг ишыгына хөрөк версинлөр. Амма отагын һавасыны тәмиз сахламаг көрөк вө нахош сағалынча лазымдыр ки, о, гаранлыг јердө галсын

«Әкинчи» гөзөти № 1, 4 јанвар 1877-чи ил.

12

Гөдим заманын филосоғлары дејирлөрмиш ки, инсан да һөјвандыр. Амма ағлы артыг олмаг сөбөбинө тамам һөјванларын падшаһыдыр. Онун һөјван олмагы хусусда дејирлөрмиш ки, һәр бир инсанда олан өчза һөјванда һәм вар. Инсан да һөјванлар кими јөјир, ичир вө онлар кими өлүб төләф олур. һөјванын да инсан кими дили, күлфөти, вөтөни вө гејриси олур. Инсан һөјванларын падшаһы олмагы хусусунда дејирлөрмиш ки, инсанын бөдөни чылпаг олдуғуна һөјванын бөдөниндөн зөифдир. Амма инсан ағлы илө парча тохујуб өз үрјан бөдөнинө палтар тикмөк илө вө тө'мират бина едиб өзүнү һаванын дөјишилмөјиндөн мүһафизөт етмөклө өз зөиф бөдөнини һөјвандан јахшы сахлајыр. Инсанын ити диши, дырнагы, бујнузу јохдур. Амма ағлы илө инсан ох, бычаг вө гејри алат гајырыб һөјванатын диш вө дырнағындан өзүнү мүһафизөт едир. Инсанын бөдөни дүз дурмаг сөбөбинө онун үчүн чапығлыг, јө'ни јөјин јүјүрмөк мүмкүн дејил. Амма ат, ешшөк вө гејри һөјванлары тутуб өјрөдиб һан-

да бир жејин жејвана фаиг кәлир. Хуласә, инсан ағлы артыг олмаг сәбәбинә һәр бир жејваната фаиг кәлир. Пәс инсан жејванларын падшаһыдыр. Һәркаһ диггәт илә мүләһизә едәсән ашкар олур ки, инсан нә ки жејваната, тамам дүнјаја маликдир. Ағыл илә һәр бир шејин сәбәбини ахтарыб вә бу төвр илә елмләр бина едиб су илә машынлар, күләк илә дәјирман, су буғу илә атәш әррадәси, кәмиси вә гејрә ишләдиб, һәтта көлдә олан күнүн истиси илә машынлар бина едир. Пәс ағыл вә елм илә инсан тамам дүнјаны тәсәррүф едә билир. Лакин инсан бу шарафәтдән өзүнү узаг едиб. Буна сәбәб будур: кечмишдә бириси аз, бириси чох зәһмәт чәкдијинә, кими тәванә, јә'ни күчлү, кими касыб, јә'ни күчсүз олуб вә бу күчсүзләр күнү-күндән күчлән дүшдүјүнә, күчлүләри дәхи күчлүраг едибләр. Бу сәбәбләрә касыбларын тәванәдән ептијачлары артыб, көзү онун әлиндә галыб. Тәванә авамын авам олмасыны өз нәф'и һесаб едиб, онун әлини, ајағыны, көзүнү, ағыны бағлы сахламаға сә'ј едиб ки, авам ағлыны артырыб малики-дүнјалыг иддиасыны етмәјиб, өзүнү тәванәјә тәәллүг һесаб етсин, онун артыг күчлү олмағына баис олсун вә бу төвр тәванә артыг күчлү вә касыб артыг күчсүз олмағы мәшриг зәминдә чох шидләт елиб ки, оранын бә'зи тәванәси фир'он⁷⁸ кими, аллаһлыг иддиасына дүшүб, касыблары бизим Ирандан кәлән һамбаллар кими јовмијјә чөрәјә мөһтач олуб. Бу төвр илә ағыл саһиб вә дүнјаны тәсәррүф етмәјә гадир олан инсанын чоху дүнјанын маликлијиндән узаг олуб, бә'зи жејванын зиңдәканына һәсрәт чәкә галыб. Һәгигәт инсанын чохунун зиңдәканы бә'зи жејванын зиңдәканындан јахшы дејил. Мәсәлән: мә'лумдур ки, бир жејван бир аһуну шикар едиб өзү жејир вә әкәр бир гејри жејван онун әлиндән о аһуну алмаг истәсә онун илә өлүнчән дава едир. Амма инсан ган тәр төкүб газандығыны авамлыгы чәһәтинчә өз әли илә өзүндән күчлүләрә вериб, онун дәхи артыг тәванә олмағына баис олур вә јенә мә'лумдур ки, жејван һараја истәсә кедир, һәр тәрәфә хаһиш етсә бахыр, һәр нә истәсә еләјир, һачаг кефи истәсә улујур. Амма инсан нә ки, өзү истәдијини едә билмәјир, һәтта жејван улујан кими өз хаһиши илә даныша да билмәјир. Пәс инсанын малики-дүнјалыг ихтијары пәјмал олуб, онун ағлы мәһз тәванәләр үчүн ишләјир. Әлбәттә, тәванә

касыб илә белә рәфтар еләјир ки, онун өзү үчүн јахшы олсун. Амма буну фикир еләмир ки, нечә бир ат јаман сахландыгчан онун нәф'и аз олур, һабелә касыб күчлән дүшдүкчән ондан аз нәф' олур. Пәс тәванә вә касыбларын һәр бири үчүн ләзимдыр ки, инсан елми өјрәниб малики-дүнја олмаға сә'ј етсин вә бизим мәшриг зәминин Европа әһлиндән керя галмағына бир үмдә сәбәб одур ки, тәванә вә касыбларын арасында бу барәдә иттифаг јохдур.⁷⁹

«Әкинчи» гәзети № 15, 21 ијул 1877-чи ил.

13

Јазырлар ки, инкилис вә Русија дәвләтләри һәр ил мәшриг зәминә 24 милјон манатлыг мал апарыб сагырлар. Инкилис вилајәтинин бирчә Бирмингам шәһәриндә бир һәфтәнин мүдләтиндә гајырылыр: дәмир гәләм 14 милјон, дәмир чарпајы 6 мин, түфәнк, тапанча 7 мин, мисмар 100 милјон, ат јәһәри 1000, мис пулу 5 милјон, чешмәк 20 миң, кағыздан шејләр 382 пуд, алмасдан гајрылан шејләр 25 мин манатлыг, дәмирдән, поладдан мәфтил 6 мин верст узунлуғунда, санчаг 620 пуд, өврәтләр үчүн гармаг 310 пуд, дәмирдән бәндләр 41 мин пуд, тәзә күмүшә охшајан мә'дәндән шејләр 2500 пуд, дашдан һасарлар үчүн дајаг 1200, дәмирчи көрүјү 3500, мисдән, бронзадан кичик шејләр 50 мин.

Јазырлар ки, һавада су буғу артыг олдуғчан улдузларын шәфәғи зијадә олур вә бу сәбәбә јағыш јағмағы пиш әз вахт билмәк олур.

Елми-һикмәт сүбут едир ки, јер кирдәдир вә бунун бир дәлили будур ки, бир кәс кәми илә дәрјаји-мүһитә кириб бир тәрәфә, мәсәлән, мәшригә кетсә ахырда јенә о јерә кәлир. Әлбәттә, јер дүз олсајды, белә сәфәрә кедән

неч керн гајытмазды. Бу төвр күреји-эрзин этрафыны доланмаг сәфәри чох чәтин иди ки, 3—4 илә ону анчаг гуртармаг олуру. Јазырлар ки, Фирәнкистанын Париж шәһәриндә бир ичма бина олуб ки, һәр хаһиш едәни апарыб күреји-эрзин этрафыны сәјаһәт еләтсин. һәр кәс бу сәфәри хаһиш етсә кәрәк пиш әз вахт о ичмаа мә'лум еләсин. Сонра ичма онлары жыгыб кәми илә көндәрир. Јазырлар ки, ичмаын әввәлинчи кәмиси бу ил мај ајында Марсел шәһәриндән чыхыб кедиб вә 10—11 ајдан сонра гајыдыб јенә Марселә кәләчәк.

«Әкинчи» гәзети № 16, 4 август 1877-чи ил.

14

Инсан сахлајан һејванат вә әләфијјат нә гәдәр ә'латәр олдугчан онун нәф'и дә артычаг олуру. һејванаты ә'лаләндирмәк интихаб иләдир⁸⁰. Сүдү ја әти, ја күчү вә ја онун бәдәнинин бир һиссәси чох ја аз олан һејванын баласынын да бу хасијјәти олуру. Бу сәбәбә мал сахлајан бу хасијјәтләрин бириси вә ја бир нечәси оланлары интихаб едиб сахлајанда бир нечә архадан сонра һејванын бу хасијјәтини ә'лаләндирир. һәмчинин әләфијјаты да ә'лаләндирмәк олуру вә ону ә'лаләндирмәкдән өтрү дә онун ата вә анасыны интихаб етмәк лазымдыр. Мә'лумдур ки, һәр әләфијјатын чичәји олуру ки, бу чичәкдән тохум вә тохумдан әләфијјат әмәлә кәлир. һәр чичәк бир нечә һиссәдән әмәлә кәлир. Бу һиссәләрин бә'зииси ки, онлардан тохум әмәлә кәлмәјир, лазымсыз һиссәдир вә гејриләри ки, онлардан тохум әмәлә кәлир, лазымлы һиссәдир. Чичәјин лазым олмајан һиссәләри о һиссәләрдир ки, онлар олмағына көрә авам она чичәк дејир. Онун көј вә ја рәнкбәрәнк олан јарпаглары ки, биз ијләјирик, лазым олмајан һиссәләрдир. Онун лазым олан һиссәләри кичик, рәнк вә ијсиз олдугуна авам ону чичәк һесаб етмир. Вәвүчүди ки, тохум бу һиссәләрдән әмәлә кәлир. Чичәјин рәнкбәрәнк олан јарпагларынын дибиндән ширин су чыхыр ки, чүчүләр (ары) бу сују апармаға бал гајырмагдан өтрү кәләндә онун лазымлы һиссәси чүчүнүн ганадына јапышыб кедиб гејри чичәјин үстә дүшүр вә бу сәбәбә

әләфијјат кәләчәкдә дәхи ләјүнбәләјүн олуру. Чичәјин лазымлы һиссәси ки, онун ичиндә олуру, ики гисмлир. Бириси бир нечә гисм сап кими назик шејдир ки, онларын башында јумруча шеј олуру. Бу јумручанын ичиндә сары тоз әмәлә кәлир.

Бу һиссә ә'заји-тәнасүли-зүкурудир⁸¹. Вә бириси чичәјин ортасында бирчә сапдыр ки, онун башы јасты вә диби јумрудур вә бу јумрунун ичиндә кичик кирдә шејләр вар. Бу һиссә ә'заји-тәнасүли-үнасдыр.⁸² Тохум әмәлә кәлмәкдән өтрү ә'заји-тәнасүли-зүкурун сары ә'заји-тәнасүли-үнасын башында олан јастынын үстә дүшүб, онун сапынын ичилә кедиб онун јумру һиссәсинин ичиндә олан кичик кирдә шејләрә гарышсын ки, онлар бир-биринә гарышандан сонра о кичик јумру шејдән тохум әмәлә кәлир. Зикр олан ә'заји-тәнасүли-зүкурур вә үнас икиси дә һәр бир чичәкдә олмајыр. Мәсәлә: пејгәмбәр буғдасынын (гарғыдалы) ики гисм чичәји олуру ки, онун бирисиндә ә'заји-тәнаслү-зүкурур вә бирисиндә ә'заји-тәнасүли үнас олуру, вә бу чичәкләрин икиси дә бир отун үстә олуру. Амма сөјүд ағачынын да ики гисм чичәји олуру. Лакин онларын һәр бири гејри ағач үстә олуру. Инди тохум нечә әмәлә кәлмәјини биләндән сонра әләфијјаты интихаб илә ә'лаләндирмәкдән данышаг. Нечә ки, ат илә инәкдән бала төрәмәз, амма ат илә ешшәкдән бала төрәјир, һабелә, бир-биринә охшамајан әләфијјатын зикр олан ә'заларыны гарышдырмагдан тохум әмәлә кәлмәз. Кәрәк ат ешшәјә охшајан кими, әләфијјат бир-биринә охшасын. Мәсәлән, чүрбәчүр олан үзүм ағачларыны, ја галын гарпызлары, ја тәнбәкиләри бир-бирилә гарышдырмаг олуру. Јә'ни ағ гарпыз илә ала гарпызы, ја шираз тәнбәкиси илә түтүн тәнбәкисини гарышдырмаг олуру. Вә бундан өтрү кәрәк ә'заји-тәнасүли-зүкурур дәриб онун сары тозуну ә'заји-тәнасүли-үнасын үстә салмаг. Белә гарышдырмагдан әмәлә кәлән тохумдан чыхан отун мејвәси чох олуру. Онун көкү, будаглары, јарпаглары бөјүк вә ағыр олуру вә бу һиссәләр һәр ики отун (ана вә ата) һиссәләринә охшајыр. Онларын чичәкләринин рәнки һәр ики отун чичәкләринин рәнкинә охшајыр. Мәсәлән: онлар ағ вә гырмызы оlanda ја ала вә ја ағ үстә гырмызы сәпмә олуру. Чүнки бир бағда, бостанда, һәтта бир кәнддә бир нечә гисм бир-биринә охшајан әләфијјат әкиләндә онла-

рын э'заји-тэнасүли-зүкурунун тозуну чүчү вэ ја күлөк
апарыб гејрилэринин э'заји-тэнасүли-үнасына гарышды-
рыр. Она бинаэн э'лалэнмиш мадјанлары јаман ајғырдан
сахлајан кими, бир э'лалэнмиш оту гејри отлара гарыш-
магдан сахламаг кэрэк вэ бундан өтрү ону узагда әкмәк
вэ ја чичәји ачыланда онун үстүнү өртмәк кэрәк.

«Әкинчи» гәзети № 20, 29 сентјабр 1877-чи ил.

ӘКИН ВӘ ЗИРАӘТ ХӘБӘРЛӘРИ⁸⁹

МАЛ СҮДҮНДЭН ЈАҒ ҒАЈЫРМАГДАН ДАНЫШАЧАҒ

Әкәрчи, бизим Ғафғазда ғарамал чох сахланыр, амма онлардан ғејри вилајәтләрдеки кими мәнфәәт олмур. Она бинаән ки, биз маллары сахламағы, јә'ни онлар үчүн төвләләр тә'мир етмәји вә төвләләрде онлара әләф вермәји билмирик. Бу сәбәбләрә бизим малларымыз корлуг чәкиб зәиф олулар. Она бинаән мала нахошлуг дүшән заман јахшы сахланмыш малдан јүзү тәләф олур исә, бизим зәиф малдан артычағ тәләф олур вә бир дә бизим малдан аз мәнфәәтимиз олмағына сәбәб одур ки, бизләр јахшы мал, јә'ни чох сүдлү мал сахламаға сә'ј етмирик. Аз сүдлү малын зәһмәтини чәкиб аз мәнфәәт тапырығ. Мәзкур сәбәбләрден савај бизим малдан аз мәнфәәт олмағынын ғејри сәбәбләри дә вар. Онларын үмдәсинин бириси биз сүддән јағ ғајырмағы билмәмәјимиздир. Чүнки мал сахламагдан үмдә мәтләб о малын јағыдыр вә јағ чох вә јахшы олдуғчан мәнфәәт дә артығ олур, она бинаән ғејри вилајәтләрде сүддән јағ ғајырмагдан бурада көфтику едәчәјик. Сүддән үч ғисм илә јағ ғајырмағ олур. Бә'зи кәсләр сүдү сәриб, ондан ғајмағ јығыб бу ғајмагдан јағ чалхалајырлар. Бә'зи кәсләр бишмәмиш јағы чиж сүддән чалхалајырлар. Амма бә'зи кәсләр сүддән ғагығ ғајырыб, ғагығдан јағ ғајырылар. Әввәлинчи: ғајмагдан јағ ғајырмағ, сүддән ғајмағ јығымағ үчүн кәрәк сүдү сәрәсэн. Белә сүд сәрилән ғаблар вә сүд сахланан јерләр, һәтта о јерин һавасы кәрәк чох тәмиз олсун.

Әкәр сүд сәрилән ғаблар тәмиз олса, амма онлар сәрилән јер, јә'ни отағ чох исти, сојуг ја јаман ијли олса о вахтда ја сүддән ғајмағ тамам јығылыб һасил олмаз, Јаинки сүд туршујуб тәләф олар. Хүләсә, сүд чох иј чә-

сы габыны да ағач габы кими тәмиз етмәк чәтиндир. Сахсынын да ағачын дешији кими дешикләри олур. Дешикләр шир тутмаса онлара сүд долуб туршујуб тәзә төкүлән сүдү хараб едир. Сүд сәрилән габлар кәрәк јасты вә енли олсунлар. Мәсәлән, бизим табаг вә тәкиә кими олсунлар. Нә гәдәр бу габлар дәрин олса вә онларын ағзы дар олса о гәдәр белә габда сәрилән сүддән аз гајмаг һасил олур. Хүласә, сүд сәрилән габ кәрәк дајаз вә ағзы кен олсун. Вә бу габлары һәр дәфә исти су илә вә күл илә кәрәк тәмиз едәсән. Јохса онун ичиндә галан сүд туршујуб тәзә сәрилән сүдә дәјиб ону да туршудар. Имтаһан илә билибләр ки, отагда он дәрәчә, јә'ни он градус исти олса, јә'ни гышда бизләр сакин олдуғумуз отагларын истилији олса о вахтда ијирми вә ијирми дөрд саат сүд зикр олан габларда сахланса о сүдүн тамам гајмағы үзүнә јығылыр. Әкәрчи сүдү белә отагда гырх сәккиз саат да сахламаг олур вә сүдү артыг сахладыгчан гајмағын да гәдәри артыр. Амма сүд чох заман сәрилмиш галса чүрүјуб билмәррә тәләф ола биләр. Јахшыдыр ки, ону ијирми дөрд саатдан зијадә сахламајасан вә бир дә имтаһан илә билибләр ки, әввәл заман сүдүн үзүнә чыхан гајмаг чох дадлы вә хош ијли олур. Амма ахырда јығылан гајмаг елә дадлы олмаз. Бу сәбәбә бөјүк шәһәрләрин јавуглуғунда сәрилмиш сүдүн үзүнә чыхан гајмағы јығыб бу әввәл јығылмыш гајмагдан чох ә'ла јағ чалхајыб зијадә гијмәтә сатырлар. Сонра 12 саат кечәндә јенә тәзәдән гајмағы јығыб бу сонра јығылмыш гајмагдан алчаг'јағ гајырырлар. Бә'зи кәсләр гајмағы сүдүн үзүндә о гәдәр сахлајырлар ки, гајмаг туршујур. Сонра бу турш гајмагдан јағ чалхајырлар. Амма белә турш гајмағын јағы елә ләззәтли олмаз вә аз олар. Белә гајмағы туршујунчан сүдүн үзүндә сахлајан кәс елә билир ки, гајмағы чох сахладыгча онун гәдәри дә чох олур. Амма һеч фикир еләмир ки, бу сәбәбә онун јағы аз вә ләззәтсиз олдуғуна ондан мәнфәәт дә аз олур. Бу сәбәбләрә бинаән гајмағы сүдүн үзүндә бир күн бир кечәдән, јә'ни 24 саатдан зијадә сахламаг мәсләһәт дедил. Әкәр ки, бир күн бир кечәдән сонра гајмағы јығанда онун бир һиссәси сүдүн ичиндә галыр, амма бу үзсүз сүд туршумамыш олдуғуна ондан пендир гајырмаг олар. Бундан савај ону данаја, бузова вә гејрәјә вермәк олар. Амма гајмаг туршујунчан сүдүн үзүндә галса белә үзсүз

сүд турш олдуғуна, ондан шордан савај гејри шеј гајырмаг олмаз вә шор тез хараб олан шејдир ки, ону јавуглугда бөјүк шәһәр олмаса кәрәк чөлә атасан. Бу сәбәбләрден сулу гајмаг сүдүн үзүндә чох галанда сүд сәрилән габлар вә отағын һавасы туршудуғуна о габлар тәзә сүд төкән кими гајмаг әмәлә кәлмәмишдән о тәзә сүд турш јердә олдуғуна чүрүјүр вә онун гајмағы аз олур. Хүласә, гајмағы тез јырмаг мәсләһәтдир. Әкәр сүд сәрилән отағын истиси 10 дәрәчәдән зијадә ола, о вахтда кәрәк гајмағы чох тез јығасан. Јәни бир күн бир кечә сахламајасан. Амма отағын истиси 10 дәрәчәдән аз олса, гајмағы бир күн бир кечәдән артыг сүдүн үзүндә кәрәк сахлајасан. Хүласә, сүд вә гајмаг туршумамыш гајмаг кәрәк јығылсын. Нә гәдәр гајмағын гәдәри аз олду, о гәдәр онун јағы әла олур.

Голиштејнија⁸⁴ адлы вилајәтдә гајмаг сәрмәк үчүн бир ев тәмир едирләр ки, онун јајда сүд сәрилән отағы евин шимал тәрәфиндә олур. Бу отағы таг едиб онун ичин бишмиш кәрпич илә дөшүјүб диварларыны суваглајырлар. Бу отағын һавасынын истилији кәрәк 10 ја 12 дәрәчәдән зијадә олмасын. Елә ки, чох исти олду, отағын ақушқаларын ачырлар ки, шимал тәрәфин сојуг һавасы отаға дахил олуб ораны сојутсун. Ақушқаларын әләкдән пәрдәси вар ки, ақушқалар ачыланда отаға милчәк ја гејри чүчүләр кирмәсин. Јајда чох исти олса отагда буз сахлајырлар ки, оранын һавасын сојуг етсин. Мәзкур евин гышда сүд сәрмәк үчүн бир отағы вар ки, ақушқалары гиблә⁸⁵ тәрәфәдир. Ақушқалардан күн дүшмәк илә ора гызыр. Әкәр чох сојуг олса отағын печләрини галајыб ону гыздырлар. Сүд сағыландан сонра ону әләкдән сүзүб тамизләјиб палыд ағачындан гајрылмыш габларда сәрирләр. Бу габлар бизим тәкнәјә охшар. Онларын ағзынын кеңлији бир аршын вә дәринлији бир чәрәк олур. Белә габлара јајда сүдү бир киреһдән аз, јәни ики бармаг дәринликдә, пајызда вә јазда бир киреһ јарым вә гышда ики киреһ дәринликдә сәрирләр. Гышда, пајызда габлары отағын ичиндә јан-јана дүзүрләр. Амма јајда онлары диварларда мәртәбә-мәртәбә гајырылмыш рәфләр үстә дүзүрләр ки, ақушқалар ачылан заман күләк онларын һамысына дәсин.

Зикр олан гајда илә сүдү сәриб 24 саатдан тутмуш 36 саатан сахлајыб сонра онун гајмағыны јығырлар.

Чүнки сүд чох заман сәрилмиш галанда гајмаг туршур. Амма тез јығыланда онун гәдәри аз олур. Она бинаән Голиштејнијада гајмағы бычаг илә галхызыб сүдә бахырлар. Әкәр сүд дуру олду, онун рәнки көј олду, гајмағы тез јығырлар. Чүнки јағыш јаған вә илдырым шахы-јан вахтда сүд тез туршујур. Она бинаән бу вахтда сәрһесаб олмаг кәрәк ки, сүд туршујуб хараб олмасын. Гајмағы ағач гашығы илә јығырлар. Гашығын ағзы кен вә дајаз олур. Јығылмыш гајмағы бир аз сахлајыб јетишидриб сонра ондан јағ чалхајырлар. Она бинаән ки, јетишмиш гајмагдан јағ тез һасил олур. Ону јетишидрән заман сәрһесаб олмаг кәрәк ки, туршумасын, туршуса јағ аз олур. Гајмағын јетишмәјини белә билмәк олур: бир кичик тахтаны онун ичинә салыб чыхарырлар. Әкәр јетишмиш исә тахтадан аз дамчылајыр. Она бинаән ки, о јетишәндә гәлиزلәшир вә бир дә онун јетишмәјин ладмаг илә билмәк олур. О, јетишәндә тәми бир аз туршланыр.

Белә јетишмиш гајмағы нәһрәјә төкүб чалхалајырлар. Голиштејнијада нәһрә әвәзинә чәлләк ишләдирләр. Онун бөјүклүјү гајмағын гәдәри иләдир. Гајмаг чох олса чәлләк кәрәк бөјүк олсун. Чәлләјин ичинә бир әррадә оху кими ох кәчирдибләр. Охун ортасында ки, чәлләјин ичиндә олсун, әррадә топу кими топ вар. Бу топа тахтадан чархлар мөһкәм едибләр. О, фырлананда чархлар да фырланыр. Чәлләјин бөјрүндән ағзыны ачыб онун ичинә гајмағы төкүб јенә бәркидирләр. Чәлләјин охуна дәстә мөһкәм едиб о дәстәни әл илә ја ат илә фырландыран заман охун чархлары гајмағын ичиндә доланыб ону чалхалајыр. Гајмағы чәлләјә төкәндән ирәли ону бир габа төкүб су ичинә салырлар ки, онун истиси дәјишилсин. Гышда исти вә јајда сојуг суја салырлар. Әкәр јајда сојуг су олмаса, гајмағын ичинә буз салырлар. Хүласә, бу гајда илә гајмағы су ичиндә о гәдәр сахламаг кәрәк ки, гышда онун истилији 15 дәрәчә вә јајда 10 дәрәчә олсун. Амма чәлләјин ичинә исти ја сујуг су төкмәк олмаз. Она бинаән ки, гајмаг дуруландыгчан кеч чалхаланыр. Чәлләкдән јағы чыхарыб сыхыб билмәррә сүддән аралајырлар, сонра ону дузлајырлар. Кәрәк дуз нарын, гуру вә тәмиз олсун вә һәр бир кирвәнкә јаға бир мисгал јарым дуз сәпиб зирзәмидә сахлајырлар. Јағ сыхылдыгчан кеч хараб олур. Белә јағы бизим шит кәрә кими ишләдирләр. Белә јағ зи-

јаде лэззэтли олур. Амма јујулмадыгына 3—4 күнө хараб олур. Сатмаг үчүн јағы сојуг су илэ јујуб, бөрк дузлујуб, палыд ағачыннан гајрылмыш чанаглара долдуруб, гејри јерлэрэ сатылмаға көндөрирлэр. Белэ сахланан јағ чох галыр. Голиштејнијада сүд сәрилмэк үчүн тәмир олан евин јанында кәрэк мәтбөх олсун, су гыздырыб габлары јумаға зирзәми олсун. Јағ, пендир сахламаға вә буз илэ гајмағы сојутмаға бузхана олсун.

Мәзкур Голиштејнија гајдасыјла сүд сәрмәк үчүн тәмир олунан имарәтин хәрчи чох олдуғуна Госсандир адлы кәс сүдү бир отагда сәрир ки, чох гуру вә тәмиздир. Ичи тахта илэ дөшәнибдир вә акушкалары шимал тәрәфәдир. Бу отагда гышда бухары галајыр вә јајда онун акушкаларын ачыб сәрин едир. Әкәр ки, белэ акушкалары ачмаг илэ отағы чох сојутмаг олмаз, амма отаг тәмиз сахландыгына, сүд габлары дајаз вә енли олдуғуна вә сүдү аз вахт сәрили сахламаға бинаән орада сүд туршумур. Оранын һавасыны тәмиз сахламагдан өтрү сүддән савај орада бир шеј, мәсәлән шор, ја пендир сахламыр. Һәтта бир дамчы сүд јерә дүшәндә о јери исти су илэ тәмиз едир. Хүләсә, отағын һавасыны тәмиз сахлајыр ки, бу тәмиз һава сәрилмиш сүдә дәјәндә ону туршутмасын. Сүд сәрилән габлар ағ дәмирдән гајрылыб, онларын ичинә сүдү бир бармаг дәринликдә төкүб ијирми ја ијирми ики саат сәрили сахлајандан сонра габларын алтыннан пучларыны ачыб, сүдү сүзүб, гајмағы јығыб, јетишдириб ондан зикр олан Голиштејнија гајдасы илэ јағ чалхајыр. Мәзкур гајдалардан савај сојуг тәрәпләрдә Шыварс гајдасы ишләнир. Бөјүк чәлләкләри сојуг су илэ долдуруб онларын ичинә аршын јарым дәринликдә сүд габыны сүд илэ долдуруб салырлар ки, онун ағзы судан чөлә олсун. Чәлләјин сујуна пејдәрпеј буз салмаг илэ сојуг су сахлајыб он ики, ја отуз алты саатдан сонра гајмағы јығыб, јетишдириб ондан зикр олан гајда илэ јағ чалхајырлар. Чүнки мәзкур гајдалар илэ сүдү сәриб ондан гајмаг јығыб јағ чалхамағын хәрчи вә зәһмәти чохдур вә ондан масәва илдырым шахыјанда, ја габлар тәмиз јујулмајанда сүд туршујуб билмәррә хараб олур. Она бинаән Авропа әһли бу һалда гајмаг јығмагдан өтрү машин ишләдир. О машиннын гијмәти алтмыш манатдыр: Бу машин әррадә чархы кими кирдәдир вә о, чарх кими өз охунун чеврәсинә фырланыр. Онун ичинә сүдү

төкүб чархы бөрк фырландырырлар ки, бир дәгигәдә дөрд јүз дәфә фырлансын. Бу заман јарым саат мүддәтиндә сүдүн гајмағы тамам јығылып.

Санијән, чиј, јәни бишмәмиш сүддән јағ гајырмаг. Јағы чиј сүддән белә чалхајырлар: тәзә сағылмыш сүдү 10 ја 12 саат сахлајыб сојудуб сонра нәһрәјә төкүб чалхајырлар. Доғрудур, белә чиј сүдүн гәдәри зијадә олдуғуна ондан јағ чалхамағын зәһмәти дә артыгдыр. Она бинаән сағмал мал 30-дан зијадә олса, ја кәрәк о гәдәр сүддән машин илэ јағ чалхајасан, ја ону сәриб онун гајмағыннан јағ чалхајасан. Амма мал 30-дан аз олса чиј сүддән јағ чалхамаг мәсләһәтдир. О сәбәбә ки, әввәла, чиј сүддә јағ чох олур. Мәсәлән, бир габ чиј сүддән 11 кирвәнкә јағ чыхса, о сүдүн гајмағыннан анчаг он кирвәнкә јарым јағ чыхар. Санијән, сүд отағыны исти ја сојуг етмәк ләзым дәјил. Она бинаән ки, сүд орада аз сахландыгына сүдүн туршумагдан бакы јохдур. Салисән, илдырым шахымагдан сүд хараб олмаз. Амма гајмаг үчүн сәрилән сүд хараб олур. Рабиән, пиш әз вахт гајмаг һазыр олдуғуну билмәк олмаз. Амма сүддән нечә саатдан сонра јағ чалханмағын пиш әз вахт билмәк олур. Хамисән, аз мал сахлајан кәс үчүн гајмағын гәдәри аз олдуғуна һәр күндә јағ чалхамаг мүшкүлдүр. Амма сүддән һәр күндә тәзә јағ чалхамаг олур. Садисән, чиј сүддән јағ чалхајанда јағы јығылмыш сүд ајран кими турш олмадыгына ондан пендир вә гејри шејләр гајырмаг олур.

Салисән, гатыгдан јағ гајырмаг. Бизим Гафгазда һәр кәс гатыгдан јағ чалхамағы билир. Она бинаән онун гајдасыны бурда бәјан етмәји ләзым билмәјиб онун зәрәрин бәјан едирик. Әввәла, бизим нәһрәләри тәмиз етмәк мүшкүлдүр. Санијән, биз сүдү сүзмәдијимизә онун габ вә гашығыны тәмиз сахламадығымыза онун јағы да натәмиз олур. Бу сәбәбләрә бизим јағын рәнки вә дады јаман олдуғуна о тез хараб олур. Салисән, бизим јағ аз олур. Мәсәлән: бир габ сүддән Голиштејнија гајдасы илэ дөрд кирвәнкә јағ чыхса бизим гајда илэ ондан анчаг үч кирвәнкә јағ чыхыр. Јәни бизим јағын дөрддән бир һиссәси сүд гатыға дәнмәк сәбәби илэ тәләф олур. Рабиән, ајранымыз турш олдуғуна ондан шордан савај бир шеј гајырмаг олмур вә һеч бир әһәмијјәти јохдур.

Зикр олан јағ гајырмаг гајдаларына бахыб бәјан еләдик ки, бизим Гафгазда ишләнән гајдада нә сәбәбләр илэ

онларын һамысындан җамандыр. Инди көрөк о гајдаларын һансыны Гафгазда ишлэтмөк җахшыдыр. Дағлар башында, сојуг булаглар конарында сакин олан кәсләрә мәсләһәтдир сағмал малы чох олса Шыварс гајдасыны ишләтсинләр, вә әкәр буз тапылмаса чәлләјин ичинә сојуг булаг сују төксүнләр. Чүнки булағын сују чәлләјин ичиндә дајаныб дуранда истиләниб сүдү туршудур, о сәбәбә җахшыдыр ки, чәлләјин алтында бир дешик гајырасан ки, булағын сују јухарыдан кириб ашағыдан чыхмагла чәлләјин ичиндә дајанмајыб ахмаға бинаән гызмасын. Аран јерләриндә мал-гарасы чох вә тәванасы артыг олан кәсләрә Голиштејнија гајдасыны ишләтсә мәсләһәтдир, бу гајданын үмдә хәрчи имарәтә олур. Ону көрөк ики мәртәбә көрпичдән ја дашдан тәмир едәсәч. Оун ашағы мәртәбәси бизим газмалар кими јер алтындан, акушкалары шимал тәрәфә вә отағлары тағ олур. Үст мәртәбә јерин үзүндә вә акушкалары гиблә тәрәфдә олур. Оун алт мәртәбәсиндә јајда вә үст мәртәбәсиндә гышда мәзкур гајда илә сүд сәрилир. Ја аранда мал-гарасы чох олан кәсә мәсләһәтдир ки, јағы чий сүддән машын илә чалхасын. Аранда ја дағда сағмал малы аз олан кәсләрә мәсләһәтдир: јағы чий сүддән ја Госсандир гајдасы илә чалхасынлар. Госсандир гајдасынын үмдә хәрчи сүд сәрилән габлара олур. О габлар бизим мәчмеји кими јасты вә ендидирләр. Хүләсә, бизләрә вачибдир зикр олан гајдаларын бириси илә јағ чалхајаг. Јохса сүдүмүзү гатыға дөндөрмәјә бинаән јағымзын дөрддә бир һиссәсин тәләф едиб өзүмүзә артыг зәрәр едирик.

«Әкинчи» гәзети № 1, 2, 3, 4, 1875-чи ил.

2

ӘКИН ЈЕРИНДӘН ДАНЫШЫР

Әкин јери ики гисм шејдән әмәлә кәлиб: бириси чансыз шејдән, јә'ни чәмадатдан вә бириси чанлы шејдән, јә'ни һејванат вә нәбататдан мөхлут олан шејләрдән әмәлә кәлиб. Чәмадатдан әмәлә кәлән шејләр белә әмәлә кәлиб: дашлар, су вә күләк дөјмәјә бинаән әзилиб хырдаланырлар. Бу хырда вә нарын шејләри јағыш сују ја

гејри су ахан заман апарыб алчаг вә дүз јерләрдә онлардан торпаг әмәлә кәлир. Пәс биз торпаг дејимиз шеј әкин јеринин чәмадатдан әмәлә кәлән һиссәсидир. Әкин јеринин һејванат вә нәбататдан әмәлә кәлән һиссәси отларын, хәзәлләрин вә һејванларын тәзәји вә бәдәнләринин чүрүјүб мөхлут олмагылыгы илә әмәлә кәлиб. Әкин јериндә олан чәмадат бир нечә гисмдир. Онларын үчү ки, бириси гум, бириси кил вә бириси әһәнкдир, һәр бир әкин јериндә вар. Бу үч шејә әкин јеринин бинасы демәк олар. Онлардан һансынын гәдәри зијадә олса онун ады илә әкин јери адланыр. Мәсәлән: гуму зијадә олан јерә гумлу јер дејирләр вә бир дә әкин јеринин хасијјәти о шејләр иләдир. Гуму зијадә олан јер исти олур, јә'ни белә јерә басдырылан тохум тез көјәрир, јағышдан сонра тез гурујур. Белә јерә шеһ, јә'ни шәбнам аз дүшүр. Килли јер сојуг олур. Јә'ни белә јерә басдырылан тохум кәч көјәрир. Јағышын сујуну белә јер чанына чох чәкир вә кәч гурујур. Белә јерә шәбнам зијадә дүшүр. Әһәнкли јер гумлу јер кими исти олур. Амма килли јер кими су сахлајан олур. Зикр олан шејләрдән савај һәр бир әкин јериндә көрөк гејри дашлардан әмәлә кәлән шејләр олсун. Мәсәлән: гаргадузу, хөрәкдә ишләтдијимиз дуз, күкүрдшора, дәмбир пасы; бу дузлар отлара хөрәкдирләр. О дузлар суда әријәндән сонра онлары отлар соруб зиндәканлыг едирләр, вә әкәр онлар әкин јериндә олмаса орда отлар үчүн зиндәканлыг олмаз. Әкин јеринин чанлы шејләрдән әмәлә кәлән һиссәси ики гисмдир. Бириси, һава гисми шеј вә бириси бәрк шејдир. Мәсәлән, бир оту јандыран заман онун бир һиссәси күл вә бир һиссәси түстү олур вә бу шејләрин һәр бир гисми отлара хөрәкдирләр. Ондан масәва бу шејләр зикр олан дузларын бә'зинә дәјәндә онлары әридир. Јохса онлар өзләри су дәјмәкдән әримәзләр. Хүләсә, чәмадатдан әмәлә кәлән дузлар вә чанлы шејләрдән әмәлә кәлән шејләр көрөк һәр бир әкин јериндә олсунлар ки, отлар орада зиндәканлыг едә билсинләр вә әкәр дузлар вә чанлы шејләрдән әмәлә кәлән шејләр аз ја чох олса јенә олмаз. Көрөк онларын һәр бирисинин гәдәри лазым олдугча олсун. Бир јердә бир нечә ил далбадал әкин әкиләндә зикр олан отлара хөрәк олан шејләрин гәдәри азалдығына әкин дә илбәил аз бәһрә верир. Она бинаән белә јерә јенә мәзкур шејләри гарышдырмаг көрөк ки, әкин ирәлики кими бәһрә версин. Вә бир дә

Һәр һејван бир гисм хәрәк җемәјән кими, һәр әкинин дә өз хәрәји вар. Мәсәлән: бир җердә күнчүт бир нечә ил далбадал әкилсә, о јерин күнчүтә лазым олан хәрәји азалдығына орада күнчүт аз бәһрә кәтирир. Она бинаән о җердә ја кәрәк гејри әкин әкәсэн, ја күнчүтә лазым олан шејләри о җерә гарышдырыб сонра күнчүт әкәсэн, күнчүт јенә јахшы бәһрә версин.

«Әкинчи» гәзетн № 5, 20 сентјабр 1875-чи ил.

3

Һәр әкинчијә вачибдир ки, өз јеринин хасијјәтин билсин. Ону ашағыда зикр олан имтаһан илә билмәк олур. Әкин јеринин шухм олунан јерләринин бир нечә тәрәфиндән 5 ја 6 овуч торпаг көтүрүб ону хәлбирдән кечириб, тәмизләјиб ев ичиндә бир аз сәриб, сонра ондан 200 мисгал чәкиб, онун 100 мисгалыны бир габда сахлајыб, о бири 100 мисгалыны бир габа сәриб, күнә гојуб о гәдәр тәрпәтсин ки, билмәррә гурусун. О вахтда о гурумуш торпағы чәкиб билмәк олур ки, торпагда нә гәдәр су вармыш. Туталым, о гурујандан сонра онун 88 мисгал ағырлығы вар. Пәс онун 100 мисгалында 12 мисгал су вармыш. Сонра гурумуш торпағы бир сахсы габа төкүб очаг үстә о гәдәр говурсун ки, онда олан јанар шејләр тамам јаныб тәләф олсун. О вахтда, туталым, 88 мисгалдан 80 мисгал галыб. Пәс торпағын 100 мисгалында 8 мисгал јанар шејләр, јәни чүрүмүш от вармыш. Пәс мәлум олур ки, о јерин 100-дән 12 һиссәси су вә 8 һиссәси чүрүмүш от имиш. Инди о бири габда сахланан 100 мисгал торпағын үстә су төкүб, ону гарышдыранда су буланлыг олачагдыр. Ону бирики дәгигә тәрпәтмәјиб, сонра буланлыг сују сүзүб, јенә тәзә су төкүб гарышдырыб сахлајыб сүзмәк кәрәк. Хүләсә, о гәдәр онун үстә су төкүб гарышдырыб сүзмәк лазымдыр ки, тәзә су гарышдырмагдан буланлыг олмасын. О вахтда торпағын кили лилә дөнүб су илә сүзүлүр вә габда анчаг гум галыр. О гуму гурудуб, чәкиб ағырлығыны билмәк олур. Туталым онун 30 мисгал ағырлығы вар. Пәс әкин јериндә 100-дә 12 су, 8 чүрүмүш от, 30 гум вә 50 мисгал кил вармыш. Инди гум дедијимиз 30 мисгалын үстә түнд сиркә ја күкүрд чөвһәри

төкүб гарышдыранда онун ичиндә олан әһәнк гајнајыб туршуја гарышыр. Сонра ону бир нечә дәфә тәмиз су илә јахалајыб, гурудуб чәкиб әһәнкин гәдәрин билмәк олур. Туталым инди торпағын ағырлығы 25 мисгалдыр. Пәс онда 5 мисгал әһәнк вармыш ки, туршуја гарышыб јахаламагдан рәдд олуб. Бу имтаһандан билдик ки, зикр олан јерин 100 мисгалында 12 су, 8 чүрүмүш от, 50 кил, 5 әһәнк вә 25 мисгал гум вармыш вә һәмчинин бу минвал илә һәр бир әкин јеринин һиссәләрин билмәк олур вә әкин јеринин хасијјәти онун һиссәләриладир.

«Әкинчи» гәзетн № 6, 5 октјабр 1875-чи ил.

4

Бизим вилајәтимиздә чох әләфијјат вар ки, онлары атларымыза вә ешшәкләримизә једиртмәкләи савај онларын бир гејри нәфи олмағын билмирик. Амма о әләфијјатлардан гејри јерләрдә артыг мәнфәәтбәрдар олурлар. Мәсәлән: бизим Гафгазын исти тәрәфләриндә өзбашына әмәлә кәлән кәвәр отунун гөнчәләрин вә жемишләрин туршуја гојмаглыг илә Фирәнкистанда вә Италијада артыг дөвләт газанырлар. Онларын туршуја гојулмуш кәвәринин кирвәнкәси бизим Бадкүбә шәһәриндә алты аббасыја сатылыр. Әлбәттә, биз дә онлар кими кәвәри туршуја гојмағы билсәјдик нә ки, бизим шәһәрләрдә гејри јерләрин кәвәри сатылмаз иди, һәтта ону апарыб гејри јерләрдә сатыб артыг мәнфәәтбәрдар ола биләрдик. Кәвәри ики чүрә әкмәк олур: ја онун тохумларыны бир шухм олунмуш јерә сәпиб көјәрәндән сонра чыхарыб шитил етмәклик илә, ја онун будагларыны әкмәклик илә. Амма тохумдан әмәлә кәлән кәвәр оту ики илдән сонра күлү чыхдығына Фирәнкистанда онун будагларыны әкирләр. Она бинаән ки, будаглар кәлән ил күл ачыр. Кәвәрин будаглары гарпыз тағынын будаглары кими јер үзүнә јатыр, ону бычаг илә јарыб о јарыг јери торпаглајандан сонра орадан тәзә көкләр әмәлә кәлир. О вахтда о будаглары өз көкләри илә белә кәсиб бир габда отагда сахланан күлләр кими әкиб сонра шитил едирләр. Будаглардан ја тохумлардан әмәлә кәлән кәвәр отларыны белә шитил едирләр: бир дашлыг ја гуру јери ки,

орада гејри экин эмэлэ кэлмәјир, шухм едиб чызыглар чәкирләр ки, онларын бир-бириндән арасы ики аршыначан олсун вә һәр чызыгда онлары елә шитил едирләр ки, онларын бир-бириндән арасы ики аршын олсун. Белә шитил едәндән сонра онларын артыг зәһмәти јохдур. Һәтта онлары суламаг да лазым дејил. Амма кәвәр әкилән јер гышда чох сојуг олан јер исә, пајызын ахырында кәвәрин будагларынын учуну кәсиб бир чәрәк тулунда көкләрин үстә сахлајыб онун үстүн торпаг ја пејин илә басдырмаг илә онлары сојугдан мұһафизәт етмәк олур. Сонра јазда онларын үстүн ачыб јенә будагларын башыны бир аз кәсәндә онлар тәзәдән гол атыб күл ачырлар. Кәвәр јајын әввәлиндән пајызын ахырыначан күл ачыр. Фирәнкистанда онун гөнчәләрини белә дәриб туршуја гојурлар: һәр сабаһ ја үч-дөрд вә ја он күндә бир отларын арасыны кәзиб онларын гөнчәләрин ки, нохуддан ири олмасын, дәриб бир чәлләјә долдуруб үстә сиркә төкүрләр вә сиркәни артыг түнд етмәкдән өтрү вә кәвәр ләззәтли олмагдан өтрү онун ичина дуз, исти-от вә гејри шејләр төкүрләр. Чәлләјин ағзына тахта гојуб үстә даш гојурлар ки, гөнчәләр сиркәнин үзүнә чыгыб, јаныб тәләф олмасын. Онлар јетишәндән сонра онлары сиркә илә белә шүшәләрә долдуруб ағызларыны лак илә печатлајыб сатырлар. Һәмчинин, кәвәрин јемишләрини бу гајда илә туршуја гојурлар. Белә сахланан кәвәр бир нечә ил хараб олмаз. Бизим Гафгазда эмәлә кәлән кәвәри зикр олан гајда илә туршуја гојанда онун тәми ачы олур. Она бинаән ону туршуја гојандан ирәли онун ачылығыны алмаг кәрәк. Бизләр онун үстә сојуг су төкүб күнә гојмаглыг илә онун ачылығыны алырыг вә белә суда чох сахланмагдан кәвәр хараб олур. Она бинаән лазымдыр имтаһан олунсун ки, ону исти суја салмаглыг илә, ја гајнатмаг илә ачылығыны алмаг олур ки, аз вахтда онун ачылығыны алыб зикр олан гајда илә туршуја гојмаг олсун вә әкәр бу төвр илә онун ачылығыны алмаг мәгдур олмаса, јахшыдыр ки, Фирәнкистан кәвәринин тохумларыны кәтирдиб әкәсэн.

«Әкинчи» гәзети № 7, 20 октјабр 1875-чи ил.

Әкин јери бир нечә гисм олур. Гумлу јерин гуму чох вә гејри һиссәләри аз олса она јанар ја гуру гумстан дејирләр. Белә јер исти тәрәфдә олса, ја онун кили вә чүрүмүш оту чох аз олса орада әкин олмаз. Амма онун јүз һиссәсиядә 10 һиссә гејри шејләр олса о вахтда әкин эмәлә кәлир. Гумстанда јумру чај дашлары олмағы јахшыдыр. Она бинаән ки, о дашлар мирур илә әзилдикчән онлардан кил эмәлә кәлир вә кил о јери бәркидиб јахшы едир вә бир дә о дашлар гумстанын торпағыны јагыш сују вә күләк апармагдан сахлар. Килли јерин 100-дән һәштад һиссәси кил олса, она сојуг јер дејәрләр. Орада әкин олмаз. Амма килин гәдәри аз олдугчән килли јер јахшыраг олур. Белә јерин 20 һиссәси кил, 40 һиссәси гум вә саир һиссәләри гејри шејләр олса о јер чох әлә јердир. Килли јердә хырда дашларын олмағы јахшыдыр. О дашларын сәбәбилә килли јер чох сојуг олмаз. Әкәр о дашлар әһәнк дашы олса, чох јахшыдыр. Она бинаән ки, онлар мирур илә әзилдикчән онлардан әһәнк эмәлә кәлир вә әһәнк артыгчән о јер артыг јахшы олур. Әқин јеринин гуму вә кили бәрәбәр вә чох олса о јерә су гилиники дејирләр. Амма о јерин 40 һиссәдән артыг кили олса сојуг олур. О јердә беш вә он һиссә әһәнк, ја чүрүмүш от олса јахшыдыр. Әкин јеринин гуму, кили вә әһәнки бәрәбәр олса, она миргил дејирләр. Бу чох әлә јердир. Әһәнк о торпага дејирләр ки, әһәнк дашы әзилмәкдән эмәлә кәлиб, әлбәттә, әкин јериндә бишмиш әһәнк олмаз. Әһәнкли јерин әһәнки 50 һиссәдән зијадә олмаса: ја бир аз артыг да олса амма онун кили дә чох олса орада әкин етмәк олур. Лакин белә јерин гуму чох олдугчән о јер исти вә хараб олур. Әһәнкли јердә хырда әһәнк дашы олмағы зәрәрдир. Онлар әзилдикдә әһәнк эмәлә кәлдијиндән о јер мирур илә хараб олур. Амма әһәнк јериндә јумру чај дашлары олмағы јахшыдыр. Онлар әзилмәкдән кил эмәлә кәлдијиндән о јер мирур илә јахшыланыр. Әкәрчи әкин јеринин гуму, кили вә әһәнки әкинә хәрәк олан шејләр дејилләр, амма јерин хасијјәти о шејләр иләдир. Килдән әкин јери сојуг, бәрк, јагыш сујуну вә шәбнәми чох соран вә кеч гурујан олур, әһәнк исти вә јумшаг, јагыш сујуну вә шәбнәми чох соран вә тез гурујан олур. Гумдан һәмчинин исти вә

јумшаг, амма јагыш сујуну вэ шэбнэми аз соран вэ тез гурујан олур. Бу сэбэблэрэ јахшыдыр ки, онларын намьсы экин јериндэ ола, вэ экар онларын гэдэри бэрабэр олса дэхн јахшырагдыр. Чүрүк от экинэ хэрэк олмагдан савај јерин хасијјэтини дэјишдирир, гумлуғу бэркидир, шэбнэм соран килли јери гыздырыб исти едир. Чүрүк отун гэдэри бэ'зи јерлэрдэ, мäsälэн: бөјүк чајлар кэнарында вэ мешэ јериндэ 10 һиссэдэн зијадэ олдуғундан о јерлэрэ чүрүк отлу, јэ'ни гара јер дејирлэр ки, чох э'ла олур. Экин јери чох заман су алтында галса туршујуб хараб олур. Экарчи белэ турш јердэ бэ'зи вахта чүрүк от чох олур, амма онун туршумағына сэбэб олур ки, орада дашлардан эмэлэ кэлэн экинэ хэрэк олан шejлэр аз олудур вэ туршу эмөлэ кэлибдир. О јери экиндэн ирэли бир нечэ дэфэ-шухм етмэк кэрэк ки, онун туршулу нава-ја гарышыб тэлэф олсун вэ ондан масэва белэ јерэ күл гарышдырмаг кэрэк ки, ону экмэк мэгдур олсун.

«Экинчи» гээети № 8, 4 нојабр 1875-чи ил.

6

Кечэн нөмрэлэрдэ экин јерини нечэ имтаһан етмэкдэн вэ онун хасијјэтлэриндэн даньшдыг. Умидварыг ки, бучагачан бизим гээети охујан экинчилэр өз јерлэрини имтаһан едиб онларын хасијјэтлэрини билирлэр. Инди нэ төвр илэ экин јеринин хасијјэтини дэјишдирмэкдэн даньшаг. Экар бир кэс истэјир ки, бир јердэ экин етсин, амма о јерин хасијјэти, јэ'ни гуму, кили вэ ја эһэнки зијадэ олмағы она мане олур, о вахта о јерин хасијјэтини дэјишдирмэк лазымдыр. Элбэттэ гуму, ја эһэнки зијадэ олан јерэ кил вэ кили зијадэ олан јерэ гуму вэ ја эһэнк ја кили, гуму вэ эһэнки зијадэ олан јерэ чүрүмүш от гарышдырмаглыг илэ онлары јахшылашдырмаг олур вэ белэ экин јеринэ торпаг чэкэндэ сэ'ј етмэк кэрэк ки, о јердэ гумун, килин вэ эһэнкин гэдэрини бэрабэр едэсэн. Экарчи зикр олан гајда илэ экин јеринэ торпаг чэкмэјин хэрчи вэ эһмэти чохдур. Мäsälэн: бир јерин гуму аз олдуғуна экинчи истэјир ки, онун гумучу артырсын, мäsälэн: онун 100-дэ 10 кирвэнкэ гуму олсуп,

истэјэ ки, 100-дэ 15 кирвэнкэ гуму олсун, о вахта һэр десјатинэ (бир десјатинин тулу 180 вэ эрзи 120 рус аршыныдыр) 8000 пудачан кэрэк гуму чэксин, амма ејни мäsälэн: экинчи гышда бикар олан заман мирур илэ өз јерлэринэ лазым олдугча торпаг чэксин ки. о јерин хасијјэти јахшылашмаға бинаэн артыг мәнфээт-бэрдэр олсун. Бэ'зи вахта экин јеринэ лазым олан торпағы гарышдырмаг чох асан олур. Мäsälэн: экин јеринин бинасы, јэ'ни шухм олан јерин алты о јерэ лазым олан торпаг олса, мäsälэн, гумстанын бинасы кил ја килин бинасы гум олса о вахта белэ јери дэрин шухм етмэк илэ јахшыландырмаг олур. Ја бир јери суја басдырмаг олса вэ о јерин су кэлэн тэрэфиндэн лазым олан торпаг олса о вахта су архынын ағызын баглајыб о торпағы суја гарышдырыб сонра сују о јерэ бураһыб орада 20, ја 30 саат сахлајанда судан торпаг јерэ дүшүр. Ону шухм едиб јерэ гарышдырмаг олур. Бишмиш кил гум хасијјэтиндэ олдуғуна килли јери јандырмаг она гум чэкмэк кимидир. Амма кэрэк котан илэ ја бел илэ о јерин үзүнү бир гат сојуб ону кэрпич кими кэсиб, онлары көмүр јандыран кими јандырыб сонра эзиб о јерэ чэкэсэн. Белэ килли јери јандыранда орада олан алаг отларынын тохумлары вэ һejванларын јумурталары јаныб тэлэф олурлар. Шоран јерин шор олмағына сэбэб о јердэ дуз чох олмагдыр. Белэ јери јахшыландырмагдан өтрү о јери суја басдырмаг кэрэк ки, су дузу эридиб, ахыдыб апарсын. Экин јерини јахшыландыран вахта сэ'ј етмэк кэрэк ки, о јер дуз вэ бир аз ениш олсун ки, ону сулајан зима, ја јагыш јаған заман су бир јердэ дајанмајыб мирур илэ ахсын. Амма онун ениши артыг олса ону су јујуб хараб едир. Чүнки јерин хасијјэтини имтаһан етмэк вэ о јерэ лазым олан торпағын гэдэрини билмэк четиндир, она бинаэн мäsälэн: экинчи зикр олан гајдаларын биросилэ өз јерини јахшыландырандан ирэли о јерин бир һиссэсини имтаһан үчүн јахшыландырсын вэ экар о һиссэ торпаг чэкмэкдэн јахшыланса сонра тамам јерэ о гајда илэ торпаг чэксин.

«Экинчи» гээети № 9, 18 нојабр 1875-чи ил.

Кечэн нөмрөлөрдө экин јериндөн данышдыг. Инди көрөк ону шухм етмөкдөн вө гүвөтлөндирмөкдөн данышаг. Амма шухм едөн эсбаблары⁸⁶ көрмөмиш ја онларын шөклинө бахмамыш бир јазы илө ондан баш чыхармаг олмаз, она бинаән онлардан көрөк мүхтөсөр данышаг. Экин јерини шухм етмөкдөн мурад, эввөла, о јери нарын етмөкдир ки, һава вө күнүн истиси о јерө дахил олуб, јерин алтында онлара хөрөк олан шејлөрө дәјиб онларын отлар үчүн амадө етсин ки, тохум сөпмөк мөгдур олсун ки, онларын көкләри дәринө кетсин, таки онлара гураглыг кар етмөсин, вө ја јағынлыг олса о нарын јердөн су тез буга дөнүб рөдд олсун. Санијән, о јерин һиссөләрин бир-биринө вө ја јери гүвөтлө едөн шејлөр о јерө чөккилмиш исө шејлөри јерин һиссөләрилө јахшы гарышдырмагдыр. Салисән, јерин нәмишлијини алмаг вө ја о јер гуру исө ону шөбнөм чөкмөклик илө нөм етмөкдир. Рабиән, экин јерини алагдан, јәни әләфијјатдан төмизләмөкдир. Хамисән, экин јерини дүзөлтмөкдир. Садисән, тохумун үстүн өртмөкдир. Экинчилик эсбаблары бир нечө һисм олур: эввөлән, јери шухм, јәни нарын едөн эсбаблар, салисән, тохум сөпән эсбаблар, рабиән, экини бичиб-дөјмөк эсбаблары, хамисән, экини дашымаг эсбаблары. Экин јерин шухм едөн эсбаблардан эввөлинчи котандыр. Котан јахшы олдугча јери јахшы нарын едөр. Ону ишләтмөјин зөһмәти аз вө јерин бәһрәси чоһ олур. Јахшы котан көрөк шухму бир галынлыгда кәсиб, галхызыб, чевириб эзсин. Котанын һиссөләри: 1) Квасн. Квасн бир јасты дөмирдири ки, онун учу вө гыраглары ити олур. Ону котанын күнәсинө, јәни бинасына мөһкәм едирләр. Онун учунун ени дөрд киреһдөн алты киреһчәндир. Амма экин јери дашлы олса онун учуну бир аз енсиз, 3 киреһ јарым едирләр, вө елө ки, јер чоһ дашлыг олду, ону чоһ енсиз, дил кими гәјырырлар. Квасн шухму алтындан кәсир.

2) Гылынч. Котанын гылынчы бычаг кими дүз дөмирдири. Онун дөстәси котанын гырына мөһкәмләниб, арзы кваснын габағында онун бир бөјрүндөдир ки, шухму бөјүрдән кәссин. Гылынч көрөк бир аз өјри, јәни мејли ирәли, мөһкәм олсун ки, сынмасын. Бө'зи вахта кваснын

бир тәрәфини бычаг кими едирләр ки, гылынч эвәзинө шухму бөјүрдән кәссин. Амма онун илө анчаг долама әкмөк олур. Әкәр экин јери гумлу, јәни јумшаг олса о вахт котанын гылынчыны чыхардырлар.

3) Котанын тахтасы. Тахта квасн вө гылынч кәсдији шухму галхызыб, чөвкүрүб эзмөкдөн өтрүдүр. Тахтаны котанын бинасынын бөјрүнө, квасн башланан јерө бәркидилрәр. Тахта дүз олса шухму јахшы чөвкүрмөз. Көрөк онун ортасы чөкөк ола вө белө тахтаны ағачдан гајырмаг чәтин олдугуна ону дөмирдән гајырмаг јахшылыр. Тахта көдөк вө ортасы чөкөк олдугча шухму јахшы чөвкүрүб әзир. Амма узун олдугчан онун чөкөји аз олур вө шухму јахшы әзмир. Лакин көдөк вө чөкөк тахталы котан чоһ, узун тахталы котан аз күч истәр. Дөмирдән гајрылмыш јахшы көдөк тахтанын узуну бир аршын бир киреһдән бир аршын бир чәрәјөчөн олур. Амма узун тахтанын узуну бир аршын үч чәрөкдөн ики аршын 2 киреһчән олур. Тахтаны котанын сағ тәрәфинө мөһкәм едирләр. Амма, белө бир тәрәфө бәркинмиш тахталы котан илө анчаг долама шухм етмөк олур. Јәни ону елө сүрмөк олмаз ки, ики чызыг јан-јана дүшсүн. Она бинаән дағ јерләриндө ки, долама әкмөк мөгдур дејил, тахтаны елө мөһкәм едирләр ки, бир тәрәфө кедәндө сағ тәрәфдө исө кери гајыданда ону сол тәрәфө бәркидилрәр вө чызыглары јан-јана чөкирләр. Амма белө тахтасы дәјишилән котан, шухму јахшы әзмөз.

4) Күнө, јәни котанын бинасы. Күнө котаны дүз сахламагдан, онун һиссөләрин бир-биринө бәркитмөкдөн өтрүдүр. Котан дүз дуранда чызыглары да дүз чөкир. Күнө узун вө енли, јәни ағыр олдугчан котаны дүз сахламаг асандыр. Амма јүнкүл олдугча ејлө сахламаг чөтиндири. Она бинаән күнәни дөмирдән гајырмаг јахшыдыр ки, о кичик, ағыр вө мөһкәм олсун. Күнәнин узуну үч чәрөкдөн бир аршыначан вө ени ики киреһдән ики киреһ јарымачан олур.

5) Гыр. Котанын гыры она мал гошмагдан өтрүдүр. Ону ағачдан, ја тамам дөмир олан котан үчүн дөмирдән тә'мир едирләр. Әкәрчи гыры дүз дә гајырырлар, амма онун гылынч тахылан јери бир аз галхаг олса јахшыдыр. Она бинаән ки, бө'зи вахта квасн шухму алтындан кәсир. Тахта ону галхызыр, амма гылынч ону бөјүрдән

кәснб гуртармајыбдыр. О вахтда шухм гырын галхаг јеринә дирәниб котаны ләнкидәндә гылынч шухму кәсиб тамам едир. Дијирчәксиз котанын гырынын узунлуғу бир аршын үч киреһдән бир аршын дөрд киреһ жарымачан вә учу ја галхаг ја ашағы олур. Амма дијирчәклининкиннин учу һәмишә галхаг олур. Онун учу галхаг олмағына бинаән гыры бир аз гыса етмәк вә јери дәрин ја дајаз шухм етмәк олур.

б) Дәстә. Дәстә котаны дүз сахламагдан өтрүдүр. Дәстә ики олур. Онлар әјри вә узун олдуғчан јахшыдыр. Доғрудур, дијирчәкли котана бә’зи вахтда бир дәстә гајырырлар. Амма ону бир дәстә илә дүз сахламаг мүшкүлдүр.

Котан 3 гисм олур: дијирчәксиз, дајағлы вә дијирчәкли. Дијирчәксиз котан јүнкүл олдуғуна она даш ја кәсәк раст кәләндә ону дүзәлтмәк асандыр. Она бинаән онунла дашлы јери шухм етмәк јахшыдыр, вә бир дә ону әкин јерин дәрин шухм етмәкдән өтрү ишләдиләр ки, јүнкүл олдуғуна аз мал илә дә ишләтмәк олур. Она бир, ја ики чүфт өкүз гошурлар. Онун чызығлары дүз олмадығына шухму тәмиз олмаз. Дајағлы котанын гырынын алтынды бир учу јасты дајаг, ја бир дијирчәк олур. Она бинаән ону дүз сахламаг чәтин дејил. Онун чызығлары дүз вә шухму тәмиз олур вә әкәр лазым олса онун дајағыны чыхарыб дијирчәксиз котан јеринә ишләтмәк олур. Она 2 ја 3 чүфт өкүз бәсдир. Дијирчәкли котанын ики дијирчәји олур ки, онларын үстә гырын башы дајаныб онларын үстдән басыб котаны ағыр едир. Она 3 ја 4 чүфт өкүз гошурлар. Амма о ағыр олдуғуна, ону дүз сахламаг асандыр. Һәтта әкинчи әлдән гојанда да чеврилмәз. Она бинаән онун чызығлары дүз вә шухму тәмиз олур. Чүнки дәрин шухм етмәкдән өтрү кәрәк гырын башыны ашағы саласан. вә ону ашағы чәкдикчән дијирчәкларин үстүн бәрк басыб котаны ағыр едир, она бинаән дијирчәкли котан илә дәрин шухм етмәк чәтиндир. Бу котанын шухм тәрәфдә олан дијирчәји шухмун ичилә кетдијинә кәрәк о бири дијирчәкдән бөјүк олсун. Амма бә’зи вахтда онларын һәр биринә гејри ох гајырырлар ки, онларын һәрәсини әлаһиддә галхызмаг вә ашағы салмаг олсун. Бә’зи јерләрдә онун кичик дијирчәјинин јеринә бир учу јасты дајаг, ја јарым дијирчәк гајырырлар. Бизим котанын гырынын учу галхаг олду-

172

ғуна ону дијирчәкларин үстә ирәли вә кери чәкмәклә дәрин ја дајаз шухм едирләр.

Амма гејри јерләрдә гырын учуна бир дик дәмир мөһкәм едибләр ки, онун үстәки һалгасына маллары гошанда дәрин вә ашағыдаки һалгасына гошанда дајаз шухм едир. Мәзкур котанлар һәр вилајәтдә бир гејри чүрә гајырылыр. Хүласә, дүнјада котан чохдур. Амма бизимкиндән јаманы һеч олмаз. Ону һәр бир һиссәси јаман олдуғуна 8 чүфт өкүз илә ишләдирик вә онунла белә јери нарын едиб чевирә билмәјирик. Она бинаән бизим тәваһаты олан әкинчиләр јахшы еләрдиләр ки, Москва карханаларындан ә’ла котанлардан кәтириб ишләдәјдиләр. Онларын гијмәти 30—100 манат олур. О вахтда бәлкә онлары көрүб, өзкәләр дә онлардан алсынлар. Инди елм саһибләри сә’ј едиләр ки, котаны су буғу илә ишләјән машин илә ишләтсинләр, вә белә машинлар гајырырлар ки, бир тағар јери бир саатда шухм едир. Амма онларын гијмәти чохдур вә онлары анчаг дүздәнмиш јердә ишләтмәк олур.

«Әкинчи» гәзети № 12, 1875-чи ил, № 1, 2, 1876-чы ил.

8

Нечә ки, бир һејван, мәсәлән: сәрчә јумуртадан чыхыб зиндәканлыг едиб бир нечә дәфә јумурталајыб сонра тәләф олур, һабелә һәр бир әләфијјат тохумдан эмәлә кәлиб, зиндәканлыг едиб тохумлајыр, сонра тәләф олур. Ондан мәсәва һејванатын бә’зи чох, бә’зи аз өмүр едән кими, әләфијјатын да һәр биринин өмүр башга олур вә һәр бир гисм һејвана бир гејри чүрә хөрәк лазым олан кими, һәр бир әләфијјата да башга хөрәк лазымдыр. Хүласә, елм-әләфијјатдан мә’лумдур ки, һәр бир әләфијјат һејван кими чанлы шејдир вә онун кими зиндәканлыг едир. Инди кәрәк әләфијјат зиндәканлыг етмәјә, јә’ни онларын нөшүн-нәмасына нә лазымдыр? Һәр бир әләфијјата лазымдыр: әввәлә һава ки, онсуз һеч бир чисим долана билмәз. Һаванын әләфијјата лазым олмағын белә бәјан етмәк олар: бир көјәрән оту стәканы чевириб онун алтынды сахлајанда от гурујуб тәләф олур. Санијән, исти; әкәр бир оту көјәрән вахтда сојуға версәк тәләф олур. Она бинаән гышда тамам әләфијјат ја тәләф олур, ја јухуја кедир. Салисән, кү-

173

нүн ишыгы; экэр бир көжөрөн оту гаранлыг жердә сахлајасан, онун рәнки саралыб тәләф олур. Хамисән, хөрәк, јә'ни бә'зи дузлар ки, онлар суда әријәндән сонра отларын көкү онлары соруб нәшвунәма едирләр. Су әләфијјәта лазым олмағы мә'лумдур вә дузларын һәм лазым олмағыны белә бәјан етмәк олур. Экәр бир әлчә памбығын ичинә тохумлары гојуб онлары сојуг олмајан жердә сулујасан, онлар о заман көјәрир, јә'ни хырда отлар чолпа јумуртанын сарысыны вә ағыны јемәкдән бөјүјүб дүнјаја кәлән кими. тохумларын ичиндә олан хөрәкләри јемәкдән о заман көјәриб дүнјаја кәлирләр. Амма сонра хөрәк олан дузлары памбығын үстә сәпәндә онлары соруб нәшвунәма едирләр. Пәс әләфијјат һејван кими јемәк-ичмәјә мөһтачдыр. Нечә ки, бир һејваны сахлајан онун әләфини јығыб она једиртмәјәндә ондан нәф' тапмаз, һәмчинин әкинчијә дә лазымдыр ки, өз әкининин хөрәјә мөһтач олмағыны билиб, әкин јери гүввәтдән дүшәндә, јә'ни онун әкинә хөрәк олан шејләри азаланда о шејләри јерә гарышдырмаг илә ону гүввәтә кәтирсин ки. мәнфәәти зијадә олсун. Имтаһан олунуб ки, гүввәтләнмиш јерин бирә онја ијirmi мәнсулаты артыг олур.

«Әкинчи» гәзети № 4, 29 феврал 1876-чы ил.

9

Сичан инсана зәрәр едән һејвандыр. Онун 4 габаг' дишләри чох тез узандығына сичан кәрәк онлары сүртүб көдәлтсин ки, онлар узаныб онун ағзыны тутмасынлар. Она бинаән онун зикр олан дишләри узанан заман һәр бир шеј она раст кәлсә ону чейнәмәк илә дишләрини көдәлдиб итиләјир. Бу сәбәбләрә халг она кәсәјән дејир. Сичан илдә 4—5 дәфә вә һәр сәфәр 8-дән 13-чән доғур вә онун балалары бир нечә ајдан сонра өвләри дә доғурлар. Белә олан сурәтдә онун дүшмәни чох исә дә зијадә артыбан инди тамам дүнјаны тутуб. Сичан јерин һәр бир тәрәфиндә ола билир. Онун үчүн дағ ја дүз, сојуг ја исти тәрәф бирдир. Һәр жердә сичан инсана мөһмандыр. Бизим евләримиз вә анбарларымыз онун үзүнә ачыгдыр. Хүласә, сичан инсанын далынча өз көлкәси кедән кими кедиб, инди һәтта чәзирәләр-

дә һәм она мөһман олубдур. Сичанын зәрәри бизим анбарларымызда нә гәдәр зијадә олса елә мә'лум етмәз. Она бинаән ки, анбары олан кәс тәваналы олдуғуна онун зәрәрини көрмәз, вәј кәнд әһлинин һалына ки, онларын әкининә сичан дүшә, һазар мүсибәт илә әкинчи тахылы битириб онун бәһрәсини көзләјән заман сичан онун әмәјини зај едиб, тахылы тәләф едиб, ону көзү јашлы гојур, вә экәр бир ил белә тахылы тәләф олмаг илә ондан хилас олсајды хошбәхт олар иди. Амма сичан тахылы јејән заман ондан өзүнә гыш үчүн азугә сахлајыб илбәил артыб дәхи зијадә зәрәр едәр. Бу сәбәбләрә бинаән бир јерә сичан дүшәндә ону гырыб тәләф етмәк кәрәк. Сичаны белә тәләф етмәк олур: әввәлән, сичан дүшән јерә гојун, мал сүрүләрини чыхардыб о јери тапдатмаг илә. Чүнки күнорта вахты сичан өз дәмәјиндә олур. Она бинаән о заман маллар јери тапдамагдан дәмәкләрин дешикләри тутулдуғуна, сичанын нәфәси дарыхыб, боғулуб тәләф олур. Амма лазымдыр ки, мал чох олсун. Онлар кәзәндә сых, јә'ни бир-биринә јавуг кәзсинләр ки, дәмәкләрин тамам дешикләрини тутсунлар. Зикр олан гајда илә 4—5 күн о јери таптаданда сичан тәләф олур. Санијән, сичан бәрк жердә мәскән едир ки, онун дәмәјинин ғыраглары учуб ону инчитмәсин. Она бинаән пәјызын ахырында белә јери дәрин шухм едәндә о јер нарынландығына сичан чыхыб гејри јерә кедир вә экәр кетмәсә дә белә нарын јерә јағыш вә гар сују зијадә дахил олдуғуна сичан нәмлиликдән тәләф олур. Салисән, әкин јериндә гују газымаг илә ки, онларын дәрини бир аршын вә ғыраглары дик ола. Белә гујуну һәр 30—40 аршында биринини газыб, онун ғырагларыны даш илә дөјүб бәржитмәк кәрәк. Ја гујуларын әвәзиндә зикр олан гајда илә о јерә ичи ширли галғалар, јә'ни бәстиләр басдырмаг илә ки, онларын дә дәрини бир аршыначан вә ағзы јерин үзү илә бәрәбәр ола. Зикр олан галғалара вә гујулара бир аз пиј ја гејри ији сичана хош кәлән шеј гојулса дәхи јахшыдыр. Онлар дүшән сичанлар бир-бирилә дава едиб бир-бирини једикләринә, һәфтәдә бир кедиб онлардан сүмүкләри чыхарыб тәмизләмәк кәрәк. Рабиән, сичан дәмәјинин дешикләрини бәрк торпаглајыб бир дешикдән дәмәји түстү илә долдуруб онлары тәләф етмәк олур. Бир каса кими дәмир, ја мис габынын бир бөјрүнә бир кичик көврүк вә о бири тәрәфинә бир дүдүк мөһкәм едиб, дүдүјү дешијә салыб касанын ичиндә әски ја гејри шејләр вә бир аз күкүрд јан-

дырыб, көврүжү басанда жанан шејләрин түстүсү дәмәјә дахил олур. Сонра о дешији дә тутанда сичанлар боғулуб тәләф олурлар вә әкәр сабаһысы күнү бир нечә дешик ачылмыш исә мә'лум ки, бә'зи сичан сағ галыб. Она бинаән онлары да зикр олан гајда илә боғмағ кәрәк. Габелә сичанлары суја басдырыб тәләф етмәк олур. Хамисән, бә'зи һејванат, мәсәлән: гушлардан јапалағ вә бајгуш, сүд әмән һејванатдан пишик, түлкү вә кирпи сичаны жејиб тәләф еләдијинә Авропа кәндләриндә онлары сичан дүшән јердә сахлајырлар. Мәсәлән: јапалағ үчүн ағач башында јува гајырырлар. Дејирләр ки, һәр јапалағ бир отурума 40 сичан жејир. Зикр олан гајдалардан савај сичанлары мәркүмүш вә ја гејри зәһәрләр илә зәһәрләјиб тәләф етмәк олур. Амма сәрһесаб олмағ кәрәк ки, гејри һејванат зәһәрләнмәсин вә бир дә гаргадузуну бишириб, ун кими әзиб, әрнимиш пијә гарышдырыб, сичан дешикләринә салыб ораја бир габда су гојанда сичанлар ону жејиб су ичәндә гаргадузу онларын мә'дәсиндә даша дөнүб онлары һәлак едир.

«Әкинчи» газети № 5, 16 март 1876-чы ил.

10

Һәр бир һејванатын хасијјәти вә бәдәнинин һағис ја тамамлығы онун өвладында⁶⁷ олур. Она бинаән инкилис вә гејри Авропа малдарлары сәј елиб өз малларыны јахшыландырыблар. Мәсәлән: мә'лумдур ки, һејванын ајағлары гыса олдугчан јаваш јеријир вә белә ағыр тәрпәнән мал тез көкәлир. Она бинаән көк мал истәјән кәсләр о малларын ајағлары гысаларыны сечиб онларын балаларындан ајағлары чох гыса оланыны сахлајыб, гејриләрини тәләф едиб бу минвал илә бир гәринәдән сонра ајағлары чох гыса вә өзү тез көкәлән мал әмәлә кәтирибләр. Мәсәлән: инкилис донгузу ки, көкәләндә һеч тәрпәнә билмәз. Гәмчинин мә'лумдур ки, гарамалын габағ тәрәфи, јә'ни башы, бојну вә дөшү ири олдугчан кәвәчи, дал тәрәфи, јә'ни будлары вә әмчәкләри јекә олдугча сүдү вә тамам бәдәни бәрәбәр чанлы олдугча әти зијадә олур. Она бинаән бир нечә гисм мал әмәлә кәтирибләр ки, мәсәлән, сүд малынын сүдү, ја әт малынын әти, бирә беш гејри гисм малларын

сүдүндән вә әтиндән зијадә олур. Әлбәттә, белә маллары ә'лаләндирмәк чәтин дејил. Анчағ зәһмәт истәр. Мәсәлән, сүд үчүн мал сахлајан ашағыда зикр олан нишанлар илә сүд малларыны чәм едиб онларын балаларындан зијадә сүдлү оланыны сахлајыб гејриләрини тәләф етсә, бир гәринәдән сонра чох ә'ла мал әмәлә кәләр. Гәмчинин маллары бир гејри төвр илә јахшыландырмағ мүмкүндүр, нечә ки, јахшы ајғыры илхыја гошанда илхы мирур илә јахшыланыр; габелә гејри мәмләкәтләрдә ә'лаланмыш малын кәләләрини сүрүјә гошанда ондан сүрү јахшыланыр. Белә ә'лаланмыш малы Авропа вилајәтләриндә вә һәтта бизим Тифлис шәһәриндә дә сатырлар. Сүдлү малын нишаны будур: башы кичик, бојну вә бујнузлары назик, дөшү енсиз, гарны јекә вә кирдә, сағрысы чанлы, гујруғу назик вә узун, әмчәји јекә. Амма онун башлары мијанә, ајағларынын һүндүрлүјү мијанә вә онларын ашағы бәнди назик, түкләри назик вә јумшағ олур. Онлардан савај сүд ајнасы ки, малын дал ајағларынын керисиндә төкүлүр. тәрсинә, јә'ни мејли јухары битән јерә дејирләр, бөјүк вә онун түкләри јумшағ вә јағлы кими олур. Әмчәкләринин үстүндә ган дамарлары чох олур. Зикр олан нишанлардан савај малдар кәрәк онун сүдлү олмағын имтаһан етсин. Мал үч доғаначан онун сүдү мә'лум олмаз. Сүдү бир габда сахлајыб, онун гајмағынын гәдәрини билмәк кәрәк. Она бинаән ки, бә'зи малын сүдү дуру олдугуна чох көрүнүр. Амма јағы аз олур.

«Әкинчи» газети № 6, 29 март 1876-чы ил.

ӘФ'АЛИ-ӘҢЛИ-ДӘҢАТ⁸⁸

أفان أهل دعوات

Гејванатдан эмэлэ кэлэн экин јерини гүввэтли едэн шејләрин бириси сүмүкдүр ки, ону ја дәјирманда чәкиб, ја әл илә әзиб ја бә'зи шејләр вурмаг илә јумшалдыб ишләдирләр; сүмүјү дәјирманда чәкмәк машин илә олур. Она бинаән бизим адам үчүн бу төвр илә ону ишләтмәк мәгдур дејил. Амма әл илә әзмәк асандыр. Бундан өтрү јахшы олар ки, ону бир аз јандырасан. Мәсәлән, чәрәк бишән тәндирин одуну чыхарыб, онун ичини сүмүк илә долдуруб, ағзыны өртүб, бир нечә саатдан сонра чыхарыб чәкич вә дәмир ағачлар илә әзәсэн. Чүнки бу төвр илә сүмүјү нарын етмәк чәтиндир вә сүмүк нарын олмајанда экин јериндә тез чүрүмәз, она бинаән ону бир аз әзиб, чүрүдүб сонра јерә чәкмәк јахшыдыр. Ону чүрүтмәкдән өтрү ат, гојун нәчисинә, торпаға, күлә, јанмыш, амма су дәјмәмиш әһәнкә гарышдырыб, таја вуруб, онун үстүнә күндә бир дәфә су вә ја мал сидји төкүб, бир нечә күндән сонра ачыб, сојудуб, јерә чәкиб шухм етмәк кәрәк. Чүнки сүмүк бир аз да јананда онун әләфијјата хәрәк олан шејләринин бир һиссәси тәләф олур, она бинаән јахшы олар ки, ону бишириб, сонра зикр олан гајда илә чүрүдүб ишләдәсэн. Сүмүјү белә биширирләр: бир бөјүк газаны манчалыг тижаны кими одун јанан јерин ичинә мөһкәм едиб, онун дибинә от чәкиб, үстә сүмүк јығыб ағзыначан сүмүк долдуруб, ағзыны бәркидиб 24 саат гајнатмаг кәрәк. Газанын дибинә от чәкмәкдән мурад одур ки, сүмүк онун дибинә дәјиб јанмасын. О гајнајан вахта һәрдәнбир үстә су төкмәк кәрәк ки, сүмүкләр һәмишә гајнамыш су ичиндә олсун. Сонра ону чүрүдән вахта онун сујуну тајанын үстә төкмәк јахшыдыр.

Сүмүјү һеч әзмәмиш вә биширмәмиш дә чүрүтмәк олур. Ону бишмиш, амма су дәјмәмиш әһәнк илә јарыбајары

гатышдырыб, ондан таја вуруб, үстүн торпаглайыб 5—6 һәфтә мирур илә сулајанда сүмүк чүрүјүр. Амма лазымдыр ки, тајанын јери тахталанмыш, ја даш илә дөшәнмиш ола ки, онун сују ахыб кетмәсин. Сүмүјү зикр олан гајдалар илә чүрүдөндө әкәр ондан мүтәәффун иј кәлир исә јажшы олар ки, тајанын үстә әзилмиш гаргадузу чөкәсән ки, сүмүјү һаваја дөнүб, тәләф олмагдан мүһафизәт етсин вә бир дә сүмүјү билмәррә јандырыб онун күлүнү әкин јеринә гарышдырырлар. Амма белә чох јанмыш сүмүк елә гүввәтли олмаз.

«Әкинчи» гәзетн № 12, 25 ијун 1876-чы ил.

2

Барама гурдунун ағзындан бир су гисми шеј чыхыр ки, һава дәјмәкдән о шеј бәркијиб ипәк олур. Гурд барама гајыран вахта бир јердә дәјаныб ағзындан чыхан ипәјин учуну бир шејә јапышдырыб башыны фырландыранда о ипәк сапдан онун әтрафында барама әмәлә кәлир. Һәр барама бир сапдан олур ки, онун тулу 400 аршына гәдәр дир. Ондан масәва гурдун ағзындан јапышгана охшајан бир шеј чыхыр ки, сапы бир-биринә јапышдырыб бараманы мөһкәм едир. Бу јапышгана охшајан шеј исти суда әријир. Она бинаән ипәк чөкән вахта бараманы исти суја салырлар, о шеј әридијинә сап аралансын. Бараманы гајнар суја саланда о шеј бирдән әридијинә јумагдан сап бирдән чыханда пыртдашыб дүјүн дүшән кими, ипәк дә дүјүн дүшүр. Амма су чох исти олмајанда, јә'ни илыг оlanda јапышгана охшајан шеј мирур илә әридијинә јумагдан сап мирур илә араланан кими, ипәк сапы бир-бир араландығына дүјүн дүшмәјир вә бир дә тијанын ичиндә бараманын гәдәри мә'лум олмајанда онларын һамысынын сапы бирдән араланмадығына ипәјин бир учу жоғун, бир учу назик олур. Хүләсә, бизим гајда илә ипәк чәкиләндә онун бир тәрәфи жоғун, бир тәрәфи назик вә өзү дүјүн-дүјүн олдуғуна алчаг ипәк һасил олур ки, онун пудуну 100 маната да сата билмирик.

Фирәнкјистанда вә Италијада онларын ипәјинин пуду 400 маната кедир. Ипәји белә чәкирләр:

Бир отағын диварларына самавар пучу кими бир нечә пуч мөһкәм едиб бир гејри отагда бөјүк газанда сују гај-

ағвал аһл дһат

• مين اهل دركه انسان باراما قوردى يتيوب
اونك باراماسندن ايپك قورور • اول زمان
اوشى چين مملكتده ساخليورل اييشن سكره
مرور الله بر طرفده حتى سوبوق طرفلده
مثلا مسكو شهرينده ساخليورل • ۷۲ اهل
بوندن سابق فرنگك تالمك چونى طرفده
باراما قوردنه ناخوشلق دوشوب بر آزمدتده
الله شدت ايدوب كه بر ايلده خلقه ۹۰ ميليون
ماتنه چين ضرر اولوب ايپك چكن
زاوودل بوش قالدوقه چوش باغلاوب قارىك
چي لر كه ايپك پارچهلى قيرورل غير ولايت
لوزن كلن ايپك بها اولدوقه بوخسل
اولوبلر حتى كند اهلى باراما قوردند
ال چكوب توت آفاج لرني قروب اونك
ينده آكين زراعت ايپك استيوب •

«Әкинчи» гәзетинин «Әф'али-әһли-дәһат» сәрләвәһәли мөғаләләрдән биринин башланғычы.

надыб ону новчалар илэ һәр пуча апарырлар. Онларын һәр-
рәсинин алтында бир кичик тијан вар ки, пучу ачанда она
исти су төкүлүр. Ону тијанларын ичиндә илыг олунчан,
јә'ни елэ олунчан ки, адам онун ичиндә элини сахлајанда
азар етмәсин, сахлајыб сонра сај илэ онун ичинә 7—8 ја
10—12 барама атыб кичик һәмвар ағач илэ онлары тәр-
пәдиб, һәр бараманын учуну тапыб, онлары чарха долан-
дырырлар ки, о бир чархын үстә һамы тијанларын ипәји
јығылыр. Һәр тијанын јанында бир ушаг, ја өврәт дуруб
тијанын сују сојујанда она исти су төкүр вә әкәр бараман-
нын бирисинин ипәји гырылса онун учуну тапыб гејри
ипәкләрә гарышдырыр ки, ипәк сапы бир һавада бир јо-
ғунлугда олсун. Тијана төкүлән бараманын гәдәри сапын
јоғунлугуна бахар. Назик сап истәјән аз вә јоғун сап
истәјән чох барама төкәр. Амма адәтдир: 7—10 барама
төкәрләр. Пәс Фирәнкистанын вә Италијанын ипәји бизим
ипәкдән баһа сатылмаға сәбәб одур ки, онларын ипәји
бир јоғунлугда олдуғуна ондан чох ә'ла элван парчалар
гајырырлар. Амма бизим ипәк һаһәмвар вә дүјүн-дүјүн
олдуғуна ондан бимугдар тафта ја онун кими гејри пар-
чалар тохујурлар. Пәс, бизим манчалыгчылар: әкәр зикр
олан гајда илэ ипәк чәкмәјә мөгдур олмасаныз, ламаһа-
ла буну јаддан чыхартмајын ки, тијанын сују кәрәк илыг
ола, гајнар олмаја вә бараманын гәдәри мә'лум ола ки,
ипәк бир јоғунлугда олсун. Беләдә, јәгин, ипәји бирә бир
артыға сатарсан.

«Әкинчи» гәзети № 13, 11 ијул 1876-чы ил.

3

Килас ағачынын мејвәси 40 гисм олур. Онларын мејвә-
си ширин олана албалы, мејвәси турш олана килас дејир-
ләр. Киласын ја тохумуну, јә'ни мејвәсини вә ја онун ди-
биндән көкләрин үстә битән будағы дибиндән кәсиб пајыз-
да әкирләр. Килас ағачы үчүн јери пүввәтләндирмәк ла-
зым дејил. Анчаг ону нарын етмәк кәрәк вә бир дә килас
даг јериндә торпағы исти, јә'ни кили аз, гуму чох јердә
јахшы пәрвәриш едир. Белә јери нарын едәндән сонра то-
хумлары вә ја зикр олан будаглары чәркә әкиб, онларын
арасында битән өләфијјаты јолуб, јә'ни алаг едиб исти
олан заман суламаг кәрәк. Үч илдән сонра, јә'ни бу кичик
ағачлар бармаг бојда оlanda јахшы мејвә кәтирән ағачын

будагларыны кәсиб бу кичик ағачлара чаламаг кәрәк ки, онлар да јахшы мејвә кәтирсин. Килас ағачыны гәләм дә етмәк олур. Бундан өтрү баһарда јахшы мејвә кәтирән ағачын будагыны кәсиб бир габа су төкүб онун ичиндә 20 күнәчән, јә'ни будагдан жарым киреһ узунда көкләр әмәлә кәлинчән сахлајыб (су кәрәк дәјишилмәсин), сонра јери нарын едиб, ону басдырыб, будагын јерин үстә гәлән учу-ну бычаг илә елә кәсәсән ки, онун үстә бирчә гәнчә гал-сын. Сонра ону тез-тез суламаг кәрәк ки, гурумасын. Ки-лас ағачыны елә јетирмәк олар ки, онун мејвәсинин туму олмасын. Бундан өтрү зикр олан гајда илә тохуму әкиб баһарын әввәлиндә, јә'ни ону басдырыб, будагын ағач јарпаг ачмамыш, о кичик ағачлардан бирчә будаг оланы ити бычаг илә башдан дибинә, јә'ни көкүнәчән бәрабәр јарыб сонра назик чөп илә, мөсәлән, кибрит ағачы илә о будагын ичиндә олан гара јумшаг һиссәни тәмиз чыхарыб, будагын 2 парәсини бир-биринин үстә гојуб, бычаг кәсән јери бағбан јапышганы илә (ағач чалајанда ишләнән) үстдән јапышдырыб, јун сапы илә бағлајыб, будаг јарпаг ачанда сапы ачмаг кәрәк. Белә ағачын тумунун јериндә су олур. Килас ағачынын бир бәласы китрә чох олмагдыр. Беләдә мәсләһәтдир ки, китрәни бычаг илә кәсиб онун јерини су вә сабын илә јара сағалынчаја јујасан вә бир дә килас ағачынын будагларынын үстә кичик гара гурд әмә-лә кәлир ки, ағача зәрәр едир.

Онлары белә тәләф етмәк олур: бир кирвәнкә сумала-ја 16 кирвәнкә күкүрд гарышдырыб, бир сахсы габ ичиндә әридиб, сонра ону јумурта бојда парчалар едиб, сојудуб јаш бәлим илә белә килас ағачынын алтында јандырыб онун түстүсүнү гурдлара вуранда онлар гәшш едир. Бир саатдан сонра ағачын үстә су чиләјәндә гурдлар су илә төкүлүр. Әкәр бу гурдлар гејри јердә әмәлә кәлиб килас ағачына чыхыр исә, јахшы олар ки, килас ағачынын ди-бинә сумалә ја гәлиз нефт сүртәсән ки, гурд она чыха билмәсин.

«Әкинчи» гәзети № 14, 7 ијул 1876-чы ил.

4

Әкин јерини гүввәтли етмәкдән өтрү һәр бир һејвана-тын нәчиси вә сидији ишләнир. Әләлхүсус гарамалын нә-чиси ки, онлары әкинчи өз јерини шухм етмәкдән өтрү кә-

рәк сахласын. Нәчиси јерә гарышдырандан ирәли кәрәк чүрүдәсән. Бундан өтрү малын алтына от ја бәлим, ја са-ман ки, һејван јемәкдән артыг талыб, ја гејри лазым олма-јан отлары чәкиб ону күндә нәчис илә биркә јығыб, ичи кәрпич ја даш илә дөшәнмиш вә үстү өртүлү гујулара 2 аршын галынлыгда долдуруб, јајда һәр күндә бир вә гыш-да һәфтәдә бир онун үстә су ја мал сидији төкүб гарыш-дыранда 10—15 күндән сонра чүрүјүб тамам олур. Белә чүрүмүш нәчиси апарыб әкин јеринә төкмәк кәрәк. Амма ону апармаг мөгдур олмаса гујунун үстүнү торпаглајыб ону әкин јеринә чәкилән вахтачан сахламаг кәрәк. Нәчиси һәр бир вахта јерә чәкмәк олур. Амма јахшыдыр ки, ону јер шухм олунмамыш чәкәсән ки, нәчисин ичиндә алаг отларынын тохуму олмуш олса, о отлар чыханда јери ма-лалајыб, алағы тәләф едиб, тохум едәсән. Нәчиси әррадә-ләр илә әкин јеринә апарыб, төкүб күрәк илә бәрабәр да-ғыдыб, сонра јери кыш ја мала илә, јә'ни дајаз шухм едиб гарышдырмаг кәрәк. Ону лазымдыр ки, дәрһал гарышды-расан. Јохса нәчис күн вә јағыш дәјмәкдән хараб олур. Һәр десјатинә (десјатин бир парча јерә дејәрләр ки, узуну 80, ени 30 сажын, јә'ни 2400 кәзәндәркәз сажын олсун) 1—3 мин пуд нәчис лазымдыр. Бир мин пуд чәкилән јерә кәлән ил тәзәдән нәчис чәкмәк кәрәк. Амма 3 мин пуд чә-килән јерә о нәчис 3 ил бәсдир.

«Әкинчи» гәзети № 16, 23 август 1876-чы ил.

5

Бизим Гафгаз вилајәтинин абү һавасы дәјишилмәји мә'лумдур. Кечмишдә јајымыз белә исти вә гышымыз белә сојуг олмајыб. Буна үмдә сәбәб мешәләр азалмагдыр. Мешә олан јер нәмиш олдуғуна, һавада су буғу зијадә олур вә су буғунун бир хасијјәти вар ки, чох тез гызмаз вә гызанда тез сојумаз. Бу сәбәбә јајда исти оlanda һавада олан буғ тез гызмадығына һава елә исти олмаз вә гышда сојуг оlanda буғ тез сојумадығына елә сојуг олмаз. Әлбәт-тә, вилајәтимизин абү һавасы дәјишилмәјә сәбәб мешә азалмаг олдуғуна, кәрәк тәзәдән мешә салаг, амма мешә салмаг чох вахт истәр. Инди лазымдыр, бу абү һаваја мү-насиб иш көрмәк. Инсан һәр бир тәрәфдә сакин ола бил-

дијинә һава бир аз исти ја сојуг олмағы она кар етмәз. Амма инсан сахладығы һејванат вә ја әләфијјат үчүн һаванын бир аз дәјишилмәји дә тә'сир едир. Мәсәлән: гәдим заман бир барама гурду үчүн тикдијимиз ев, ја'ни күм јахшы иш көрүрдү. О вахт баһарда елә сојуг олмурду. Амма инди баһарда олан сојуглардан гурдлар нахошла-йыб тәләф олур. Она бинаән лазымдыр ки, күмләри гејри төврдә тә'мир едәк. Күм кәрәк гуру, ишыг, исти вә онун һавасы тәмиз олсун. Бу сәбәбләрә ону дашдан, кәрпичдән тикмәк, ја ағачдан тикиб сувагламаг јахшыдыр. Онун кәрәк бөјүк акушкалары олсун ки, күм ишыг ола вә һава исти олан заман онлары ачыб һаваны тәмизләмәк ола. Акушкаларын кәрәк тордан пәрдәси ола ки, гурдлары гушлардан вә гејри һејванатдаң мұһафизә едә. Күмдә кәрәк печ, ја бухары ола ки, сојуг оlanda онлары таламаг илә күмү гыздырмаг ола. Хүләсә, бу һалда бизим барама гурдларынын тәләф олмағына үмдә сәбәб сојуг, нәмишлик вә күмләрин һавасы хараб олмагдыр. Она бинаән бизим күмдарлара мәсләһәт едирик ки, гурд бәсләмәкдән нәф'бәрдар олмаг истәјирләрсә, онлар үчүн јахшы күм тә'мир етсинләр.

«Әкинчи» гәзети № 17, 8 сентјабр 1876-чы ил.

6

Чүнки гојунун нәчиси гуру олдуғуна гарамалын нәчисиндән тез хараб олур, она бинаән ону ашағыда зикр олан гајда илә ишләтмәк дәхи јахшырагдыр. Әкин јериндә тордан јатаг гајырыб онун ичинә гојунлары кечә јатмаға вә күндүз јорнуғуну алмаға салыб, бир нечә күндән сонра тору апарыб гејри јердә јатаг гајырмаг илә тамам јери гүвәттли етмәк олар. Торун ени кәрәк 3 аршын олсун вә көзләриндән гојунун башы кечмәсин. Онун узуну гојунун гәдеринә бахар. Гојун чох олдуғчан ону да узун етмәк кәрәк. Онун һәр ики тәрәфинә бир јоғун кәндир кечириб, ағач мыхлар илә јерә бәркидиб јатаг гајырмаг кәрәк. Јахшыдыр ки, бу јатағы чаһаркүл едиб онун һәр күнчүнә 1—3 аршын узунлуғда вә онларын арасында һәр 30 аршына 1—2 аршын јарыма гәдәр дә мых вурасан вә әкәр о јердә гурд, чаггал олур исә кечәләр кәрәк мыхларын һәрәсинә бир ит бағлајасан. Мин гојун илә 2 күн 2 кечәдә јарым

десјатин јери гүвәттли етмәк олар. Бу гәдәр јер үчүн гајрылан јатағын узуну 120, ени 90 аршын олур. 3-чү күнү сүбһдән тору апарыб тәзә јердә гуруб јатағын јерини бир нечә тәрәфдән шуһм едиб күн гызмамыш гојунун нәчисини јерә гарышдырмаг кәрәк. Јохса күн гызанда нәчис гүвәтдән дүшүб хараб олур. Чүнки гојун нәмиш јердә јатанда нахошлајыр, она бинаән белә јатагларда гојуну баһарын ортасындан пајызын ортасыначан сахламаг јахшыдыр. Елә ки, нәмишлик дүшдү, гојуну кәрәк һәмишә сахланан јатагларда сахлајасан. Зикр олан гәдәрдә гојун илә бир илдә 70 десјатиндән артычаг јер гүвәттли етмәк олур.

«Әкинчи» гәзети № 19, 8 октјабр 1876-чы ил.

7

Һасар ја торпагдан, ја ағач, гамыш, кол вә гејри гуру шејләрдән вә ја көј ағачдан олур. Онунла ја евләри, ја һәјәт-бачаны, ја бағ-бостаны вә ја гејри әкини мұһафизә едирләр. Торпагдан чәкилән һасарын ки, она хәндәк дејирик, зәһмәти чохдур. Амма јағыш вә күләкдән тез хараб олур. Ағачдан, колдан, гамышдан вә гејри гуру шејләрдән чәкилән һасар вахтилә тәләф олур вә бир дә белә һасар нә ки, о јери јанғындан мұһафизә етмәјир, бәлкә өзү буна баис олур. Бу сәбәбләрә зикр олан һасарларын һамысындан көј ағачдан чәкилән һасар јахшыдыр ки, вахтилә хараб олмамагдан башға, күн-күйдән артыб мөһкәм олур. Ондан масәва белә һасарланан јер көлкә олдуғуна нәмиш олур. Она бина орада о гәдәр гураглыг олмаз. Јанғын, күләк, јағыш вә гејри она кар етмәз. Бәзи гушлар вә ја гејри һејванат о ағачларда мәскән едиб о јердә әмәлә кәлән әкинә әзәр едән чүчүләри тәләф едир. Онларын көлкәсиндә инсан вә мал-ғара үчүн хош кечинир. Онларын илбәил гирылан будагларыны одун кими јандырмаг олар. Хүләсә, һасар јеринә ағач битирмәјини зијадә нәф'и вар. Әләлхүсус исти тәрәфләрдә, ағач ја хәндәк үстә, ја дүз јердә кәрәк әкилсин. Онлары әввәл заман мал-ғарадан сахламагдан өтрү һасарламаг кәрәк. Лазымдыр ки, әкилән ағачлар бир бојда олсун ки, бөјүк ағачлар кичикләрә битмәјә мане олмасын. Бу сәбәбә јахшыдыр ки, ағачларын тохумуну

бир гейри јери шухм едиб орада экиб 1—2 илдэн сонра чыхарыб һасарын јериндә шитил едәсән, онларын бир-бириндән арасы ағачын будаг атмағына бахар. Экәр ағач будаг атар исә, һәр сажына 3—4, јохса 5—6 ағач экиләр. Онлары шитил едән заман кәрәк бир аз сахлајасан ки, кәлән ил гурујан ағачлары чыхарыб онларын јеринә тәзәдән шитил едәсән. Белә һасардан өтрү һәр бир гисм ағач әкмәк олур. Амма јахшыдыр ки, бир һасарда бир гисм ағач ола вә бир дә бағ-бостанын әтрафында экилән ағач кәрәк елә ағач олсун ки, онда чох чүчү олмаја. Јохса онлар экинә зәрәр едәр. Мәсәлән: алма, чинар, говаг ағачлары белә һасардан өтрү чох јахшыдыр. Белә һасарда ја ағачлары бир-биринә јавуг битирдиб, һәр ил онларын будагларынын башыны бәрабәр вурмаг кәрәк, ја онлары чох сых етмәјиб дибдән боғазлајыб сонра дибдән чыхан будаглары бир-бирилә һөрмәк кәрәк вә ја онлары аралы экиб, онларын арасында бөјүрткән колу, ја гейри кол әкмәк кәрәк.

«Экинчи» гәзети № 20, 22 октябр 1876-чы ил.

8

Инсан үчүн зиндәканлыг етмәк күнү-күндән дүшвар олур. Бир гәрнинә бундан әгдәм бизим вилајәтдә о гәдәр јохсул јох иди ки, инди вар. Әлбәттә, бир гәрнинәдән сонра дәхи зијадә олачаг. Буна сәбәб нәдир? Нечә ки, бир тәванә шәхсин өвлады онлара јетишән ирси хәрч едиб артырмајанда дөвләт тәләф олур вә о варисләр јохсуллуға дүшүр, һабелә дүнјада олан хејир-бәрәкәти⁸⁹ артырмајанда онлар мирур илә азалдығына инсан үчүн зиндәканлыг әқтин олур. Мәсәлән, 20—30 ил бундан әгдәм бизим Күр чајы һәр илдә дашыб әтрафы гәрг едәрди ки, ораларда олан чалалардан бирә әлли һасил кәлирди.* Амма инди о чај 3—4 илдә бир дәфә дә дашмыр вә дашанда әтрафы елә гәрг етмир. Авам буну кәрәндә дејир ки, су азалыб вә кечән күнү јада салыб аһ чәкир. Доғрудур, су азалыб вә буна сәбәб одур ки, зикр олан чајын башында сакин олан кәсләр одун баһаландығына орада олан мешәләри ғырыб азалдыблар. Амма отуруб аһ чәкмәкдән фајда јохдур. Тәзәдән мешә салмаг кәрәк ки, су артсын. Лакин тәзә мешә

кәлиб мешә олунчан бир гейри төвр илә бунун чарәсинин даһынчан олмаг кәрәк. Ја арх газмаг илә, ја машын, ја чарх гурмаг илә, ја дағларын әтәјиндә бәндләр бағлајыб, ораларда ғышда әмәлә кәлән сују сахлајыб сонра ишләтмәк илә әкинни суламаг лазымдыр вә бир дә һәр әкинчјә мөлүмдур ки, дашмыш чај сују илә суланан јер арх илә суланан јердән артыг һасил кәтирир. Буна сәбәб одур ки, әтрафда олан јерләрдән су кәлмәкдән чај дашыр вә су о јерләрдән кәләндә хырда дашлары, јәни торпағы апармагдан лилли олур ки, бу лил әкин јерини гүввәтли едир. Беләдә арх илә суланан јери ја кечән нөмрәләрдә әрз олунан төврләр илә гүввәтли етмәк кәрәк, ја чај дашанда әтрафы гәрг етмәсә дә онун сујунун архларда сахланыб, лил архын дибинә јығыланда ону јығыб, апарыб, әкин јеринә чәкиб, јери гүввәтли етмәк кәрәк. Чајын кәнарында бир ја бир нечә чახнаг, ја арх газыб дашмыш чајын сујуну ораја бураһыб бир ики күн, јәни онун лили чახнағын дибинә јатынчан сахлајыб, сонра сују сүзүб, тәзәдән чајын сују илә долдуруб, бу минвал илә чახнаглара чох лил јығыб, ону әрраделәр илә апарыб әкин јеринә ғырышдырмаг кәрәк. Экәр лил гүввәтли исә һәр десјатинә 200 чанаг бәсдир ки, бу чанағын ени, узуну, дәринлији бир аршын ола. Бәзи чајын лили нә ки, јери гүввәтли етмәз, амма дәхи хараб едәр. Она бинаән јери белә гүввәтли едәндән прәли јахшыдыр ки, бир парча јерә о лилдән ғырышдырыб имтан едәсән, вә әкәр ондан јер гүввәтли олса тамам јерә һәм ғырышдырасан.

«Экинчи» гәзети № 21, 6 нојабр 1876-чы ил.

9

Јер үзүндә олан әләфијјат һәр бир тәрәфдә әмәлә кәлмәз. Исти тәрәфләрдә олан әләфијјат сојуг тәрәфдә олмаз. Мәсәлән, тут ағачы ки, онун јарпағлары илә барама пурду сахланыр, исти тәрәф әләфијјатдыр ки, бизим хејир-бәрәкәтли вилајәтимиздә өзбашына әмәлә кәлир. Амма бунунла белә сојуг тәрәфләрин әһли һәр бир елмдә тәрәги еләдијинә барама пурдуну сахламагда, тут ағачы битирмәкдә һәм бизә устадлыг едир. Еј гардашлар, инсафдырмы ки, биз өз тут ағачымызы битирмәји о кәсләрдән

* Һ а с и л — мәнсул м'насында ишләдилир. — Ред.

өжрәнәк ки, онларын јериндә тут ағачыны битирмәк олмур?!
Барам гурду әввәл заман кичик олдуғуна она хырда јарпаг, ја ону доғрујуб, хырда едиб верирләр ки, ону јемәк асан олсун. Әлбәттә, беләдә фәһлә ганачағлы олса, ја олмаса онлар үчүн јахшы, ја јаман олачағ. Она бинаән Авропа вилајәтләриндә тут бағы саланда елә салырлар ки, онун бир нечә ағачы һәмишә кичик олдуғуна онун јарпағы һәм хырда олур. Бағ салмағ истәјән тут ағачынын мејвәсини ки, она биз тут дејирик, бир јерә тохум едиб, кәлән ил онлары чыхарыб, бир гејри јердә шитил едиб, 3—4 илдән сонра бағ јериндә шитил едилир. Бағын јериндә кәрәк чызығлар чәкилиб, орада ағачлары елә шитил едәсән ки, онлар чәркә-чәркә ола вә бунларын арасында кәрәк кичик јол галсын ки, сонра онларын јарпағыны хырда әл әррадәси илә күмә кәтирмәк олсун. Лазымдыр ки, чызығлар күм тәрәфдә сых, јәни бир-биринә јавут вә о бири тәрәфдә аралы олсун ки, күм тәрәфдә олан ағачын јери аз олдуғуна онлар кичик вә јарпағлары һәмишә хырда вә назик олдуғуна онлары әввәл заман гурд јесин, амма о бири тәрәфдә ағачлар аралы әкилдијинә, онлар бөјүк вә јарпағлары чох олсун. Мәсәлән: күм тәрәфдә чызығларын бир-бириндән арасы бир аршын, сонра бир аршын бир чәрәк, аршын јарым, ики-үч аршын олсун вә һабелә һәр чызығда шитил олуна ағачларын бир-бириндән арасы бу минвал олсун. Вә дәхи јахшы олар ки, күм тәрәфдә бир-ици чәркәнин ағачлары битәндән сонра онлары дибиндән боғазлајасан ки, онларын дибиндән чыхан будағларынын јарпағлары дәхи назик олур.

«Әкинчи» гәзети № 22, 20 нојабр 1876-чы ил.

10

Инсан әлдә сахлајан һејванат онун мурадына мувафиг дәјишилмәкдән кечмишдә данышмышығ. Мәсәлән: бир һејванын јуну назии инсана лазым оландә, һәр ил онлардан јуну назиини интихаб едиб сахлајанда бир гәринәдән сонра јуну чох назик һејван әмәлә кәлир. Бу сәбәбә инсан гојуну үмдә онун әтиндән вә јунундан өтрү сахладығына ики гисм гојун олур. Бириси ки, ону бизләр һәм

сахлајырығ, әт гојунудур ки, онун гујруғу пијли, әти јағлы олур вә бириси гујруғу пијсиз вә јуну назик олур ки, она јун гојуну дејирләр. Бу ики гисм гојунун тәфавүтү бундан мәлүм олур: Авропа вилајәтләриндә мал әтинин кирвәнкәси 10 гәпијә кедәндә оранын јун гојунунун әти 5 гәпијә кедир. Амма бизим әт гојунунун әти мал әтиндән баһа сатылыр. Бизим гојунун јунунун пуду 5 маната кедәндә јун гојунунун јуну 30—40 маната кедир. Пәс онларын тәфавүтү чохдур. Әкәрчи бизим маһуд вә гејри карханамыз олмадығына јунун назии бизә лазым дејил вә өз јунумуздан тохудуғумуз палаз, шал вә гејрә назик јундан да тохунса артығ гиймәтә кетмәјәчәк. Амма бу һалда һәр тәрәфдән јоллар ачылдығына гејри тајфаларын тачирләри бизим јунумузу алмаға кәлир. Беләдә јахшы олар ки, бизләр дә јун гојуну сахлајыб, артычағ мәнфәәтбәрдар олағ. Доғрудур, зикр олан гајда илә биз өз гојунумузун јунуну назик едә биләрик, амма бу, чох вахт вә зәһмәт истәр. Јахшы олар ки, гејри јерләрдә әмәлә кәлән назик јунлу гојуну, она меринос дејирләр, кәтириб сахлајағ вә бир дә чүнки бизим адам гојун әти јемәјә адәт едиб, она бинаән дәхи јахшы олар ки, о гојунлардан кәтириб бизим гојуна гарышдырағ ки, онлардан төрәнән гојунун һәм јуну назик, һәм әти јахшы олсун.

«Әкинчи» гәзети № 23, 6 декабр 1876-чы ил.

11

Әкин јерини гүввәтли едән шејләрин һамысындан гуш фәзалаты (нәчиси) гүввәтлидир. Она бинаән Авропа вилајәтләринин бәзи јерләриндә көјәрчин, тојуг вә гејри гушлар сахлајыб, онларын фәзалаты илә алыш-вериш едилрәр. Мәсәлән: Фирәнкистанын шимал тәрәфиндә ваге олан Падекале⁹⁰ вилајәтиндә кәнд әһли көјәрчин сахланан һинләри һолландија әһлинә ичәрәјә вәбир. Һәр 900 көјәрчинин һинини илдә 50 маната ки, бу гәдәр көјәрчинин илдә 300 пуда гәдәр фәзалаты олур вә онун илә бир десјатин јери јахшы гүввәтли етмәк олур. Гушлардан газ вә өрдәк фәзалаты дуру олдуғуна елә гүввәтли олмас. Фәзалаты әзиб нарын едиб, әкин јерин шухм едиб,

тохумлајыб, ораја чэкиб, сонра малалајыб, ону јерэ гарышдырырлар вэ ја экин көжөрөндөн сонра онун үстэ сөпирлэр. Гуш фэзалаты нөмиш јердэ јахшыдыр. Гураглыг олан заман нэ ки, ондан нөф' олмас, һөтпа зэрэр олур. Бэ'зи чэзирэлэрдэ су гушунун фэзалаты, сүмүјү вэ гејри кечмиш замандан јығылыб галыб ки, бу шејэ гуано дејирлэр. Бу шеј бэ'зи јердэ о гэдэрдир ки, ондан даглар эмэлэ кэлиб. Гуано тэзэ фэзалатдан да гүввэтлидир. Онун 35 пуду бир десјатини јахшы гүввэтли едир. Амма һәмчинин гураглыгда зэрэр едир. Бизим Бадкубэ дэрјасынын шэргиндэ олан чэзирэлэрдэ гуано вар.

«Экинчи» гөзети № 24, 22 декабр 1876-чы ил.

12

Бугда ики чүрэ олур ки, бириси пајызда вэ бириси баһарда экилер вэ ойларын һэр бири бир нечэ гисм олур. Бугда сојуг тэрэфлэрдэ эмэлэ кэлмэз. Онун јери килли вэ ја гумлу олса јахшыдыр. Ону бир јердэ далбадал бир нечэ ил эхсэн һасил илбөил аз олур. Она бинаэн јахшыдыр ки, бир ил бугда экэндэн сонра, јер бир ил динчэлсин вэ ја бугдадан сонра о јердэ бир нечэ ил гејри шеј, мөсэлэн, гарғыдалы, картофел, тэнбэки, јеркөкү вэ гејрө көкү дэринэ кедэн шеј экэсэн. Хүласэ, јер динчөлмөјэ галанда бир ил кечэндэн бугда экмэк олур. Амма гејри шеј экилендэ о јердэ 3—4 илдэн ирэли бугда экмэк нөф' етмэз. Бугда үчүн јери мал нөчиси илэ гүввэтли едөндэ, кэрэк нөчиси тохум едөндөн чох ирэли јерэ гарышдырасан ки, тохум сөпилэнэдэк чүрүјүб тамам олсун. Јохса бугдада гарабаш дејилэн нахошлуг эмэлэ кэлир. Эһәнк белэ јери јахшы гүввэтли едир. Тохум кэрэк тэмиз олсун ки, зикр олан нахошлуг эмэлэ кэлмэсин. Јахшыдыр ки, тохум 2 ил сахланмыш ола. Олмаса ону тохум едөндөн ирэли суда ислатмаг кэрэк, зағ сују дэхи јахшыдыр; 13—15 мисгал зағ бир пуд тохума бөсдир. Нэ гэдэр јер гүввэтли исэ вэ јахшы нарын олмуш исэ, о гэдэр тохум аз лазымдыр вэ бир дэ ону эл илэ сөпөндэ чох сөпмөк кэрэк. Амма машин илэ чэркэ-чэркэ сөпөндэ аз, эжэр пајызда шухм олунан јер гышын нөмишијиндэн бэркимиш исэ баһарда ону бир дөфэ малаламаг лазымдыр.

Эжэр баһарда бугда көјэрэн заман онун јарпагы гарамтыл, көј исэ, салланмыш исэ мөтлөм едир ки, о јер гүввэтли олдуғуна онун бугдасы јатачаг. Белэзэ лазымдыр ону јатмагдан мұһафизет етмөкдөн өтрү о вахта бичэсэн вэ ја гојуна једирдэсэн. Баһарда экилен бугданы о јердэ экирлэр ки, гыш сојуг олдуғуна пајызда экилен төлөф олур вэ ја о јердэ картофел вэ гејри пајызда јетишэн шејлэр экилдијинэ пајызда ону экмөк мөгдур олмајыр. О бугда гејри гисм бугдадыр. Амма пајыз бугдасыны да баһарда экмөк олур. Лазымдыр ки, бир нечэ или ону баһарда экиб белэ экилмөјэ өјрөдиб, бу баһарда јығылан тохуму экэсэн.

«Экинчи» гөзети № 2, 18 јанвар 1877-чи ил.

13

Гураглыгдан экини мұһафизет етмөкдөн өтрү мөслөһөт едирлэр ки, пајызда экилен экинин үстэ гышда гар јағанда ону ағачлары сүрүмөк илэ јерэ јатырдасан. Белэдэ ондан эмэлэ кэлэн сујун чоху јерэ һопуб дэринэ кедөр вэ бу сөбөбэ белэ јер јајда тез гурумур. Авропа эһлинин јери аз олдуғуна һөјванлар үчүн эләфи дэ экирлэр. Јазырлар ки, гарғыдалы, јәни пејғәмбэр бугдасы о эләфлэрин һамысындан јахшыдыр: эввөла, онун көкү дэринэ кетдијинэ јери нэ ки, күчдөн салмајыр, һөтта дэхи гүввэтли едир. Санијән, онун һәм башыны, һәм бөлимини ат, мал јахшы гејир. Ону чэркэ-чэркэ, бир-бириндэн бир аршын аралы экиб, јетишэн вахты гырыб, гурудуб гышда ишләдирлэр.

Јазырлар ки, 1848 сәнэјэчән Авропа эһли гарғыдалы ишләтмөјирди. Сонра ону һөјванә једиртмөкдөн өтрү вэ инди өзлэри һәм јемөкдөн өтрү чох кэтирдирлэр. Мөсөлән: кечән ил Америкадан бирчө инкилис вилајетинэ 9 милјон четвөрт гарғыдалы кэлиб.

Бизлэрдэ дөмир вэ полад шејлэри гајырандан сонра сојуг суја салыб сојудурлар ки, бэрк олсун. Амма Авропа карханаларында онлары белэ сојудурлар: 2 пуд кит (су-

да олан һејвандыр) јағы, 1 пуд мал пији, 4 кирвәнкә мум бир јердә әридиб, сојудуб бир нечә габа төкүрләр. Сонра зикр олан шејләри о габлара нөвбәт илә, јәни бирисини бир габа вә о бирисини гејри габа салырлар ки, пиј гызмасын. Сонра о шејләри чыхардыб, ағзыны бир аз силиб, даш көмүрү јандырыб шеји онун үстә тутурлар ки, онун ағзында олан пиј јансын. Зикр олан гајда илә гајрылан пиј бир ајдан сонра хараб олур. Кәрәк о вахта ону тәзәдән гајырасан.

«Әкинчи» гәзети № 4 пә 7, 1877-чи ил.

14.

Тәнбәки 2 гисм олур. Бириси Америка тәнбәкиси ки, онун јарпағынын учу шиш вә чичәкләри гырмызыдыр вә бириси османлы тәнбәкиси ки, онун јарпагларынын учу кирдә вә чичәји сарымтылдыр вә бу ики гисмин һәр бири бир нечә чүрә олур. Тәнбәкинин јахшы-јаманлығына сәбәб һансы гисмдән олмағы дејил, ону нечә әкиб бечәрмәк вә гурудуб сахламагдыр. Тәнбәки лумстан вә чох килли јердән башга һәр бир јердә әмәлә кәлир. Амма онун үчүн гара, јәни мешә јери јахшырагдыр. Бу јери тохумлајандан ирәли 3—4 дәфә чох дәрин шухм едиб, она ат, ја мал пејини гарышдырыб гүввәтләндирмәк кәрәк. Чүнки тәнбәки кәрәк тез әкилсин вә беләдә баһарын сүбһ сојуғундан тәләф олур, она бинаән ону февралын 15-дән апрелин 15-чән бир ишыг вә сојуг олмајан евдә, гутуларда әкиб, сонра исти дүшәндә чыхарыб әкин јериндә шитил едирләр. Ени вә узуну беш аршын олан гутуда 3—5 мисгал тохум битиртмәк олур. Һәр 4 десјатин јерә бир кирвәнкә тохумун шитили бәсдир вә бир дә гутуда тохум чыханда онларын јери дар олса јахшы олур ки, ону чыхарыб, бир бөјүк гутуда шитил едиб, сонра әкин јеринә шитил едәсән. Тәнбәкини мај ајынын ибтидасындан ахырыначан әкин јеринә шитил етмәк кәрәк. Бу заман һәр отун 4—6 јарпағы олур. Шитил оландан 2 күн ирәли јери бир дәфә дә шухм едирләр вә әкәр јер чох нәмиш дејил исә шитили чыхардыб басдырандан он беш дәпигә ирәли сулајырлар. Әкин јериндә бир-бириндән бир аршын аралы чызыглар чәкиб, о чызыгларда шитили бир-бириндән 3 чәрәк аралы басдырырлар вә әкәр һава исти исә,

һәр шитилин үстүнү от илә 1—2 күн өртүрләр вә бир һәфтәдән сонра гурумус шитилләри чыхарыб, онун јеринә тәзә шитил басдырырлар. Шитил олунадан сонра тәнбәкини 1—2 һәфтәнин мүддәтиндә һәр 2 ја 3 күндә бир әл илә сулајырлар вә ја һәфтәдә бир суја басдырырлар. 2 һәфтәдән сонра чызыгларын арасы илә кедиб онларын дибиннә әл илә торпагламаг кәрәк вә ја кичик котан кими ики тәрәfli әсбабы ата гошуб чәркәләрин арасы илә сүрмәк кәрәк ки, бу котан торпағы һәр ики тәрәфә атыб тәнбәкинин дибини торпагласын вә әкәр сонра гураглыгдан вә ја бәрк јағышдан сонра лазым олса бир дәфә дә зикр олан гајда илә онлары торпагламаг кәрәк. Отлар бөјүјүб гөнчәләнәндә бу гөнчәләри вә һәмчинин јарпагларын дибиндән тәзәдән әмәлә кәлән будаглары үсуллу јолуб, һәр отун үстә 6—12-чән јарпаг сахламаг кәрәк. Тәнбәки јетишәндә онун јарпаглары солуб, салланыб ширләнир. Онларын үстә сары ләкә әмәлә кәлир. Әввәл дибдәки јарпаглар јетишир ки, онлары дәриб көтүрүрләр. Бунлардан алчаг тәнбәки олур. Сонра исә јухарыдакы јарпаглар јетишдикчән ону бир-бир дәриб, үстү ашага әкин јеринә атыб, бир нечә саатдан сонра апарыб гурудурлар вә ја онларын бир нечаси јетишәндә будағы дибдән бычаг илә јарысыначан кәсирләр ки, онун башы јарпаглар илә салланыб 1—6 күн көкүн үстә галсын. Сонра апарыб гурудурлар. Јарпаглары гурудандан ирәли јахшы-јаманы аралајыб бир гуру вә күн дүшмәјән вә һавасы дејишилән отагда, ја чардагда белә гурудурлар: ја онлары дик јығырлар, ја бир ипә баглајыб вә назик ағача кечирдиб асырлар. Онларын дәмәрлары билмәррә гурујаначан бир нечә дәфә онлара бахыб, кифләнән јарпаглары көтүрүб атмаг кәрәк ки, гејриләр хараб олмасын. Сонра онлары дүбарә јахшы-јаман аралајыб, һәр 25 ја 30 јарпағы бир јерә баглајыб, үст-үстә јығыб, бу дәстәләри анбарда сахлајыб јетишдирмәк кәрәк. Бу заман бир нечә дәфә онлары чевирмәк вә дәстәләри ачыб һаваја вермәк кәрәк. Алычы олмаса онлары анбарда түтүнчүләр кими сахламаг кәрәк. Јәни анбарын ичинә ики ағач гојуб онун үстә бир тахта гојуб бу тахтанын үстә тәнбәки дәстәләрини ачыб арасына бир нечә чај дашы гојуб, сахлајырлар. Бу анбарын кәрәк бир нечә бачасы олсун ки, онун һавасы тәмиз ола. Бир десјатиндән 57—120 пудачан тәнбәки һасил олур ки, һәр пуд 1—5 маната

сатылып. Тохумдан өтрү сахланан отлары бир-бириндөн аралы экин. Онларын башында олан чичеклөрдөн тохум эмэлэ кэлөндөн сонра тээ эмэлэ кэлөн чичеклери јолуб, тохум гурујандан сонра онлары хаш-хаш башы кими дөриб, гышда сахлајыб, баһарда башлардан чыхарыб экмэк кэрэк.

«Экинчи» гезети № 8, 14 апрел 1877-чи ил.

15

Экинин јахшы олмасына бир сәбәб тохум јахшы олмагдыр. Тохумун јахшы-јаман олмагыны онун рәнкинден вә ијинден билмэк олур ки, буну бир тохуму һәмишә ишләдән јахшы билир. Мәсәлән: бугданын јахшысы мум кими тәмиз, сары олур. Ондан тээ балыг, ја ијләнмиш јумурта ији кәлир исә онда гарабаш нахошлуғу вар ки, бугда баш ачанда онун данәләри гаралыб, ијләниб хараб олур. Бундан савај јахшыдыр ки, тохуму гејри төвр илә дә имтаһан едәсән. Әввәла, тохум ағыр олдуғчан јахшыдыр. Она бинаән тохум алан кәрәк ону күнә сәриб, гурудуб сонра сајыб чәксин вә буну билсин ки, филан тохумун јахшысынын 100 дәнәси бу ағырлығда олур ки, ондан јүнкүлүнү алмасын. Санијән, тохумун ириси јахшыдыр ки, белә тохумдан эмәлә кәлән от ири олдуғуна һаванын дәјишилмәји она кар етмәз вә бир дә кәрәк тохум бәрәбәр олсун, јә’ни һамысы бир бојда олсун вә тәмиз олсун, јә’ни гејри отларын тохуму, ја гејри шеј она гарышмамыш олсун. Бунлардан әләвә, јахшыдыр ки, тохумун битмәк хасијјәтини биләсән. Бундан өтрү лазымдыр тохумдан бир аз көтүрүб әски, ја памбыға бүкүб, үстә су төкүб көјәртмәк. Онларын көјәрмәси аз олдуғчан тохум јахшыдыр. Елә ки, тохум алмаг лазым олмады, јә’ни һәр кәс өз һасилинин бир һиссәсини тохум едөндә ону сечмәк вә тәмизләмәк кәрәк. Мәсәлән, бугданын дәрзләрини дөјөндән ирәли онлары силкәләмәк вә ја үсуллу ағач илә вурмаг кәрәк ки, ондан ири вә јахшы јетишмиш данәләри төкүлсүн вә бу данәләри јығыб, тәмизләјиб тохум етмәк вә ја тохумдан өтрү әлаһиддә экин әкиб вә ја экинин бир һиссәсини ки, гејри һиссәләрдән јахшыдыр, сахлајыб тамам јетишәндән сонра јығыб кәлән ил үчүн бир гуру вә сәрин јердә сахламаг. Хүләсә, тохуму сәпән-

дән ирәли ону сечмәк вә тәмизләмәк кәрәк вә бир дә бир јердә бир экин бир нечә ил әкилир исә јахшыдыр ки, онун тохумуну тәзәләјәсән. Јә’ни бир нечә илдә бир дәфә гејри јердән тохум алыб әкәсән вә бу заман лазымдыр о тохуму елә јердән алмаг ки, онун абү һавасы тохум сәпилән јерин абү һавасы кими олсун.

Авропа шәһәрләринин әтрафында јағ чалхалајанлар кәрә јағы бир нечә гисм едиб, онун ә’ласыны јемәк үчүн сатырлар вә белә ә’ла јаға гајмаг јағы дејирләр. Бу јағын кирвәнкәсини 3 аббасыја сатанда, гејри гисм кәрәләр 50 ја 40 гәпијә сатылып. Ә’ла јағы белә гајырырлар: сүдү бир сәрин јердә бир күн-бир кечә сәриб, сонра онун гајмагыны јығыб, ону чалхајыб јағы чыхардыб, јумајыб, дузламајыб, анчаг сыхыб сатырлар. Бундан әләвә, Парижин әтрафында зикр олан гајда илә гајмағы јығандан сонра ону 60 дәрәчәјөчән гыздырыб, сонра 12 дәрәчәјөчән сојудуб ондан зикр олан гајда илә јағ чалхалајырлар ки, буна Париж јағы дејирләр, вә онун да гијмәти 3 аббасы олур. Бә’зи јерләрдә дәхи ә’ла јағ гајырырлар. Мә’лумдур ки, малы сағанда әввәл рөдд олан сүд елә јағлы олмаз. Ахыр рөдд олан јағлы олур. Малы әввәл бир, сонра бир габа сағыб вә ахырда сағылан сүдү сәриб, онун гајмагыны 10 саатдан сонра јығыб, сүдү сахлајыб, јенә 10—12 саатдан сонра ондан икинчи гисм гајмаг јығыб, әввәл јығылан гајмагдан зикр олан гајда илә чох ә’ла јағ чалхајырлар ки, онун кирвәнкәси бир маната сатылып.

Америкада јемишдән, јә’ни говундан гәнд гајырмагдан өтрү бир нечә қархана ачылып. Јазырлар ки, әкәрчи чуғундурун гәнди говунун гәндиндән зијадә олур (чуғундурда 100-дән 8, јемишдә 100-дән 7), амма јемишдән гәнд асанлығ илә һасил олдуғуна чуғундур гәндинин кирвәнкәси 8 гәпијә сатыланда, бу гәнд 6 гәпијә сатылып вә

жемиш гәнди ә'латәр олур вә алава, жемишин тохумундан
јағ чәкирләр.

«Әкинчи» гәзети № 10, 12 мај 1877-чи ил.

16

Бизим мејваләр илә елмдән хәбәрдар олан бағбанла-
рын мејваләринин тәфавүтү чохдур. Бизим мејвә мешә-
дә өзбашына битәндән бир аз јахшыдыр. Амма онларын-
кы ири вә абдар олдуғуна онун бири бизимкиннин 3—4-
дән агыр олур. Буна сәбәб одур ки, онлар нәбататын нәш-
вүнәмасындан хәбәрдар олдуғуна кејфләри истәјән ки-
ми, ја онларын күлүнү, ја жемишини, ја көкүнү вә ја бу-
дагларыны јахшыландырырлар. Мәсәлән: алма, армуд,
кавалы, килас вә гејри бунлара охшајан мејваләри белә
јахшыландырырлар: пәјызда будагларын үстә гөнчә әмә-
лә кәлдикдә о кичик будаглары елә кәсирләр ки, онун
бир һиссәси 1—2 гөнчә илә ағачын үстә галыр. Беләдә
ағач сордуғу хәрәк чох жемиш јеринә аз жемишә кетдији-
нә бунлар чох ири вә абдар олур. Ја баһарда ағачларын
јарпаглары ачыландан сонра кичик вә өзү жемиш кәтирән
будагларын учуну дырнаг вә ја бычаг илә кәсирләр. Бе-
ләдә о будағын узанмағына лазым олан хәрәк жемишләрә
кетдијинә бунлар ири олур вә ја будағын гәбағыны үсул-
лу бычаг илә сојурлар ки, ағачын јарпаглары соран хәр-
рәк о габыг илә ашағы кедә билмәјиб будагда олан је-
мишләрә кетдијинә онлар ири олур.

Чин мәмләкәтинин халгы чох вә јери аз олдуғуна ора-
нын бағбанлары кичик мејвә ағачы битирдирләр. Мәсә-
лән, бир столун, јә'ни күрсүнүн үстә јекә бағ салырлар
ки, бир ағачын боју бир аршындан да аз олур. Амма бу-
нун илә белә мејвә кәтирир. Јазырлар ки, о ағачлары белә
битирдирләр: бөјүк ағачын бир будағынын дибинә бир
торба кечириб, онун ичинә гара торпаг долдуруб, онун
үстә о вахтачан су чилијирләр ки, будағын торпағын
ичиндә олан һиссәсиндән көкләр әмәлә кәлир. Сонра ону
көкдән ашағы кәсиб гутуларда битирдирләр. Әкәрчи Ав-
ропа бағбанлары һәм бу төвр ағач битирдә билирләр, ла-
кин онларын ағачы сонра бөјүкләнир.

201

Мејвә ағачынын мејвәсиндән, јә'ни тохумундан чыхан
ағачын мејвәси турш, јә'ни мешә ағачынын мејвәси кими
олдуғуна бу ағачларын тохумуну әкиб вә сонра онлардан
чыхан ағача јахшы мејвә кәтирән ағачын бир кичик, үс-
тә 2—3 гөнчәси олан будағыны чалајырлар. Чүнки бу то-
хумларын бә'зинин, мәсәлән: хурма тохумунун габығы га-
лын олдуғуна онлар бир нечә илдән сонра көјәрир. Она
бинаән онлары тез көјәртмәкдән өтрү Авропа бағбанлары
бу тохумларын габығыны үсуллу јарыб, сонра әкирләр.
Јазырлар ки, белә јарылан тохум 3—4 күнә көјәрир.

«Әкинчи» гәзети № 11, 26 мај 1877-чи ил.

17

Бөјүк шәһәрләрдә артыг мал сахланса [да] онун сүдү
о шәһәрдә сакин оланлара чатмајыр. Чүнки хәрәкләрин
һамысындан, әләлхүсус ушаглар үчүн мал сүдү јахшы-
дыр. Она бинаән инди гуру сүд гајырырлар ки, ун кими
олур. Бундан өтрү тәзә сүдү сүзүб бөјүк, ағзы бәрк мөһ-
кәмләнмиш газанларын ичиндә 35 дәрәчәјәчән гыздырыр-
лар. Беләдә сүдүн сују миур илә буга дөнүб рәдд олур
вә газанын ичиндә сүд гурујур. Белә сүдү дәмир гутулар-
да бир нечә ил сахламаг олур вә һачаг онун үстә су тө-
кәндә тәзә сүд әмәлә кәлир.

Авропа әлли инди чох гарғыдалы, јә'ни пејғәмбәр
буғдасы әкир. Јазырлар ки, онун үстә бир гурд әмәлә кә-
либ, она чох зәрәр едир вә бу гурд өз тохумуну пејғәмбәр
буғдасынын јер үстә гурујан будагларын ичинә гојур ки,
онлардан кәлән ил гурд әмәлә кәлир. Она бинаән мәслә-
һәт едирләр ки, пејғәмбәр буғдасыны јығандан сонра онун
јерин үстә галан будагларыны јандырсынлар ки, онларын
тохуму тәләф олсун.

201

Гарғыдалыны вэ бир нечэ гејри отлары экэндэн сонра онлар көјарэндэ гарға вэ гејри гушлар онлары дидиб тэ-
лэф етмэмэкдэн өтрү мәсләһәт едирләр ки, онларын үстэ
тор чәксинләр вэ онун алтына ағачлар вурсунлар ки, тор
жерин үзүндән бир чәрәк һүндүр дурсун.

Авропа әһлинин үч гисм малы олур. Сүд, эт вэ иш-
ләтмәк үчүн. Сүд малынын сүдү чох, эти аз, эт малынын
эти чох, сүдү аз олур. Ишләјән малын эти, сүдү аз, амма
күчү чох олур. Һәр бир гисм мал сахлајан кәрәк онун
ә'лаләнмишләриндән көтүрүб өз малыны јахшылашдыр-
сын вэ ја өз малынын јахшыларыны сечмәк илә онлары
јахшылашдырсын. Инди јазырлар ки, сүддән өтрү сахла-
нап малы кәрәк кичик олан заман чох көк сахламајасан
вэ мәгдур олдугчан онлары тез, јә'ни кичик олан заман
доғуздурасан.

«Әкинчи» газети № 12, 9 ијун 1877-чи ил.

18

Јазырлар ки, Мисирдә бир әрәб памбыға охшајан бир
от тапыб, онун тохумуну јығыб, әкиб, бечәриб, инди бу
тәзә отдан памбыг әмәлә кәтирир ки, әсил памбыгдан ә'ла-
тәр олур. Бу от памбыг отуна охшајыр. Амма онун дөрд
аршын һүндүрлүјүндә бирчә будағы олур ки, онун ба-
шында 70-дән зијадә күл ачылыр. Чүнки бизим памбы-
ғын будағы чох олдугуна артыг јер тутур ки, һәр отун
бир-бириндән арасы бир аршын олур. Лакин бу тәзә
памбыг аз јер тутдуғуна онун арасы јарым аршын да ол-
са јахшы әмәлә кәлир. Бу сәбәбә тәзә памбыгы әкиб бе-
чәрмәнин зәһмәти бирә-бир аз олур. Бу тәзә ота Бамијә
памбыгы дејирләр. Белә куман едирләр ки, онун тохуму
Мисир мәмләкәти Судан вилајәтини бир нечә ил бун-
дан әгләм зәбт едәндән сонра Судандан Мисир торпағына
дүшүб⁹¹.

Заводларда бугдалан нишастаны белә чәкирләр: чај,
ја јағыш вэ ја ширин булагларын сујуну сојуг, ја ылыг

едиб, бир габда бугданын үстә төкүб, 8—10 күндән сонра
сују сүзүб, бугданы әррадә охуна охшајан ағачлар илә
әзиб, хәмир едиб, бу хәмирин үстә тәзә су төкүб, она хә-
мир маја кими туршу вуруб. 2 һәфтәјәчән күрәк илә га-
рышдырырлар. Та ки, хәмир дәхи гајнамасын, јә'ни хә-
мирдән әмәлә кәлән һава гисми шәјләр ондан билмәррә
рәдд олсун. Сонра сују сүзүб, хәмири бир әләк үстә го-
јуб, үстән тәзә су төкүб о гәдәр јујурлар ки, хәмирин ни-
шастасы су илә билмәррә рәдд олсун. Бу сују 3 күн сах-
лајанда нишаста онун дибинә дүшүр. О вахтда сују сү-
зүб, нишастанын үстүнә тәзә су төкүб, бир назик әләк
үстә төкүб, сүзүб, 47 саат сахлајандан сонра сују сүзүб
нишастаны белә гурудурлар: онун үстә бир парча чәкиб,
парчанын үстә күл төкүрләр ки, бу күл нишастанын һә-
мишлијини чәкир. Сонра нишастаны назик узун доғрајыб
тәндирләрдә гурудурлар.

Инсанын бәдәни јанмагдан, мәсәлән, гајнар су дәј-
мәкдән габарыб зијадә азар едир. Бу габарын ичи су илә
долу олур. Јазырлар ки, белә габары дузлу, ја зәјли су-
ја саланда габарын ичиндәки су бу дузлу судан дуру ол-
дуғуна дәридән кечиб, дузлу суја гарышыр вэ бу сәбәбә
белә габары јарым саата сағалтмаг олур вэ әкәр габар
олан јери дузлу суја салмаг мәгдур олмаса о вахтда бир
әскини тез-тез дузлу суја батырыб онун үстә гојанда га-
бар чәкилир.

Һаванын дәјишилмәјини пиш әз вахт билмәк әкин вә
зираәт едән кәсләр үчүн чох лазымдыр. Амма һаванын
дәјишилмәјинин сәбәби чох олдугуна ону билмәк мәгдур
дејил. Әкәрчи буну билмәкдән өтрү Авропа әһли чох сәј
едир. Амма бу һалда онун бирчә әлачы вар. Күләк ја
јағыш башланан јердән, о күләк ја јағыш кедән тәрәф-
ләрә тел көндәриб мә'лум елмәк ки, филан тәрәфә күләк
ја јағыш кетди. Чүнки тел тамам күреји-әрзин әтрафы-
ны бир дәгигәдән дә тез кедир, амма күләк вэ јағыш, дә-

гигэдэ бир нечэ верст анчаг кедир. Она бинаэн тел кэлэн јердэ сакин олан кэс тел көндөрилэн јерин фасилэсини һесаб едиб билэ билир ки, нечэ саатдан сонра күлэк эсэчэк, ја јағыш јағачаг. Јазырлар ки, Париж шәһәриндә бир јер бина олуб, тамам Европа гит'эсинин бу башындан о башыначан, ј'ни Истамбулдан Лондоначан һәр күн сүбһ саат 8-дә һава нечэ олмағы тел илә келиб мә'лум олур вә о јердән Фирәнкистанын 500-дән зијадә кәндина (күнү-күндән тел апартдыран кәнд артыр) о хәбәр күнорта вахты кедиб јетишир ки, о кәндләрдә сакин оланлар пиш әз вахт һава дәјишилмәјини билир.

«Әкиңчи» гәзети № 16, 4 август 1877-чи ил.

19

Таможни хәрчиндән дәвләт вә завод-кархана саһибләри мәнфәәтбәрдар олур. Дәвләттин нәфи мә'лум завод вә кархана саһибләринә белә нәфи олур: гејри вилајәтләрдә гајрылан шејләрдән бу хәрч алындығына о шејләр баһаланыр. Бу сәбәбә завод вә карханада гајрылан шејләр артыг гијмәтә сатылыр. Амма халг үчүн, әләлхүсус әкин, зираәт едән үчүн, бу хәрч чох зәрәрдир. Шимали Америка чүһуријјәсиндә⁹² чап олунан әкин-зираәт гәзетләринин бириси бу зәрәри ашкар етмәкдән өтрү јазыр: әкинчи минән атын нал-мыхындан маната 67, ону наллајанын чәкичиндән 54, аты сүрмәјә ағачы кәсән бычагдан маната 60 гәпик таможни хәрчи алыныб. Онун котанындан маната 50, котана лазым олан зәнчирдән 67 гәпик алыныб. Әкинчи кејдији кәтандан маната 58, маһуддан 50, башмагдан 35, шлјападан 80, онун маһуд јорғанындан маната 250 гәпик алыныб; ајағынын алтына салдығы хәлчәдән маната 150, бошгабындан 40, чәнкәл-бычагындан 35, о ичдији чајдан маната 47, гәһвәдән 47, једији гәнддән 70, дуздан 100, истиотдан 270, чәкдији тәнбәкидән маната 100 гәпик таможни хәрчи алыныб. Беләдә һәр бир шеј бирә-бир баһаландығына әкинчилик едән јохсул олуб. Она бина бу һалда һәр ил 120 милјон бушел тахыл эмәлә кәлир. Бавүчуди ки, 8 ил бундан әгдәм 160 милјон бушел олурду.

Гејванат вә әләфијјатын бәдәни чүрүјәндә кәлән јаман ијә сәбәб онлардан рәдд олан газдыр ки, она амонјак (нишадыр руһи) дејирләр. Бу газ һавада вә суда чох олдугча инсана артыг зәрәр едир. Тәчрүбә олунуб ки, шәһәрин һавасында вә гујуларынын сујунда бу газ чох олур. һабелә гәбристанлыгдан кәлән суда, һачәтханаларын вә гејри мүтәәффунатын јавуглуғунда олан гујуларын сујунда нишадыр руһи чох олур вә онун бураларда чох олмағы сујун ијинлән мә'лум едир. Инди имтаһан илә ашкар олуб ки, белә сују күн алтында чох сахладыгча онун газы рәдд олуб, сују тәмиз едир.

Мә'лумдур ки, инсанын бәдәни о једији хәрәкдән эмәлә кәлир. Бу сәбәбә онун бәдәнинин гүввәтли олмағы хәрәк иләдир. Јенә мә'лумдур ки, әт хәрәкләрин һамысындан гүввәтлидир. Мәсәлән: инкилисин фәһләси ки, әт гејри, һиндистанын һәмишә дүјү вә чәрәк гејән фәһләсиндән бирә-беш артыг иш көрүр. Бу сәбәбә Европа тајфалары сә'ј едир ки, әт артыг гејилсин вә бундан өтрү халг чох олан јерләрдә тәзә әт баһа сатылдығына халг аз олан јерләрдә әти учуз алыб ону ја гурудуб гахач едиб, ја дузлајыб вә ја она бир нечә әчза вурмаглыг илә тәзә сахлајыб, халг чох олан јерләрә кәтриб учуз сатырлар ки, тәванасы олмајанлар да әт алыб гејә билсинләр. Бизләрдә белә әт сахламаг адәт дејил. Амма бизим кәндләрдә сакин оланларын чоху һәфтәләр илә әт көрмәјир. Әти бир нечә төвр шора гојурлар, әз он чүмлә Вестифалја вилајәтиндә бир парча әти (5—8 кирвәнкә) сәрин јердә, тәмиз ағ дуз илә вә бир аз кәһричлә (азотијјәти-потаһ) ки, ондан барыт гајырырлар, сүртүб, он күн сахлајыб вә бу заман һәрдәнбир ону чевриб, тәзәдән дузлајыб, онун алтына бир дешикли габ гојурлар ки, ондан рәдд олан су ахсын. Сонра әти торбалара гојуб бухарынын вә ја печин ичиндә асырлар ки, од јанан јердән чох һүндүрдә олсун. Орада әти 4—6 һәфтә сахлајыб, сонра торбалардан чыхарыб, сәрин јердә бир нечә күн асыб, бочкалара јығыб сахлајырлар. Америкада әти белә шо-

ра гојурлар: 4 кирвѣнкѣ тѣмиз дуз, кирвѣнкѣ жарым гѣнд, 12 мисгал кѣфрич илѣ бир јерѣ гарышдырыб, 17 каса су илѣ гѣјнадыб, кѣпѣјѣнѣ алыб, сонра ону сојудуб, ѣти дузла; андан сонра бу сују онун ѣстѣ тѣкѣрлѣр ки, белѣ ѣт хараб олмајыр. Франконијада суда дузу ѣридиб (нѣ гѣдѣр ѣрисѣ), онда ѣријѣн дузун ондан бир хиссѣси гѣдѣр дѣ кѣфричлѣ тѣкѣб бу сујун ичиндѣ ѣти мирур илѣ биши-рирлѣр, су гурујунчан. Сонра ѣти тѣстѣ ичиндѣ 24 саат асыб, чыхардыб сахлајырлар. ѣти тѣстѣјѣ вермѣкдѣн ѣтрѣ одун јандырмаг вачиб дејил. Гѣр бир шеји јандырмаг олур. Мѣсѣлѣн, кѣпѣк јандырмаг чох јахшыдыр ки, онун алову олмајыр, амма тѣстѣсѣ чох олур.

«ѣкинчи» гѣзети № 19, 15 сѣнтјабр 1877-чи ил.

МААРИФ ВѢ МѢДѢНИЈЈѢТѢ АИД МУХТѢЛИФ МѢГАЛѢЛѢР

ЧЭМИЈАТИ-ХЕЈРИЈА БИНАСЫ

1

Бакыда мүсәлман чәмијјәти-хејријјәси ачылыб вә биз мүсәлманлар бу хејир ишә артыг шад олуруг ки, куја бир бөјүк иш көрмүшүк. Бавүчуди ки, бизим елм зәманә-миздә һеч бир милләт јохдур ки, онун нә ки бир, һәтта бир нечә чәмијјәти-хејријјәси олмасын вә онлар 10 вә дә-хи артыг илләрдири ки, хејир иш көрмәјә мәшғулдурлар. Чәмијјәти-хејријјә ачмаг чәтин дејил. Әләлхүсус бу һал-да, амма онун бина тутуб галмағы вә тутдуғу ишләрин ар-тыг нәф'и олмағы чәтиндир. Чүнки һәр бир хејир ишин ар-тыг нәф'и олмағы пул иләдир вә белә хејир ишә артыг пул верән чох аз олар. Әләлхүсус, бизим мүсәлманлардан. Чүн-ки хејир иш көрмәк ганачаг иләдир вә ганачаг елм иләдир, амма һејф ки, бизим мүсәлманларда аздыр. Ондан башга һансы ишин артыг хејри олмағыны да билмәк лазымдыр. Мәсәлән: бизим Бакы шәһәриндә һәр илдә мәрсијәханлар үчүн нечә мин манат пул јығылыр вә ја фагыр-фүгәра адына ондан да артыг хәрч олуру. Амма онлардан миллә-тә һеч бир хејир јохдур. Һәтта зәрәри дә вар. Чүнки бу сәбәбә илбәил мәрсијәханларын вә гејри диләнчиләрин гәләри дә артыр. Амма о пуллар илә бир мискинхана ачыб орада диләнчилик едәнләрдән 10—15-ни јығыб, онларын јемәк, ичмәк, кејинмәјини вериб сәнәтләр өјрәт-сәк, бир вә ја ики илдән сонра бу диләнчиләр сәнәткар олуб, бизә баш ағрысы вермәзләр вә гејриләрә дә көмәк едәрләр. Чифајда, бизим адәтләримиз елә дүшүбдүр ки, һәр кәс еһсан едәндә өз ганачағы илә едир вә диләнчијә пулу өз әли илә верир. Она көрә күчәләрин һәр тининдә бир нечә диләнчи даима дуруб орадан кечәнләрин јолуну

кәсір. Пәс чәмијјәти-хејријјә бина тутуб баги галмагдан вә артыг нәф' кәтирмәкдән өтрү лазымдыр: гәдим адәт-ләримизи дәјишдириб зәманәјә мұвафиг иш көрмәк. Биз гәдим адәтләримизи дәјишдирмәмәк нә гәдәр бизләри керри салмағыны сүбут етмәкдән өтрү бизим гоншу ермәниләр вә биз мүсәлманлар Бақыда кечмишдә чәмијјәти-хејријјә ачмағындан данышачағы.

Бу һалда Бақыда олан ермәниләрин чәмијјәти-хејријјәси 40 ил бундан әгдәм ачылыбдыр. О вахтдан Бақыда ермәни чох аз иди. Бир нечә јүздән артыг дејил иди. Әсл Бақы ермәниси 10—15 ездән артыг јох иди. Сонра губернија бураја кәләндә һөкүмәт әмәләси вә гејри дәдүстед едәнләр дә кәлмишди. О вахтда онларын охумушлары да бизимкиләрдән артыг иди. Онлардан (университет дә) дарүлфунун да гуртаранлар вар иди. Бунларын бириси — доктор Рустамјан чәмијјәти-хејријјә үчүн низамнама тәртиб едиб бир нечә адам илә әризә вериб ону тәсдиг етдирәндән сонра чәмијјәти-хејријјәни ачдылар вә адамлар бир јерә чәм олуб Бақыда олан ермәниләрин һамысыны ораја дә'вәт едиб, дәфтәр ачыб пул јығдылар. Чәмијјәти бина едән Рустамјан вә гејри зикр олан әризәјә гол чәкәнләр дәфтәр үзү илә сәпки едиб һәр кәсдән өзләри мүәјјән еләдији мәбләғи истәјиб алдылар вә һеч бир кәс олмады ки, онлара чаваб етсин ки, мән бу мәбләғи вермирәм вә ја верә билмәрәм. Һәр кәс нөвбәт илә пулуну вериб, гәбзини алыб өтүрдү. О вахтда Бақыда үч Гарабағ ермәниси сучулуғ едирди, јәни ешшәклә су дашыјыб сатырды ки, онларын икиси сонра милјончу олдулар. Үчүнчүсү Карапет гејрәтли, хејрхаһи-милләт олдуғуна сучулуғда вәфат етди. Чәмијјәти-хејријјәни бина едәнләр мәчлис ачдығыны бу Карапет ешидиб, кәлиб ешшәјини гапыда бағлајыб, кедиб мәчлисә дахил олуб тәвәгге еләди ки, ону столун јанына гојсунлар. Елә ки, она јол вердиләр, баса-баса габаға чыхыб Рустамјандан хәбәр алды ки, бу пул нә үчүн чәм олур? Она чаваб вердиләр ки, хаһиш едирик мәктәбханалар ачыб фәгир-јетим ермәни ушағларыны охудаг. О вахтда Карапет чарығлы ајағынын бирисини галхызыб стулун үстә гојуб чарығынын бағыны, сонра долағыны ачыб шалварынын балағыны јухары чәкиб балдырындан дәридән тикилмиш бир тәлатыны ачыб, доктор Рустамјана узадыб деди: мәним өвләдым јохдур, ермәниләрин һамысынын ушағларыны мән

өзүмә өвлад һесаб едирәм вә онларын охумағыны чох истәјирәм. Сабанлар ешшәк үстә су дашыјанда күчәләрдә голтуғларында китаб мәктәбханалара кедән ермәни ушағларыны көрәндә чох шад олурам. Она көрә бу тәлатынын ичиндә олан пулу мән бир нечә илдири чәм етмишәм, бу чәмијјәти-хејријјә бағышлајырам. Бу сөзү ешидиб тамам мәчлис Карапетә мәрһаба деди. Тәлатынын ичиндән чыхан пулу санајыб көрдүләр ки, мин маната гәдәрдир. Мәчлис дүбәрә мәрһаба дејәндән сонра Карапет тәлатыны көтүрүб, кедиб ешшәјин үстә отуруб охуја-охуја су дашымаға кетди. Бу төвр бина олан чәмијјәти-хејријјә индијәчән баги галыбдыр вә бу 40 илин мүддәтиндә чох јетим фүғәраны охудуб адам едибдир. Бу һалда ермәниләр мәзкур Карапетә рәһмәт охујурлар. Амма онун сучу јолдашларынын ки, сонра милјончу олмушдурлар, јурдлары хараба галыбдыр.

Бир нечә ил бундан сонра, 1871-чи сәнәдә мән дә бизим мүсәлманлар үчүн бир белә чәмијјәти-хејријјә низамнамаһи тәртиб едиб вә бир нечә гејри адамлара да онун әризәһи гол чәкдириб, сәрдара вериб тәсдиг еләтдирдим. Амма мәним чағырышыма нә ки, бир гејри мүсәлман, һәтта әризәјә гол чәкәнләр дә кәлмәди. Ахырда бир нечә адамы васитә салыб газы Молла Чавад Ахундан⁹⁹ тәвәгге еләдим ки, шәһәрин мүтәшәххисләрини өз мәнзилинә чағырыб бу хејир иш бина олмаға сәбәб олсун. Һәзәрәт чәм оlanda онлара чәмијјәти-хејријјә нәдир вә онун кәләчәкдә хејри нә олачағыны әрз еләдим вә чәнәб һачы Зейналабдин Тағыјев дә бу барәдә чох данышды. Амма пул сөзү араја кәләндә һачылар изтираба дүшдүләр вә онларын бириси: «бу хејир ишә бир хејир дуачы да кәрәкдир. Тәвәгге адирәм мәнни белә дуачы һесаб едәсиниз» — дејиб, дуруб кетди. Бир гејри һачы дуруб «абидәстә кедирәм» — дејиб чыхыб гачды. Сонра мәчлисдә галан эшхас бир-биринә бахыб тәшириф апардылар. Биз мәчлисдә олан 3—4 адамлар да онлардан сонра дуруб кетдик. Мән дәфтәрләри голтуғума вуруб мәнзилимә кедәндән сонра бизим бәдбәхт мүсәлманларын фикриндән бир нечә күн хәрәк јејә билмәдим вә кечәләр мәнә јуху һарам олду. Гардашлар, бизим вә гоншуларымыз ермәниләрин индики һалына бахыб диггәт едiniz! Онда көрәрсиниз ки, зикр олан отуз дөрд илин мүддәтиндә он-

лар биздэн нэ гэдэр ирэли кедиблэр вэ бунун үмдэ сә-
бәби онларын чәмијјәти-хејријјәси олубдур.⁹⁴ Вәс дејил-
ми, начан биз ајылачагыг?

ҺӘСӘН ЗӘРДАБИ

«Һәјат» гәзети № 107, 25 нојабр 1905-чи ил.

2

Кечән 107-чи нөмрәдә Бақыда мүсәлман чәмијјәти-
хејријјәси бина олунмагдан данышанда бизим Бақы мү-
тәшәхисләри бу хејир ишә нечә бахдыгларындан вә мөч-
лисдән гачдыгларындан данышдыг. Доғрудур, бизим Ба-
қы гардашларымызын белә өз хејрини ганмадыгы мәни
чох сојудуб, һәвәсдән салды. Амма мән үмидими Гафгаз
вилајәтинин гејри шәһәрләринә бағлајыб оралара да ке-
диб чиддү чәлд етмәји өзүмә борч билдим. Чүнки чәмиј-
јәти-хејријјә бирчә Бақы үчүн ачылмајыр иди. Тамам
Гафгаз үчүн бина олурду. Јајын башында кимназијада
олан шакирдләримин имтаһаныны гуртарандан сонра
бир гәјтанлы дәфтәр гајырыб натарјуса мөһүрләдиб јола
дүшдүм.

О вахтда бизим Гафгазда үч дөвләтли мүсәлман са-
кинләри олан шәһәр вәр иди. Бириси Бақы иди ки, тәзә
губернаторнишин олмушду. Бириси Шамахи иди ки, гу-
бернатор Бақыја көчмүш исә дә, 1859-чу сәнәдә зәлзәлә-
дән чох зијанлыг дәјмиш исә дә о гэдәр тәванадан дүш-
мәмиш иди вә бириси дә Шуша шәһәри иди ки, оранын
ханзадә вә бәјзадәләри артыг тәваналы идиләр. Чүнки он-
ларын јерләри вә рәијјәтләри гејри јерләрдә олан ханзадә
вә бәјзадәләриндән артыг иди, вә онларын белә артыг
олмасына сәбәб оранын ахырынчы ханы Мейдигулу хан
олмушду. Рус дөвләти бизим вилајәти аландан ирәли
бизим вилајәтдә мүсәлман ханлары вәр иди вә онларын
һамысы рус илә дава едиб, басылыб гачыб Ирача кетди-
жинә онларын, һәмчинин онлар илә гачан бәјзадәләрин
јерләрин вә рәијјәтләрин хезанә зәбт едиб, амма Гарабаг
ханы дава етмәјиб. Она көрә рус дөвләти гачан ханла-
рын һамысыны дәрһал харич едиб јерләринә рус һакими
тәјин едиб. Бирчә Гарабағын ханыны өз ханлығында го-
јуб вә рус тәрәфиндән кенерал Мәдәтову⁹⁵ ораја назир

гојуб. Чүнки бу Мәдәтов оранын бәјзадәләриндән имиш
вә өзү дә рус законундан хәбәрдар имиш. Она көрә онун
мәсләһәти илә Мейдигулу хан⁹⁶ Гарабағын кәндләрини
вә јерләрини өз ханзадә вә бәјзадәләринә тәәллүгләрилә
тәғоим едиб вә мәхсусијјәт ихтијары вәрибдир. Чүнки
кечмишдә бизим Зәрдаб кәнди Ширван ханлығына тәәл-
лүг олуб вә мән Шамахинын беш класлы мәктәбханасын-
да тәлим алдыгыма көрә мәним Шамахида ашна-дос-
тум вә гоһум-әграбам чох иди. Бу сәбәбләрә көрә Шама-
хија артыг үмид олуб чәмијјәти-хејријјә ишини ора-
дан башладым. Ашна-достлар илә көрүшүб данышан-
дан сонра мәрһум Кәримбәј Нүсәјибәјовун⁹⁷ отағына
Шамахинын мүтәшәхисләрини дәвәт едиб, онлар чәм
оландан сонра биз мүсәлманлар гоншумуз ермәниләрдән
жеридә галыб онлара мөһтач олмагымызын сәбәби би-
зим елмәсизлијимиз олдуғундан вә елм тәһсил етмәкдән
өтрү чәмијјәти-хејријјә бина еләмәк вачиб олдуғундан
данышыб, сонра дәфтәри ачыб стол үстә гојдум. Нәзәрәт
Бакынын милјончулары кими гачмајыб, бир-бир кәлиб
дәфтәрә гол чәкдиләр. Бу төвр бир нечә күн далбадал
көзә көрүнән адамлары чагырыб гол чәкдирдик. Чүнки
мән сәфәрә олдуғума пулу өзүм илә кәздирмәјә еһтијат
едирдим, она көрә һәр кәс гол чәкәндә борчлу олурду ки,
вәд еләдији мәбләғи сентјабр ајынын башында Бақыја
чәмијјәти-хејријјәнин адына көндәрсин.

Дәфтәр үзилә, зәлзәләдән хараба галан, губернија
көчдүјүнә кәләчәјә үмиди олмајан Шамахида илдә
ики мин маната гэдәр чәмијјәти-хејријјә үчүн мәбләв
вусул олду.

Шамахида јајын истисиндә, тоз вә истинин торху-
сундан кечәләр јол кедиб күндүзләр харабаја охшайан
поштханаларда чај вә јумуртадан гејри јемәјә бир гејри
шеј тапмајыб, динчәлиб Кәңчә вә Тифлис шәһәрләриндә,
ораларын сакинләри јайлагларда олдуғуна бир нечә
адамдан артыг тапмајыб, онлара да дәфтәрә гол чәкди-
риб Ираван вә Нахчыван шәһәрләринә кедиб орада да
бир нечә адама гол чәкдириб, Нахчывандан пошт ат илә
ишләдијинә Гарабағын јайлагларындан ат илә кедиб, Шу-
ша шәһәринә кәлиб мәрһум Гасымбәј Меймандаровун⁹⁸
мәнзилине дүшдүм. Шуша шәһәри јайлаг олдуғуна о вахт-
да Гарабағын аға вә бәјзадәләри һамысы орада иди;
чүнки онлар бир-бирләри илә әдавәт едиб данышмајыр-

дылар, она көрө онлары бир жерэ жырмаг мүмкүн олмады. Лабуд галыб онлары бир-бир көрмөкдөн өтрү 10—15 күн орада галыб һәр күн дә дәфтәри голтуғумуза вуруб гапы-гапы көзмөжә башладыг. Эввәлиничи күнү Гасымбәј вә бир нечә гејри адамлар илә ағаларын бөјүрү һ... ағанын гуллуғуна кәлдик. Онун гуллуғчулары дестә илә табағымыза чыхыб етирам илә ағанын гуллуғуна апардылар. Бир аз данышыгдан сонра чәмијјәти-хејријјәдән сөз башланды. Аға чаваб верди ки, бир гәпик дә верә билмәрәм. Сонра һәрарәт едиб бујурду: «ај киши, ермәниләр учгулла ачыр вер, руслар килисә тикдирир вер, Русијјанин нә билим һарасында бир шәһәр јаныбдыр вер, мән буиларын һансына верим. һамы да дејир ки, чох јахшы ишдир. Инди сиз дә дејирсиниз ки, јахшы ишдир. Елә дејәк доғру дејирсиниз. Пәс дунјала һәр нә јахшы вар мән верим? Јох, дәхи бәсдир! Гој инди гејриләри версин! Ағамын әрваһына бирчә адым галыбдыр. Нә ки, бир гәпик пулум јохдур, борчум да вар». Нә гәдәр илтича еләдиксә дә һәгигәтдә аға бир гәпик дә вермәди вә биз гајыдыб кетдик. 1—2 күндән сонра шәһәрә күј дүшдү, һамы бизим мурадымызы билди вә бизләри јүз бәһанә кәтириб гәбул етмәдиләр. Бу вахтда мәнни апардылар чәнаб Ш... ханын гуллуғуна. Гуллуғчулар чаваб верди ки, аға нахошдур. Гасымбәј Меймандаров мәнни көстәриб деди ки, бу вәкилдир, Тифлисдән кәлиб ағанын ишиндән хәбәр кәтириб. Ағаја әрз един ки, јорған-дөшәкдә дә олса бизә изин версин кәләк. Бизи ағанын гуллуғуна апардылар. Аға башыны јорғанын алтындан чыхарыб бизим илә өз ишиндән данышанда јаваш-јаваш јорғанын алтындан чыхыб отуруб, данышдыгы вахтда мән чәмијјәти-хејријјәнин сөзүнү башладым. Аға «ај аман!» дејиб јыхылды. Гуллуғчулар «ағанын үрәји кедибдир,» — дејиб, кими сојуг су кәтирди ки, онун башына төксүн, кими гарсыны боғмаға башлады. Бу һалда биз дәфтәри көтүрүб гачдыг. Хүласә, Гарабағын ағалары мәнни гонаг чағырдылар, тој вә хејрат ашы једиртдиләр, амма бир гәпик чәмијјәти-хејријјәјә верән олмады. Ахырда охумуш бәјзадәләрдән 5—10 адама дәфтәрә гол чәкдириб Бакыја гајыдыб, Дәрбәнд, Губаны да кедиб кәзиб август ајынын ахырында Бакыја кәлдим. Сентјабр кәлди, һеч кәсдән бир хәбәр чыхмады. Башладыг дәфтәрә гол чәкәнләрә кағыз јазмаға. Ахырда Шамаһы вә Дәрбәнддән бир нечә адам пул көндә-

риб, һәр шәһәр бир јетим ушаг да көндәрди ки, онлары чәмијјәт сахлајыб охутсун. Онлары кимпазијаја гојуб бир мәнзил тутуб орада сахлатдым. О бири ил һеч бир кәсдән бир гәпик кәлмәдисә дә о ушаглары сахлајыб үчүнчү или евләринә гајтардым. Чүнки закона көрә һансы чәмијјәти-хејријјә ики ил һесаб көстәрмәсә ки, нә гәләр мәдахил вә мәхаричи вар, кәрәк бағлансын. Она кәрә бизим дә мүсәлман чәмијјәти-хејријјәси бағланды.

Чәмијјәтин зикр олан гајтанлы дәфтәри инди дә дурур. Тәәччүб о дејил ки, орада бир Бакы мүсәлманынын голу јохдур. Тәәччүб будур ки, Бакыдан бирчә о вахтда губернатор олан кенерал Староселскинин голу вар ки, јазыбдыр: нә гәдәр Бакыда губернатор олсам борчумдур ки, һәр илдә мүсәлман чәмијјәти-хејријјәсинә јүз манат верим.

Инди бизим чаванларымыз биз мүсәлманлары тоншуларымыз ермәни вә қурчүләрдән керидә галмағыны көрүб фикир едирләр ки, бунун сәбәби бизим кечмишдә олан һакимләр олублар ки, онлара чүрбәчүр ихтијарлар вериб, онлары елм тәһсил етмәјинә сәбәб олублар. Амма бизләрә о ихтијарлары вермәдјинә биз керидә галмышдыг. Доғрудур, онлара вә бизләрә һәмишә бир көз илә бахмајыблар. Амма елә вахт олуб ки, бизләри дә ирәли чәкмәк истәјибләр. Амма биз өзүмүз пабаға кетмәк истәмәишдик вә кетмәк истәјәнләримизә дә мане олмушуг. Пәс беләдә тәтсир кимдә олубдур? Бу һалда ки, Русијјәдә олан милләтләрин ихтијары өзләриндәдир⁹⁹ вә һеч кәсә мане олан јохдур, биз нә гајырмышыг вә нә гајыра биләчәјик.

Бирчә јазыб-чығырмагдан башга һеч бир иш еләмәјирик. Амма чығырыб-бағырмагдан иш чыхмаз. Һалва демәк илә ағыз ширин олмаз. Ун, јағ вә бал көрәкдир; иш көрмәкдән өтрү пулдан да артыг адам көрәкдир. Бирчә адам орталыға чыхардыныз ки, пул тәманнасында олмајыб, милләт үчүн ишләсин. Әкәр белә адам јохдур о вахтда...

¹⁰⁰ «دم تروير مکن چون ديگران فرار»

ҺӘСӘН ЗӘРДАБИ

«Һәјат» гәзети, № 115, 8 декабр 1905-чи ил.

КЭНД МИРЗЭЛЭРИНДЭН ХИЛАС ОЛМАЛЫЖ

Бу ахыр вахтларда Гафгаз вилајетинин һәр бир тәрәфиндә, әләлхүсус Күрчүстанда чамаат һакимләрин зүлмүндән бизар олуб өзүнә чүрбәчүр ихтијарлар истәјир. Чүнки тамам Русийдә бу һалда чох мәхшушлугдур вә һәр бир тајфа өзүнә ихтијар истәјир.¹⁰¹ Она көрә бизим дәвләт она табә олан милләтләри әлдә сахламагдан өтрү һәгигәт истәјәнләрә чох ихтијарлар верир; мә'лумдур ки, бизим кәнд диванханаларында рус дили ишләнир. Кәнд жүзбашыларынын вә судјаларынын гәт'и-теји дәфтәрләрә рус дилиндә јазылыр вә онун алтында бисавад жүзбашы вә судјалар падшаһлыг мөһүрләрини сәбт едирләр вә һәмчинин һакимләрә кәндәрилән рапортлар, һакимләрдән садир олан һөкмләр дә рус дилиндә јазылыр вә буналары әмәлә кәтирмәкдән өтрү һәр чамаатын борчудур ки, рус мирзәси сахласын вә һәр чамаат һәр мирзәјә илдә 3—4 жүз манат мөвачиб версин. Әлбәттә, 3—4 жүз манат кәнд чамааты үчүн чох пулдур. Әләлхүсус бизим кәндләримиз үчүн ки, онларын веркиләри һәддән артыгдыр. Амма иш бирчә верки үстә дејил, ондан артыг да верки олса, әкәр онун чамаата хејри вар исә һеч данышмағына дәјмәз. Иш бурасындадыр ки, беләдә кәндләрин жүзбашы вә судјалары о мирзәләрдир. Бизим нә ки, жүзбашы вә судјаларымыз, һәтта тамам чамаатдан бирчә дә рус дили билән јохдур. О ки, рус дилиндә јазыб-охумагдыр, ону шәһәрләримиздә дә билән чох аздыр. Бу сәббә чамаат инаныб интихаб еләдији жүзбашы вә судјаларымыз бу мирзәләр дәфтәрә нә јазмағыны билмәјиб, онун сөзүнә инаныб ораја мөһүр басырлар. Бу мирзәләрә инанмаг олармы? Ајда 25—30 манат гуллуғ едән тәмиз адам, әләлхүсус кәндләрә кедиб, дүнјадан әл чәкән

чох аз тапылар. Она көрә о мирзәләрә инанмаг чох чәтиндир вә онларын чоху һәгигәт һәр нә истәјирсә еләјир. Бизим кәнд әһли һеч ағ күн көрмәјиб. Ону һәмишә сөјүб дәјүбләр, ондан рүшвәт алыблар. Белә пәрвәриш тапан адамы һеч инандырмаг олмаз ки, дүнјада тәмиз адам олар. Рүшвәт вермәјә онлар адәт едирләр вә рүшвәт алаһы да чох јахшы адам һесаб едирләр. Аја, беләдә бир мирзә тәмиз гала биләрми?

Бу һалда һәр бир милләт ки, онун дили рус дили дејил, дәвләтдән өзләри үчүн истәдији ихтијарларын бириси дә будур ки, кәндләрдә дәвләт тәрәфиндән тә'јин олан һакимләрин һамысы о јерин сакинләринин дилини билсин. һәгигәт, нечә олуր ки, пристав вә силестчи вә ја началник вә миравој јер сакиннин дилини билмәсин, доғрудур, онларын дилманчы олур, амма дилманч демәк илә һаким өзү данышмағын тәфавүтү чохдур. Нә гәдәр јахшы рус дили билән инсафлы вә доғру дилманч олса әри-зәчинин сөзләринин һамысыны тәрчүмә едиб дејә билмәз. Амма мә'лумдур ки, һәр данышыгдан нә ки бир нечә, һәтта бирчә сөз чыхылса да мәтләб дәјишилиб мәзмуну гејри чүр ола билир. Пәс бизим рус дили билмәјән әри-зәчиләрин чаны дилманчларын әлиндәдир. Дилманч нә төвр иши дәјишдириб, өзү истәдији кими еләмәји бу ашағыда јазылан сәркүзәштән гијас етмәк олур.

Шамаһы ујездиндә ики гоншу чамаатын бир-бирилә сәрһәд давасы вар иди. Бириси дејирди ки, сәрһәд филан јолдур; о бириси дејирди ки, хејр, о јол дејил, бир гејри јолдур. Иш началник диванханасында (кечмишдә началник диванханасы суд ишләринә дә бахырды) бахылыб гәт оландан сонра началник гәтнамәнин үзүнү пристава кәндәриб јазмышды ки, гоншу пристава да вә онун ихтијарында олан чамаатын вәкилләрини дә чағырыб һәр ақи тәрәфин вәкилләринә мә'лум еласин. Чүнки иш һөкм кәлән приставын ихтијарында олан чамаат тәрәфинә кәсилмәмиш иди вә бу пристав чамаатдан рүшвәт алмышды ки, иши сизин тәрәфә кәсдирәрәм вә әкәр кәсдирә билмәсәм пулунузу гајтарарам, она көрә өз дилманчыны чағырыб, дәрдини она дејиб тәвәгге еләди ки, буна бир чарә еләсин. Дилманч фикрә кедиб деди: елә ки, биз јерин үстүнә кетдик, сиз о пристав илә бир јердә отуруб мәни онун дилманчы филанкәс илә вә вәкилләри илә гәтнамәни охумага кәндәрин. Әкәр белә еләјә билсән мән

иши дүзэлдэрэм. Пристав хэбэр алыр ки, де көрүм нэ төвр дүзэлдэхэксэн? Дилманч деди ки, мэним бојум о дилманчын бојундан учадыр. Кағызы элимдэ тутуб оху-
јанда елэ тутарам ки, о да көрсүн. Амма хэрдэнбир бир аз јухары галхызыб јенэ ашағы саллам. Елэ ки, давалы сэрһэддэ чатдым ки, јазылыб гиблэ тэрэфи филан јол, бурада гиблэ тэрэфини охујанда јенэ кағызы бир аз јухары галхызыб күнбатан сэрһэддини охујанда јенэ ашағы саллам. Бу төвр бизим чамаат истэјөн јолу көстэрэрэм. Һэгигэт дилманч белэ едиб өз чамааты истэдији јолу көстэриб, хэр ики тэрэфин вэкиллэринэ гол чэкдириб вэ приставлар да гол чэкиб гэтнамэни диванханаја гайтардылар. 10—15 илдэн сонра мэлум олду ки, приставын дилманчы белэ едиб чамааты алдадыбдыр. Экэр приставын дилманчы ки, кэнд мирзэсиндэн артыг охумуш олур вэ артыг да мэвачиб алыр, рушвэт алыб о гэдэр адамын ичиндэ чамаатын интихаб олан вэкиллэрини алдада билди. Пэс кэнд мирзэси бирчэ русча охумаг билэн адам да олмајан јердэ көр нэ гајыра билир? Она көрө кэнд мирзэлэриндэн гуртармаглыг ихтијары бизим авам кэндлилеримиздэн өтрү чох бөјүк ихтијардыр. Тифлис гезетлэри јазырлар ки, Кутаис губернатору һөкм едир ки, Озоркид ујездинин начальник диванханасы Озоркид кэндлэринин сакиилэри интихаб едэн јүзбашы вэ судјалар илэ өз диллэриндэ, јөнни күрчү дилиндэ јазышсынлар. Јөнни кэндлэрдэн диванханаја кедэн вэ диванханадан кэндлэрэ кэлэн кағызлар, һәмчинин гэт'и-тејлэр, хүласэ, хэр бир јазы күрчү дилиндэ јазылсын.

Нэ јахшы оларды ки, бизим дә кэнд сакиилэри сэрдарын гуллуғуна вэкиллэр көндэриб бу ихтијарлары өзлэри үчүн алыб кэнд мирзэлэринин вэ экэр мэгдур олса дилманчларын да элиндэн хилас олајдылар.

ҺЭСЭН ЗЭРДАБИ

«Һәјат» гезети № 116, 10 декабр 1905-чи ил.

БАҚЫДА МҮСЭЛМАН ТЕАТРЫНЫН БИНАСЫ

Бакыда мүсэлман чөмијјәти-хејријјәси бина тутмады, амма Бакынын пашаһлыг реални кимназијасында охујан мүсэлман шакирдлэринин гэдэри илбәил артды. О вахта онларын ичиндэ Бакы эһлиндэн 3—4 бәјзадэдэн артыг јох иди вэ онлары да бакылылар бармаг илэ көстэриб, мэхһөбдэн харич олмуш - һесаб едирдилэр. Бу бичарэ ушагларын һәрэсинин ики чүр палтары вар иди. Бириси кимназија формасында вэ бириси мүсэлман палтары. Кимназија формасы һеч евэ кәлмәзди, һәмишэ даланда оларды. Ушаг охумаға кедэн заман даланда мүсэлман палтарыны чыхарыб форманы кејиб, кимназијаја кедиб, гајыданда јенэ даланда чыхардыб мүсэлман палтарыны кејиб евэ кәлирди. Бакы мүсэлманлары нэ ки, кимназијада охујанлары, һәтта бир аз адәтини дәјишдирәнлэри мүсэлманлыгдан чыхмыш һесаб едирдилэр. Мәсәлән, бир кәс чәкмәјэ охшајан чувт кејәндэ дә она о гэдэр кинајэ едирдилэр ки, бичарэ наәлач галыб ону чыхарыб ата-баба башмағыны кејирди. Өврәт фәјтона минәндэ ону гејри бир пис ад илэ адландырырдылар. Киши минәндэ ону лоту вэ лумарбаз һесаб едирдилэр. Сүнни вэ шиә адәвәти бир мәртәбәдэ иди ки, хачпәрәстлэри һәтта бүтпәрәстлэри дә онлардан артыг һесаб едирдилэр (о вахта Сураханыда атәшпәрәстләр олурдулар). О вахта Бакыја кәлән сүннилэр эһли-сүнни олмагларыны кизләјирләрди. Губернаторун бир дилманчы вар иди, Шәкинин Вандам кәндиндэн ки, фамилијасы Өмәрбәјов иди. Күчәнин ушаглары кечәләр онун мәнзилини «Өмәр оғлу» — дејиб даша басырдылар. Хүласэ, Бакы кимназијасында Бакы эһлиндэн охујан ушаглар артмыр исэ дә кәнардан кәләнләр артырды. Әлбәттә, онларын ичиндэ јохсуллары да вар иди вэ

онлара көмөк етмөк лазым олурду. Беләдә нә гајырмалы? Чәмијјәти-хәјријјә бина тутмады. Кәнардан бир гәпик верән јох, бир тәрәфдән дә охујан ушаглар артыр, кимисинин палтары, кимисинин мәнзили, кимисинин јемәјә хәрәји вә кимисинин кимназијаја вермәјә охумаг* пулу јох вә көмәксиз дә кечинмәк мүмкүн дејил.

Мән Тифлисдә гуллуғ едән вахта мәрһум М. Ф. Ахундов өз комедија китабынын бир чилдини мәнә вермишди. Кимназијала 50-јә гәдәр мүсәлман шакирдләри вар иди. Онларын 30-у пансионда (мәктәбин лејли вә наһари шәбәсиндә) падшаһлығ хәрчи илә охујурдулар. Онлардан 10—15-и ахырынчы класларда идиләр. Бир нечә күн онлары јығыб Мирзә Фәтәлинин комедијаларыны онлара охујуб тәвәгге еләдим ки, онларын бирисини сечиб ојнасылар. «Һачы Гара»ны сечдиләр. Сонра ролларыны пәјләјиб, бајрам күнләри онлары јығыб өјрәдәндән сонра е'ламинмәләр јазыб пәјладығ ки, филан күнү, филан јердә мүсәлманлар театр чыхардачағ. Ојнајанлардан һәр кәс Бакыда олан гәриб-гүрәбалардан өзләринә палтар вә гејрә тапдылар. Отагларын бәзәкләрини дә өзүмүз гајырдығ, кимназија отагларынын бир бөјүјүндә театр чыхартдығ. Әввәлинчи театрымыза кәлән мүсәлман чох аз иди вә һамысы гәриб-гүрәба иди. Ојнајанлар чох јахшы ојнады. Әләлхүсус Әскәрбәј Адкөзәлов¹⁰² һачы Гараны. 40—50 маната гәдәр вүсул олду. Ојнајан ушагларә вүсул олан мәбләғи вериб тапшырдым ки, өз фүгәраларына пәјласылар.

Биз Бакыда мүсәлман театры чыхармағымызы Тифлис гәзетләринә јазмышдылар. Мәрһум Мирзә Фәтали ону охујуб мәнә бир узун кағыз јазмышды вә чох разылығ еләмишди ки, өз сағлығында онун комедијасыны мүсәлманлар өз түрк* дилиндә чыхартдылар вә чох һејфсләнмишди ки, мән она пиш эз вахт јазмамышам ки, өзү дә ону кәлиб өз көзләри илә көрәјди вә бир дә јазмышды ки, онун өзүнә «Һачы Гара» гејри комедијаларындан артығ хош кәлир вә тәвәгге еләмишди ки, Тифлисә кәләндә она бир-бир дејим ки, һәр кәс өз ролуну нечә ојнады? Зикр олан кағыздан** белә мә'лум олурду ки, онун комедијаларынын һеч бириси о вахтачан түрк дилиндә ој-

нанмајыб, бирчә кияз Варантсов¹⁰³ сәрдар олан вахтларда онун комедијаларындан (Мүсјә Жордан вә Хансәраб) рус дилиндә Тифлис театрында ојнаныб.

Әввәлинчи театрымыз јахшы чыхдығына Бакыда сакин олан, кәнарлардан кәлән мүсәлманларын илтимасына көрә «Һачы Гара»ны бир дәфә дә ојнадығ, вә бу сәфәр јүз маната гәдәр пул јығдығ. Сонра һачан кимназија ушагларынын фәғирләринә пул лазым оlanda, шакирдләр пиш эз вахт хәбәр едиб сијаһы верирдиләр ки, нә гәдәр пул көрәкдир. Она көрә театр чыхарыб вүсул олан пуллары пәјләјырдығ. Бу төвр илә илдә 2—3 дәфә мүсәлман бајрамларында театр чыхардырдығ. Амма нечә ил белә театр чыхартдығ исә дә, Бакы мүсәлманларына театра кәлмәји өјрәдә билмәдик. Чүнки о вахта онлар күн батандан сонра евдән чөлә чыхмағы күнаһи-кәбирә һесаб едирдиләр.

ҺӘСӘН ЗӘРДӘБИ

«Һәјат» гәзети № 117, 13 декабр 1905-чи ил.

* Азәрбајҗан. — Ред.

** Мәктуб. — ред.

КЕЧЭН КҮНЛЭРДЭН

Кнјаз Голитсин¹⁰⁴ Гафгаза тэээ кәлмишди. Виладжәтә кјү дүшмүшдү ки, кнјаз кечәләр газак палтарында Нарунәр-Рәшид¹⁰⁵ кимти Тифлисин күчәләрини кәэиб, јолдан кечәнләрден әһвалат чәм едиб, филанкәси гуллуғдан чыхарыб, филанкәси подсуда верди.

Бу вахтда Көјчајын началники Ч... ди ки, чохдан полисдә гуллуғ едиб бәистилаһи-түрк јүкүнү тутмушду вә әкәр ки, адил диван гурулдуғуну ешидиб төвбә етмишди, амма онуч кечән кұнаһларындан кнјаз Голитсинә чох әризә көндәрилмишди.

Бир күн сүбһ тездән урјадник началникә бир тел кәтирди. Ону охујан кими началник өзүндән кетди. Өврәти кәлиб кјү вә һарај саландан сонра һәким кәлиб, ашна-достлар јығылыб ону өзүнә кәтирдиләр. Өврәти онлара сөјләди ки, Голитсинин кәлмәк хәбәриндән белә олубдур. Көтүрүб тели охудулар. Губернатор јазмышды ки, Иса Мәсинин тәвәллүд бајрамында¹⁰⁶ Николај Михајлович¹⁰⁷ Көјчаја ова кәлчәк вә өзү илә кнјаз Голитсини дә кәтирчәк. Онун јанында оласыңыз.

Көјчајын јавуглуғунда Ағабәј Әбдүррәһман Султановун¹⁰⁸ бир гыргавул овлағы вар иди. Бир нечә ил ондан ирәли велики кнјаз Николај Михајлович ораја ова кәлиб көрүб сонра һәр ил гышда кәлиб бир нечә күн орада овлајыб, бир нечә мин гыргавул, боз вә гејрә вуруб Петербурга ашна-достларына көндәрирди вә һәр сәфәр кәләндә өзү илә беш-алты адам овчу көтүрүрдү. Бу сәфәр дә кнјаз Голитсини өзү илә кәтирмиш.

Ч... көһнә гурд иди. Онун күркүнә бит дүшмәјин сәбәби о иди ки, кнјаз кәләндә әтраф кәндләрә хәбәр дү-

шәчәк. Бәлкә о әризәчиләрин бириси ешидиб кәлиб ру-бәру әрз еләди. О вахтда...

Ч... јазыб приставы кәтиртди, она һөкм верди ки, нә гәдәр кнјазлар Аға бәјин овлағында олачаг, онларын гуллуғунда оларсан вә өзү дә 5—10 јасавул көтүрүб кедиб әтраф кәндләрин бирисиндә отуруб овлаға кәлән јолларда гаровулчу гојуб, тапшырды ки, һәр кәс кнјазларын јанына кетмәк истәди, тутуб онун јанына кәтирсинләр.

2—3 күн кечди. Кнјазлар гајыдыб Уچار стансијасына кәлиб, орада шикары пәјләјыб, һәр пәјын үстүнә нөмрә гојуб, адларын јазыб, бир вагона јығыб көндәрчәк идиләр. Чүнки белә бөлкү бир нечә саат вахт истәјирди, она көрә кнјазлар бурада өзләри үчүн хөрәк дә гајытдырмышлар.

Ч...дә кәлиб стансијанын јаныны кәсиб орадан вағзала кәдәнләри гојмајырды.

Бурада дуран вахтда Ч... фикрә кедиб, сонра урјадники чағырыб бујурду ки, кнјаз Голитсин хөрәкдән гуртарыб чөлә чыханда мәнә мәлүм елә... Ч... фикрә кәдәндә өз-өзүнә демишди ки, нечә ола билир ки, бир нечә күн кнјазын далынча кәзим, ону һеч көрмәјим. Гој, бир хәлвәтдә дә олса кедиб она бахым.

Урјадник кәлиб деди ки, кнјаз платформада кәзир. Ч... јаваш-јаваш ичәри кириб платформаја кәдән гапынын далындан башыны чыхарыб кнјаза бахмаг истәјәндә кнјаз дајаныб гапыдан кириб Ч...-нын үстә чыхды. Ч... әлини башына галхызынчан кнјаз онун үстә кедиб суал еләди ки, сән кимсән, фамилијан нәдир? Началник јарымчан она чаваб верди. Сонра хәбәр алды ки, һансы губернијадансан? Деди филан губернијадан. О вахтда кнјаз она әлини узадыб деди ки, мән дә о губернијаданам вә мән чох шад олурам ки, бурада өз һәмшәһәрлими көрүрәм.

Буну дејиб, кнјаз отаға кирди. Ч... бөлкүханаја јү-јүрүб бөлкү едән урјадникә бујурду ки, һәр пәјдан бир гыргавул онун үчүн ајырыб Көјчаја көндәрсин.

О күнү ахшам началникин евиңдә, онун ашна-достлары кнјазларын гыргавуларыны јејиб, кнјаз Голитсинин сағлығына шәраб ичдиләр. Ондан сонра Ч... төвбәни позуб көһнә сәнәтинә мәшгул олду.

ҺӘСӘН ЗӘРДАБИ

ЗЭХМЭТСИЗ МЭДАХИЛ

Бу күнлэрдэ мэним јаныма бизим кэндимиздэн бир адам кэлмишди. Хэбэр алдым ки, приставыныз кимдир? Чаваб верди: филанкэс иди, амма о кедэчэк вэ онун јеринэ филанкэс кэлэсидир.

Өзү кэлмэјиб атлары кэлиб. Нечэ өзү кэлмэјиб, атлары кэлиб? Мэкэр кечмишдэ олан ишлэр инди дэ бар? Бэли... вар... бизим тэрэфдэ јағ, мотал, көк гузу... Инди дэ ишлэјир.

Кечмишдэ бизим приставларың мөвачибдэн башга да кэлири зар иди. Амма ејлэ кэлир ки, она рүшвэт демээлэр. Рүшвэт мэхз пул алмаға дејэрлэрди.

Доғрудур, пул алан пристав да чохду, амма јағ, пенир, гузу вэ гејри алмајан неч олмазды вэ онлары да о гэдэр алардылар ки, 5—10 күлфэт јемэк илэ гургара билмээди. Ахырда кэрэк дүкан ачыб орада сатдырајды. Аја бунлары сатдырыб, пул едиб чибэ гојмаг вэ ја нэгди пул алмаг бир дејилми? — Хејр, бир дејил. Бизим гуллуғчулар өзлэри бир гајда гојмушдулар. Онлар дејирдилэр ки, экэр мүсэлман верэн шеји алмасан, ону верэн адамы бихөрмэт едэрсэн. Чүнки онларда шеј бағышламаг адэтдир. Вэ һэр кэс онларың адэтиндэн кэнар гајда илэ онлар илэ рафтар етсэ, бихөрмэтлиқ едэр.

Бу гајда губернаторларымыза дэ мэлум иди. Бир нечэ ил бундан эгдэм Губа әһли ујезд начальникиндэн губернатора әризэ вермишлэр вэ јазмышлар ки, аға начальник филанкэсдэн бир инэк, филанкэсдэн бир ат вэ гејрэ рүшвэт алыб. Губернатор бу әризэни она гајтарыб чаваб истэмшиди. О начальник чавабында о сөзлэрин һамысыны тэсдиғ едиб демишди ки, филанкэс аты мәнэ

РУСИЈАДА ЭВВЭЛИНЧИ ТҮРК* ГЭЗЕТИ

Дунјада иттифаг олмаса, неч бир чәмијјәт иши бина тутмаз. Бизим сабиг чәмијјәти-хејријјә бина тутмадығындан, театр ојнанан отаг бош галдығындан ашкар олду ки, мүсәлман гардашларымызы бир јерә чәм едиб, заманәјә мувафиг мәктәбханалар ачдырыб, күчә вә базарларда галан ушаглары охутмаг олмајачаг. Елмисиз дә бу заманәдә доланмаг мүмкүн дејил. Әләлхүсус, бизим јерләрдә ки, гоншуларымыз елм тәһсил едиб күнү-күндән ирәли кедир, бизим әлимиздә олан мүлкү малымыза саниб олурлар вә бир аз вахтдан сонра биз онлара рәнч-бәрлик едиб, онларын малыны дашымагдан өтрү кирәкешлик едәчәјик. Беләдә нә гајырмалы? Һәр кәси чағырырам кәлмәјир, кәстәрирәм кәрмәјир, дејирәм ганмајыр. Ахырда кәрдүм ки, онлары һарајлајыб чағырмагдан, онлара демәкдән башга бир гејри әлач јохдур. Олмаз ки, мәним сөзүмү ешидәнләрдән неч бир ганан олмасын! Нечә ки, бир булагын сујунун алтына нә гәдәр бәрк даш гојсан, бир нечә илдән сонра о су төкүлмәкдән о бәрк даш мирур илә әријиб дешилир, һабелә сөз дә, әләхүсус доғру сөз, мирур илә ганмазын башыны дешлиб онун бејниә әсәр едәр. Беләдә мән онлары нечә көрүм вә кәрмәк мүмкүндүрмү? Һәр кәс өз гара сандығынын үстә отуруб онун ичиндә олана сәчдә едир вә сандығы долдурмаг фикриндәдир. Амма әтрафда мүсәлман гардашлар бир-бир дүшмәнимиз әждәһанын ағзына дүшүб јох олдуғуну кәрмәјир вә кәрмәк дә истәмәјир. Беләдә гәзет чыхармагдан савај бир гејри әлач јохдур ки, кағызын үстә јазылмыш

* Азәрбајчан. — Ред.

کۆرۈنۈشۈدە اولمىچى تۈرك غزەتسى

دنيادە ايتتيفاق اولماسا، هر بير چەمىيەت
بىنا تۇتماز. بىزىم سابىق چەمىيەت-خەيرىيە بىنا
تۇتماي، تياتر اوچانان اوتاغ بوخ گالدىغىندان
اشكار اولدى كى، مۇسۇلمان گارداشلارنى بىر
جەردە چەم ايدىب، زامانەيە مۇوافىق مەكتەپ
خانالار اچدىرىپ، كۈچە و بازارلاردا گالان
وشاغلارنى اوخۇتماق اولمايچاق. ايلمىسىز دە
بۇ زامانەدە دولانماق مۇمكىن دەر. اهلەلخۇسۇس،
بىزىم جەرلەردە كى، گونشۇلارنىمىز ايلم تەھسىل
ايدىپ، كۈنۈ-كۈندەن ايرەلى كەدير، بىزىم
ايلمىزدە اولان مۈلكۈ مالىمىزا سانىب اولۇرلار
و بىر از واقتدان سونرا بىز اونلارغا رەنچ-بەرلىك
ايدىپ، اونلارنىن مالىنى داشىماقدان اترۇ كىرەكەشلىك
ايدەچەيك. بەلەدە نە گايرمالي؟ Һәр كەسى چاغي
رىرام كەلمەيىر، كەستەرىرام كەرمەيىر، دەيىرام
گانمايىر. اخىردا كەردۈم كى، اونلارنى Һараيلايىپ
چاغيрмаقدان، اونلارغا دەمەكدەن باشغا بىر
گەيرى اەلاچ يوخدۇر. اولماز كى، مەنىم سۆزۈمۈ
ايشيدەنلەردەن نەچ بىر گانان اولماسىن! نەچە
كى، بىر بۇلاغىن سۇيۇنۇن االتىنا نە گەدەر بەرک
داش گوچسان، بىر نەچە ايلدەن سونرا ا سۇ تۆكۈلمەكدەن
ا بەرک داش مىرۇر ايلە ارييىپ دەشيلير، Һابەلە سۆز دە،
اەلەخۇسۇس دوغرى سۆز، مىرۇر ايلە گانمازىن باشىنى
دەشلىپ اونۇن بەيىنيە اەسەر ايدەر. بەلەدە مەن
اونلارنى نەچە كەرۈم وە كەرمەك مۇمكىندۇرمۇ؟
Һەر كەس өз گارا ساندىغىنىن ۈستە اوتۇرۇپ
اونۇن اچىندە اولانا سەچدە ايدىر وە ساندىغى
دولدۇرماق فىكىرىندەدير. امما اترافدا مۇسۇلمان
گارداشلار بىر-بىر دۇشمەنىمىز اەجدەھانىن
اغزىنا دۇشۇب يوخ اولدۇغۇنى كەرمەيىر وە
كەرمەك دە اىستەمەيىر. بەلەدە گەزەت چىخارماق
دان ساواي بىر گەيرى اەلاچ يوخدۇر كى، كاغىزىن
ۈستە يازىلмыш

Һасан бәј Зәрдабىннн «Һәјәт» гәзетىннн 28 декабр
1905-чи ил тарихли 129-чу нөмрәсиндә чап едилмиш
«Русијадә әввәлинчи түрк гәзети» мөгаләсиннн баш-
лашғычы.

доғру сөzlәр гапы-пәнчәрәләрдән о иман мәңзилләриннә чата билсин. Геч олмаз ки, доғру сөз јердә галсын. Нәр илдә он гәзет охујандан бириси охулуғуну галса, онларын гәдәри илбәил артар. Ахырда о бәнд ки, сујун габағыны кәсмишди вә сују ахмаға гојмурду рәхнә тапар вә су мирур илә бәнди учуруб апарар. Сонра дүшмәнин дүшмәнлији, достун достлуғу вә дост кәстәрән доғру јолун доғру олмағы ашкар олар.

Бәс гәзети нечә чыхардым? Пул јох, чапчы јолдашы јох, китабхана јох, һуруфат јох, әмәлә јох. 1—2 јүздән артыг охујан да олмајачаг. Дөвләт тәрәфиндән изин алмаг да ки, бир бөјүк бәладаыр.

Бизим губернатор мүтәвәффи кенерал Староселски¹⁰⁹, доғрудур халис рус иди, амма өврәти күрчү гызы иди. Она көрә Гафгазын јер әһлини артыг дост тутурду. Мән она дәрди ми дејәндән сонра мәсләһәт көрдү ки, гәзетин адыны «Әкшичи» гојум ки, куја мәнә әкин вә зираәтдән данышачаг вә өзү дә бојнуна чәкди ки, сензорлуғу гәбул еләсин. Бу төвр әризә вериб изин алдым. X

Чүнки о вахта јазы-позу шикәстә хәтти илә олурду вә басма хәттини охујан јох иди вә тамам Русияда ишләнән һуруфат чох јаман иди, она көрә мәнә мәсләһәт еләдиләр ки, гәзети даш басмасы илә (литографија) басдырым. Мән буна разы олмадым. Чүнки литографија илә чыхан гәзет һәфтәдә бир вә ја ики дәфә чыха билир. Амма мәним үмидим вар иди ки, сонра гәзети һәр күндә чыхарым, вә бир дә Османлы вә Иран мәмләкәтләриндә о вахта гәзетләр чыхырды вә онлар да һуруфат илә басылырды вә даш үстә чыханлар да сонра һуруфат илә басылачагды. Беләдә јахшы оларды ки, ишин бинасындан охујанлары басма хәттинә өјрәдим ки, сонра дүбарә зәһмәт чәкиб онлары тәзәдән басма хәттинә өјрәтмәк лазым олмасын. О вахта Бақыда ики басмахана вар иди. Онларын бирисиндә ки, губернски правленијанын иди, бирчә мүсәлман һуруфатыны алаарымчыг дүзән Минасов адлы ермәни вар иди. Ону көтүрдүм данышдырдым. Сөз верди ки, нә гәдәр һуруфат дүзән лазым олса, өјрәдиб мәним гәзетимлә ишләдәр. Сонра фикрә кетдим ки, јахшы һуруфаты һарадан алым? Русияда, доғрудур, јахшы һуруфат јох иди, амма гәлибдәр пајырыг тәзә һуруфат төкдүрмәк мүмкүн иди. Иш

бурасындадыр ки, тазэ гәлибләр пајырдан каркаһчы 5—10 пуддан өтрү онлары пајырмага разы олмазды. О вахта Истамбулда олан бизим ширванлылар илә мәним ирсал-мәрсулум вар иди. Онларын јазмағындан билирдим ки, орада бизим түрк дилиндә бир нечә гәзет чыхыр. Гәтта онлардан күндә чыханы да вар. Она көрә лазым билдим ки, кедиб Истамбулу да зијарәт едим вә орада ишләнән јакшы һуруфатдан 5—10 пуд алым кәтирим.

1875-чи сәнәнин ијул ајында кедиб Истамбулда 10 пуд һуруфат алыб, август ајында гајыдыб кәлдим. Һуруфат гышда кәлиб чатды. Әлаһиддә басмаханә ачмаға пулум олмады. Она көрә Староселски мәним һуруфатымы губернски правленијанын басмаханасы үчүн сатын алды. Қағыз вә гејри мајәһтачы һазырлајыб «Әкинчи» гәзетини чыхармағы 1875-чи сәнәнин ијул ајынын 22-дә башладым. Ијул ајына гәзетин ачылмасыны салмагдан мурадым о иди ки, зикр олан Минасовдан башга, түрк һуруфаты дүзән тапылмады. О да бирчә бачысы оғлуну кәтириб, јанында шакирд сахлады. Белә лабүд галыб мән өзүм дә она көрәк-көмәк едәдим. Басмаханә һәр нөмрәни бир кичик вәрәг үстә һәр сәфәр 1000 вәрәг басмагдан өтрү мәнән 15 манат истәди. Һесаб чәкиб көрдүм ки, гәзети һәр ики һәфтәдә бир дәфәдән артыг чыхара билмәрәм. Гәзет чыхармаг е'ламанмәсини новрузда пајламышдым вә Гафгазын тамам шәһәрләринә вә бөјүк кәндләринә дә көндәрмишдим. Ијул ајыначан 100 мүштәрим вар иди ки, һәрәсиндән 3 манат, чүмлэтаны 300 манат вүсул олмушду. Губернатор началникләрә һөкм јазды ки, һәр кәндин јүзбашысы гәзет алсын. Бу төвр илә 300 дә мүштәрим артды ки, чүмлэтаны 1200 маната гәдәр гәзет сатылмагдан вүсул олду. Гәзети әлдә сатдырмаг вә е'ламанмә басдырмаг да ки, о вахта јох иди, гәзети 8—9 јүзә гәдәр басдырдым. Онун 400-нү мүштәри оланлара вә артығыны Бакынын күчә вә базарларында пајлатмагдан савајы, гејри шәһәрләрә дә мүфтә көндәрирдим ки, гәзети охумаға адәт еласинләр.

Әввәлиначи нөмрәләри чыхармағын зәһмәти чох артыг олду. Јајда шакирдләрим Бакыдан евләринә кетмишдиләр. Мән тек галмышдым вә бир дә Минасов өмрүндә гәзет иши көрмәмишди вә чох ағыр ишләјирди. Она көрә өзүм јазырдым, һуруфаты дүзмәјинә көмәк әдирдим,

230

гәләтләрини дүзәлдирдим. Әввәлиначи јарым или, јә'нин јанварын биринәчән 500 маната гәдәр зәрәр еләдим. Амма мүштәриләримин гәдәри јүздән үч јүзә гәдәр артды. О ки, јүзбашыларды, началникләр онлара гәзети вахтында көндәрмәдијинә онларын гәдәри азалды.

Јанварын 1-дән 400-ә гәдәр мүштәрим вар иди, үч манатдҗи. Новруздан сонра гәзетин вәрәгләрини бөјүк кәндирдим вә о илин пајызында гәзети һәфтәдә бир дәфә чыхартдым. Чүнки јазычы јолдашларым күнү-күндән артырды вә Минасов өз бачысы оғлу илә ишә артыг өјрәнмишди. Ил гуртаранда һесабын чәкиб көрдүм ки, 1000 маната гәдәр зәрәрим вар. Үчүнчү, 1877 сәнәдә јүзбашылардан савај 400-ә гәдәр мүштәрим вар иди. Мәним әввәлиначи көмәкчиләрим шакирдләрим иди. Онлар јазмагдан савај гәзети мүфтә пајламаға, почта вәрмәјә дә көмәк әдирдиләр. Онларын һамысы гәзет охумаг илә јазыб охумағы өјрәнмиш идиләр вә өз вәтән дилиндә гәзети көрәндә чох шад олурдулар. О күнү онлар үчүн бир бөјүк бајрам олурду.

«Әкинчи»нин әввәлиначи бәдбәхтлији губернатор Староселски Бакыдан кетмәји олду. Ондан сонра витсе губернатор бир јоғун сензор олду. Икинчи вә бөјүк бәдбәхтлији османлы даваһы башланмағы олду.

Нә гәдәр османлы даваһы башланмамыш иди, бир төвр бу јоғун илә јола кедирдим. Елә ки, дава башланды, өвләри рус олмајан, амма рус дөвләтинә ихлаһ көстәрмәк истәјәнләр әз чүмлә бу јоғун һәр бир үһәтдә артыг ди-гәт едиб гәзет чыхармағы дүшвар еләдиләр. «Әкинчи»јә ихтијар вермишдиләр ки, сијасы хәбәрләри гејри гәзәтләрдән чап еләсин. Амма онларын бирисини дә чап етмәјә гәјмадылар вә бир тәрәфдән дә мүштәриләримиз дава хәбәри истәјирләрди. Сензордан тәвәгге еләдим ки, өзү гејри гәзәтләриндә сијасы хәбәрләри дә көстәрсин ки, һансылары чап етмәк мүмкүндүр. Она да разы олмајыб, изин верди ки, дөвләт тәрәфиндән һәр күндә кәлән телләри чап едим. Әлбәттә, һәфтәдә бир дәфә чыхан гәзәтдә бир һәфтәнин мүддәтиндә кәлән телләрин һамысыны чап етмәк мүмкүн дејил иди. Чүнки һәр күндә 2—3 јүз сәтрә гәдәр тел кәлирди вә онлардан сечиб лазим олан гәдәрини дә басдырмаға гәјмадылар. Хүләсә, сијасы хәбәрләри басмаг мүмкүн олмады вә мүштәриләр мәнән чох наразы олдулар.

231

Мүсәлманларын дүшмәнләри ки, Староселскинин вахтында бир иш көрә билмирдиләр, һәр тәрәфдән «Әкинчи»нин үстә төкүлүб онун багланмагына сә'ј етдиләр. Жандарма полковникинә һәр күндә мәнән вә «Әкинчи»дән адсыз данослар көндәрдиләр. Жандарма тәрәфиндән мәним үстәм гаровулчулар гојулду. Онларын бириси мәним рус гуллуғчумун гардашы/адына кечәләр мәңзилимин ичиндә јатырды. Бириси дә күчә гапысында дуруб мән һәр тәрәфә кедәндә мәни апарыб-кәтирирди. О вахт мән һәр кечә 1—2 саат клуба кедиб билјард ојнајырдым вә жандарма полковники дә бә'зи вахтда мәним илә ојнајырды. Оунла белә һәфтәдә бир нечә дәфә о полковник мәни апардыб мәнән чаваб истәјирди ки, доғрудурму филан күнү ахшам филанкәсләрин јанына кедиб, филан сөзү демисән. Мән чаваб верирдим ки, филан саатда сәнинлә билјард ојнајырдым. Дејирди ки, мән өзүм дә јакшы билирәм, амма нејләјим, закон беләдир, кәрәк хәбәр алым. Белә данослары бирчә жандармаја версәјдиләр јенә дәрәд јары иди, амма онлары вәзирләрә, сәрдара вә гејриләрә дә көндәрирдиләр ки, онларын чавабларыны јазмагдан бичарә жандарма јорулмуш иди. Амма бунунла белә мән гәзети вахтларында чыхардырдым.

Елә ки, Дағыстанда шулуғлуғ башланды, «Әкинчи»нин күнү дәхи артыг тара олду: бир күн Нәчәфбәј Вәзировун мәгаләсини ки, Москвадан көндәрмишди, вермишдим дүзмәјә. Мәгаләдә бир дәрвиш базарда дүканларын габағында гәсидәләр охујуб онлары елм тәһсил етмәјә чағырырды. Сензор гол чәкиб чап олмаға изин вермишди. Гәзет чап олуб пәјланандан сонра губернаторун һөкмүнә көрә о нөмрәни бағлајыб мәни истәдиләр. Кедиб көрдүм ки, мәним Минасовум¹¹⁰ орададыр. Губернатор бујурду ки, Минасов дејир ки, дәрвишин сөзләринин гејри мәнасы вар. Она көрә нөмрәни бағлајыб сәнә һөкм едирәм ки, бир гејри нөмрә чап едәсән. Чаваб вердим ки, гејри нөмрә чыхарда билмәрәм. Мән кедәндән, сонра губернатор өзү бир нөмрә чыхардыб пәјлатды. Чүнки нөмрә мәним адымдан чыхмышды, мән тәвәгге еләдим ки, дәхи мәним адымдан гәзет чыхармасынлар.

Бу төвр мән истәјирдим гәзети вахтилә бағлајыб дава гуртарандан сонра чыхардым. Амма мүсәлманларын дүшмәнләри әл чәкмирдиләр. Бир күн кимназијанын дирек-

тору мәнә мә'лум еләди ки, сәрдарын һөкмүнә көрә Јекатеринодар шәһәринин кимназијасына мүәллим кедәм. Она көрә мән әризә вериб гуллуғдан чыхдым. Чүнки мән Бақыдан чыхыб мүсәлман ишләриндән кәнар олмағы өзүм үчүн өлүм һесаб едирдим. Дава гуртарды, амма мәним Бақыда галмағым мүшкүл олду. Падшаһлыг гуллуғуна мәни көтүрмәдиләр вә бакылылардан һеч кәс мәни гуллуға көтүрмәди. 1—2 јердә чәмијјәт гуллуғуна кирмәк истәдим, амма мәни сечкидән гараладылар вә гаралајанлар да Бақы мүсәлманлары олду ки, ораја харичиләрдән интихаб етдиләр. Беләдә мән нә ки, «Әкинчи»ни дәхи чыхарда билмәдим, һәтта Бақыда да гала билмәјиб өз кәндимизә көчүб кетдим.

«Һәјат» гәзети № 129, 28 декабр, 1905-чи ил. № 2, 3 январ, 1906-чы ил. (Бу мәгалә 1926-чы илдә нәшр едилән «Әкинчи» һаггында мәчмуәдә дә дәрч олуномшур).

ЗИНДӘКАНЛЫГ ДАВАСЫ ВӘ ЈАХУД ДИРИЛИК МУБАРИЗЭСИ

Дүңјада олан һејванат вә нәбатат һәмишә бир-бири-лә, әләлхүсус өз һәмчинсләри илә азүгә давасы едирләр вә һәр кәс бу давада дүшмәнә артыг кәлди, дүңјада галыб зиндәканлыг едир вә мәғлуб оланлар хөрәкдән ја-рымајыб күнү-күндән артыг зәиф олуб ахырда тәләф олулар. Хашхаш отуну ки, һамы таныјыр, онун башын-да бир тохум гутусу олур ки, онун ичиндә тохумлар әмәлә кәлир. О гутунун тохумлары јетишәндән сонра гуту-нун башында олан гапаг пурујуб дүшүр вә бу ағзы ачыг, ичи тохумлар илә долу гуту күләк әсән вахтларда тәрпә-нәндә онун ичиндән тохумлар чыхыб, сәпәләниб әтраф јерә төкүлүр. Бу тохумлардан ғышда хараб олмајыб сағ галанлары баһарда исти дүшәндә нәшвүнәма едир вә онларын һәр бирисиндән бир кичик от әмәлә кәлир. Бу бир нечә јүз кичик отлар ки, бир аршына гәдәр фасилә-си олан јердә әмәлә кәлирләр, орада өзларинә азүгә та-пыб гала билмәзләр. Онлардан һансынын көкү артыг күчлү олуб, узаға кедиб вә ја боју бир аз артыг олдуғуна јухары галхыб күнүн истисиндән вә шәфәгиндән артыг нәф'бәрдар олур, өз гоншусу гардашынын хөрәјини алыб вә ја ишығыны кәсиб, онун галхмағына мане олуб, ону мирур илә тәләф едир. Бу төвр о аз јердә әмәлә кәлән кичик отлар бир-бирилә кечә вә күндүз азүгә давасы едиб бир-бирини мирур илә тәләф едиб ахырда о бир аз јердә бир нечә јүз отдан бир вә ја икиси галыр ки, онла-ра о јерин хөрәји вә күнүн шәфәги бәсдир...

Бу зиндәканлыг давасыны инсан да һәмишә бир-бири-лә едир. Кечмишдә инсан вәһши һалында олан заман бу

даваны јумруг, силлә, сонра ғылынч, галхан вә дәхи сонра түфәнк вә гејри әсләһәләр илә едирди. Елә ки, сонра вурмаг, өлдүрмәк нәһј олду, инсан зиндәканлыг давасыны ағыл илә едир. Һәр кәсин ки, ағыл чоһдур, га-начағы артыгдыр бу зиндәканлыг давасында дүшмәнә артыг кәлиб, онун рузусуну күнү-күндән азалдыб, бәдә-нини зәифләндириб, чүрбәчүр нахошлуға дүچار едиб, ахырда тәләф едир. Чүнки ағыл вә ганачаг артыг олмағы елм тәһсил етмәк иләдир, она көрә биз мүсәлман гардаш-ларымыза «охујун, елм тәһсил един!» — дејәндә зикр олан зиндәканлыг давасындан өтрү дејирик ки, бу давада мүсәлман гардашларымыз мәғлуб олуб ахырда пуч ол-масынлар. Доғрудур, инсан хашхаш отлары кими бил-мәррә тәләф олмаз. Она көрә ки, инсан һејванларын һамысындан ағыллдыр вә һәр чүр јаман күнә давам едә билир. Амма мә'лумдур ки, бу јаман күнә галмагдан өлүм чох јахшыдыр. Белә јаман күнә галаңлар фәһләлик, нөкәрчилик, рәнчбәрлик илә өмрүнү кечириб, һәмишә кәзәлир елм тәһсил едиб, зиндәканлыг давасында артыг кәләнләрин әлиндә олур вә бир дә дүңјада олан мәзһәб-ләрин һамысы «ачлары дојур, диләнчиләрә вер!» — бују-руб, она көрә ачындан өлән инсан чох аз олур. Амма ону јаддан чыхармамаг ки, белә дојмаг илә бәдәни дөвләтли кими бәсләмәк олмаз вә белә дә бәсләнмәјән бәдән һәми-шә јахшы бәсләнәндән дә зәиф олдуғуна она чүрбәчүр нахошлуғлар да артыг дүچار олур вә әкәр илдә вәфат едәнләрин һесабыны чәкәсән, о вахтда мә'лум олур ки, дөвләтлинин һәр илдә һәр мининдән 10-у өләндә, дилән-чинин вә ја фәһләликлә күнүнү кечирдәнин 60—70 вә дәхи артығы вәфат едир вә әкәр елм тәһсил едән вә етмәјән тајфаларын һесабына бахсаг көрүрүк ки, елм тәһсил едән дөвләтли тајфа 25—30 илдә бирә-бир артыр. Јәни 5 милјон исә 10 милјон олур. Амма елм тәһсил ет-мәјән тајфа нә ки, 60—70 илә бирә-бир артмајыр, бәлкә илбәил азалыр. Пәс зиндәканлыг давасында һәр бир адамы мүлаһизә етмәк илә белә түфәнксиз, јарагсыз даванын шиддәтли олмағыны билмәк олмаз. Милләтин илбәил артыг ирәли кетмәји илә билмәк олар. Кечмишдә ки, һәр тајфа бир тәрәфдә башыны голтуғуна чәкиб дүң-јадан бихәбәр отуруб зиндәканлыг едирди, бу азүгә давасы о гәдәр мә'лум етмир иди. Чүнки о даваны едән-

ДИЛ ВЭ ДИН

Бизим зэманэмиз елм заманыдыр вэ елм тэһсил етмэк һэр тајфаја вачибдир ки, зиндэканлыг даваһында һеч олмаса өзүнү сахлаја бияһын вэ белэ елм тэһсил етмэк илэ тэрэгги едиб ирэли кедэн вахта һэр тајфа кэрэк ики шеји бэрк сахласын ки, бу шејлэр һэр тајфанын дирэклэри һесаһ олунурлар вэ онларың тајфа олмағына сәбәбдирлэр. Бу шејлэрин бириси дил вэ бириси дин вэ мезһәбдир. Елэ ки, бунларың бириси әлдәң кетди, тајфаның бели сынан кимидир. Икиси дә кедәндә тајфа гејри тајфалара гарышыр, мирур илэ јох олур¹¹¹. Чүңки дил вэ мезһәб тајфаның руһу олан кимидир. Нечә ки, руһ чыханда бәдәндән бирчә нәш, јәни чәмдәк галыр вэ бу чәмдәк мирур илэ чүрүјүб јох олур, һабелә дилсиз вэ мезһәбсиз тајфа да кэрәк мирур илэ јох олсун. Пәс, һэр тајфа елм тэһсил едән вахта кэрәк өз дилиндә вэ өз дин вэ мезһәбиндә тэрэгги еләһсин ки, дүңјада гала билонн. Онларсыз тајфа олмаз.

Бу ахыр заманачан биз Русијаја табе олан мүсәлманларың иши чох јаман иди. Бир тәрәфдән зиндэканлыг даваһы илбәһил ки, шиддәт едирди вэ бир тәрәфдән дә елм тэһсил етмәк јолу бағланмыш иди. Чүңки бизим өз милләти мәктәханаларымыз јох иди ки, орада өз дилимиздә, өз мезһәбимиздә елм тэһсил етмәк олајды вэ дөвләт тәрәфиндән ачылан мәктәпләрдә рус кешишләриндән мисјонерлик едәнлэрин мәсләһәти илэ бизим дилимизи вэ адаби-шәриәти охутмағы гадаған етмишдиләр. Одур ки, бу мәктәпләрә кедән мүсәлман чох аз иди вэ олмајан ким иди, һәһигәт, о заман биз мүсәлманлар үчүн чох јаман кечирди. Бир тәрәфдән зиндэканлыг даваһы вэ бир тәрәфдән дөвләт тәрәфиндән ачылан мәктәб-

ханалара кедиб дил вэ мэхэбдөн эл чэкмеклэ зиндэкан-
лыг давасындан гачыб гуртармаг олмаз. Ондан хилас
олмаг истэжэн кэрэк дүнжадан эл чэкиб чэкилиб бир ку-
шэдэ отурсун, бу да ки, олмаз вэ олмажанда онун вар-
жоу мирур илэ элдөн чыхачаг. Елм тэхсил етмак илэ
ондан ағыллы олайлар онлары чүрбөчүр илэ, фэнд-
лэр илэ онун элинден алыб, ону тез вэ ја кеч мүфлис вэ
мөйтач едөчөклөр вэ бир тэрэфден дә дөвлөт ачдыгы
мөктөблөр ки, ораларда елм тэхсил едөн дил вэ мэхэб-
дөн кэрэк эл чөкөжди. Беләдэ биз мүсөлманлар ики дәр-
жанын арасында дуран кәмиждик ки, һәр тэрәфә мејл
етсак јыхылыб гәрг оласы идик.

Инди аллаһа шүкүр олсун ки, кечэн илдән бизим рәһм-
ли падшаһымыз һөкм едибшир ки, Русијаја табе олан
тајфалар өз ушагларыны өз мөктөбханаларында, өз
дилләриндә охуда биләрләр вэ онлар падшаһлыг мөктөб-
ләриндә охујанда онларын өз дилләрини вэ адаби-мэх-
һәбләрини дә онлара охутсунлар.

Әкәр ки, бу һөкм садир оландан бир иләчән кечиб-
дир, амма һеч бир хәбәр јохдур ки, филан јерин мүсөл-
манлары бир белә мөктөб ачыблар. Бучағачан биз мү-
сәлманлар дејирдик ки, мөктөбханаларда бизим ушаг-
ларымызы өз дилимиздә охутмаға гојмајырлар. Она көрә
бизләр дә онлары охутмајырыг. Бәс инди нә үчүн мөктөб-
ханалар ачмајырыг, ушагларымызы охутмајырыг ки, биз
истәдјимиз ихтијары бизә верибләр? Бизим илә зиндә-
канлыг давасы едәнләр ити гылыңчы көтүрүб, бизим үстү-
мүзә дүшүб, һәр бир ничат јолуну бағлајырлар. Карха-
налар һамысы харичиләрин элиндә, сәнәт дә онларда.
Алыш-веришди јенә бәдәстур. Һәтта бәдбәхт мүсәлман
фәһләләринә дә харичиләрә верилән мәбләгин јарысыны
верирләр ки, сән охумамысан, фәһләлијә габилијјетин
јохдур. Бәс һачан биз көзләримизи ачыб бунлары көрә-
чөјик вэ бунлара бир чарә едөчөјик!

Падшаһлыг мөктөбханаларында бизим ушаглары-
мыза өз дилләрини вэ адаби-шәриәти охутмаға изин ве-
рибләр. Она көрә о мөктөбханаларын һакими бу јени ке-
чән баһарда јазмышды ки, мүсәлманлар өз ушагларыны
охутмагдан өтрү програм гајырсынлар ки, онлара нә
охутсунлар вэ нечә охутсунлар? Амма буна бир чаваб
верилмәди. Одур ки, илин башында биздән бихәбәр мөк-

тәбләрин һакими өз тәрәфиндән бизим дилимизни вэ ада-
би-шәриәти охутмаг үчүн мүәллимләр тәјин едиб вэ бу
һалда онлар нә охурлар вэ нечә охурлар, биз бил-
мирик. Бәс биз гоншуларымыза гошулуб бу ихтијарла-
ры истәјәндә нә үчүн истәјирдик, вэ гоншуларымыз о их-
тијарлардан нәфбәрдар олуб дәхи артыг елм тәһсил ет-
мәјиндән бизләрә бир хејир олачагмы?

Гардашлар, јатмаг вахты дејил. Ајылыб бир фикр
едиң, бу ишләрин ахыры нечә олачаг? Јохса, һәгигәт, би-
зим рупумуз кедиб бирчә чәсәдимиз галыб. Беләдә вај
бизим һалымыза.

ҺӘСӘН ЗӘРДАБИ

«Һөјат» гәзети № 5, 6 јанвар 1906-чы ил.

ләрин бир-бириндән ағыл барәсиндә о гәдәр тәфавүтү
јох иди. Амма бизим зәманәдә ки, бир тәрәфдән дәмир
јоллары вә парәждлар артыбдыр, она көрә кедиш-кәлиш
асан олубдур вә бир тәрәфдән карханалар, заводлар артыр,
күндә бир чүр тәзә машинлар ихтира олунур вә алыш-
вериш малы күнү-күндән артыб учузлашыб јахшыраг
олур, һеч бир елм тәһсил едән тајфа өз јериндә отуруб
өз тајфасына гәнаәт етмир. Һәр тајфа өз малыны көтү-
рүб сатмаға јер ахтара-ахтара дүнјанын лап гаранлыг
јерләрини дә долдурублар. Она көрә бу һалда зиндәкан-
лыг дапасы артыг шидәт едиб вә онун инди 10 илдә
олан сәмәрәси кечмишдә 100 илдә олан сәмәрәсиндән чох
артыгдыр. Беләдә дүбарә тәкрат едирәм: гардашлар,
охујун, елм тәһсия един. Әләлхүсус елм тәһсил етмәк биз
Гафгаз мүсәлманларына вачибдир.

ҺӘСӘН ЗӘРДАБИ

«Һәјат» газети № 3, 4 јанвар 1906-чы ил.

дән һеч бир чаваб да кәлмәди. О ки, бизләрә олан зүлм-
ләрдир о барәдә мәлиқүшшүәра¹¹² Сејид Әзим Ширвани
дә бир шеј јазмады. Буна сәбәб одур ки, бизим шаирлә-
римиз елм тәһсил етмәјибләр. Онларын ганаचाғы аздыр,
көзләри бағлыдыр, көрмүрләр вә о зүлмләр ки, бизләрә
олур, онлары зүлм һесаб етмирләр. Мәселән: мә'лумдур
ки, бу һалда бизим Бақыда бир кечә кечмир ки, күчә-
ләрдә кедиб-кәләни дөјүб, сојуб, һәтта өлдүрмәк олма-
сын. Һеч бу ишләр бизим адама әсәр едирми? Һаша ет-
мир. Әкәр етсәјди белә олмазды. Бизим шаирләримиз
дә беләдир. Онлар да белә гәбиһ ишләрдән ибрәт едиб
чушә кәлмирләр ки, ше'р јазсынлар. Хүләсә, ше'р
бир бөјүк аләтдир ки, онунла бизим јухуда олан гар-
дашларымызы ајылтмаг чох асандыр.

Бизим гоншуларымыз ермәниләр белә ше'рләр илә
чох иш көрүрләр. Бу һалда онларын күчәләриндә көз-
ләри кор әлиндә тар ашыглары бир ушаг голундан ту-
туб гапы-гапы кәздирир. Һеч билирсинизми ки, о ашыг-
лар нә охујурлар? Онлар Ермәнистанын кечмишдә олан
хош вә јаман күнләриндән, османлы дөвләти онлара
еләдији зүлмләрдән вә гејрә ше'рләр охујурлар. Одур
ки, бир милләт иши оландә ермәниләрин һамысы бир-
дән галҗыб бир адам кими иш көрүрләр. Мәкәр бизим
белә олмағымыз күнаһдыр?!

7—8 ил бундан ирәли бизим Бақыда шәһәрин рус-мү-
сәлман учгуллалары илбәил ачылан вахтларда мән мү-
әллимләрин бир нечәсиндән тәвәгге еләдим ки, зикр олан
мәзмунда ше'рләр јазыб, онлары хош һавалар илә оху-
мағы шакирдләрә өјрәтсинләр ки, онлардан о ше'р-
ләр халгын ағзына дүшүб, гејри мүсәлман вилајәтләринә
дә кедиб чыхыб, онлары да ајылтмаға сәбәб олсун-
лар. Һәгигәт, бир аз вахтда мүәллимләрдән бир нечәси
чох пүрмәна ше'рләр јазыб хош һавалар илә онлары
шакирдләрә охутмаг өјрәтдиләр. Сонра бу шакирдләрдән
бир дәстә дүзәлдиб онлары театр чыхаран вахтларда
охутдуг. Биз белә мүсәлманларын көзләрини ачмаг хо-
шуна кәлмәјән адамларын бириси кедиб бу барәдә уч-
гуллаларын бөјүјү директора хәбәр верди. О да шакирд-
ләрә о нәғмәләри охумағы гадаған етди. Сонра бу нәғ-
мәләри чәм едиб Тифлисә сензора көндәриб тәвәгге елә-
дим ки, онлары чап етмәјә вә охумаға изин версин вә

белә иһин кәләндән сонра онлары чап еләдиб Бакы мәк-гәбләринин шакирдләринә вә гејри шәһәрләрин учгул-лаларына мүфтә көндәрдим ки, охусунлар!¹³ Амма бизләрдә нота олмадығына, онларын һавасыны көндә-ра билмәдим. Һәр нә исә нәғмәләрин китабчасыны Ба-кы учгулаларынын шакирдләринә пајлајыб мүәллим-ләрдән тәвәггә еләдим ки, онлара дүбарә охумаг өјрәт-синиләр. Амма нә гәдәр «бәли-бәли» дејән олдуса, «бир шеј һасил олмады. Мүәллимләр, «һакимләрдән горху-руг» — дејиб о нәғмәләри шакирдләрин јадларындан чыхартмаға сә'ј етдиләр.

3—4 ил кечди. Мүсәлманларын арасында олан зүл-мәт дәхи артды. Амма «бу заман мүәллимләрин гәдәри артды исә дә онлардан мүсәлман гардашларынын гејди-нә галан һеч олмады. Бу ахыр заманда биз мүсәлман-ларын гол вә гычларыны бағлајан зәнчир пасланыб па-ра-пара олуб төкүлдү. Бакынын күчәләриндә «јашасын һүрријјәт!» вә гејрә сәдасы бүләнди-асман олду вә мү-сәлманлар дәрәбәдәстә чәм олуб «иттифаги-һүммәт» вә гејри чәмијјәтләр биһа етдиләр вә бу дәрәбәләрдә би-зим рус-мүсәлман учгулаларынын мүәллимләри башчы-лардан олуб, «јашасын!» — дејәнләрдән олдулар. Амма... гардашлар, әкәр сиз, һәгигәт, мүсәлман гардашларымы-зы хаби-гәфләтдән ојатмаг истәјирсиниз, һаны сизин хош һавалар илә нәгмә охујанларыныз? Нијә зикр олан нәғмәләри вә гејри тәзәдән чағырыланлары шакирдләрә вә гејриләрә өјрәтмирсиниз?

ҺӘСӘН ЗӘРДАБИ

«Һәјат» гәзети № 6, 8 јанвар 1906-чы ил.

ИТТИҒАДИ-ЛИСАН¹⁴

~~Көчән нөмрәдә дил вә дин барәсиндә јазмышлыг ки,~~
Һәр тајфа елм тәһсил едән вахтда лазымдыр ки, өз ди-линин вә динини бәрк сахласын. Һәгигәт, елм тәһсил ет-мәји башлајан тајфа гаранлыг отағын гапысыны ачыб чөлә чыхан кимидир ки, бу заман күнүн ишығы онун көзләрини нурландырмагдан башға, отағын да ичинә дахил олуб орада олан шејләри артыг ишыглаңдырыб бир гејри сурәтә салыр. Беләдә иссаини рәји дә тәг-јир тапа билир вә әкәр дин бизим авам моллалар дејән кими олса ки, һәр бир тәрәфдән көтрдүјүмүз адәтләри дә динә гарышдырылар, о вахтда белә дин ағыл илә дүз кәләдијинә бәрбад олур. Она көрә лазымдыр ки, мәтләб әсил дин үстә олсун. Әсил дин ишыпдан горхмаз. Һәтта дәхи артыг ишыгланыб шәфәги дәхи узаға келәр. Пәс елм тәһсил етмәкдән дин әлдән кетмәз. Бәшәрти ки, дин әсил дин ола. Вај елмсиз, гејри тајфалара гарышан-ларын күнүнә ки, зикр олан һала дүшәндә дајагсыз ујуг кими олдуларына, бир бәрк күләјә бәндирләр ки, онлары апарыб гејри тајфалара гарышдырсын. Дил бир шејдир ки, ону өз һалында сахламаг мүмкүн дејил. Елә ки, гаранлыг отағын гапысы ачылды, гејри тајфалар илә кедни-кәлиш артды, артыг шејләр әлә кәлди вә адәтләр дәјишилди, тәзә сөзләрини гәдәри күнү-күндән артачагдыр, белә сөзләрин артмағынын дилә зәрәри јох-дур, гејри вар. Чүнки о сөзләр тәрәгги етмәјә сәбәб олур-лар. Амма бәшәрти ки, тајфа бирдән бу јола дүшүб кет-син. Елә ки, тајфа өзү тәрпәнмәди, тәк бир адам о јола дүшдү, онларын дили күнү-күндән о тајфанын дилиндән артычаг араландығына, бу тәк јол кәдәниләр бир-бир лап араланыб гејри тајфалара гарыша биләрләр. Олур ки, елм

тәһсил етмәк ана дилиндә оландә тәрәгги етмәжә сәбәб олар вә бу аләтләр, јә'ни китаблар, мәктәбләр, гәзетләр вә гејрә ана дилиндә олдуғуна тајфанын бирдән тәрпән-мәјинә сәбәб олулар вә тәк-тәк кәнара кедән аз олур вә ја һеч олмур.

Биз Русија дәвләтинә табе олан мүсәлманларын һа-мысы түркдүрләр. Бизим әсил дилимиз түрк дилидир. Амма бу дил ајры-ајры јерләрдә чари олдуғуна һәр тәрәфдә бир гејри чүр шивәјә дүшүб, гејриләрдән арала-нын, әлбәттә, зикр олан гајда илә бу түрк тајфалары елм тәһсил етмәжә башлајыб, јә'ни гаранлыг отагдан чөлә чыхыб тәрәгги јолуна дүшәндә бир-бириндән дәхи артыг узаглашачагдырлар. Беләдә бир аз вахтдан сон-ра онлар бир-биринин нә ки, данышығыны, һәтта јаз-дығыны да анлаја билмәјәчәкдирләр. Неч инсафдырмы ки, биз түркләр бир дилдә, бир диндә ола-ола бир бири-миздән араланыб артыг күчдән дүшмәјимизә сәбәб олаг. Она көрә бизләрә вачибдир ки, инди вахт кечмәмишдән иттиһади-лисан далынчан олуб бир үмуми дил бина едиб, бу үмуми дилдә јазыб охујаг ки, вахтилә о дил һамынын јазыб охумаг дили олсун. Беләдә Русијада олан түрк тајфалары кетдикчән бир-бирләринә артыг јавуглашыб, бирләшмәкдән артыг да күчләниб тәрәгги етмәжә гадир олулар вә гардашлыглары дәхи мөһкәм олур.

Бу һалда бизим түрк дилиндә Бағчасарајда чыхан «Тәрчүман»¹¹⁶ гәзети вә Петербургда чыхан «Нур»¹¹⁶ гәзети бу үмуми дил үстә бәһс едирләр. «Тәрчүман» 30 илдир чыхыр. Бу 30 илин мүддәтиндә һәр тәрәфин мү-сәлманлары гејри гәзети олмадығына көрә ону апарыб охујублар. Одур ки, бәрәдәримиз Исмајыл бәј истәјир ки, «Тәрчүман»ын дили үмуми дил олсун. Амма ахунд Бајезидов «Нур» гәзетини татар шивәсиндә чыхарыр вә һәр түрк тајфасы гәзетинин өз шивәсиндә чыхмағыны истәјир.

Чүнки биз Русијада олан түрк тајфалары үчүн үму-ми дил ишләтмәк вачибатдандыр вә бу һалда белә үму-ми дил бина етмәк чох чәтиндир. Она көрә мәсләһәт-дир ки, һәр тајфа өз хејрини көзләјиб бир аз вахт ар-тыг зәһмәт гәбул едиб ушагларына тәлими-үлум едәндә гејри түрк шивәләрини дә јаддан чыхармасын ки, бу ушаглар кәләчәкдә өз дин гардашларыны дәхи јахшы

таныјыб онлар илә дәхи артыг јавуглашыб һәгиги гар-даш олмагдан өтрү өзләри үчүн бир үмуми дил дә бина етсинләр.

Бизим гафгазлы гардашларымыздан кәләчәкдә үму-ми дил мәгдур олмағыны көзләјиб, тәвәгге олунур ки, бу һалда гәзети чамаат охумаг үчүн јазанда чамаатын ана дилиндә јазсынлар ки, онлары һәр дәст-хәтти олан оху-јуб анлаја билсин вә фарс сөзләрини бәгәдри-мәгдур аз јазсынлар. Һәгигәт биз, әләлхүсус бизим бә'зи мүхбирлә-римиз, моллаларымыз јаздығы түрк дили дејил, бир геј-ри, нә түрк вә нә фарс дилидир ки, һәр кәс өзүнүн артыг охумағыны көстәрмәк истәјир. Инсанын шәрафәтинин бир дәлили дә нитгдир. Лазымдыр ки, һәр кәс елә да-нышсын, елә јазсын ки, ону мүмкүн мәртәбә авам да баша дүшсүн¹¹⁷. Беләдә гәзетә јазанлар көрәк јаддан чыхармасынлар ки, гәзет охујанларын чоху, әләлхүсус бизим мәмләкәтдә авамдыр, өз түрк шивәсиндән башга дил билмәјирләр вә чүмлә гәзетләримизин идарәләрин-дән тәвәгге олунур ки, гејри мүсәлман тајфаларынын шивәләриндә чап олунан мәтләбләрин, ора-бурасыны бир дәрәчә бизим шивә илә дүзәлдиб, сонра чап етсин-ләр ки, онлары охујанлар анлаја билсинләр. Һәгигәт, гәзет чамаат үчүндүр. Чамаат гәзет үчүн дејилдир.

ҺӘСӘН ЗӘРДӘБИ

«Һәјат» гәзети № 9, 11 январ 1906-чы ил.

ДИЛ ДАВАСЫ

Тарихләрден мә'лумдур ки, кечмишдә бизим Гафгаз вилајәти Асија вә Европа гит'әләринин арасында јол олуб, јә'ни Асија гит'әсиндән Европаја кедән тајфалар бу јолдан кечиб кедибләр. О тајфалардан илшиб галанлар һәрәси Гафгаз дағларынын бир кушәсиндә отуруб индијәчән өз дилләрини данышыб, өз адәтләрини ишләдибләр. Бу кичик тајфаларын еләси варды ки, 5—10 кәндә сакин олурду вә дунјада олан гејри тајфалардан һеч бир хәбәри јох иди. Бу төвр онлар шәриәти-исламы гәбул едиб галмышдылар. Онларын моллалары бизим тәрәфләрдән кедирдиләр. Мәшһур Шамил Әфәнди бизим Күрдәмир кәндиндә Мовлана әфәндидән¹¹⁸ охујуб орада тәригәт ишләтмәји өјрәнмишди вә кичик тајфалар нечә јүз ил мүсәлман олмушсалар да өз дилләриндә јазыб охумаглары олмадығына, јазылары әрәб дилиндә олурду. Онларын белә галмағына сәбәб онлар отуран јер олмушду ки, учурун дағларын башында олдуғларына оралара кедиш-кәлиш олмурду.

50—60 ил бундан әгдәм рус дәвләти о јерләри зәбт едиб тәзә јоллар ачыб, кедиш-кәлиши артырыбдыр. Инди о тајфалар алыш-вериш вә гејри ишләрә гарышыблар. Олар көрә бир тәрәфдән онлар үчүн јазыб охумаг вачиб олур, бир тәрәфдән дә бизләрин алимләринин гәдәри күнү-күндән азалдығына ораја кедән моллалар да олмајыр. Бу сәбәбләрә көрә инди о тајфаларын дилләри илә әтрафда олан тајфаларын дилләринин арасында дил давасы артыг шиддәт едиб. Дағыстанын бизим тәрәфләрдә олан тајфалары ки, Самур, Табасаран, Гумуг вә Күрә округларында сакин олурлар, бизим илә кедиш-кәлишләри артыг олдуғуна миур илә бизим түрк

дилини өјрәниб түркләширләр. Амма Дағыстанын о бири тәрәфиндә олан Абхаз, Ачар, Габарде, Чәркәс вә гејрә башга харичи тајфаларынын дилләрини өјрәнмәк-дәдирләр. Әлбәттә, беләдә бир аз вахтдан сонра онлар гејри тајфалара гарышыб пуч олачаглар.

Дағыстан тајфаларындан сонра бир гејри тајфалар да бизим Гафгаза Иран тәрәфиндән кәлиб дүз јерләрдә сакин олурлар. Онларын бә'зи әрәб, бә'зи фарс вә бә'зи түркмән олуб. О әрәб вә түркмән тајфаларынын инди бирчә адлары галыб. Мәсәлән: «Әрәб Шаһверди», «Әрәб Балоглан», Көјчајын јанында олан түркмәнләр вә гејри дил давасында онлар мәғлуб олуб лап түркләшиб-ләр, фарс тајфасы Бакы дәрјасынын кәнары илә кәлиб, Ләнкәран-Бакы ујездләрини тутуб, кедиб Ширван, Шәки вә гејри вилајәтләрә дә чыхмыш имиш. Онуң ады талыш вә ја тат олублур.

Бу фарс тајфасынын дили илә әтрафда олан вә ја сонра кәлән түрк тајфасынын дилинин арасында дил давасы башланыб. О ки, ичәридә Шәки вә Ширван вилајәтләриндә олан татлардырлар, онларын һамысы түркләшиб. Бирчә Ширванда Лаһыч кәнди галыб ки, бу һалда да фарс дили данышыр вә онларын да белә галмағына сәбәб онлар сакин олдуғу јердир ки, дағ тәпәсиндә олдуғуна кедиш-кәлиш аз олуб. Бу дил давасы нечә олмасыны вә онун нә төвр гуртармасыны бу лаһычлар илә әтраф түркләр вә түркләнмишләр бу һалда нечә олмағындан гијас еләмәк олур. Кечмишдә күчлү олан вә бу јерләрин саһиби олан тат тајфасынын саламат галанлары басылмыш гошун кими бир даға поһан кәтириб, онун башында отуруб һәмигәтдә гылыч вә галхансыз дава едирләр. Бир тәрәфдән 7—8 јүз ев татлар вә бир тәрәфдән бөјүк дәрјаларын ләпәләри гәдәрдә вә онлар кими һүчүм едән түркләр. Бунларын һәгиги дава еләмәји түркләр лаһычларын һаггында дүзәлтдији бәһтандан мә'лум едир. Бир бахын, нә гәдәр онларын һаггында нағыллар дүзәлдирләр ки, куја лаһычлар ахмаг, ағылсыз, диванәдирләр. Бавүчүди ки, лаһычлар онлардан ағылсыз дејилләр. Тамам лаһыч һамысы мискәрлик сәнәтини ишләдир вә өз сәнәтләриндә камилдирләр вә әтраф түркләр кими бәдһесаблыг еләмирләр. Амма чифајда бу даванын ахыры мә'лумдур. Нә гәдәр онлар

сә'ј еләсәләр түркләр онлары сел кими басыб гәрг едәчәкләр. О ки, дәрја кәнарында олан татлардыр, онларын бир тәрәфи Иран олдуғуна индијәчән галырлар. Бакы кәндләринин әһли бу ахыр заманачан тат дили данышырлар вә бу һалда да кәндләрин чоху о дили данышыр. Амма онларын һамысы түрк дилиндә дә данышырлар. Она кәрә демәк олур ки, бурада да татлар түркләширләр. Бирчә Ләнкәран ујездиндә талыш маһалында татлар галыблар ки, онларын әтрафында олан түркләр мирур илә онлары да түркләширәчәкдирләр..

Доғрудур, бу һалда Бакы вә Ләнкәран ујездләриндә татлар түркләширләр. Амма бу һалда да онларын арасында фарс дили мә'руф дил һесаба олур вә јазычыларын чоху өзү данышдығы түрк дили илә јаза билмир вә түрк дилиндә јазмағ истәјән дә о гәдәр фарс сөзү ишләдир ки, бичарә түркләр ону. охујуб анламагдан өтрү кәрәк кедиб илләр илә фарс дили өјрәнсинләр. Әлбәттә, бу дил давасы белә галмаз. Бир аз вахтдан сонра чамаат лап түркләшәндә јазычылар да мирур илә түркләшәчәкдирләр. Амма нә гәдәр тез түркләшәјдиләр о гәдәр түркләшмиш чамаата артыг нәф' оларды.

Ај моллаларымыз, ај јазычыларымыз, сиз танры, инсаф едиб көзләринизи ачыб чамаата бир тамаша един. Чамаат түркләшиб, әлдән кедиб, сиз ки, онларын чобаны һесаба олурсунуз, сиз дә онларын далынчан кетмәјиниз ејни сәлаһдыр. Сиз чамаатдан араланыб дил давасы етмәјиниздән бир шәј олмаз. Чамаат ки, олмады сиз дә јох һесабындасыныз.

ҺӘСӘН ЗӘРДӘБИ

«Һәјат» гәзети № 12, 13 јанвар 1906-чы ил.

АЧЫГ МӘКТУБ

Мүәллим гардашларымыз, сиз мәкәр гәзет охумурсунуз? Ешитмирсиниз нә гәдәр јазырлар, «охујун, елм тәһсил един». Мәктәбләрдә шакирдләр ағлашырлар ки, охумағ үчүн китабларымыз јохдур. Заводларда фәһләләримиз фәрјад едирләр ки, онлары охумадыгларына кәрә адам һесаба етмәјиб мөвачибләрини тамам вермирләр. Хүләсә, кечән илдә бир тәрәфдән тә'тил едәнләрин «јашасын һүрријјәт» сәдасы вә бир тәрәфдән дә дашнак-Сатјонун тапанча, түфәнк вә топ курултусу һамы мүсәлманлары ајылдыб, һамы охумағ истәјир. Белә заманда ки, һәр тәрәфдән «јандыг» сәдасы кәлир, «елм! елм!!» фәрјады әршә бүләнд олуб, инсафдырмы ки, сиз мүәллимләр куја ағзыныза су алмысыныз, һеч бир чаваб вермирсиниз. Јазын кәрәк нә охујағ, нечә охујағ, һарада охујағ? Охутмағ сизин ишиниздир. Сиз дә, аллаһа шүкүр, аз дејилсиниз. Бирчә Бакы шәһәринин 10 рус вә мүсәлман мәктәбләриндә 40-а гәдәр мүәллим вар ки, онлара шәһәр 40 мин маната гәдәр мөвачиб верир. Бу гәдәр адам әл-әлә вериб ишләмәјә башласағ 10 о гәдәр дә кәнардан онларын үстә кәләр. Беләдә бир дағы көтүрүб о бири дағын үстә гојмағ олар.

Бәлкә сиз елә фикир едирсиниз ки, мәктәбләрдә вердиниз дәрсләр бәсдир. Артыг лазым дејил. Јох, јох, о вахтлар кечибдир. Дамчы-дамчы илә јарамыз сағаласы јара дејил. Инди сел вахтыдыр. Елм кәрәк сел кими ахсын ки, һәр истәјән ондан ичиб доја билсин. Белә јанғы вахтында һәр милләтини истәјәнин борчудур ки, бирә беш артыг ишләсин вә бир дә бизим охујанымыз аз олдуғуна биз кәрәк нә ки, иши мүфтә вә битәмәнна милләт үчүн еләјәк, һәтта лазым олса хәрчини дә бәгәдри-мәгдур өзү-мүз кәрәк верәк. Беләдә иш ирәли кедә биләр. Көзләри-

мизи дөвләтликләрин әлиһә тикиб онларын гара сандыгларына үмид олмаг һаһагдыр.

Мән сизни үчүн бир кичик програм жазырам. Әлбәтә, сиз чам олуп ону артырыб вә ја азалдыб дәхи јахшырагыны дүзәлдә биләрсиниз.

Мән мәсләһәт көрүрәм ки, сиз мүәллимләр бир охутмаг чәмијјәти биһа еләсиниз. Чәмијјәт һәфтәдә бир дәфә жығылыб мүсәлманларын ушагларыны вә бөјүкләрини охутмаг барәсиндә мәшвәрәт еләсин. Һәр бир рус вә мүсәлман мәктәбиндә шакирдләрин дәрсләри гуртарандан сонра гәјри ушаглар вә бөјүкләрә һөввәт илә ахшам дәрси верәсиниз. Бу ахшам дәрсләри, әлбәтә, жазыб охумагы өјрәтмәкдән өтрү олачаг. Амма јахшы оларды ки, онларын, һеч олмаса, бириси елм охутмаг үчүн олсун ки, орада бу ахшам дәрсләрини тамам едәнләр вә гәјри ханиш едәнләр кәлиб елм дәрсләрини дә бөгәдри-мәгдур тамам еләсинләр.

Чәмијјәт ајда бир дәфә чыхан елм (журналы) китабчасы чан еләсин ки, орада шакирдләр охумаг үчүн мөгаләләр вә гәјри шакирдләрә лазым олан шәјләр барәсиндә данышыг олсун.

Чәмијјәт кәрәк мәктәбханаларда охуһан елми китаблар барәсиндә дә сәрәнчам еләсин. Һансы китаб лазым исә ону тәрчүмә етмәк, ја тәзәдән дүзәлтмәк вә ја гәјри түрк тәјфәләрини китабларыны кәтирдиб бизим Азәрбајчан иһвәсинә чевирмәк кәрәкдир. Бу китаблары дүзәлдәнләр гуртарандан сонра кәрәк чәмијјәтә пишнәһад етсин вә чәмијјәт онлара дигтәт илә бахыб гәбул едәндән сонра онлары Баки чәмијјәти-гәјријјәсинә көндәрсин ки, чәмијјәт о китаблары чан еләтдириб, ја мүфтә вә ја бир аз, 1—2 һаһы гијмәт илә охуһан ушагларә пәјласын вә гәјри шәһәрләрә дә көндәрсин.

Үмидварам ки, бу барәдә мүәллим гардашларымыз зәһмәт гәбул едиб, жығылыб мәсләһәт едиб ишә башларлар вә ја бизә чаһаб јазарлар вә ону да тәвәггә едирәм јаддан чыхармамаг ки, биз һамымыз мүсәлман баласыјыг. Мүсәлман сүдү илә бөјүмүшүк. Мүсәлманларын иһиндә олурт. Һеч иһсафлармы ки, биз дәрсләримиздән артыг гадан вахтымызы онлардан мүзајигә едәк?! .

ҺӘСӘН ЗӘРДАБИ

ТӘБИИЈЈАТА АИД ӘСӘРЛӘР

ТОРПАГ, СУ ВЭ НАВА¹¹⁹

ТОРПАГ

Үлөмә вә һүкәманын әгидәсинә көрә күреји-әрс эмәлә кәләндә артыг истидән әримниш шејләрдән мүрәккәб имиш. Чүнки су кими шејләр һавада оландә, су дамчылы кими шәклиндә олур, она бинаән, о да күррә олуб вә бу күрә фәзада, јә'ни дүнјалары әһатә едән бошлуғда дөвр едән заман, бу бошлуғун сојуғунда мирур илә сојујуб үзү габыг бағламыш. Чүнки бу күрәнин ичиндә бухар вә гејри һава гисми шејләр, јә'ни газлар олуб, онлар о габыға күч едәрәк, јарыб харичә чыхмышлар. Әввәл заман күреји-әрзин габығы гајәт назик олуб она көрә бу вәчһлә вүчүдә кәлән чатлағларын да әдәди артыг олмушдур. Бу чатлағлардан чыхан бухар сојуг су олуб күреји-әрзин сојумуш габығыны басыб гәрг етмиш вә бу сурәтлә бирчә дәрјәи-мүһит эмәлә кәлмиш вә беләчә дә гејри газлар да чыхыб о сују әһатә едәрәк һава олмушдур. Күреји-әрзин габығы әтрафында олан сојугдан галынлашмыш исә дә, јенә бунунла бухар вә гејри газлар о габығы чатладыб, дешиб харичә чыхмыш вә әримниш шејләри дә өзү илә чыхарыб, бу әримниш дашлар габығын үстә сојујанда онлардан дағлар эмәлә кәлмиш ки, бу дағлар судан чыхыб јер олмушлардыр. Сонра һавада олан су бухараты сојујан вахтларда јағыша дөнүб төкүлмүш вә төкүлүнчә дә гуру јери дағыдыб, әридиб, јујуб дәрјәи-мүһитин ичинә апармыш вә орада онлардан гат-гат торпаг вүчүдә кәлмишдир. Сонра бу торпаг гатлары да газларын күчүндән чатлајыб тәзә дағлар эмәлә кәлмишдир. Хүләсә, бу замана гәдәр бир тәрәфдән јерин

ичиндә олан эримини дашлар харичә чыхыб даг вә бир тәрәфдән дә бу даглар су вә наваын күчүндән дагылыб, әриҗиб торпаг олмушлардыр. Бу сурәтлә гуру јерин вүс'әти күнбәкүн артыб, о вахта гәдәр бирчә дәнә олан дәрјаји-мүһити парча-парча етмиш ки, иинди о парчаларын бөјүкләринә мүһити-окјанус вә кичикләринә дәрја (дәһиз), көл дејирләр. һәмчинин даглар, дашлар, торпаглар ки, онлара гәрә дејирләр, өзләри дә дәрјаји-мүһитләрин арасында парча-парча олмушлар ки, онларын бөјүкләринә гит'ә вә кичикләринә чәзирә дејирләр. Күреји-әрзин үстә беш гит'ә вар: Аврәна, Асија, Африка, Америка вә Австралија. Онлардан Авропа, Асија, Африкаја көһнә, Америка вә Австралијаја јени дүнја дејирләр. Чәзирә үч гисм олур: бир гисми јухарыда зикр олунан гит'әләр кими вә бир гисми дә јанар даглардан әмәлә кәлмишдир ки, даглар бәһсиндә ондан дәхи мә'лумат верәчәјик вә бир гисми дә јасты чәзирәләрдир ки, онлар полип адлы һејванларын јувасыдыр. Бу чәзирәләрдән дә тәбәгатүл-әрздән, јә'ни күреји-әрзин гатларындан, тәбәгәләриндән данышачагымыз вахта бәһс өдәчәјик.

Јер үзүнү өһатә едән наваын һәмишә дөвр вә һәрәкәт етмәси мә'лумдур. һакәза су да һәмишә һәрәкәт едир. Дәрја вә гејри јерләрдә мөвчуд олан сулар даима бухар олараг дөвр едән һаваја гарышыр, јухары галхыр, булут вә думан олур вә јенә суја дөнүб башга бир јердә јағыш, гар, шәбнәм олуб јерә дүшүр. Булар да бир јерә чәм олуб чај, булаг олуб јенә дәрјалара төкүлүрләр. Су белә һәрәкәт етдији заман јер үзүндә мөвчуд олан дашлары әридиб, јујуб, парчалајыб өзү илә бәрәбәр јуварлаја-јуварлаја апарыб чөкәк јерләрә долдурур. Дәрјалардакы дузлу су бу сурәтлә галхыб кедәркәи, јә'ни гурујаркәи онун дузу јердә галыр вә һабелә нә гәләр јахшы ширин булаг сују, олса онда да әримини дузлар, јә'ни дашлар олур. Бу булаг сујундан бир нечә мүдләт чај гојдугдан сонра самаварын ичиндә габыг әмәлә кәлир. Бу габыг гајнанмыш олан сујун дузларыдыр ки, бурада галыб, габыг бағламышлардыр. Сујун дашлары әридиб апармасы булаг вә гејри су төкүләркәи онун алтында олан дашлардан мә'лум олур. Нә гәдәр јерин дашы олса, јухарыдан төкүлән сујун алтына гојулачаг олурса, бир нечә илдән сонра о да-

كيف اسلام طلبه لربناك تشریاتی احمد ۲

توپراق

ص و

هوا

مؤلفی:

حسن بك ملك زاده (اردکان)

۱۸۴۱—۱۹۰۷

Каданъ группынъ йазмасыкъ студентовъ мусульманъ № 2.

Земля, вода и воздухъ.

Сочинение: *Тасакъ-дека Меликъ-Заде*

(Зердаби)

ع. ب. عاشور بيگلي ننگ قاسبي مطبعه سنه چاپ اولدى.

۱۳۰۰ - ۱۳۰۱ - ۱۳۰۲ - ۱۳۰۳

Тел. № 1. Издатель: Н. В. Аксенова, Баку.

1912

Һасән бәј Зәрдабинин 1912 чи илдә нәшр едләнмиш «Торпаг, су вә һава» әсәринин титул вәрәги.

шын төкүлөн јери чөкәлир, јә'ни су онун орасыны јујуб апарыр. Сујун бир хасијјәти вар ки, онун ичиндә јаша-јан нәбатат вә һејванларын чүмләси онун бу хасијјәти-нә мөһтачдыр. Һәтта онун дашлары да парча-парча етмәси лазымдыр. Дүңјада мөвчуд олан шејләрин һамы-сы, мәсәлән, дәмир, даш вә гејри бу кими шејләр исти-дән шишиб јекә вә јүнкүл олурлар, амма сојугдан сы-хылыб кичик вә ағыр олурлар. Беш ја он шејдән, мә-сәлән, дәмир, күмүш, гызыл вә гејридән фындыг бојда јумруглајыб бир һалгадан кечирдәндә әкәр онлар со-југ вахтда о һалгадан раһат кечир исә, гызанда онла-рын һеч бириси о һалгадан кечмәз: јә'ни сојуг артыг олдуғча онлар кичик олур, амма ағырлығы дәјишилмәз. Јә'ни фындыг бојда шеј 5 мисгал исә, инди кичик олан-да јенә онун ағырлығы 5 мисгал галыр, јә'ни о шеј ағыр олур, һәр бир шејин ағырлығы онун боју иләдир. Мәсәлән, бир кирвәнкә памбыг бир кирвәнкә дашдан јүнкүл дејил, тәфавүт онларын бојундадыр. Пәс һәр бир шеј сојугдан кичик вә ағыр олур. Һакәза су дәхи сојугдан кичик вә ағыр олур. Амма елә ки, су донмага башлады, буз олмадан әввәл су бирдән-бирә шишиб бөјүјүр, јүн-күл олуб буз һалында сујун үзүнә галхыб бу бузлар ал-тындакы сују артыг сојумадан сахлајыр. Бу төвр бу-зун алтындакы су донмаз вә орада зиндәканлыг едән һејванат вә нәбатат бу сурәтлә мұһафизә олунурлар. Дүңјада һеч чатлағсыз, дешиксиз даш олмаз. Јағшы вә гејри көјдән дүшән су бу чатлағ вә дешикләрә дахил олуб, орада буза дөнүнчә шишиб бу чатлағлары бөјүклә-дир. Илбәил су о чатлағлары бөјүдүб, ахырда дашы парчалајыр. Сујун бу хасијјәтдә олмағлығыны бу тәч-рүбә илә билмәк олар: әкәр бир шүшәни су илә долду-руб, ағзыны бәркидиб сојуг јердә гојсаныз, су буза дө-нүнчә шишиб артыг шүшәнин ичиндә бош јер тапмаз вә күч едиб ону пара-пара едәр. Һәмчинин дашларын да чатлағларына дүшән су бу төвр ону пара-пара елир вә бир нечә мин илдән сонра о дашлар хырда парча олур вә онлары су апаранда онлар бир-биринә сүртү-лүб, әзилиб тоза дөнүрләр вә сонра суја гарышыб ки-чик дашларла бәрабәр чөкәк јерләрә чәм олуб, торпағ һәмишә гат-гат јығылыб, јә'ни әввәл ағыр вә ири пар-чалар, сонра кичик, ахырда да назик вә јүнкүл парча-лар рәдд олур. Ахар чајларла гејри сулар бу дили апа-

рыб дәрјалара дахил едир вә ондан сонра онлар судан ајрылыб дәрјанын дибинә чөкүр вә јасты јердә (дик јердә дајана билмәзләр) гат-гат торпаг әмәлә кәлир. Әкәр бу гат дәрјанын чох дәрин јериндә әмәлә кәлибсә, онлар орада сујун ағырлығындан сыхылыб, бир нечә мүддәтдән сонра тәзәдән бәркишиб даш олур, амма бу даш илә әввәлки дашын тәфавүту олур ки, даш дәнәдәнә иди, амма инди гат-гатдыр. Бу һал бөјүк чајларын, мәсәлән, бизим Күр чајынын кәнарында сакин оланларга мә'лумдур ки, о чајын сују бә'зи вахтлар гара вә бә'зи вахтларда сары олур. Бунун сәбәби олур ки, сел кәләндә әкәр гара олан јерләрдән кечир исә тәбин ола-раг сујун да рәнки гара; јох, сары исә сары олур. Она бинаән дәрјанын дибиндә әмәлә кәлән гатлар да рәнк-бәрәнк олурлар.

Күреји-әрзин өмрү 10—20 мин ил дејил, бәлкә 10—20 милјон илдән дә зијадәдир. Она көрә бу узун заманда гоча јерин үзүндә хејли тәҗјир вә тәбәддүлат ваге олмушдур. О јерләрдә ки, чухурлуғу сәбәбилә су чом олуб дәрја вә онун да дибиндә гат-гат торпаг әмәлә кәлмишдир, јанар даг о јерләрин гатларыны галдырдығы заман бу гатлары да галдырыб гуру јер едиб вә гуру јерләр јатыб чухурлашдығына көрә онларын јериндә дәрјалар әмәлә кәлмишдир. Бу минвал илә јер бир нечә дәфә галхыб јенә тәзәдән дәрја олмуш вә орада тәзә торпаг әмәлә кәлмишдир.

Јер үзүндә вә дәрјаларын ичиндә зиндәканлыг едән һејванат вә нәбатат мөһв вә тәләф олдуғлары заман онларын бәга вә чәсәдләри белә тәзә әмәлә кәлән гатын үстә дүшүр. Әкәр бу гат кеч әмәлә кәлирсә чүрүјүб тәләф олур вә әкәр гат тез әмәлә кәлирсә онлар о гатын үзүнә һәкк олурлар. Мирури-заманла онлар чүрүсә дә јенә шәкилләри кағыз үзәринә басылмыш бир мөһүр ки-ми торпаг гатларынын үстүндә галыр. Әкәр бу чәсәдләрин ичи бош исә ораја да лил долуб онун ичиндә о бошлуг бичиминдә даш әмәлә кәлир. Пәс һәр бир суја дүшән һејванат вә нәбататын чөл вә ичинин шәкли ора-да әмәлә кәлән гатын үстә дүшүб баги галыр. Әлбәттә, бу шейләрдән сүмүк, бујнуз вә гејри тез хараб олмајанларын шәкли һәр бир гатын ичиндә галыр. Әкәр гат әмәлә кәләндә чох нарын шейдән әмәлә кәлирсә, о вахт

һејванын бәдәни чүрүјүб тәләф олунча, о нарын лил бәдәнин ичипи долдуруб, дөнүб даш олур. Бу төвр дашда лә ки, һејванын чөл вә ичәрисинин вә һәтта онун һәр бир дамарынын белә шәкли галыр. Һакәза бир ағачын јарпағы вә ја һејванын ләпири дә тәзә әмәлә кәлән гатын үстә дүшәндә онун шәкли ораја дүшүр. Хүләсә, јерин үзүндә олан гатлар бир китабдыр ки, орада бизим јерин тарихи пәгш олунмушдур. Ағлы вә слми олан кәсләр о китабы охујуб күреји-әрзин вә онун үзүндә олан һејванат вә нәбататларын тарихләрини охумаға мүвәффәг олурлар. Бу ајдын вә һамы үчүн охунмасы мүјәссәр олан китабы охујанларга мә'лум вә ашкардыр ки, јер үзүндә олан гатлар, мәсәлән: даш көмүрүн гаты, ја әһәнк вә ја гејри гатларын һәр бири бир гејри заманда әмәлә кәлмишдир. Мәсәлән, даш көмүр әкәр бизим Гафгазијада, Инкилтәрәдә, Америкада вар исә, јәгин ки, бу јерләрин һамысы даш көмүр әмәлә кәлән заман дәрја ичиндә имишләр. Чүнки һарада даш көмүр олса онун ичиндә о заманәнин һејванат вә нәбататларынын шәкли галмыш олур вә бу шәкилләрдән белә мә'лум олур ки, о заманын өзүнә мөхсус һејванат вә нәбататлары вармыш.

Јер үзүндә олан гатлары једди һиссә едибләр: јә'нин күреји-әрзин өмрүнү једди фәсил һесаб етмишләр ки, һәр бир һиссәнин өз һејванат вә нәбататлары вармыш, амма һәр бир јердә о једди гат олмајыр; мәсәлән, бизим Гафгазијада олан даш көмүрүн үстә бир гејри гат, мәсәлән, әһәнк гаты олса, демәк олмаз ки, гејри јерләрдә дә даш көмүрүн үстә о бирчә әһәнк гаты олачаг. Ола биләр ки, гејри јердә ики, ја үч гејри гат олсун. Бундан мә'лум олур ки, Гафгазијада олан даш көмүр әмәлә кәлән јер бир гејри дәфәдә дәрјаја гәрг олуб ки, орада бир гејри гат да әмәлә кәлир. Амма гејри даш көмүр олан јер ики вә ја үч дәфәдә дәрјада гәрг олмуш олмалыдыр ки, онун үстә ики вә ја үч гејри гатлар әмәлә кәлмишдир. Хүләсә, һәр јердә нечә гат вар исә, о јер о гәдәр дәрјаја гәрг олуб демәкдир. Чүнки һәр бир гат су ичиндә, јә'ни дәрја дибиндә әмәлә кәлә биләр, гејри јердә әмәлә кәлә билмәз. Вә бир дә һәр бир гат дүз јердә әмәлә кәлә билир, дик јердә вә јамач јердә әмәлә кәлә билмәз. Чүнкү орада судан рәдд олан шейләр

дажанмаз ки, дик дуруб; онун сәбәби жанар дағлардыр ки, бу дағлар эмәлә кәләндә күреји-әрзин габығы вә онун үстә кечмишдән эмәлә кәлән гатлары галдырыб, чатладыб дағ эмәлә кәтирмишдир.

Јер үзүндә олан һәр бир гатын өмрүнү, јәни о гат эмәлә кәлән зәманәнин узунлуғуну мұлаһизә едәндә мәлум олур ки, бизим күреји-әрз чох гәдимдир. Мәсәлән: даш көмүрүн гаты ағачдан эмәлә кәлмишдир. О заман ки, јер үзү тамам мешә олуб, онун јерә дүш-мүш ағачларындан чај сују апарыб, дәрјалара гәрг едиб, бу ағачлар су алтында, сујун ағырлығындан бәр-кијиб даш көмүр олмушдур. Әлбәттә, јер үзүнүн һәр тәрәфи мешә олмајыб вә олса да бәзи јердә чох, бәзи јердә аз имиш вә бу ағачларын һамысыны чајлар апарма-мышлар. Чоху чөлдә галыб чүрүјүб, тәләф олмуш, амма инди әкәр бир мешәни јүз ил сахлајыб ондан сон-ра орада олан ағачларын һамысыны чәм едиб машы-лар илә ону бәрк сыхыб, ондан даш көмүр гајырсаһыз бу даш көмүрүн галынлығы бирчә кәрә ола биләр. Пәс нечә милјон ил Американын даш көмүрүнүн гаты эмәлә кәлибдир ки, онун 50—60 аршын галынлығы вар вә бир дә једди гат ки, јухарыда зикр олунду, о гатлардыр ки, онун ичиндә һејванат вә нәбатат шәкли галыб, амма ондан нечә милјон илләр јер үзүндә о гәдәр исти олмуш ки, орада һејванат вә нәбататын зиндәканлығы етмәји мүмкүн олмамышдыр. Мәзкур гатларда олан һејванат вә нәбататын шәкилләрини мұлаһизә едәндә мәлум олур ки, јер үзүндә әввәл нәбатат, сонра һејванат эмә-лә кәлмиш вә һәр гоншу гатларын һејван вә әләфијја-ты бир-биринә чох охшајыр, амма узағда олан гатын сакилләринә аз охшајыр. Вә бир дә ахырда эмәлә кә-лән гатларын һејванат вә нәбататлары бизим зәманә-минзин һејванат вә нәбататларына чох охшајыр, амма бунларын ичиндә елә һејван олуб ки, индики һејванла-рын ики гисминә охшајыр. Мәсәлән: ганадлы кәртәнкә-лә олубдур ки, һәм гуша, һәм дә бизим кәртәнкәләјә охшајыр. Хуласә, белә бизим зәманәнин ики гисм һеј-ванына охшајан һејванларын шәкли чохдур. Бундан һүкәма белә гијас едир ки, бизим зәманәдә олан һеј-ванат вә нәбататын һамысы бир нечә чүфт һејван вә әләфдән эмәлә кәлмишдир вә ахырда инсан дунјаја кәлмиш; чүнки ахырынчы гатын үстә инсан вә онун сү-

мүкләринин (кәмикләринин), ја бир гәјри һиссәсинин шәкли тапылыр, ондан ирәли эмәлә кәлән гатларын ичиндә инсандан һеч бир әсәр јохдур.

Күреји-әрзин зикр олунан төврдә олмасынын сүбут-лары ашағыда зикр олунур:

1) Јерин ичинин истиси

Әкәр бир јердә бир аршын дәринлијиндә гују газар исәниз, о вахтадә көрәрсиниз ки, бу гујунун ичи күндүз исти, кечә сојуг олур, јәни кечә вә күндүзүн исти вә сојуғу орада мәлум олур. Амма гујунун дәринлији ики аршын оlanda кечә-күндүзүн исти вә сојуғу орада тә-фавүт етмир, амма бу гујунун исти-сојуг олмасыны бир ил мұлаһизә еләсәниз көрәрсиниз ки, онун ичиндә јәй-да исти чох вә ғышда аз олур. Әкәр бу гујуну дәринлә-диб отуз аршын дәринлијиндә еләсәк көрәрсиниз ки, ис-ти вә сојуғу јәј вә ғышда дәјишмәјир, јәни отуз ар-шында һәмишә бир истилик — доғгуз дәрәчә олур. Бу-дан белә мәлум ки, күнүн истиси јерин алтына отуз аршын кедир вә әкәр јерин ичи сојуг олсајды о гујуну артыг дәрин газдыгча онун сојуғу мирури-заманла ар-тыг оларды. Амма едилән тәчрүбәләрдән мәлум олур ки, дәринә кедилдикчә исти артыр вә әкәр зикр олунан отуз аршындан дәринә кедилирсә, һәр 65 аршында исти бир дәрәчә артыр. Бу һесабла әкәр 75 верст дәринли-јиндә бир гују газмаг мүмкүн олсајды, орада ики мин дәрәчә исти тапардыг, чүнки ики мин дәрәчә исти олан јердә јер үзүнүн дашлары, мәдәнләри, хуласә, һәр бир шеји әријиб су кими оларды. Бундан белә мәлум олур ки, јерин ичи артыг истидән әримиш шејләрлә долудур вә онун габығы нә гәдәр чох олса 75 верстдән галын дејил. Күреји-әрзин бөјүклүјүндән мәлум олур ки, јер-ин үстүндән ортасына гәдәр 12012 верстдир. Бундан мәлум олур ки, 75 верст онун үзүндә назик габыг ки-мидир. Беләдә күреји-әрзи бир бөјүк нарынча охшат-маг олар ки, онун габығы јерин габығы вә ичи әримиш шејләр олсун. Әлбәттә, күреји-әрзин ичи кәрәк миру-ри-заманла сојумуш олсун, амма онун сојумасы чох

аздыр: ики мин иллик төчрүбөдөн ма'лум олан будур ки, бу ики мин илдэ онун ичи жарым дэрэчэ дэ олса со-
жумамышдыр.

2) Зэлзэлэ

Зэлзэлэ үч гисм олур: бириси ләпә кими ки, јерин үзү су кими ләпәләнир, јә'ни бир тәрәфи галхыб, о бири тәрәфи јатыр, сонра јатан тәрәф галхыр вә галхан тәрәф јатыр. Икинчи гисм туллама ки, јерин үзү тулланыр, куја онун алтындан вуруб галдырырлар. Үчүнчү гисм зэлзэлә дөнмәдир, мәсәлән, үзү гибләјә олан бир евин үзү јер дөндүкчә о да шимал тәрәфә дөнүр. Бу үч гисм зэлзәләнин һамысындан зәрәрсизи ләпә кими оланыдыр. Беләдә евләр ләпәләниб саламат галырлар, амма ләпәләр бир-бириндән чох аралы оlanda вә ләпәнин бириси бөјүк, бириси кичик олан вахтларда бу гисм зэлзәләнин дө дөврү артыг олур. Туллама зэлзәләси ләпә кимисиндән зәрәрлидир. Бунда јер ејлә атылыр ки, ораја басдырылмыш мыхлар јердән чыхыр. Мәсәлән, 1837-чи сәнәнин нојабр ајынын 7-чи күнү Американын Чили мәмләкәтиндә дәрја кәнарында бир дор ағачы басдырылмыш имиш ки, кечәлери онун башында фанар јанармыш. Ағачын учу 13 аршын јерә кетмиш имиш вә ондан башга өзү дә зәнчирләр илә чәкилиб кәнара мыхланмыш имиш, фәгәт бунунла белә јенә бу ағач туллама зэлзәләсиндә јердән чыхыб јыхылмышдыр. Дөнмә зэлзәләси ики әввәлки зэлзәләдән даһа шиндәтлидир. Белә бир зэлзәләдән сонра һәр кәс кәрәк өз шејләрини гоншу евләринин бириндә ахтарсын, чүнки јер дөндүјү заман елә тез дөнүр ки, ев учуб јыхылынчаја гәдәр онун јери кедир, гоншунун евинин алтына дүшүр.

Зикр олан зэлзәләләрин ја тәк гисми вә ја бир нечәси бирдән ваге олур. Онлардан туллама илә дөнмә бирдән сләнда даш-даш үстә галмыр. Зэлзәләнин фәсиләси 2—3 санијә чәкир, онун узаға, јә'ни гејри јерләрә кетмәси бир дејил. Бә'зи јерин зэлзәләси узаг кетмир. Мәсәлән: бизим Ширван зэлзәләсинин Бадкүбәдә олмадығы кими. Амма бә'зи јердә зэлзәлә 700.000 ағач јол кедир вә белә бир сүр'әтлә кетдији бир заманда һәр тәрәфдә бир олмур, һансы јерин бинасы бәрк дашдыр, орада аз, һансынын јери јумшагдыр орада

бәрк олур; вә бир дә зэлзәлә ја бир тәрәфдән, мәсәлән, гибләдән дүз шимала кедир вә ја бир јердә әмәлә кәлиб, һәр бир тәрәфә кедир. Дүз кетдији заман онун күчү һәр јердә бир олур, амма бир јердән гејри тәрәфләрә келәркән зэлзәлә әмәлә кәлән јердә онун күчү артыг олур вә әтрафа кетдикчә онун күчү азалыр. Зэлзәлә кедәндә һәр дәгигәдә 7—8 ағач јол кедир. Бә'зи вахта зэлзәлә бир јердә 1—2 күн далбадал һәр 2—3 дәгигәдә бир дәфә тәкәрар едир. Амма бә'зи јердә 1—2 дәфә оlandан сонра јер сақит олур. Бә'зи вахта зэлзәләдән әввәл јер алтындан көј журултусу кими журулту кәлир. Бә'зи вахта зэлзәлә оlanda јер чатлајыр вә белә чатлағын ени 1—45 аршын вә узуну 15 верстә гәдәр олур. Бә'зи вахта белә чатлаг зэлзәләдән сонра да галыр. Амма бә'зи вахта онун ғырағлары јенә кәлиб говушур вә онун ичинә төкүлән шејләр әзилиб билмәррә мәһв олур. Елә чатлаг олмуш ки, онун ичинә ики минә гәдәр адам төкүлүб өлмүшдүр.

Бә'зи вахта белә чатлагдан алов, јә'ни атәш белә чыхыр вә бә'зән дә елә газлар чыхыр ки, һәр кәс онунла нәфәс алса тәләф олур. Бә'зи вахта чатлағын бир ғырағы өз јериндә галыр, амма о бирн ғырағы 10—15 аршын јухары галхыр. Зэлзәлә олдуғу заман чох дағлар вә гајалар учур, бә'зи булағларын сују кәсилир, бә'зисинин сују дөнүб исти олур, бә'зи булағын сују зэлзәлә вахтында кәсилиб, сонра јенә бирдән чыхыб әтрафи сел кими басыр. Бә'зинин сују зэлзәлә вахтында кәсилир, сонра јенә ахыр, амма әввәл заман булағын олараг ахыр. Зэлзәлә вахтында бә'зи јер галхыр вә белә јерин галхмасы дәрја кәнарында даһа јахшы ма'лум олур. Мәсәлән, зикр олан Чили мәмләкәтиндә ваге олан зэлзәләдән сонра дәрја кәнарынын бир аршындан артыг галхмасы көрүнмүшдүр.

Американын Мексика мәмләкәтиндә дүз бир јердә ики күчлү сојуг булаг вар имиш, бу булағларын үстә бир нечә шәһәр вә кәндләр бина олунмуш, көзәл бағ вә бағча салынмыш имиш. 1759-чу сәнәнин ијул ајында бу дүз јер бирдән-бирә тәрпәнмәјә башлар вә оранын сәкинләри давам едә билмәјиб дағлара гачарлар. Ики ај јер сәс едиб тәрпәндикдән сонра сентјабр ајынын 29-у кечәси бәрк зэлзәлә олур. Әтрафдан баханлар кө-

рүрләр ки, о дүз алышыб яныр. Сүбһ тездән кәлиб кө-
рүрләр ки, һәмнин јерин ортасы галхмыш, чатламыш вә
чатлагдан әримиш даш чыхыб ахыр, јә'ни јанар дағ
әмәлә кәлмиш. О күндән зикр олан дағ һәмишә јанар вә
күнбәкүн галхараг бу күн уча бир дағ олмушдур. Онун
чатлағындан һәмишә ја әримиш даш вә ја бухар, түстү
вә гејри чыхыр. Бу јанар дағын адыны һејервал гојмуш-
лар.

1896-чы сәнәдә Жапон* мәмләкәтинин шимал тәрә-
финдә ијун ајынын 13-дә кечә вахтында дәрја дибиндә
бәрк зәлзәлә олдуғундан дәрјанын сују галхыб әтраф
вә кәнарда олан шәһәр вә кәндләри басмыш вә оралар-
да сакин олан әһалинин мал вә мүлкүнү јујуб дәрјаја
алармышдыр. Бу вахт үч минә гәдәр адам тәләф ол-
мушдур. Белә зәлзәлә 1733-чү сәнәдә Портәкиз**
мәмләкәтинин пајтахты олан Лизбун*** шәһәрини ха-
раб етмишдир. Орада су 40 аршына гәдәр галхыб шә-
һәри басмыш вә белә бөјүк бир шәһәрин кәнар тәрәфлә-
риндә чох аз адамын чаны гуртармышдыр. Зәлзәлә
илә јанар дағын сәбәби бир олмасы ондан мә'лум олур
ки, бир јанар дағ олан јердә зәлзәлә о вахтачан шид-
дәт едир ки, оранын јанар дағы һәрәкәт етмәјә башла-
мыш олсун, елә ки дағын әримиш дашы вә гејри рәдд
олду, зәлзәлә сакит олур вә белә һүндүр дағларын ба-
шынын гары әримәјә башлајанда оранын сакинләри
гачыб дағылырлар ки, зәлзәлә олачаг вә јанар дағ әри-
миш даш пүскүрдәчәк ки, бу сел һәр кәсә дәјсә ону
јандырыб тәләф едәчәк. Зәлзәлә илә јанар дағын сәбә-
би бир олмасына шәкк јохдур вә онларын. сәбәби дә
будур: әкәр бир габа бир нечә маје һалда, мәсәлән чи-
вә, су вә јағ кими шәјләр төксәниз, онун дибиндә чивә,
үзүндә јағ дурачаг, чүнки чивә һамысындан ағыр вә
јағ һамысындан јүнкүлдүр. Һәмчинин күреји-әрзин
ичиндә әримиш шәјләрин ағыры јерин ортасында вә
јүнкүлләри габығын алтында галырлар. Нечә ки, су
бухары судан јүнкүлдүр, һабелә һәр шәјин газы да
ондан јүнкүлдүр. Пәс күреји-әрзин габығынын алты
газлар илә долудур. Јерин үзү дәрә-тәпә олдуғу кими

* Жапон. — Ред.

** Португалија, — Ред.

*** Лиссабон. — Ред.

габығын алты да кәрәк белә олсун вә беләдә онун чө-
кәк јерләри кәрәк газ илә долу олсун. Нечә ки, самавар
үстә чајник гајнадығы вахт онун гапағыны сујун буха-
ры галдырыр вә әкәр чајникин гапағы вә лүләји бәрки-
миш олса, ону партладыб дағыдар, һабелә јерин габы-
ғынын алтында олан чухура газ чәм оlanda габыға күч
едиб ону тәрпәдир вә әкәр чыхмаға јер тапмазса габы-
ғы о вахта гәдәр тәрпәдәр ки, өзү үчүн бир дешик та-
пыб орадан чыха билмиш ола. Әкәр бир белә кәһнә де-
шик, јә'ни јанар дағ тапмазса, кәрәк габығы тәзәдән
чатладыб, дешиб чыхмыш олсун. Белә габығын тәрпән-
мәсинә зәлзәлә вә онун гат вә әримиш даш чыхан чат-
лағына да јанар дағ дејилир.

Күреји-әрз, Ај, Күн вә гејри улдузларын һавада
дуруб бир-бирини аһәнрүба кими чәкиб дөвр етмәји
мә'лумдур. Улдузлар күреји-әрздән чох узаг олдуғун-
дан онларын күреји-әрзә күчү дә аздыр. Амма Ај вә
Күн күреји-әрзә јавугдур вә күчләри дә артыгдыр.
Онларын күчүндән јер үзүндә олан һава вә су гисми
шәјләр галхыб һүндүр олур (дәрја сују галхыб дүшмә-
јиндән данышан заман бу барәдә данышачағыр), о вахт-
ларда ки, Ај вә Күн јерин үзүндә олан шәјләри һәрә
бир тәрәфә чәкир, о шәјләр аз галхыр, амма икиси дә
бир тәрәфә чәкәндә артыг галхыр. Ај вә Күн о шәјләри
Ај јени олан заман вә Ај ахшамлајанда, јә'ни ајын
14-дә артыг чәкир. Әлбәттә, Ај вә Күнүн белә јер үзүн-
дә бош дураң шәјләрә тә'сири оlanda Јерин габығынын
алтында олан белә шәјләрә дә тә'сири олачаг, она кәрә
зикр олунан сәбәбдән долаји зәлзәлә оlanda кәрәк
ајын ибтидасында вә 14-дә олан зәлзәлә дәхи шиддәт-
ли олсун, мә'лумдур ки, бу заманлар һәгигәт белә зәл-
зәлә оlanda чох бәрк олур.

Јухарыда зикр олунан сәбәбдән зәлзәлә олмасына
шәкк јохдур, амма бә'зи зәлзәлә вар ки, гејри төвр олур
вә онун сәбәбини дә гејри һесаб едирләр. Бә'зи јердә
зәлзәлә чох узаг кетдикчә күчдән дүшүб ахырда о гә-
дәр азалыр ки, мә'лум еләмәјир. Булаг вә гују сулары-
нын јер алтындан чыхмасы мә'лумдур. Бу сулар дағлар
башында јағыш вә гар сују јерә батыб орада бир су-
кечмәз торпаг, мәсәлән: кил вә ја даш раст кәләндә
онун үстү илә кедиб, бә'зи вахтда чох узаг јердә јерин

үзүнө чыгып булаг олур. Белә жер алтында су аханда элбәттә жер үзүндә ахдыгы кими ахачаг, јәни оранын торпагыны јујуб апарачаг вә онун үстү даг кими галачаг, беләдә бу су нә гәдәр чох заман ахарса онун үстүнүн дагы да о гәдәр бөјүк олачаг, әкәр белә даг чох дәриндә олса онун учмасы јер үзүндә мәлум еләмәз, амма јер үзүнә јавуг олса о јерин үзү нечә ки, топ атыланда әтраф тәрјәндији кими тәрпәниб зәлзәлә олачаг. Зәлзәлә олмасыны пиш өз вахт билмәк мүмкүн дејиш. Доғруду, бә’зи вахтда зәлзәләдән ирәли јерин алтындан топ-түфәнк сәси кими курулту вә ја араба кәдән вә ја зәнчир сүрүнән кими сәда кәлир. Амма бә’зи вахтда белә сәда кәләнән сонра зәлзәлә олмајыр вә ја зәлзәлә оландан ирәли неч бир сәда кәлмәјир вә јахуд зәлзәләдән сонра сәда кәлир. Хүләсә, сәда кәлмәк илә зәлзәлә олачагыны билмәк олмаз. Амма белә сәда ешидәндә евдән чыгып гачмаг лазымдыр.

Зәлзәлә олан јердән көчүб гејри јерә кетмәк мәсләһәтдир. Вә әкәр көчмәк мүмкүн олмазса, орада ев тикәндә кәрәк јүнкүл шејдән, мәслән: ағачдан, гамышдан тикиб үзүнү палчыгламалыдыр вә әкәр лабуд галыб көрпичдән ја дашдан тикмиш олунса, јахшыдыр ки, бир мәртәбә тикилмиш вә диварларын ичиндән ағач ја дәмир гојдуруб бир-биринә рәбт вә бәнд едилмиш ола. Зәлзәлә һансы тәрәфдән кәлиб вә һансы тәрәфә кетмәјини билмәк мүмкүндүр. Беләдә узаг кәдән, јәни әввалинчи гиом зәлзәләдән хилас олмаг олур. Бизим телеграф вә телефон зәманәсиндә «зәлзәлә кетди» хәбәрини һәр бир тәрәфә көндәрмәк мүмкүндүр вә о јерләрдә топ гојуб телеграф кәлән кими о топлары атыб о јерин сакинләрини хәбәрдар еләмәк олур. Чүнки зәлзәлә һәр дәгигәдә 7—8 верст јол кедир, амма тел бир дәгигәјә тамам дүнјаны дәнә билир, она көрә белә топ атыландан сонра о јерин сакинләри евдән чыгып гача биләрләр.

3) Јанар даг

Ғал-һазырда јер үзүндә 300-ә гәдәр јанар даг вар. Бизим Гағваз дағларынын ән учалары олан Елбрус, Казбек вә Арарат дағлары јанар дағлардыр. Ја-

нар дағын бә’зиси һүндүр вә бә’зиси алчаг олур. Амма онларын һамысы диқ, дибдән кен, башдан дар олур. Һәр бир јанар дағын башында дешик олур ки, даг һәррәкәт едән заман о дешикдән әримиш даш, су бухары вә гејри газлар чыхыр. Амма сүкут едәндә неч бир шеј чыхмаз. Белә сүкут едән јанар дағын дешији сојумуш, бәркимиш, пробка илә бәркинмиш олан шүшә кими даш илә бәркинмиш олур. Бә’зи јанар дағын бу дешији о гәдәр бөјүк олур ки, онун ичиндә 10.000 адам отура билир. Ону тутан гапағын ора-бурасында кичик дешикләр галыб ки, бунлардан су бухары вә гејри газлар чыхар. Әкәр бу газлар да рәдд олурса о вахтда белә јанар дага сөнмүш даг дејирләр. Амма сөнмүш ја сүкут едән адларыны онлара һаһаг јерә гојублар. Елә даг олуб ки, ики мин илдән артыг сөнмүш һесаб олунуркән сонра јенә һәррәкәтә кәлмишдир. Јанар даг сүкут етдији заман әтраф кәндләрин сакинләри кәлиб онун этәјиндә, һәтта дешијинин ичиндә әкин, зираәт едирләр, чүнки бу тәзә әмәлә кәлән торпаг чох гүввәтли олур. Елә ки, дағын әтрафында зәлзәлә башлады, ја јер алтындан сәда кәлди вә ја дағын башынын гары әриди, о зираәт саһибләри дәрһал гачыб дағылырлар ки, јанар даг һәррәкәт едәчәк. Бу вахтда онун дешијинин кәнарында дуруб ичинә баханда көрүрсән ки, дешијин ичиндә олан гапаг мирур заманла әријиб су кими олмуш. Бу шејләр гизан дашанда су галхдыгы кими, галхыб дүшүр. Онун үзү сојуг һаваја дәјиб назик габыг бағлајыр вә бу габыгы онун дешикләриндән рәдд олан газлар сындырыб јухары атыр. Бә’зи вахтда әримиш шејләр дашанда кәлиб дешијин кәнарына чатыб орадан су кими төкүлүб, ахыб дағын этәјиндә олан чөкәк јерләри долдуруб, сонра әримиш шејләр дешијин ичиндә јенә ашағы енир вә үзү габыг бағлајыр.

Бу габыгы газлар сындырыб галдыранда онлар бир-биринә дәјиб әзилди, тоза дөнүр вә бу тозу күләк апарыр. Бә’зи вахтда белә тоз о гәдәр олур ки, 40—50 верст јанар дагдан кәнарда һаваны долдурдугундан елә гаранлыг олур ки, адам өз әлини көрә билмир. Чүнки јанар дағын ичиндән чыхан газларын чоһу су бухарыдыр, бу бухар чөлә чыхыб сојуг һаваја дөјәндә сојудан суја дөнүр, јағыш олуб јерә төкүлүр. Күләк олман вахтда кечәләр јанар даг чох тамашалы олур. Онун

ичиндөн чыхан су бухары ачылмыш чадыр кими дағын башыны тутуб, дешијин ичиндөн газлы габығы сындырыб, ондан эмэлэ кэлэн хырда дашлары чадырын орта-сына гэдэр галдырыр вэ бунларын һамысына дешијин ичиндэ гајнајан эриммиш дашларын шэфэги дүшүб һамысы алов кими алышыб јанан көрүнүр ки, куја дағ од тутуб јаныр вэ бу заман илдырым чалыр, јағыш сел кими төкүр, јер алтындан сәда кәлир, гајнајан шейләр галхыб дешијин конарындан ахыб сел кими төкүлүр. Бә’зи вахта эриммиш даш о гэдәр чыхыр ки, 500—600 верст јанар дағдан конара ахыб кедир вэ о гэдәр чыхыр ки, бир дэфэ чыхан дашдан бир јекә дағ вүчүдә кәтирмәк олар. Ону ичиндөн чыхан хырда дашларын вэ онлар бир-биринә дәјиб әзилмәкдән эмэлэ кэлән тозун гэдәрини бу ашағыда зикр олан һадисәдән гијас етмәк олур. Италија мәмләкәтиндә бир јанар дағ вар ки, адына Везуви (Везувий) дејирләр. Ики мин ил бундан әгдәм бу дағ сөнмүш јанар дағ һесаб олунмуш вэ бир нечә мин ил ондан ирәли ону һәрәкәт едән көрмәјибләр, о вахта бу дағын этәјиндә вэ јанларында, һәтта дешијин ичиндә кәндләр вэ шәһәрләр вар имиш. Ону этәјиндә ики бөјүк шәһәр вар имиш, бириси Һергуланум (Һергуланум) вэ диқәри, Помпей (Помпей). Милади-Исанын¹²⁹ 79-чу сәһәсиндә Везуви дағы һәрәкәтә кәлиб, онун кичик дашларыны вэ күлләрини јағыш сели апарыб, зикр олан шәһәрләри баомыш вэ тамам сакинләри илә јох етмишдир. Онларын јерини нечә јүз илләр ахтарыб тапмајырдылар, амма јүз ил бундан әгдәм, 1800-чу сәһәләрдә орада гују газанлар 49 аршып галынылыгында палчыгдан эмэлэ кэлән торпағын алтында онларын јерләрини кәшф етмишләр. Бу шәһәрләрин евләринини вэ һәр бир әһнасынын үстүндән вэ ичиндән палчыгы чыхарыб инди онлары ачыб зәввара кәстәрнрләр ки, ики мин ил бундан әгдәм о шәһәрләрин адамлары нә төвр зиндәканлыг едирләрмиш.

Бир нечә күн, ја бир нечә ај јанар дағдан бу төвр эриммиш даш вэ газлар рәдд оландан сонра дағ сүкут едир, онун дешијинин ичиндә олан эриммиш даш ағзындан 5—10 аршын ашағы бәркијиб пробка кими дешији тутур, бу пробкада чох кичик дешикләр галыр ки, онлардан газлар рәдд олур.

Чүнки јанар дағдан рәдд олан хырда дашлар вэ палчыг эриммиш дашлар чыхдыгча мирур илә о дағы һүндүр едир вэ онун башындан төкүлүб этәјинәчәи ахыр, она көрә онларын башы шиш вэ дибдән кеп олур. Бә’зи вахта көһнә јанар дағ елә һүндүр олур ки, онун ичиндә олан эриммиш дашлар дағ һәрәкәт едән вахта галхыб онун башына чыха билмәдијиндән дағын бөјүрләриндән өзүнә јол ачыб тәзә дешикләр ачыр вэ бу дешикләр дә һәрәси бир гејри јанар дағ олур. Бә’зи вахта эриммиш шейләр о гэдәр олур ки, бу бөјүрдәки дешикләр ачыг ола-ола эриммиш шейләр галхыб баш дешикдән дә чыхыр. Беләдә јанар дағ дәхи артыг тамашалы олур.

Јанар дағ илә зәлзәләнин сәбәби бир олдуғуну јухарыда данышдыг. Инди көрүрсүз ки, јанар дағын сәбәби күреји-әрзин ичи эриммиш шейләрдән долу олмасыдыр. Пәс зәлзәләнин дә сәбәби јерин ичи белә олмасыдыр.

Јерин үзүндә олан 300 јанар дағын јерләрини мүлаһизә едәндә мә’лум олур ки, онлар ахыр заманда эмәлә кәлибләр. Вэ бу һалда јер үзүндә ваге олан дәрјалар илә гуру јерин арасындадырлар, јә’ни о вахта ки, бу һалда ваге олан күреји-әрзин үстә олан дәрјалар вэ гуру јерләр эмәлә кәлиб, бу заман гуру јер галхыб дәрјаларын диби ашағы дүшүб, она көрә күреји-әрзин габығы бу јердә чатлајыб вэ бу бөјүк чатлагын үстүндә јанар дағлар эмәлә кәлиб ки, онлардан инди 300-ү галыб, артыгы тутулуб сөнүб, билмәррә јох олуб, јә’ни јағыш вэ саирә ону әридиб апарыб, һәтта бә’зини јерини белә дүзләјибдир. Бирчә бизим Гафгаз вилајәтинин јанар дағлары дәрјалардан узагдадырлар вэ онларын да белә олмасына сәбәб одур ки, бизим Гафгаз ахыр замана гэдәр дәрја ичиндә олуб вэ бу дағлар о дәрјанын конарында эмәлә кәлибләр, сонра Гафгазын јери галхыб о дәрјанын сују ахыб дәрјаји-мүһитләрә кәдиб, о дәрјанын чох дәрин олан јерләриндә дәрја сују галхыб, онлардан инди бөјүк көлләр эмәлә кәлиб ки, бизим Бақы дәрјасы онларын бирисидир.

Индијәчәи јер үзүндә олан зәлзәлә вэ јанар дағлардан данышдыг. Белә зәлзәлә вэ јанар дағлар дәрјаларын ичиндә дә олур. Јухарыда Жапон вэ Портәкиз мәмләкәтләриндә олан зәлзәлә дәрја ичиндә олан зәлзәләләрдир. О вахтларда гуру јер тәрпаһмәјиб, дәрја-

нын дивиндә бәрк зәлзәлә олдуғундан дәрја сују гал-
лыб кәнарда олан гуру јерләри гәрг етмиш. Дәрја сә-
фәринә кедәнләр белә зәлзәләләрин чохуна раст кәл-
мишләр. Нечә ки, јер үзүндә зәлзәләдән сонра јанар
дағ әмәлә кәлир вә ја көһнә јанар дағлар һәрәкәт едир,
һәмчинин дәрја ичиндә дә зәлзәләдән сонра белә дағ-
лар әмәлә кәлмишләр, һәрәкәт едирләр вә белә дағ әмә-
лә кәлмәји тәзә чәзирәләр әмәлә кәлмәјиндән мә'лум
олур. Бу дағлар үч гисм олур: бириси, јерин габығы
галхыб чатлајыб, амма дәрјанын үзүнә чыхмајыб, би-
риси, габыг галхыб дәрјанын үзүнә чыхандан сонра
чатлајыб вә бириси, дәрјанын үзүндән дә јухары галхыб
орада чатламышдыр. Әввәлинчи гисм јанар дағ һәрәкәт
едәндә ондан рәдд олан дашлар дағын үстә чәм олуб,
галхыб сујун үзүнә чыхыр, чәзирә әмәлә кәлир, амма
сонра дәрјанын сују ону мирур илә јујуб апарыр вә
чәзирә јох олур. Мәсәлә: 1833-чү сәнәдә Аф дәннәдә¹²¹
Италија мәмләкәтинин сәрһәддиндә бир белә чәзи-
рә пәјда олмушдыр. Орадан кечән инкилис кәмиләри
ону көрүб дәрһал инкилис дөвләтнинин бајрағыны ораја
санчыб, ораны зәбт етмишдиләр. Ики дөвләтин арасына
бу барәдә данышыг дүшүб гуртармамыш чәзирәни
су јујуб апармышдыр. Икинчи гисм јанар дағын мисли
Јунан дәрјасында олан Санторин чәзирәсиндән мә'лум
едир. Ики мин ил бундан әгдәм орада бирчә кичик Сан-
терин чәзирәси вармыш, сонра бу јанар дағ нечә дәфә
һәрәкәт едиб вә һәр дәфә күреји-әрзин габығы мирур
илә галхыб вә тәзә чәм олан кичик дашлары су апарыб
дағыдыб, инди бир нечә чәзирәләр әмәлә кәлиб ки, һа-
мысы бир-биринә гарышмајыб, амма көрүнүр ки, онлар
бир һалга кими дурублар, чөлләри дә вә ичи дә дәрја
сују илә долудур. Көрүнүр ки, онлар јанар дағын де-
шијинин агзылдыр вә әкәр бу дешик бир аз да галхса
чәзирәләр бир-биринә гарышыб бир һалга чәзирә
әмәлә кәләчәк, о вахтда јанар дағ һәрәкәт едән заман
ондан рәдд олан кичик дашлар бу һалганын ичи-
ни долдуруб галхыб бир јанар дағ әмәлә кәләчәк. Белә
үчүнчү гисм јанар дағдан әмәлә кәлән чәзирәләр исти
тәрәфләрин дәрјаји-мүһитләринин ичиндә чохдур. Он-
ларын һәр бириси бир јанар дағдыр. Вә бәзиләри чох
һүндүрдүр. Белә үчүнчү гисм јанар дағдан дәрјаларын

ичиндә чәзирә әмәлә кәлир ки, бирчә дағдан башга јер-
олмур.

4) Күреји-әрзин габығынын су кими ләпәләнмәји, ја'ни галхыб-дүшмәји¹²²

Ики јүз илдир ки, дәрја кәнарында сәкин олан ав-
ропалылар күреји-әрзин габығынын су кими ләпәлән-
мәси, ја'ни галхыб-дүшмәсилә дәрја сујунун бә'зи јерлә
азалыб вә бә'зи јердә артдығыны көрмәкдәдирләр. Вә
о вахтдан буну тәчрүбә едәндә¹²³ мә'лум олмуш ки,
ораларда су артыб-азалмыр вә онун белә көрүнмәсинә
сәбәб күреји-әрзин габығы галхыб-дүшмәсидир. Мәсә-
лә: мә'лум олуб ки, Русијанын Финландија эјаләтин-
дә¹²⁴ јер о гәдәр галхмыш ки, Русија илә онун арасы
судан чыхыб гуру јер олмушдыр. Фирәнкистанын бә'зи
шәһәрләри ки, дәрја кәнарында биһа олунмуш иди,
инди дәрјадан 1—2 ағач кәнарда галмыш. Нолландија
мәмләкәтиндә шәһәрләри су апармасын дејә, һәр илдә
тәзә бәндләр бағлајырлар. Бу тәчрүбәләрдән мә'лум
олуб ки, Авропанын дәрја кәнарлары шимал тәрәфдән
тутмуш, чәнуб тәрәфинәчән бир јери галхыб, бир јери
јатыр вә белә галхыб-дүшмәнин гәдәри һәр јүз илдә бир
кирәһдән тутмуш бир аршына гәдәр олур, бу галхыб-
дүшмәни мүләһизә едәндә мә'лум олур ки, онлар су лә-
пәләри кимидир, ја'ни күреји-әрзин габығынын бир тә-
рәфи галханда онун гоңшу тәрәфи јатыр, сонра галхан
јатыр, јенә дүшән галхыр вә и. а... Мәсәлә, Финланди-
јанын кәнары галхыр, Швесијанын чәнуб тәрәфи јатыр,
Данја вилајәти саһили галхыр, Нолландија кәнары ја-
тыр, Фирәнкистанын кәнары галхыр.

Чүнки бу тәчрүбәләр јавуг замандан башланмыш-
дыр, она көрә һәр бир галхыб-дүшмәнин нә сүр'әтлә
ичра олунмасы, ја'ни бирдән вә ја мирур илә галхыб-
дүшмәси үчүн сүбутлар вардыр. Италија мәмләкәтинин
Неапол шәһәринин јавуглуғунда бир гәдим, бүдпәрәст-
ләрә тәәллуг ибадәткәһин харабасы вар ки, инди о иба-
дәткәһдән ијирми аршын һүндүрлүјүндә үч минарә га-
лыбдыр. Бу минарәләрин јарысында, ја'ни 10 аршын
һүндүрлүјүндә минарәнин аршын јарым јери дәлик-де-
шикдир, белә дешикләри бу һалда дәрја сујунда зиндә-

канлыг едэн кичик гурдлар өзлөрүнө жува гагырырлар. Шөкк юхдур ки, кечмишдө минарэлэр дәрја сујуна гәрг олмуш имиш вә о заман орада гурдлар өзлөрүнө жува гагырыб минарэнин дашыны дәлик-дешик етмишләрдир. Ондан савај чүнки бу дешикләр чох дәриндир, мәлүм ки, минарә бир хејли мүддәт су алтында галмышдыр. Ондан башга бу ибадәткаһын зәмини, јәни дөшәмәси бир нечә гатдыр вә дәрја тәрәфиндән бәндләрн вар. Белә мәлүм олур ки, ибадәткаһ дәрја кәнарында бина олунандан сонра јерин габығынын бу һиссәси мирур илә јатмыш вә дәрја сују ону басмага кәлдә оңун габығында бәнд бағламыш вә бу бәнд сују сахламајыб, су ибадәткаһын басмыш, сонра ибадәткаһын ичинә даш төкүб оңа тәзәдән дөшәмә бағлајыб, әтрафыны гурудуб тәзәдән бәнд бағламышлар: хүләсә, мәлүм олур ки, бу јер кечмишдә мирур заман илә јатмыш исә дө минарэләр јыхылмамыш вә бу јыхылмамагылыг буну сүбут едир ки, о јер галханда да мирур илә галхмышдыр. Чүнки бирдән галхмыш олсајды, минарэләр јыхылмыш оларды. Әлбәттә, белә јерин мирур илә галхыб-дүшмәси гејри јерләрдә дә олур. Амма оранын әһли наданлыгдан буну көрүб фәһм етмәјир. Мәсәлән, бизим Бадкүбә шәһәринин баркаһында олан сујун алтында тикили карвансарај вар ки, ләпә олмајан заман ашкар көрүнүр. Шүбһә јох ки, бу карвансарај кәнарда тикилмиш исә дә мирури-заман илә јатмышдыр. Чүнки бирдән јатмыш олсајды онлар тамамән батмыш оларды. Абшерон јарымчәзирәсинин дәрја кәнарында олан дашларын үстүндә араба чархларынын изи көрүмәкдәдир ки, инди бурадан араба кәдә билмәз. Бу из дүшән јер сонрадан јатмышдыр. Һәнгигәт о јерин габағында олан чәзирәләрдә дәрјанын бу кәнарындан о бири кәнарыначән о арабанын изи вардыр. Һәтта дәрјанын Түркүстан тәрәфиндә олан дашларын үстә белә о арабанын изи дүшүш. Инди көрүнүр ки, бир заманлар бу јерләрин һамысы һүндүрдә имишләр. Орада араба ишләјрмиш, дәрјанын бу тәрәфиндән о тәрәфинә кедирмиш. Инди бу јер јатыб, орадан бөјүк кәмиләр ишләјир ки, 10—20 аршын суја отурур, амма һүндүр јерләрдә олан дашларын үстә арабаларын изи галмышдыр.

Исти тәрәфләрн дәрјаи-мүһит (Һинди вә Әтласи)¹²⁷ вә онлара гарышан дәннзләрдә бир чох тәәччүблү чәзирәләр вардыр. Сујун дәрнн јериндә бөјүк ләпәләрн габағында дәирә шәклиндә (һалгаја охшајан) алчаг чәзирә јүз илләрлә ләпәләрнн габағында дајаныб дурмуш, ләпәләр ону нә гәдәр сындырыр, дағыдыр, тәләф едирсә дә јох олмајыр. Бу дәирә гәјәт бөјүкдүр, онун ичи 100—200 верстә гәдәрдир. Һәм ичи вә Һәм чөлү гәјәт дәриндир. Ондан башга, дәирәннн бир һиссәси јохдур. Куја орасыны су јујуб көтүрмүшдүр. Чүнки бураларда күләк һәмншә бир тәрәфлән әсир, она көрә артыг тәәччүбдүр ки, дәирәннн сағ јери күләк кәлән тәрәфиндә олдуғу һалда ачыг јери һалганын о бири тәрәфиндә күләк көрмәјән јериндәдир. Дәрјанын ичиндә ләпәләр дағ кими бир-биринин дашында кедир. Амма бу дәирәннн ичиндә су дајаныб, сүкүт едиб ајинә кими шәфәг верир. Сәфәрә кәдән кәмиләр бу дәирәјә чатанда онун ачыг тәрәфиндән кириб, орада динчәлиб, сонра јенә јолларынә давам едирләр. Бәзи дәирәннн ортасында бир дағ олур ки, бу дағла дәирәннн арасы судур. Ораја да кәмиләр кириб шичат тапа билирләр. Бәзи дәирәннн дагы дикәр дәирәјә гарышыб, ичинин сују галмашыбдыр. Әлли ил бундан әгдәм мәшһур ишкәлис һүкәмасы Дарвин сәфәрә кәдән заманларда бу чәзирәләрә мүләһизә едиб, онлар нә төвр әмәлә кәлиб вә нечә сујун габағында дајаныб дурмасынын сәбәбләрннн јазыб дејир ки, бу бүтүн дашдан әмәлә кәлән чәзирәләрин дашлары полип адлы чох кичик һејванларын јуваларында вүчүда кәлмишдир.

Полип дәрја сујунун ичиндә 15 аршын дәрннликәдә зиндәканлыг едә билир. Ондан артыг вә ја аз, јәни дәрнн ја даһа зирдә едә билмәз, гәләф олур. Һәр бир полип бир даша јапышыб өзүнә бир кичик жува гагырыр ки, бу жува да дөнүб даш олуб бина дашына јапышыб галыр. Һәр бир полипнн илдә нечә милјон өвләдә олур. Онларын һәр бириси анасында ајрыланда јувасы олмајыр, онларын бәзисини ләпәләр апарыб гејри јердә бир даша раст кәләндә о даша јапышыб өзләрннә жува гагырыр вә бу сурәтлә тәзә полип дашы бина олмага сәбәб олур. Амма онларын чоху анасынын јувасынын үстүнә јапышыб, өз јувасыны анасынын јувасына ја-

пышдырыр. Бу төвр илэ чох тез заманда полип дашы эмәлә кәлир.

Дарвин дејир ки, экәр полип тапдыгы бина дашы күреји-эрзин габыгы галхыб дүшмәјән јердә олсајды, о вахта полип дашы, јәни јувалары јухары, ја ашағы кетмәзди, чүнки полип 15 аршындан јухары ја ашағы ола билмәз. Амма о тәрәф-бу тәрәфә кедиб еннәнә биләрди. Амма күреји-эрзин габыгы галхыб дүшсә полип дә кәрәк јухары галхыб ашағы дүшмүш олајды. Туталым ки, эввәлинчи полип јапышан даш дәрја дибиндә даш бир тәпәнин үстүндәдир вә бу тәпә полип јапышандан сонра мирур илә, мәсәлән, јүз илдә јарым аршына гәдәр ашағы дүшүр, бир нечә мин илдән сонра бу тәпә чох ашағы дүшәчәк, амма полипләр бир дәринликдә, јәни 15 аршында галыб тәпәнин әтрафында өзүнә полип дашы бина едәчәкләр. Елә ки, бир нечә мин илдән сонра о тәпә башлады јухары галхмаға, полипләр өз дәринлијиндә галдығындан мирур илә ашағы дүшәчәкләр вә полип дашы јухары галхыб сујун үзүнә чыхыб, һалгавары чәзирә олачаг. Бу һалга чәзирәни нә гәдәр су сындырыб мәһв ејләсә дә ојулмаз, чүнки полип дашы мирур илә дәрјанын ичиндән чөлә чыхар. Елә ки, полипләрин јувасы илә тәпәнин башы дәрја сујундан чөлә чыхды, о вахта о тәпә илә һалганын вә јахуда даирәнин арасы су олур, јәни икинчи гисм полип чәзирәси эмәлә кәләчәк. Елә ки, тәпә вә онун эввәлчә полипләр јапышан јери дә дәрја үзүнә чыхды, о вахта үчүнчү гисм полип чәзирәси эмәлә кәләрәк ортасы тәпәнин дашы, ғыраглары бүтүн полип дашы олачаг вә ичиндә су олмајачагдыр. Бу төвр илә полип чәзирәләринин эмәлә кәлмәсини јазыб Дарвин дејир ки, о даирәнин һәр күләк кәлән тәрәфи галын олуб тәрәфи-мүгабили, јәни күләк көрмәјән тәрәфи ачыг олмасынын сәбәби олур ки, тәрпәнән һејван өзү кәзиб азугәсини ахтарыр, амма бир јерә јапышыб орада галан һејваныш азугәсини су кәтирир, чүнки бу дәрјаларда һәмишә кәчә-күндүз, јај-гыш бирчә шимал тәрәфдән кәлән күләк әсир, она көрә һалганын шимал тәрәфиндә полип дашлары чох олур, амма күләк дәјмәјән тәрәфиндә полипни азугәси аз олдуғундан онлар тәләф олур вә өзләринә јува гајыра билмәјирләр. Она көрә даирәнин бу тә-

рәфи ачыг олур, јәни орада полип дашы эмәлә кәлмәјир. Пәс полип чәзирәләри күреји-эрзин габыгынын галхыб дүшмәсини сүбут едир. Бурада полип чәзирәләриндән данышдығымыза көрә о чәзирәләри вүчуда кәтирән полипләрдән данышдыг, амма зикр олан дәрјаларын һәр бир 15 аршин су алтында олап гајаларынын үстүнә полип эмәлә кәлә билир. Пәс дәрја кәнарында да полип даша јапышыб 15 аршин дәринлијиндә өзүнә јува тикиб полип дашы гајыра билир. Вә бир дә дүнјада полип чохдур, онун бир гисминин дашы гијмәтлидир ки, ондан мәрчан гајырырлар. Мәрчан полипинин дашы гејриләринин дашлары кими илләрлә галыб гаја олмајыр. Онлары илбәил эмәлә кәлдикчә чыхарыб сатырлар. Она бинаән ири мәрчан аз вә баһа олур.

Зикр олан: 1) күреји-эрзин ичинин истиси, 2) онун габыгынын бирдән тәрпәнмәси, јәни зәлзәлә, 3) јапар дағлар вә 4) онун габыгынын су кими ләпәләнмәси, јәни галхыб-дүшмәси сүбут едирләр ки, күреји-эрзин ичи әримиш вә газа дәнмүш шејләр илә долудур. Онун үзүндә назик габыг эмәлә кәлмиш вә бу габығын үстә мәхлуг зиндәканлыг едир.

СУ

Су ики чисмдән мүрәккәбдир: бириси мүвәллидүл-ма вә бириси мүвәллидүлһүмүзә. Бу чисмләрин һәр икиси газдыр ки, онлары 2 һиссә мүвәллидүлма вә бир һиссә мүвәллидүлһүмүзә бир јерә ғырышдырыб 400—500 дәрәчә-јә гәдәр ғыздыранда онлардан су эмәлә кәлир ки, онлара охшамыр вә онун башга хасијјәтләри вар. Су үч сурәтдә олур: сүлб һалында, она буз дејирләр, маје һалында су дејирләр, газ һалында бухар дејирләр.

Су ики гисмдир: бириси ширин вә бириси ачыдыр. Онларын тәфавүтү онларын ичиндәки дузун миғдарындадыр. Белә ки, дузу артыг олан суја ачы, јәни дәниз сују дејирләр. Онун тәми ачыдыр, сабыны көпүкләндирмәз. Ширин суја, доғрудур, ширин дејирләр, амма онун тәми вә рәнки олмаз. Она ичилән су да дејирләр ки, чајларда, көлләрлә, булагларда вә гујуларда олур. Ачы, јәни дәниз сују күреји-эрзин дөрддән үч һиссәсини басмышдыр, јәни јер үзүнүн дөрддән бир һиссәси гәрә, јәни туру јердир. Амма

үч һиссәси дәннз сујудур. Дәннзләр бир-биринә гарыш-мышлардыр. Онларын бөјүкләринә дәрјаи-мүһит дејирләр ки, нуру јерләрн әһатә едиб, кичикләринә дәһиз дејирләр. Амма су ачы олса, әкәр гејри дәннзләрә гарышмырса она көл дејирләр. Мәсәлән: бизим Каспи дәннзинин сују ачы да олса һәр бир тәрәфдән гәрә илә әһатә олуңдуғу үчүн көл һесап олуңур. Сују бир габа төкәндә онун үзү әввәл ләпәләңнр, ахырда сакитләшир, јәһни сујун үзү ләпә олмајан заман дүз вә һамар олур. Чүһки дәрјалар һамысы бир-биринә гарышыбдыр, она бинаән дә онларын һамысынын үзү дүз вә бәрәбәрдыр. Бу сәбәбә көрә һәр бир јерин, мәсәлән, дағын вә ја тәпәнин һүндүрлүјүнү өлчәндә су үзүндән өлчүрләр, мәсәлән, елә дағ вар ки, һүндүрлүјү бир вә ја ики верстдир, амма онун дибиндә дуруб бахан елә зәһн едир ки, о бир алчаг тәпәдир. Онун белә көрүһмәсинин сәбәби одур ки, о дағын диби һүндүрлүр вә онун һүндүрлүјү дәрја үзүндән һесап олуңур. Дәрја сујунун дәрнлији һәр јердә бир дејил, туру јер арасында олан дәрјаларын дәрнлији јарым вә ја бир верстә гәдәр олур. Амма дәрјаи-мүһитләрдә елә јер вар ки, дәрнлији 8—9 верстдән зијадәдир. Хәтти-үстива, јәһни исти тәрәфләрдәки дәрјаларын сују истидир, сојуг тәрәфләрдәки дәрјаларын сују исә сојугдур. Исти тәрәфләрдәки дәрјаларда дәрнә кетдикчә су да сојугур, мәсәлән, 3000 аршыһ дәрнлијиндә онун 2 дәрәчә истиси олур, һакәзә сојуг тәрәфләрдәки дәрјаларда дәһи дәрнә кетдикчә исти артыр, ахырда 2100 аршыһда 2 дәрәчәјә васил олур вә бундан сонра дәјишилмәјир. Иштә бу дәрәчәји-һәрарәтә дәннзин өз истиси дејирләр; бу дәрәчә јер үзүндә нә ғыш, нә јәј, нә кечә вә нә күндүз олмагдан дәјишилмәјир.

Дәрја сујунда зиндәканлыг едән һејванат вә нәбататын чоһу бир јерә бәнд олуб, гејри јерә кетмәјирләр. Оча көрә дәрја сују тәрннмәсә онлар зиндәканлыг едә билмәз. Чүһки јер үзүндә олан һејванат өзү кәзиб азугә ахтарыр, амма дәрјада олан бир јерә бәнд олмуш һејванларә азугәни су кәтирир, дәрјанын сују үч төвр тәрпәнир: ләпәләңмәк илә, аһмаг илә вә галхыб-дүшмәк илә. Сујун ләпәләңмәси күләк иләдир. Нә гәдәр күләк бәрк олса сујун да ләпәләңмәси бир о гәдәр артыг олур. Күләк артыг оlanda ләпә һәр дәгигәдә 1300 аршыһ сүр'әтлә һәрәкәт едир. Дәрн дәрјанын ләпәси һүндүр олур. Дәрјаи-мүһитләрдә ләпәнин һүндүрлүјү бә'зән 48 аршыһа гәдәр, амма нуру

јер арасында олан дәрјаларын ләпәләри 7 аршыһа гәдәр олур. Вә бир дә һүндүр, еһсиз, алчаг ләпә исә еһли олур. Күләк кәсилдикдән сонра дәрја сују кетдикчә сакитләшир. Амма о јерләрдә ки, һәмншә күләк әсир, ораларда һәмншә дә ләпә олур.

Дәрја сујунун бә'зи јерләри чај сују кимн ахыр вә белә ахан су узагдан мә'лум едир. Дәрјанын сују сүкүт еддији заман көрүрсүз ки, онун ичиндә бир вә ја бир нечә верст јери галхыб бир тәрәфә ахыр вә бураларда ахыңты чајларын сују кимн вә ондан дәһи сүр'әтли олараг ахыр. Белә дәрја сују аһмасының ики сәбәби вар:

Бириси, исти тәрәфин сују исти, вә сојуг тәрәфин сују сојуг олмасыдыр. О јерләрдә ки, дәрја кичикдир вә ја һамысы исти тәрәфдә вә ја сојуг тәрәфдәдир, белә сујун аһмасы мә'лум етмәјир. Амма о дәрјаларда ки, онларын бир башы исти вә бир башы сојуг тәрәфләрдәдир, мәсәлән, Дәрјаи-мүһити-Атласдакы Авропа вә Америка гит'әләринин арасындадыр, онун аһмасы даһа артыг мә'лум олур. Бәһр-мүһити¹²⁸-Атласын гилбә тәрәфиндә олан һиссәсинин сују артыг һәрарәтдән исиниб, јүңкүл олуб, галхыр вә сојуг тәрәфә ахыр вә сојуг һиссәсинин сују сојугдан сыхылыб агырлашыб сујун алты илә исти тәрәфә ахыр. Әлбәт-тә, белә сојуг су аһмасыны сујун үзүндә көрмәк олмур, амма исти сујун аһмасы дәрјанын үзү илә кетдијиндән мә'лум олур. Бу сурәтлә ахан дәрја сујуна дәрја ахыңтылары дејирләр. Бәһр-мүһити-Атласын Бразилија мәмләкәти саһилиндә сују галхыб Американын шәрғ тәрәфилә Гәраиб дәрјасына кириб вә онун ичинә кедиб Флорида нимчәз ирәсинә кечәрәк јенә дәрјаи-мүһитә чыхыр. Бурада онун адына Голфстрим ахыңтысы дејирләр. Бу мәшһур ахыңты елә бир ахыңтыдыр ки, онун еһи бир нечә верст олараг, сәһни дә дәрја сујундан бир нечә верст јухарыдыр. Онун гуруда ахан чајлардан тәфавүтү одур ки, чајлар кетдикчә сағдан вә солдан кәлмәкдә олан бир чоһ кичик чајларын сујуну гәбул етдијиндән онларын сују кетдикчә артыр. Дәннз ахыңтыларының кәнарлары исә сојуг судур вә белә сојуг су она мирур илә гарышдығындан Голфстрим кетдикчә азалыр. Голфстрим, нәһәјәт, аһа-аһа қолиб Авропа гит'әсинин саһилләриндән кечиб Бәһр-мүһити-шималә төкүлүр. Авропанын Голфстримә јахын олан саһилләри сујун һәрарәти мүнәсибәтилә даһма исти вә аһу һавасы да көзәлдир. Әкәр Голфстрим

олмасайды Инкилтэрэ, Исвеч, Норвеч мәмлэкәтләри индики гәдәр абад вә мәһсулдар олмаздылар.

Дәрја сујунун чај кими ахмасынын бириси дә одур ки, гуру јер араларында олан дәрјалардан су газа дөнүб галханда онун ичиндә әријән дузлар дәрјада галыр вә әкәр белә дәрјалара, мәсәлән, Әрәбистанын күндоған тәрәфиндә (шәргиндә) олан Мәрчан дәрјасына¹²⁹ кәнардан шприн су төкүлмәјирсә, белә дәрјанын сују күнбәкүн шорлашыб ағыр олуp, бу артыг шор вә она көрә ағыр олан су, сујун дибилә дәрјаји-мүһит тәрәфә ахыр. Вә дәрјаји-мүһитин дузлары өз олан сују галхыб о шор сујун јеринә шор сују олан дәрјаја сујун үзү илә ахыр. Зикр олунан Мәрчан дәрјасына Дәрјаји-мүһитининин јүшкүл сују сујун-үзү илә ахмасы мәлум едир; сујун алты илә Мәрчан дәрјасындан Дәрјаји-мүһитининдијә су ахмасы ондан мәлумдур ки, Мәрчан дәрја-сында гәрг олан кәмиләри Дәрјаји-мүһитининдидә тапырлар.

Дәрја сујунун галхыб-дүшмәси

Һәр кәс дәрјаји-мүһитләрин вә онлара гарышан гәјри дәрјаларын кәнарында дуруб 24 саат дәрја сујуна бахса, көрәр ки, дәрјанын сују бу мүддәтдә ики дәфә галхыб вә ики дәфә дүшүр вә белә галхыб-дүшмә миpур илә олур, јәни су мpур илә галхыб һүндүр јерә чатыр. Һәр кәс буну бир нечә күн далбадал мүшәһидә етсә вә су һүндүр вә алчаг олан заманлары саата бахса көрәр ки, бу күн су саат 10-да лап һүндүрдә исә, сабаһ саат 10-да су о һүндүр јерә чатмајыб, кәрәк 50 дәгигә дә көзләсин ки, су кәлиб о һүндүр јерә чатын, јәни су 24 саатын мүддәтиндә 50 дәгигә кечикир. Әкәр бу адам сујун галхыб-дүшмәсини мүлаһизә етдији заман Ајын гибләдән кечмәсини мүлаһизә етсә о вахтда көрәр ки, о вахтда ки, о үзү гибләјә дуруб вә Ај онун алнынын ортасына дүшүб, әкәр саат 12 исә вә су лап һүндүр јердә сабаһ саат 12-дә о адам јенә үзү гибләјә дурса көрәр ки, Ај онун алнынын ортасына дүшмәјир вә су да һүндүр јерә чатмајыб. Кәрәк 50 дәгигә дә көзләсин ки, Ај онун алнынын ортасына дүшсүн вә су да лап һүндүр јерә чатын. Пәс сујун һүндүр јерә чатмасы Ајын гибләдән кечмәси илә имиш,

јәни сујун галхыб-дүшмәсинә сәбәб Ај имиш. Һәр кәс бир ај тамам белә сујун галхыб-дүшмәсини мүлаһизә етсә көрәр ки, һәр ајын ибтидасында вә ортасында, јәни Ај ахшамлајанда дәрјанын сују һәмишә һүндүрдә олдуғу јердән бир аз да артыг һүндүрә галыр, бундан белә мәлум олур ки, сујун галхыб-дүшмәсинә сәбәб бирчә Ај дејил, гәјри бир сәбәб дә вар. Чүнки ајын ибтидасында вә ортасында фәзада дөвр едән күреји-әрз, Ај вә Күн үчү дә дүз бир чәркәдә олурлар. Бундан белә мәлум олур ки, онларын бир чәркәдә олмасындан дәрја сују артыг галхыб, чүнки инди Ајдан башга Күн дә о чәркәдәдир. Пәс сујун галхыб-дүшмәсинә сәбәб бирчә Ај дејил, Күн дә буна сәбәбдир. Күн, Јер, Ај вә улдузларын фәзада дөвр едиб, бир-бирини аһәнрүба¹³⁰ кими чәкмәләри мәлумдур. Чүнки онларын һамысынын бир-бирини чәкмәк күчүнү һесаб етмәк чәтиндир, она көрә сөз вазеһ олмагдан өтрү, туталым ки, Күн вә улдузлар јохдур. Фәзада бирчә Ај вә күреји-әрз вар вә онлар да дөвр етмәјирләр, дајаныб дурублар. Беләдә Ај Јери чәкәндә Јерин гуру јерләри бәрк, јәни зәррәләри бир-биринә мөһкәм олдуғуна онлар бир-бириндән араланыб тәрпәнмәјәчәкләр. Амма су вә һава бәрк бир шеј дејилдирләр, ахан шејләрдир, она көрә онлара бир аз да күч олса, онлар о чәкилән тәрәфә ахыб мејл едәчәкдирләр, мәсәлән: бир дүдүјүн учуну торпаг, ја даш үстә гојуб совуранда торпаг вә ја даш тәрпәнмәз. Амма онун учуну суја салыб совуранда нә гәдәр аз да совуролса, су о тәрәфә мејл едиб ахачаг. Сөз дәхи артыг вазеһ олмагдан өтрү, туталым ки, јер үзүндә гуру јер јохдур, күреји-әрзи су тамам басмышдыр. Мәлумдур ки, аһәнрүбану дәмрин јанына кәтирәндә ону чәкир (чәзб едир) вә нә гәдәр јавуг олдугчан артыг вә бәрк чәкир, она бинаән Јерин Аја тәрәф олан сујуну Ај артыг вә бәрк чәкир. Амма Јерин мүгабил тәрәфинин сујуну чох узагда олдуғуна көрә аз чәкир. Бу сәбәбә көрә су Јерин Аја тәрәф дуран јериндә, онун тәрәфи-мүгабилиндә бир тәрәфдә чох бәрк чәкилдијинә вә бир тәрәфдә чох аз чәкилдијинә һүндүрдә олачаг вә онлара бахан елә фикир едәчәк ки, онларын икиси дә галхыб, амма күреји-әрзин јайларынын сују ашағы дүшмүш көрүнәчәк. Инди, туталым ки, Ај тәрпәнмәјир, амма күреји-әрз өз башына долапыр вә биз

дурдугумуз Јер бизим илэ белэ 24 саатын мүддэтиндэ өз тэрэфинэ доланыб јенэ өз јеринэ кэлир; белэдэ биз Јерин Аја бахан тэрэфиндэ оланда буранын сујуну һүндүрдэ көрүрүк. Күреји-эрз доланаң заман биз дә онунла кетдикчэ сују ашағы дүшөн көрүрүк. 6 саатдан сонра биз бу бөјүрдэ оланда сују лап алчаг көрүрүк. О јана кетдикчэ, сују мирур илэ галхан көрүрүк вэ 12 саатдан сонра ону лап һүндүрдэ көрүб о јана кетдикчэ јенэ сују ашағы дүшөн көрүрүк, 18 саатдан сонра лап ашағыда, сонра мирур илэ галхан вэ 24 саатдан сонра јенэ зикр олан јердэ лап һүндүр көрүрүк.

Күн вэ улдузлар күреји-эрздэн узаг олдуғуна, оларын Јер үзүндэ олан суја о гадэр күчлэри олмур вэ сујун зикр олунан гайда илэ галхыб-дүшмэси бирчэ Ај чөкмөк-лэ дә белэ ола билэр. Амма Күн гайэт бөјүкдүр вэ улдузлар кими күреји-эрздэн чох да узаг дејил, она бинаән дә онун да Јер үзүндэ олан суја тэсири ола билир. Вэ һөгигэтэн нечэ ки, көрдүк ајын ибтидасында вэ јарысында Күнүн Јер үзүндэ олан суја күч еләдији мәлум едир, чүнки бу вахтларда онун күчү Ајын күчү чөкөн тэрэфлэрэ чөкир, амма гејри вахтларда Күнүн вэ Ајын күчлэри бир тэрэфэ олмајыр. Она көрэ дә јавуг олан Ајын күчү узаг олан Күнүн күчүндэн артыг олдуғундан сујун галхыб-дүшмэси елэ олур ки, Күн һеч күч еләмәјир. Амма Ај јени оланда Ај вэ Күн Јерин бир тэрэфиндэ вэ үчү дә бир чөркэдэ олурлар, она көрэ күреји-эрзин сујуну бу тэрэфэ һәмн Ај, һәмн Күн чөкир вэ икиси бир јердэ артыг чөкир. Һәмчинин Ај ахшамлајанда Ај, Күн вэ күреји-эрз бир чөркэдэ олурлар вэ күреји-эрз дәхи онларын икисинин арасында олур, Аја олан тэрэфин сују Ај артыг вэ Күн аз чөкмөкдөн о су һүндүрдэ олмуш көрүнүр вэ Күнэ бахан тэрэфинин сују Күн артыг чөкмөкдөн вэ Ај чох аз чөкмөкдөн һүндүр галхмыш көрүнүр.

Дәрја сујунун галхыб-дүшмэси һәр јердэ бир олмајыб дәрјаларын кәнарында су 30 аршына гәләр галхыб, амма дәрјаларын ортасында аршын јарымдан артыг галхмајыр.

Зәлзәлә вэ јанар дағлардан данышанда көрдүк ки, Јерин ичи әримиш шејләр илэ долудур, јәни Јерин ичиндә әримиш даш дәрјасы вар, әлбәттә, Ај вэ Күн Јер үзүндә олан сулара зикр олунан гайда илэ күч едәндә кәрәк

Јерин ичиндә олан әримиш даш дәрјасына да күч еләсин вэ һәр ајын ибтидасында вэ ортасында олан зәлзәлә вэ јанар дағларын һәрәкәти кәрәк артыг олсун, амма һејф ки, бу барәдә һеч бир тәчрүбә ичра едилмәмишдир.

Дәрјанын сују галхыб-дүшмәсинин сәбәбиндән данышанда лабүд галыб Күн, күреји-эрз вэ Ај бир-биринин башына доланмагдан данышдыг. Чүнки бу сәбәб Ај вэ Күн тутулдуғунун да сәбәбидир, она бинаән Ај вэ Күн тутулмасындан бир нечә кәлмә данышмағы мүнәсиб билдим. Ај вэ күреји-эрзин ишығы јохдур. Онлар Күнүн шәфәғи онларын үстүнә дүшдүјүндән ишыглы көрүнүрләр. Доғрудур, биз Јерин үзүндә, јәни чох јахынлығында олдуғумуздан ону ишыглы көрмәјирик, амма бир кәнардан дуруб она бахан олса ону да Ај кими ишыглы көрәр. Ај ахшамладығы заман күреји-эрз Ај илэ Күнүн арасында вэ үчү дә бир чөркэдэ олурлар. (Охучуларымдан тәвәгге едирәм ки, бир тәбәгә қағызың үстә онларын езүнүн вэ көлкәләринин шәклини чәкиб бахсынлар). Она бинаән бу заман Ај кәрәк күреји-эрзин көлкәсиндән кечсин вэ Ај онун көлкәсинә дахил оланда онун үстә Күнүн шәфәғи дүшмәјир, јәни Ај тутулур. Чүнки Ај күреји-эрзин көлкәсиндән һәмишә кечә кечмәјир, бәзи вахт кечә вэ бәзи вахтда күндүз кечир, она бинаән күндүз кечәндә биз ону тутулмуш көрмәјирик.

Күнүн тутулмасы күреји-эрзлэ Күнүн арасында вэ үчүнүн бир чөркэдэ олмасыдыр ки, Ај јени олан заман олур, беләдә Күн Ајын көлкәсинин ичинә дахил оланда Күн тутулур вэ белә Ајын көлкәсинин ичинә дахил олмаг кәрәк күндүз олсун, кечә олса мәлум етмәз. Ајын Күндән чох тутулмасынын сәбәби одур ки, Ај, күреји-эрз вэ Күн бир бојда дејилләр. Күн онларын һәр икисиндән дә бөјүкдүр вэ күреји-эрз Ајдан чох бөјүк олдуғундан онун көлкәси дә бөјүкдүр вэ бөјүк көлкәјә кичик Ај тез-тез раст кәлир вэ кәләндә онун ичиндә чох галыр: амма Күн Ајдан чох-чох бөјүкдүр. Беләдә Ајын кичик көлкәси бөјүк Күнү тутмаг, јәни өртмәк чох чәтидир. Күн она аз раст кәлир вэ кәләндә онун ичиндә аз галыр. Бу сәбәб Ај тутуланда Јер үзүндә кечә олан јерләрин һамысында онун тутулмасы көрүнүр. Амма Күн тутуланда Јер үзүндә күндүз олан јерләрин һамысындан онун тутулмасыны көрмәк олмајыр.

Чүнки һәр шејин сүр'этинин онун көлкөсинин сүр'этило дә билмэк олур вә јумру (јуварлаг) шејин көлкөси баш шәкәр гәлпәси кими, јә'ни дибиндән кен вә башдан дар олур вә күреји-әрзин көлкөси дә беләдир, она көрә күреји-әрзин көлкөси белә олмағы, онун күрә олмағынын бир сүбүтудур.

Дәрја сујунда олан дузларын гәдәри дәрјаја төкүлән чајлар илә нә гәдәр белә ширин су чох төкүлсә, дәрја сујунун дузу да о гәдәр аз олур. Ширин су јер үзү илә, аханда она раст кәлән дузлары әридиб өзү илә дәрјаја апарыб, сују газ олуб һаваја гарышанда онун дузлары дәрјада галыр. Она көрә дәрјанын дузу артыг олур. Дәрјаја-мүһитләрин сујунда жүздән үч һиссәси дуздур, гејри суларын дузларынын гәдәри бундан ја аз вә ја чох олур. Елә дәрја вар ки, онун сујунда дузун гәдәри жүздән он вә ја он бешдир. Дәрја сујунун дузу артыг олмаға көрә бу су ширин судан ағырдыр. Мәсәлән: бир гәдәр ширин су бир кирвәнкә кәлсә, бир гәдәр дәрја сују бир кирвәнкә 3—5 мисгал кәлир. Бу сәбәбә көрә дәрја сујунда үзмәк асандыр. Елә дәрја сују вар ки, инсан истәсә дә онун ичинә бата билмәз. Дәрја сујунун дузу чох вә өзү дә ағыр олдугуна гәлиз олур вә буза дөнәндә ширин су кими донмајыр. Ширин сују дондуран сојуг, дәрја сујуну дондурмаз. Кәрәк сојуг алты дәрәчә артыг олмалыдыр ки, дәрја сујуну дондура билсин. Дәрја сујунун рәнки ширин су рәнкинәдир. Амма бә'зи дәрјаларын сулары онун ичиндәки шејләрин рәнкинәдә көрүнүр. Мәсәлән, Әрәбистанын Мәрчан дәрјасынын сују гырмызы, Чин мәмләкәтинин Сары чајы төкүлән дәрјанын сују сары көрүнүр, дәрја сујунун ичиндә кичик нәбатат артыг оlanda онун сују да көј көрүнүр. Исти тәрәфләрин дәрјаларында чох кичик шәфәгли һејванлар — аташ пурдлары олур. Кечә бу дәрјаларла кәми кедәндә онун ләпәләриндә бу һејванлар көрүндүјүндән кәмиләрин ләпәләри, јә'ни онларын далында галан јол шәфәғ верир.

Јер үзүндә су газа дөнүб һаваја гарышдығыны, доғрудур, биз көрмүрүк, амма онун белә олмағы ашкардыр. һамы билир ки, бир габа су төкүб сахлајанда, ја јујулмуш палтары сәрәилә, һәмчинин јерә дүшән јағыш вә ја гар сују вә гејрә мирур илә гурујуб јох олур. Бу газа дөнүб јох олан су сонра сојугдан суја дөнәндә јенә ону

көрмәк олур. Мәсәлән, бир стәканын ичинә сојуг су төкәндә стәканы әһатә едән һава сојуг стәкана дәјдијинә сојујур вә онун ичиндә олан газ сојугдан донуб су олуб дамчы-дамчы стәканын чөлүндә ашкар олур. Әкәр стәкана белә сојуг су төкәндә истәјәсән ки, онун үстә дамчы әмәлә кәлмәсин, стәканы ја јелпинч илә вә ја бир гејри шеј илә кәрәк јелпијәсән ки, онун јанында һава дајаныб сојумасын. Беләдә дамчы әмәлә кәлмәз. Гышда ағыздан чыхан исти һава чөлүн сојуг һавасына дәјәндә сојугдан гәлиزلәшиб думан олур. Ајнанын үзүнә нәфәс аланда ағыздан чыхан исти һава сојуг шүшәјә дәјиб, сојујуб су олур. Гајнајан самаварын үстә сојуг габ тутанда онун газы суја дөнүб о габын үстә дамчы-дамчы дурур. Ашы дәмә гојанда ону бир габ илә өртмәкдән мурад олур ки, дүјүләрин арасында галан су газа дөнүб галхыб бир тәрәфи сојуг һаваја дәјән габа дәјәндә тәзәдән су олуб о габын үстә чәм олуб дүјүләрдән рәдд олсун. Хүләсә, бир тәрәфдән су дөнүб газ олмағыны вә бир тәрәфдән газ дөнүб су олмағыны биз һәмишә көрүрүк вә онун белә олмағына шәкк ола билмәз. Нә гәдәр исти артыг олса су да о гәдәр тез газа дөнәр вә өзү дә тез јох олур. Елә ки, һава сојуг олду, су һәрчәнд јенә газа дөнүр, амма о гәдәр тез дөнмәјир вә өзү дә тез гәлиزلәшиб думана дөнүр. Бу сәбәбә јајда һавада нә гәдәр су бугунун гәдәри артыг олса јенә һава гуру олур. Амма гышда су бугу аз да олса сојугдан гәлиزلәшдијинә һава артыг нәм олур.

Зикр олан гајда илә дәрјаларын вә гејри јерләрин дә сују мирур илә дөнүб газ олуб һаваја гарышыр вә әкәр күләк јох исә вә сојуг исә газ сојуг һаваја дәјиб, думан олуб, јерә дүшүр. Амма исти вә күләк оlanda газ һаваја гарышыр, галхыб кедиб бир узаг вә һүндүр јердә сојуг һаваја раст кәлиб орада думана дөнүр ки, белә һүндүрдә олан думана булут дејирләр. Булут думан олмағыны һүндүр дағларда билмәк олур. Дағын дибиндән баханда онун башы булут ичиндә көрүнүр. Елә ки, даға галхыб булут олан јерә чатдын, көрүрсән ки, булут думандыр. Дәһн јухары галхыб думандан чыхыб ашағы баханда дағын дибиндәки шејләри думан басмыш көрүрсән.

Әкәрчи булут һавадан ағырдыр, она көрә кәрәк јерә дүшәјди. Амма биз ону һавада дајаныб дуран көрүрүк.

Бунун сәбәби одур ки, булут ашағы дүшдүкчән исти һаваја раст кәлиб тазәдән дөнүб газ олуб, женә јухары галхыр вә орада женә дә сојуг һава дәјиб дөнүб думан, јә'ни булут олур. Јә'ни һәр булут бир тәрәфдән газ дөнүб јох олур вә бир тәрәфдән газ сојујуб женә булут әлур. Бу сәбәба јер үзүндән бахан елә билир ки, булут бир јерлә дајаныб дурублур.

Күреји-әрзин үзүндә олан дәрја вә гејри су газа дөнүб һаваја гарышыб кедәндә һавада су бугунун гәдәри дәмгәбәдәлөгигә артыб сојугдан булут олур. Әлбәттә, бу гәдәр су орада дајаныб гала билмәз. Онун артығы дамчы-дамчы олуб јерә дүшүр, јә'ни јағыш јағыр. Әкәр јер үзүндә сојуг исә о дамчылар дөнүб буз олур, јә'ни гар јағыр.

Әкәр күләк олмасады вә һава сојуг олсајды о вахтада бир јердән галхан газ дөнүб су олуб женә о јерә дүшәрди. Амма һава һәмишә тәрпәнир. Јә'ни һәмишә аз вә ја чох күләк вар. Бу күләк о газлары апарыб гејри јерләрдә төкүр. Әкәр бир јер чох исти вә гураглыг исә о вахтада јағышын дамчылары кедиб јерә чатынчан дөнүб газ олуб галхыб күләк илә гејри јерә кедир вә о исти јерә јағыш јагмыр. Мәсәлән, Африка гит'әсинин Сәһраји-кәбириндә ки, чох исти јердир, һеч јағыш јагмыр. Јә'ни орадан кечән булутлардан төкүлән дамчылар кедиб јерә чатмамыш газ олуб гејри јерләрдә кедир. Бу сәбәбләрә көрә мешә олан јер ки, орада јерин үзү көлкә олдуғуна, о гәдәр гызмыр, јағыш чох јағыр.

Күләк ики гисмдир. Бириси гиблә, јә'ни исти тәрәфдән кәлән вә бириси шимал, јә'ни сојуг тәрәфдән кәлән. Сојуг тәрәфдән кәлән күләк кетдикчән исти тәрәфә кедир вә кәтирдији газ дәјинилмәјиб кечиб кедир. Амма гиблә тәрәфдән кәлән күләк кетдикчән сојуг тәрәфә кедир вә кәтирдији газ сојујуб су олуб јерә дүшүр. Бундан белә гижас етмәк олмаз ки, гиблә күләји һәмишә јағыш кәтирир. Чүнки күләк әсмәјинин вә јағыш јағмағынын гејри сәбәбләри дә чождур. Мәсәлән, исти күләк уча даға раст кәләндә оранын сојугундан газларын чоху су олуб ораја төкүлүр. Сонра дағын о бири тәрәфиндә бу күләк гибләдән дә кәлир исә онда о гәдәр газ јохдур ки, дүбарә јағыш јагдырсын. Әлбәттә, белә дағын далында гиблә күләји һеч јағыш кәтирмәз.

Јер үзүндә күндүз күнүн истисиндән торпаг судан вә һавадан артыг гызыр вә кечә оландә онлардан артыг сојујур. Күләк олмајан вахтада кечә торпаг сојудуғуна она дәјән һаваны да артыг сојудур. Беләдә бу һаваја гарышан газ да сојудуғуна јер үзүндә олан шејләрин үстә су чәм олур ки, белә јағыш сујуна шәбнәм дејирләр. Әкәр гыш исә јер үзүндә чох сојуг олдуғуна шәбнәм дөнүб буз олур ки, она гыров дејирләр. Белә шәбнәм дүшән вахтада һәр шејин үстә онун гәдәри бир олмајыр. Үстү һамвар олан шејин үстә аз дүшүр. Бунун сәбәби одур ки, үстү һамвар олан шеј кеч сојујур. Мәсәлән, ики бир бојда, бир төврәдә, бир ағырлыгга дәмир парчасыны ки, онларын бирисинин үстү һамвар олсун вә бирисинин үстү наһамвар, бир јердә бир дәрәчәјәчән, мәсәлән, алтмыш дәрәчәјәчән гыздырыб, чыхарыб сахлајанда көрүрсән ки, үстү наһамвар олан парча о бириси һамвардан тез сојујур, вә бунун сәбәби будур ки, һамвар вә наһамвар шејләрин үстү ки, һаваја дәјир бир бојда дејил, наһамвар шејин үстү, јә'ни үзү артыгдыр, она көрә белә артыг сојујур вә онун үстүнә шәбнәм артыг дүшүр.

Тарихләрдән мәлумдур ки, бөјүк давалар олан вахтада һәмишә јағыш јағыб. Бунун сәбәби одур ки, топ вә түфәнк чох атылдығына чәнк мејданынын үстә олан һава бәрк тәрпәнир вә онун ичиндә олан газ гәлизләшиб јағыш олуб јерә төкүлүр. Чүнки белә һаваны бәрк тәрпәтмәк һәмишә мүмкүндүр, она көрә инди истәјән заман јағыш жағдырылар. Ондан өтрү барыг, динамит вә гејри атылан шејләри бадбан, балон вә гејри көјә галхан шејләр илә галхыб јухарыда далбадал одлајанда онларын сәбәби илә һаваны бәрк тәрпәдиб јағыш жағдырмаг олур. Амма белә жағдырылан јағышын хәрчи чох олдуғуна ондан нәф'бәрдар олмаг олмајыр. Әлбәттә, бир вахтадан сонра белә јағыш жағдырмаг учуз олачаг вә һәр чамаат истәдији вахтларда ону жағдырачаг.

Бә'зи вахтада, әләлхүсус, дағларда јағыш илә долу да јағыр. Белә долу жағдыран булут јерин үзүнә јавуг вә рәнки боз, илдырымы чох олур. Долунун фасиләси 5—10 дәгигә, ирилији похуддан тутмуш тојуг јумуртасы бојда олур. Долу әкинә, зираәтә, әләлхүсус мејвә бағларына артыг зәрәр едир.

Бир нечә ил бундан әгдәм Италија мәмләкәтиндә до-

лудан экин вэ баглары мұһафизэт етмәкдән өтрү долу чох олан јерләрде стансијалар бина едиб ораларда кичик топлар сахладылыб, долу булуту јавуглашан вахтада о топларын агзыны о булута чевириб күлләсиз атмаг илэ булуту дагыдырдылар. Елэ ки, бунун хејрини көрдүләр, инди тамам Европанын һәр бир тәрәфиндә, һәтта бизим Кахетијада (Күрчүстан) падишаһлыг багларында белә стансијалар бина олунуб. Һәр стансијада 3—4 кичик көһнә топлары агачлара бәркидиб агзы јухары сахлајырлар. Һансы тәрәфдән долу булуту көләндә гаровулчу топлары о тәрәфә чевириб атыр. Һәр топ ики-үч дөфә атыланда булут дагылыб сејрәлир вэ ондан дәхи долу дүшмәјир. Долу чох исти вэ бүркү олан заманларда дүшүр вэ һәмишә дүшән вахтада бәрк илдырым шахыјыр. Амма нә төвр бу заман су донуб ондан буз эмәлә кәлир, мә'лум дејил.

Јағын, гар вэ долунун гәдәри һәр јердә бир олмајыр. Елэ јер вар ки, орада һеч јағыш, гар јағмајыр. Амма елэ дә јер вар ки, һәмишә, һәр күндә 9 саат јағыр. Бә'зи јердә алты ај јағыр, алты ај јағмајыр. Бизим Гафгаз вилајәтинә Руссијанын һамы јерләриндән артыг јағыш вэ гар јағыр.

Зикр олан јағыш вэ гар јағмағынын сәбәбләриндән белә мә'лумдур ки, о шимал, јә'ни сојуг тәрәфләрә чох, исти тәрәфләрә аз, дағлара чох, дүзләрә аз, мешә олан јерә чох, олмајан јерә аз јағыр вэ бу сәбәбә чајларын вэ булагларын чешмәси дә зикр олунаң јағыш вэ гар чох јаған јерләрдә олур.

Дағларын башына вэ мешәси олан јерләрә јаған јағыш вэ гар сујунун бир һиссәси јер үзү илэ ахыб кедир вэ бир һиссәси јерә һопуб кедиб бир су сахлајан гата, јә'ни даш вэ ја сарыторпаг гатына раст кәлиб онун үстү илэ ахыб кедир. Јер үзү илэ ахыб кедән сулар бир-биринә гарышанда бөјүк чајлар эмәлә кәлир. Кичик вэ бөјүк чајлар үзү ашағы ахан вахтада онлара раст көлән дашлары апаранда, бунлар бир-биринә сүртүнәндә һамварланыб јумру чај дашлары эмәлә кәлир, онларын тозу суја гарышыб, лил олуб дәрјалара кедир вэ һабелә бу су торпағы да ахыдыб дәрјалара апарыр.

Бу чајлар ашағы кетдикчән, дүз јерә чыхлыгчән, јаваш ахырлар вэ беләдә онлар апаран хырда шејләрин бөјүк вэ ағырлары сујун дибинә дүшүб галыр. Чүнки лап дүз јер дәрја кәнарында олур, она бинаән о шејләрин чо-

ху бу јердә, јә'ни чајлар дәрјалара төкүлән јерләрдә галыб ораны һүндүрләдир. Бу һүндүр јерләр, әләхчүсус чајлар даштын олан вахтларда эмәлә кәлир. Сопра су дүшәндә о һүндүр јери јујуб өзүнә јол гајыранда чајын сујундан бир пецә гол эмәлә кәлир ки, һәр бириси дәрјаја әлаһиддә төкүлүр. Она көрә чајларын дәрјалара төкүлән јерләри дајаз олур. Бөјүк чајларын белә дајаз јерләри 10—15 верстә гәдәрдир. Онлар кәмиләрә, чаја кириб чыхмаңа мане олдуғуна оралары, лабүд галыб, тәмизләјиб дәринләдирләр.

Һәр чајын чешмәсинә чајын башы дејирләр. Дәрјаја төкүлән јеринә чајын ајағы дејирләр. Онуң бир тәрәфинә ки, үзү чајын ајағына дуранда сағ тәрәфләдир, чајын сағ тәрәфи, о бирисинә сол тәрәфи дејирләр. Һансы чај кедиб дәрјаја чатыр она бөјүк чај, дәрјаја чатмајан, бөјүк чаја төкүләнләрә бөјүрдән төкүлән чај дејирләр.

Чајларын узуну онлар ахан јер иләдир. Елэ чај вар ки, узунлуғу 2000—3000 верстдир. Чајын ениши артыг вэ сују чох олдуғчән тез ахар. Чај ахан јерин торпағы бош, мәсәлән, гум олса онун кәнарларыны су јујуб апардығына онлар диң, јә'ни таја олур. Әкәр бир узун чај шимал тәрәфдән гилә тәрәфә ахарса онун сағ тәрәфи гаја вэ сол тәрәфи алчаг, амма гиләдән шимала ахан чајын сол тәрәфи гаја, сағ тәрәфи алчаг олур. Бунун сәбәби одур ки, күреји-әрз бир күн-бир кечәдә, јә'ни 24 саатда бир дөфә өз башына күнбатандан күндөгәна доланыр. Беләдә о чајларын сујунун мејли күнбатандан күндөгәна тәрәф артыг олур. Она көрә күндөгән тәрәфини артыг јујуб ону гаја едир.

Јағыш вэ гар чох олан јердә гум вэ эһәнк кимн нарын торпаға һопуб, су сахлајан даш вэ ја сары торпаға раст кәлиб јер алты илэ ахан су кедиб кәнарда јер үзүнә чыхыб аханда она булаг дејирләр. Белә јер алты илэ ахан сују гују газыб орадан чыхарданда она гују сују дејирләр. Елэ гују олур ки, онун сујуну чәкмәк лазым дејил. Су өзү фәвварә вуруб гујудан чыхыр. Белә фәвварә етмәјин сәбәби одур ки, о сују јер алтында сахлајан гат дүз дејил. Онун кәнарлары һүндүр вэ ортасы чөкәкдир. Бу чөкәјин ичи гејри торпаг илэ долудур. Әкәр бу чөкәјин ичиндәки торпагда гују газылса о кедиб су сахлајан гата чатанда су о гујудан атылыб јер үзүнә чыхыб фәвварә едәр вэ бу фәвварәнин һүндүрлүјү о гатын кәнары

иләдир. Нә гәдәр су сахлајан гатып кәнары һүндүр олса фәвварә дә артыг һүндүр олур.

Бу пују вә булагын сују јер алты илә аханда онлара раст кәлән дузлары әритдијинә онлар чај сујундан артыг дузлу олурлар. Дузлары артыг олдуғуна онлар сабыны јахшы һәлл етмәјир вә бир пара шејләри, мәсәлән: лобја, маш, нохуд, хүләсә, тохумлары гын ичиндә эмәлә кәлән нәбататын тохумларыны јахшы биширмәјир. Амма хасиј-јәтләринә көрә онлары чај сујундан артыг хош тутурлар. Чүнки онлар сојуг, әләлхүсүс тәмиз олур. Бәшәрти ки, бу гујулар, булаглар һачәтханадан, гәбристанлыгдан узат олсун вә әкәр шәһәр ичиндә олан тујунун сујунун рәнки, ја далы дәјишилсә вә ја ондан иј кәлсә, белә сују ичмәк мәсләһәт дејил.

Гују вә булаг сујунун сојуглуғу онун јер алтындан нә дәринликдән чыхмағындандыр. Нә гәдәр дәриндән чыхарса о гәдәр сојуг олур. Онун дузунун гәдәри вә хасиј-јәти јер алтында раст кәлән дузларын гәдәри вә хасиј-јәти иләдир. Ондан савајы бу суда бә'зи газлар да әримиш, јә'ни суја гарышмыш олур. Белә дузу вә газы чох олан суда ичмәк вә ону ичмәк бә'зи пахошлуғдан инсаны хиләс едәр. Бә'зи суда һамизи-карбон газы әримиш олур вә она көрә дә су әһәнк артыг әридир. Елә ки, су јер үзүндә чыхды, һамизи-карбон ондан рәдд олур. О вахтда әһәнк судан араланыб сују суд кими ағ елиб сонра мирур илә сујун дибинә јатанда јенә су дурулур. Белә сујун ичиндә һәр бир шеји бир аз сахлајанда онун үстүнү әһәнк басыб, о шеј сурәтиндә әһәнкдашы эмәлә кәлир.

Һансы булагын сују јер үзүнүн һавасындан исти олса она исти су дејирләр. Исти суда дузларын вә газын гәдәри дәһи артыг олур. Чүнки исти су јанар дағларын јавуғлуғунда олур, она көрә онун исти олмағына сәбәб кәрәк бу сулар јерин ичинин истидән әримиш шејләринә јавуғ олмағындандыр. Елә исти су вар ки, онун истиси 77 дәрәчәдир.

Исти сулардан мәшһур вә тәәччүблүсү гејзердир ки, Авропа гит'әсинин шимал тәрәфиндә ваге олан Исландија чәзирәсиндәдир. Бу су бир гујудан чыхыр ки, онун дәринлији 30 аршындыр. Ени 4 аршын јарымдыр. Һәр 24 саатдан бир дәфә бу пујунун сују фәвварә вуруб, гујунун ағзындан 45 аршын јухары галхыб кәнара төкүлүр вә гују бошалыр. Онун дибиндә олан кичик дешикләр-

дән исти су чыхыб мирур илә тујуну долдуруб 24 саатдан сонра јенә о чәм олан сују 45 аршын һүндүрлүјә атыб бошалдыр. Бу сујун белә галхыб төкүлмәјинин сәбәби будур: су ағзы ачыг габда, јә'ни онун үстә бирчә һаванын ағырлығы дүшәндә 80 дәрәчә исти оlanda гајнајыр. Амма габын ағзы бәркмиш олса вә ја сујун үстә бир гејри ағырлыг дүшсә кәрәк исти 80 дәрәчәдән артыг олсун ки, сују гајнатсын.

Гејзерин тујусу долу олан вахтда онун үзүнүн сујунун истиси 75 дәрәчәдир. Амма дибинин истиси 120 дәрәчәдир. Бу 120 дәрәчә истидән су гајнамыр. Чүнки онун үстә һаванын ағырлығындан башга 30 аршын сујун да ағырлығы дүшүр. Бу заман пујунун дибинә оранын 120 дәрәчә истиси олан сујун бир һиссәси дөнүб су буғу оlanda онун үстә олан сују галхызмаға һәрәкәт едир. Елә ки, о газлар мирур илә артыб сују бир аз галхызыр вә тујунун дибиндә олан сују јухары галхыздығына сујун ағырлығындан гуртарды, о вахтда бу 120 дәрәчә истиси олан су дәрһал дөнүб газ олуб пујунун сујунун һамысыны бирдән чыхарыб атыр. Сујун исти вә сојуглуғу јер үзүндә олан һаванын исти-сојуглуғу иләдир. Мәсәлән: бизим тујуларын сују тышда һава сојуг олан вахтда елә сојуг көрүнмәјир. Амма јајда һава исти оlanda чох сојуг көрүнүр. Бавүчүди ки, онларын чохунун сују һәмишә бир истиликдәдир. Бир гыздырмада олан адама һәмишә ичдији су артыг сојуг көрүнүр. Хүләсә, сујун исти-сојуглуғу бизим бәдәнимиз ону дәрк еләмәк иләдир. Мәсәлән: үч стәканын бирисинә исти, бирисинә илыг вә бирисинә сојуг су төкүб, әлимизин бирисини исти суја вә бирисини сојуг суја оалыб бир аз сахлајыб чыхарыб икисини дә бирдән илыг суја салсаг, исти судан чыхан әлимизә бу су сојуг көрүнүр. Амма сојуг судан чыхан әлимизә исти көрүнүр. Амма су бир судур, истилији дәјишилмир. Һәр бир һејванат вә нәбататын бәдәнинин чох һиссәси судур. Јер үзүндә сусуз зиндәканлыг олмас. Хәрәк һәзәм олмаға, ган дамарларда ахмаға, тәрләмәјә, хүләсә, һәр бир бәдәндә олан үзүн ишләмәјинә су лазымдыр. Сусуз дирилик олмас.

Бир газаны су илә долдуруб ағзы ачыг гыздыранда су мирур илә гызыб 80 дәрәчәјә чатанда гајнајыр. Сонра ону нә гәдәр артыг гыздырсан онун истиси 80 дәрәчәдән артыг олмајыр. Амма су буғу артыг рәдд олур. Белә гај-

мажан сујун истиси артмадыгына сәбәб олур ки, су газа дөнәндә, јә'ни су бугу оlanda артыг истини мәнв едир. Јә'ни гајнајан су вә су бугу икиси дә 80 дәрәчә исти олур вә нә гәдәр артыг исти кәлирсә мәнв олур. Бу мәнв олан истини газ өзү илә апарыр. Әкәр бир пуд сују чыхан газы, ики пуд сојуг сујун ичинә саласан, о вахт 80 дәрәчә олан газ дөнүб бир пуд су олур вә ики пуд сојуг сују да гыздырыр. Кәрәк буиларын үч пудунун да истиси 80-ын үчдән бири гәдәрдә, јә'ни 27 дәрәчәјә гәдәр олајды. Амма онларын истиси 50—60 вә дәхи артыг олур. Нә гәдәр бурада артыг исти ашкар олурса о мәнв олан истидир ки, газ дөнүб су оlanda ашкар олур. Әкәр сујун бу хасијјәти олмасајды инсан вә һејванат исти тәрәфләрдә зиндәканылыг едә билмәздиләр. Чох јерләрин истиси 40—50 дәрәчәјә гәдәр галхыр вә белә јердә јумуртаны күн алтында тојанда бишәр. Әлбәттә, инсан вә һејванатын да ганы ки, о да јумуртанын ағы кими бир шејдир, белә истидә бишәрди вә инсан вә һејванат һәлак олардылар. Амма онлар белә исти јердә һәлак олмурлар вә буна сәбәб онлар тәрләмәкдир. Тәрләјән вахтда тәрин бир һиссәси дөнүб газ олур вә әтраф һаванын она дәјән һиссәси истисинин бир һиссәсини мәнв едир. Белә сојумуш һава бәдәни әһатә едиб ондан кәнарда олан исти һаванын истисиндән бәдәни мұһафизәт едир. Су газа дөнәндә нә гәдәр истини мәнв етмәјини бу имтаһандан билмәк олур. Әкәр элини судан чыхарыб гызмыш дәмрин үстә басыб, дәрһал галхызасан әл јанмаз. Бәшәрти ки, ону габагчан сабын илә тәмиз јујасан ки, онун үстә јағ галмасын, јә'ни һәр бир јери сулу олсун. Беләдә әл гызармыш дәмирә чатанда элини үстә олан су газа дөнүб дәмрин истисини мәнв едир вә әл јанмыр. Амма бәшәрти ки, дәрһал чәкәсэн. Дунјада һәр бир шеј сојудугчан кичикләниб ағырлашыр, бирчә судан башга. Су да әввәл гејри шејләр кими сојујур, елә ки, донмага башлады, бирдән јүнкүлләшиб сујун үзүнә чыхыр. Әкәр сујун бу хасијјәти олмасајды суда зиндәканыг едән һејванат вә нәбатат билмәррә тәләф оларды. Дәрјаларда, көлләрдә вә гејри суларда буз судан ағыр олсајды, батыб сујун дибинә кедәрди вә беләдә о сулар гышда мирур илә тамам донарды вә һејванат, нәбатат тәләф оларды. Амма инди буз јүнкүлләшиб сујун үзүнә чыхыб алтындакы сују донмагдан сахлајыб һејванат вә нәбаты тәләф олмагдан мұһафизәт едир.

Јер үзүндә олан газларын икисиндән ки, бириси азот вә бириси мүвәллидүлһүмүзәдир вә бир-биринә гарышыбдырлар, һава әмәлә кәлибдир. Һаванын јүздән 89 һиссәси азот вә 21 һиссәси мүвәллидүлһүмүзәдир. Кәндистәнда, мешәләрдә, бағларда мүвәллидүлһүмүзәнин гәдәри 22—23 һиссәјә гәдәр олур. Амма шәһәрләрдә 21-дән артыг олмајыр.

Мүвәллидүлһүмүзә инсан вә һејванат нәфәс алмаға, шам, лампа вә гејри шејләр јанмаға лазымдыр вә әкәр һавада бу газ нә ки, олмаса, һәтта 21 һиссә јеринә 15 һиссә олса тамам инсан вә һејванат тәләф олар. Амма азот нәфәс алмаға вә од јанмаға лазым дејил. Онун мүвәллидүлһүмүзәјә гарышмағы ондан өтрүдүр ки, мүвәллидүлһүмүзәнин күчүнү азалтсын, јә'ни әкәр азот олмасајды бир күнә јанан шам бир дәгигәдә јаныб гуртарарды. Инсан вә һејванатын бәдәни дә зикр олан шам кими тез јаныб тәләф оларды.

Зикр олан газларын рәнки, дады вә ији јохдур вә әкәр олсајды дунјада олан шејләрин рәнкени, ијини вә дадыны билмәк олмазды. Мәсәлән, һаванын рәнки сары олсајды дунјада олан шејләрин һамысынын рәнки сары оларды.

Нечә ки, суда әријән дуз ахар су илә кеңиб дәрјаларда чәм олур, һабелә јер үзүндә һәр бир шеј газа дөнәндә һаваја гарышыр. Һансы јердә фабрик вә завод вар вә онлардан рәдд олан газларын инсана зәрәри вар, о јерин һавасы да инсана зәрәрдир. Фабрик вә заводлар олмајан јердә, од аз јанан вә инсан аз олан јердә, јә'ни кәндистәнда, бағ вә мешәләрдә белә зәрәрли газлар чох аздыр. Һава нә гәдәр тәмиз олса, онун ичиндә һәмншә үч газ олур. Онларын бириси һамизи-карбон, бириси аммонјак вә бириси су бугудур.

Һамизи-карбон—инсан вә һејванат нәфәс аланда онларын бәдәни јанмагдан вә шам вә гејри шејләр јанмагдан әмәлә кәлиб һаваја гарышыр. Бу газы һәмншә һавада тапмаг олур. Тофавүт будур ки, инсан вә һејванат чох олан вә од чох јанан јердә онун да гәдәри артыг олур. Һамизи-карбон зәһәрдир вә һавада онун гәдәри миндән бир вә ја ики һиссә олур вә әкәр артыг олса, мәсәлән,

јүздөн бир һиссә олса белә һавада зиндәканлыг етмәк олмас. Инсан вә һејванат боғулуб тәләф олар. Инсан, һејванат вә нәбататын бәдәнинин чох һиссәси карбондур (көмүрдүр) ки, көмүр јанан вахтда һаванын мүвәллидүлһүмүзәсинин бир һиссәси она гарышанда һамизи-карбон эмәлә кәлир. Һаваја гарышыш олан һамизи-карбон нәбатат нәфәсини алаи вахтда онун бәдәнинә дахил олуp, орада карбон (көмүр) араланыб нәбататын бәдәнинин бир һиссәси олуб галыр. Амма мүвәллидүлһүмүзә араланыб рәдд олуб һаваја гарышыр; јә'ни һава бу төвр илә һамизи-карбондан тәмизләнир вә әкәр белә олмасајды инсан вә һејванат нәфәс алмагдан вә јер үзүндә ол јанмагдан һамизи-карбонун гәдәри һавада мирур илә артыб о гәдәр оларды ки, онун ичиндә инсан вә һејванат зиндәканлыг едә билмәзди, јә'ни боғулуб тәләф оларды. Нәбататын көк һиссәләринин үстә, мәсәлән, јәрпағынын алтында чох кичик дешикләр вар. Бу дешикләр нәбататын ағызларыдыр ки, онлар илә нәфәс алырлар. Онлардан һава илә белә һамизи-карбон нәбататын бәдәнинә кедчб, карбон орада галыб, мүвәллидүлһүмүзә рәдд олуp. Јә'ни һаваја гарышыг олан һамизи-карбон ки, чох күчлү зәһәрдиp, бир тәрәфдән һејванат нәфәс алмагдан артыр вә бир тәрәфдән нәбатат нәфәс алмагдан азалыр. Пәс, дүијада һејванат вә нәбатат бир-бирини сахлајыр. Һаванын мүвәллидүлһүмүзәси һејванат нәфәс алмаг үчүндүp. Бу заман бәдәнә дахил олуб онун бәдәниндә олан карбону јандырдығына бәдәнин истиси эмәлә кәлиp вә бу исти олмаса бәдәнин һәрәкәти олмас вә һејванат тәләф олар. Елә ки, һејванатын бәдәниндән көмүр (карбон) һамизи-карбон олуб нәфәс илә чыхыб һаваја гарышыды, онун орада галмағы һејванат үчүн өлүмдүp. Ону нәбатат нәфәс алмаг илә бәдәнинә апарыб орада онун көмүрүнү, јә'ни карбонуну бәдәниндә сахлајыб, мүвәллидүлһүмүзәсини аралајыб рәдд едиp. Јә'ни һаваны һамизи-карбондан тәмизләјир. Әкәр бир гапы-пәнчәрәләри бағлы кичик отагда 5—10 адам лампалары јандырыб кечә галсалар отағын ичиндә һамизи-карбонун гәдәри артыб оранын һавасыны елә хараб едиp ки, о адамларын үрәји тутулуб башлары ағрајыб хәстә олуpлар вә әкәр гапы-пәнчәрә ачылыб һава тәмизләнмәсә онлар биһуш олуб һәлак олуpлар. Бунун сәбәби отағын ичиндә һамизи-

карбонун гәдәри мирур илә артмагдыp. Доғрудур, отагда бә'зи чичәкләр вә гејрә сахламағын нәф'и вар, амма онлар һаваны о гәдәр тәмизләјә билмәз ки, лап тәмиз олсун. Онлар да олмаса зикр олан отағын һавасы зәһәрә дөнүб адамы зәһәрләр.

Аммонјак. Аммонјак да һамизи-карбон кими зәһәрдиp. Һавада онун гәдәри дәхи азыдыp. Миндән јарым һиссәјә гәдәрдиp. О да нәбатата лазым олан шејдиp. Һамизи-карбону һавадан чәкән кими ону да нәбатат чәкиб һаваны аммонјакдан тәмиз едиp. Аммонјак һејванатын бәдәни, нәчиси вә гејри шејләр чүрүјән вахтларда эмәлә кәлиp. Һачәтханалардан кәлән иј аммонјакын ијидиp. Аммонјакын гәдәри шәһәрләрдә чохдур. Амма кәндистан, бағ, бостан олан јерләрдә вә мешәләрдә чох азыдыp. Он миндән бир һиссәјә гәдәрдиp.

Су буғу. Јухарыда судан данышанда су буғундан данышыдыг. Бу газын гәдәри һавада бә'зи вахтда о гәдәр олуp ки, газ гәлиزلәшиб дамчы олуб јағыш кими јерә төкүлүp. Амма бә'зи вахтда, мәсәлән, Сәһраји-кәбирдә сам јели әсәндә онун гәдәри о гәдәр аз олуp ки, бу јел инсан вә һејваната дәјәндә онларын бәдәнини гурудуб гахач кими едиб тәләф едиp. Су буғунун чох олмасы аз олмағындан јахшыдыp. Амма чох артыг олуб думана дөнмәји дә зәрәрдиp. Бизләрдә адәтдиp, јәјда һава чох гуру олаи заман отаглара су чиләјирләр ки, сәрниг, јә'ни нәм олсун. Һәнгигәт, беләдә су газа дөнәндә отағын һавасынын истисини мәһв едиб ораны сојудур. Бу адәт јахшы адәтдиp. Амма отаға су чиләмәкдән тәмиз без вә гејри парчалары исладыб асмаг сәләһдыp. Чүнки су чиләнән вахтда тахталарын арасында вә ја торпагда олан бә'зи пахошлуғлара сәбәб олан микробларын гәдәри артамаға сәбәб олуp.

Һәр бир шеј дүијада үч сурәтдә олуp: сүлб һалында, она бәрк шеј дејирләр ки, онун сурәти вар. Мәсәлән: даш, дәмир вә гејрәнин һәр бир парчасынын өз сурәти вар. Бириси јасты, бириси јумру олуp. Даш, дәмир вә гејри шејләри гыздыранда артыг истидән онлар дөнүб маје һалына дүшүб су гисми олуp. Һәр бир шејин белә маје һалында өз сурәти јохдур. Ону һансы габа төксән о габын сурәтиндә олуp. Мәсәлән: сују стәкана төкәндә стәкан сурәтиндә, касажә төкәндә каса сурәтиндә олуp. Бу маје

Инында шејләри артыг гыздыранда онлар дөнүб газ одурлар. Газын да өз сурәти јохдур вә стәкана, касаја төкүлөндө онларын ичиндөн чыхыб һаваја гарышыр, јә'ни газ билмәррә сурәтсиздир. Һава ки, бир нечә газ бир јерә гарышмагдан эмәлә кәлиб, сурәтсиздир. Јә'ни онун һәр бир зәррәси бәрк шејләрин зәррәси кими гејри зәррәләриннә јанышмајыбдыр вә сујун зәррәләри кими бир-биринин јанында дајаныб дурмајыбдыр вә һәмишә бир-бириндән араланыб гејри тәрәфләрә һәрәкәт етмәк-дәдирләр. Бу сәбәбә әкәр күреји-әрз јер үзүндә олан һаванын зәррәләрини аһәнрүба кими чәкмәсәјди онларын һәрәси бир тәрәфә дағылыб кедәрдиләр. Күреји-әрз он-лары чәкиб, сахлајыб, гачыб дағылмаға гојмајыр. Әл-бәтте, һансы зәррәләр јер үзүнә јавугдур, онлары јер артыг чәкир, јә'ни оранын һавасы гәлиздир. Һансы зәр-рәләр ки, јер үзүндән узагдыр, онлары јер аз чәкир, јә'ни оранын һавасы сејрәкдир вә нә гәдәр јердән узагдыр, о гәдәр артыг сејрәкдир. Хүләсә, һава јер үзүндән узаг кедә билмәјир. Орада јер үзүнүн чөкәк јерләриндә су дајаныб дуран кими дурубдур. Амма бу һава дәрјасынын һәр бир зәррәси һәмишә бир-бириндән араланмаг истә-јир. Бу һава дәрјасынын дәринлији 60—70 верстдән зија-дәдир. Амма нә гәдәр олмағыны билмәк мүмкүн дејил. Чүнки инсан онун јер үзүндә олан галын јериндә зиндә-канлыг едир, јухарыда сејрәк јериндә ола билмәз. Она көрә ораја чыхмаг олмаз.

Доғрудур, һаваны көрмәк олмајыр, амма онун вар-лығына шәкк јохдур. Һәтта онун ағырлығыны да бил-мәк мүмкүндүр. Бир дүдүјү (әкәр дүдүк шүшәдән олса дәхи јахшыдыр, чүнки онун ичини көрмәк мүмкүндүр) ики башы илә белә сујун ичинә салыб ичи су илә до-ландан сонра сујун алтында онун бир башыны бармаг илә тутуб судан елә чыхардасан ки, о бири башы судан чыхмасын, о вахтда көрүрсән ки, су дүдүк ичиндә даја-ныб төкүлмәјир. Инди әкәр дүдүјүн чөлдә олан дешијини тутан бармағы чәкиб о дешији ачсан көрәрсән дүдүјүн ичиндәки су дәрһал дүдүјүн ичинә төкүлүр. Бунун сәбә-би одур ки, о габда олан сујун үстә һаванын ағырлығы дүшүр. Амма дүдүјүн башыны бармаг илә өртүб ону галхызанда онун ичиндә олан сујун үстә һаванын ағыр-лығы дүшмәјир. Она көрә о су дүдүјүн ичиндә дајаныб

дүруб. Елә ки, онун башындан бармаг чәкилди, о дешик-дән дә дүдүјүн ичиндә олан сујун үстә һаванын ағыр-лығы дүшүб ону басыб габда олан су илә бәрәбәр едир. Әкәр бу дүдүк кедәк олса вә онун ичинин дешији дар олса о вахтда ону галхызанда онун ичиндәки су кәлиб бармаға чатыр. Амма узун вә ја дешији кен олса кәлиб чатмаз, бир аз ашағы дүшүб дајаныб дурар. Хүләсә, дүдүјүн дешијинин ичи нә гәдәр дар олса о гәдәр су да һүндүрдә дајанар вә нә гәдәр дүдүјү ашағы, сујун ичинә басасан вә ја јухары галхызасан дүдүјүн ичиндәки сујун гәдәри дәјишилмәз. Бу дүдүјүн ичиндә дајанан сујун ағырлығы о дүдүјүн дешији бојда јерин үстә олан һава-нын ағырлығыны мә'лум едир. Имтаһан илә мә'лумдур ки, дүдүјүн дешијинин дарлығы бир дүјүм олса, онун ичиндә дајанан сујун ағырлығы 16 кирвәнкә олур, јә'ни күреји-әрзин һәр бир һиссәсинин ки, онун ени вә узуну бир дүјүмдүр, онун үстә һаванын 16 кирвәнкә ағырлығы дүшүр. Чүнки инсанын бәдәнинин үстү күреји-әрзин зикр олан һиссәсиндән 2330 гәдәр ар-тыгдыр, она көрә һәр адамын үстә һаванын 932 пуд ағырлығы дүшүр. Амма бу гәдәр ағырлыг бизим үстүмү-зә дүшдүјүнү биз анламырыг вә бунун сәбәби одур ки, бизим бәдәнимиз бу ағырлығын алтында бина тутуб вә бәдәнин һәр бир үзвү дә ичәрдән чөлә күч едир вә онларын күчү дә о ағырлығы бәрәбәрдир вә онлар белә бәрәбәр олдуғуна һаванын ағырлығы мә'лум етмәјир. Әкәр бир назик пәрдејә һәр ики тәрәфдән бәрәбәр күч едәсән, нә гәдәр бу күчләр артыг олса пәрде сағ галыр. Амма бир тәрәфин күчү бир аз да артыг олса, дәрһал пәрде партлар. Һабелә нә гәдәр инсан јер үзүндәдир, онун үстә дүшән һаванын ағырлығыны билмәјир. Уча дағларын башына чыханда оранын һавасы сејрәк олду-ғуна адамын үрәји тутулур, башы кичәлир вә әкәр ондан да јухары галхасан, нечә ки, бә'зи вахтларда балон илә галхырлар, инсанын ағызындан, бурнундан вә пулагла-рындан ган ачылыр. Јә'ни ган дамарлары партлајыр вә әкәр ондан да јухары чыхмаг истәјәсән инсанын бәдәни тамам партлар. Бу имтаһаны јер үзүндә дә етмәк олур. Бәдәнин бир јеринә бир лүлвиң үчүнү бәрк басыб о бири үчүндән, онун ичинин һавасыны соранда о јерин дәриси галхыр вә әкәр һаванын һамысыны сормаг олсајды, дәри партларды. Биз белә соранда фикр едирик ки, һаванын

хамысыны белә сормаг мүмкүндүр вә буну бу имтаһан-дан гүҗас етмәк олур: бир кичик лампаны җандырыб бәдәнни бир јеринә гојуб үстүнә бир стәкан гојуб бәрк басыб лампа кечинчән сахлајанда стәкан о јерә јапышыб о јерин дәрисини чәкиб галхызыр. Стәканын белә јапышмағына сәбәб одур ки, онун ичиндә һаванын гәдәри азалыбдыр вә онун азалмағына сәбәб одур ки, оранын һавасынын мүвәллидүлһүмүзәси ки, јүздән 21 һиссәдир, лампа җанмаға баис олуб вә онун бир аз һиссәсн лампа җананда карбона гарышыб һамизи-карбон олуб-дур. Чүнки һамизи-карбон мүвәллидүлһүмүзәдән ағыр-дыр вә аз јер тутур, она көрә стәканын алтындакы һава бир аз сејрәлибдир. Амма бунула белә стәкан елә бәрк јапышыб ки, ону кәрәк бәрк чәкиб топарасан вә оранын дәрисини зикр олан дүдүклән дә јахшы галхызыб, бәс һава һамысы чәкилсәјди нечә оларды? Хүласә, һаванын варлығына, онун ағырлығы олмасына вә нә гәдәр олма-ға шәкк јохдур вә ола билмәз.

Күләк

Тәрпәнән һаваја күләк дејирләр. Јухарыда зикр олду ки, һаванын һәр бир зәррәси һәмишә һәрәкәт едир. Мәсәлән, бир гапы вә пәнчәрәләри бағлы отағын ичинә бир аз әтир төкәндә бир аз вахтдан сонра онун ији отағын һәр бир тәрәфиндә мә'лум едир. Һаванын белә тәрпәниб һәр тәрәфә кетмәјинә күләк демәјирләр. Һава, һәмишә белә тәрпәнир. Амма ону һәмишә дәрк етмәк олмајыр. Күләк елә тәрпәнмәјә дејирләр ки, һаванын зәррәләринин һамысы бир тәрәфә су ахан кими, ахыб кедир вә елә кедир ки, ону дәрк етмәк олур. Һаванын бу төвр ахмағына сәбәб исти-сојугдур.

Әкәр бир јердә, мәсәлән: Бакы губернијасында исти шидләт етдијинә оранын һавасы артыг гызса о вахтда белә артыг гызмыш һава нечә ки, јухарыда зикр олду, бөјүк вә јүнкүл олур; она көрә бу исти һава јухары галхыр. Беләдә онун јериндә һава сејрәкләшир вә белә һавасы сејрәк олан јерә гоншу сәрин олан јерин, мәсәлән: Дағыстанын сојуг вә ағыр һавасы ахыб кәлир. Һаванын белә ахмағына күләк дејирләр.

Бир јердә һава истидән гызыб јухары галханда вә

онун јеринә сојуг, ағыр һава јерин үзү илә кәләндә бу сојуг һава кәлән јердә дә һава сејрәлир. Она көрә гызмыш јухары галхан һава да ахыб о сојуг һава кәлән јерә кедир. Јә'ни бир јердә ки, күләк исти, орада бир гејри исти күләк дә әсир, јер үзү илә сојуг күләк, ондан јухары исти күләк вә әкәр сојуг күләк шимал тәрәфдән әсәрә исти күләк гиблә тәрәфдән әсәр. Јер үзү илә әсән күләји биз көрүрүк. Јухарыда әсән күләји көрмәклән өтрү кәрәк 2—3 јүз сажын јухары галхасан, һәнгигәт, балон илә јухары галхан бу күләјә раст кәләр.

Күләјин бу төвр әсмәјини бирчә отагда да имтаһан етмәк мүмкүндүр. Бир исти отағын гапысыны бычаг архасы гәдәр дә ачанда орадан күләк кәлир. Белә күләк әсмәјинә сәбәб одур ки, отағын һавасы истидән гызыб — гапы бир аз да ачылаанда чөлүн сојуг һавасы јер үзү илә ичәри дахил олур. Амма ичәринин исти һавасы гапынын јухарысы илә чөлә чыхыр. Бу күләкләри јахшы дәрк етмәкдән өтрү бир шам җандырыб гапынын арасында тутмаг кәрәк. Шам ашағыда оlanda онун алову ичәри мејли едәр. Јухарыда оlanda чөлә мејли едәр. Аралыгда бир јердә алов мејлини дәјишдирмәјиб дүз дурур ки, бурада күләк јохдур. Әлбәтгә, гапы белә бир аз да ачылаанда бир аз вахтдан сонра дәхи күләк олмаз. Јә'ни отағын ичинини вә чөл һавасынын истиси бәрәбәр дә олмаса, бир-бириндән тәфавүтү аз олур вә әкәр истәсән ки, о чох дар аралыгдан күләк кәсилмәсин, кәрәк отагда адам чох олсун вә јанан шејләр дә артыг олсун ки, отағын һавасынын истиси аз олмасын.

Мә'лумдур ки, Әрәбистан вә гејри гиблә тәрәфин јерләри һәмишә исти вә шимал тәрәфин јерләри һәмишә сојуг олур. Шимал тәрәфдә елә јер вар ки, онун бузу неч әримәјир. Она көрә јухарыда зикр олан күләк нә сәбәбдән әсмәји доғру олса, кәрәк бу гиблә вә шимал тәрәфләрин арасында һәмишә күләк әссин. Һәнгигәт, белә күләк һәмишә әсир вә онун адына пассат күләји дејирләр. Гиблә тәрәфин исти һавасы галхыб шимал тәрәфә кедир вә онун јеринә шимал тәрәфин сојуг һавасы јерин үзү илә ахыб кәлир. Гуру јердә дағлар, мешәләр вә гејрә олдуғуна (гиблә тәрәфиндә уча дағларын башы һәмишә гар олур), белә күләк һәмишә әсмәјир. Амма дәрја-ји-мүнитләрдә, әләлхүсус шималдан гибләјәдәк үзүн олан

Дәрҗаји-мүнһити-Атласда белә пассат күләји һәмишә әсир. Амма, чүнки күреји-әрз 24 саатда, јәни һәр кечә-күндүздә бир дәфә күн батандан күндоғана доланыр, она көрә бу һава сели ки, она пассат дејирләр, дүз шималдан әсмир. Бир аз мејлини дәјишдириб шимал илә күндоганын арасындан әсир. Пәс бизим Бадкубәнин хәзриси ки, бу да о тәрәфдән әсиб пассат күләјидир вә онун һәмишә әсмәдијинә сәбәб онун јолунун үстә олан Гағгаз дағлары вә гејрәдириләр. Хүләсә, пассат күләјинин јолунун үстә ја көндәлән дағ, ја кәнарында уча, башы гарлы дағ вә ја чох исти олан дүз бијабан олса ки, бу јерләрдә һава ја артыг гызар вә ја сојујар, пассатын мејлини дәјишдириб гејри тәрәфә апарар. Зикр олан сәбәбләрдән сәвәји бөјүк дәрјалар илә бөјүк гуру јер арасында да пассат күләјинин мејли дәјишилир вә белә дәјишилмәјин сәбәби одур ки, гуру јер вә су гызыб вә сојумағы бир олмајыр. Әкәр бир очаға бир мәфтилин вә бир ағач чубуғунун бир учларыны гојуб о бири учларыны әлимиздә сахласағ, көрүрүк ки, мәфтил тез гызыр, чубуг кеч. Елә ки, онлары чыхарыб кәнарда сахладыг, көрүрүк мәфтил тез сојујур, ағач кеч гызыр вә кеч дә сојујур. Һабелә су вә гуру јерин гызыб сојумағынын тәфәвүтү вар. Гуру јер тез гызар вә тез дә сојујар. Амма су кеч гызар вә кеч дә сојујар. Она көрә дәрја кәнарында күнүн истисиндән гуру јер вә дәрја сују бәрәбәр гызыб сојумадығына күндүз дәрјанын үстә олан һава, су кеч гызыб ону аз гыздырдығына, гуру јерин үстә олан һавадан сојуг вә ағыр вә бу ағыр һава сабаһдан ахшамачан дәрја тәрәфдән гуру јер тәрәфә ахар. Амма ахшам оландан сонра гуру јер тез сојудуғуна онун үстә олан һава да тез сојујар вә бу сојуг һава гуру јер тәрәфиндән дәрја тәрәфә ахар. Јәни дәрја кәнарында күндүз дәрјадан гуру јер тәрәфә вә кечә гуру јердән дәрја тәрәфә күләк әсәр. Белә күләјә кәнар күләји дејирләр. Зикр олан дәрја вә гуру јер чох бөјүк олсалар вә о јер чох исти јер олса, о вахтада бу кәнар күләји дөнүб алты ајлыг күләји олур ки, она муссон күләји дејирләр. Мәсәлән: Дәрјаји-мүнһити-Һинди ки, Асија гит'әсинин гиблә тәрәфиндәдир вә Асија гит'әси чох бөјүк гуру вә исти јердир, она көрә алты ај исти вахтында Дәрјаји-мүнһити-Һиндидән кәнара вә алты ај сојуг вахтында кәнардан дәрјаја муссон күләји әсир.

Бизим јерләрдә ки, шимал вә гиблә тәрәфләринин арасындадыр, һәмишә бир тәрәфдән әсән пассат күләји олмур. Күләк һәр бир тәрәфдән әсир, амма о күләкләри мұлаһизә едәндә мә'лум олур ки, чох әсән икичә күләкдир. Бириси хәзри вә бириси килавар. Онлардан бириси сојуг пассат вә бириси исти пассатдыр ки, бизим јерә чатынчан сојуг пассат о гәдәр сојуглугдан дүшүб вә исти пассат о гәдәр истидән дүшүб ки, кәлиб јер үзүнә чатыб. Бунлардан гејри күләкләрин әсмәјинә сәбәб бизим јерин әтрафларында һүндүр дағлар вә бөјүк сусуз Муған вә Түркүстан дүзләри вар ки, ораларда исти вә сојуг чох вә аз олмағы о күләкләр дәјишилмәјинә баис олур.

ГУУРУГ ДОГДУ, ЧИЛЭ ЧЫХДЫ

Кечэ-күндүзү мұлаһизэ едэн көрүр ки, күн сүбһдөн чыгыб, мирур илэ галхыб күнорта вахты лап һүндүрдэ, гиблэ нөгтэсиндэн кечиб, мирур илэ салланыб батыр вэ экэр кечэ вэ күндүзүн узун вэ көдөклиһини мұлаһизэ етсэ көрүр ки, илдэ ики кэррэ кечэ-күндүз тэн олур: бир новруз күнү, јә'ни март ајынын 9-да, бир дэ сентјабр ајынын 9-да. Бу күнләр дэ күн доған вэ күн батап нөгтөлөрү мәшириг вэ мәгриб дејирләр. Гејр вахтларда күн ја мәшириндэн гиблэ тәрәфэ вэ ја шимал тәрәфэ доғур вэ һабелэ ја мәгрибдэн гиблэ тәрәфэ вэ ја шимал тәрәфэ батыр.

Күн мәшириг нөгтэсиндэн шимал тәрәфэ кетдикчэн, јә'ни ијун ајынын 9-начан узаныр, сонра јенэ гајыдыб сентјабр ајынын 9-начан көдәлиб о нөгтэдэн кечиб гиблэ тәрәфэ кедәндэ, декабр ајынын 9-начан кечэ узаныр, сонра март ајынын 9-начан кечэ көдәлиб, о күнү јенэ мәшириг нөгтэсиндэн кечиб шимал тәрәфинэ кедир. Пәс кечэ-күндүз илдэ ики дәфэ тән олур вэ бу ики дәфәһини арасында мартын 9-дан сентјабрын 9-начан күн кечәдән узун вэ сентјабрын 9-дан мартын 9-начан кечэ күндүздән узун олур. Лап узун күн ијун ајынын 9-да вэ лап узун кечэ декабрын 9-да олур.

Јер үзүндэ исти-сојуг күндән олмағыны һәр кәс билдир. Күн доғуб јухары галхдыгчан исти артыр, күн гиблэ нөгтэсинэ чатаанда күндән јер үзүнэ дүшән истинин гәдәри лап артыг олур. Сонра о нөгтэдән ашағы салландыгчан онун истиси мирур илэ аз олур вэ ашхан күн батандан сонра ондан јер үзүнэ исти дүшмәјир. Бундан белэ гијас етмәк олур ки, күнорта вахтында, јә'ни күн гиблэ нөгтэсинэ чатаанда, јер үзүндэ артыг исти олур. Амма

һәр кәс диггәт илэ мұлаһизэ етсэ көрәр ки, күн гиблэ нөгтэсиндән кечәндән сонра, экәрчи јер үзүнэ күлдән дүшән истинин гәдәри мирур илэ аз олур, амма исти азалмыр вэ 1—2 саат күнортадан кечинчән мирур илэ артыр, јә'ни күндүз артыг исти күн гиблэ нөгтэсиндән кечәндэ ки, јер үзүнэ артыг исти дүшүр олмајыр, ондан 1—2 саат сонра олур. Бунун сәбәби олур ки, күреји-әрз фәзада, јә'ни дүнјалары эһатэ едән бошлугда дөвр едир вэ күреји-әрзин үстэ дүшән истинин һамысы күреји-әрзин үстэ галмајыр. Онун бир һиссәси јерэ дәјиб, өтүб фәзаја кедиб јох олур, вэ бир дэ нэ гәдәр күн алчагдыр, онун истисини кедиб фәзада јох олап һиссәси артыгдыр. Күн јухары галхдыгчан бу јох олап һиссә азалыр вэ јер үзүндэ галап артыр. Доғрудур, күн гиблэ нөгтэсиндән кечәндән сонра онун јер үзүнэ дүшән истиси мирур илэ азалыр, амма онун кедиб фәзада јох олап һиссәси јер үзүнэ дүшүб орада галап һиссәсиндән аз олдуғуна, исти дэ јер үзүндэ мирур илэ артыр, о вахтадәк ки, күнүн истисинин јер үзүндэ галап һиссәси вэ кедиб фәзада јох олап һиссәси бәрәбәр олур вэ бу да күнортадан 1—2 саат кедәндэ олур. Сонра фәзаја кедән һиссә артыр вэ јер мирур илэ сојујур.

Новрузда күн гиблэ тәрәфдән гајыдыб мәшириг нөгтэсиндән кечиб шимал тәрәфэ кечир ки, бу вахт да кечә-күндүз тән олур. Күн шимал тәрәфэ кетдикчән узаныр вэ онун јерэ дүшән истиси дэ артыр вэ бир дэ күн шимал тәрәфэ кетдикчән јухары галхыр вэ бу сәбәбдән онун истиси дохи артычаг олур. Бу төвр ијун ајынын 9-дәк күн узаныр вэ јухары галхыр вэ онун јер үзүнэ дүшән истиси дэ мирур илэ артыр вэ бу истинин дэ һамысы јер үзүндэ галмајыр. Онун да бир һиссәси јерэ дәјиб, өтүб фәзаја кедиб, орада јох олур. Экәрчи ијунун 9-да күн лап узун олур вэ онун истиси лап јухарыдан дүшүр, амма онун кедиб фәзада јох олап һиссәси јер үзүндэ галап һиссәсиндән аз олдуғуна, ијунун 9-дан кечәләр узаныр исә дэ, амма истинин јер үзүндэ галап һиссәси бу фәзада јох олап һиссәсиндән артыг олдуғуна јер үзүнүн истиси мирур илэ артыр, о нөгтәјәдәк ки, јер үзүндэ галап вэ кедиб фәзада јох олап истинин гәдәри бәрәбәр олур вэ бу да јајын јарысында, јә'ни ијул ајынын 25-дә олур вэ бу күндән сонра јер үзүнүн истиси фәзада јох олап истинин гәдәри артдығына мирур илэ азалыр.

Бизим көј үзүндө кечэлөр көрүкөн улдузларын намысы нәмишә көрүнмәјир. Елә улдуз вар ки, илли бир вахтында көрүнүр, гејри вахтларда көрүнмәјир вә бир дә улдузлар чох олдуғуна онлары бир-бириндән араламагдан өтрү онлары дәстә-дәстә едиб һәр бир дәстәјә бу дәстә охшадығы шејин, ја һејванын адыны гејурлар ки, онлары танымаг асан олсун. Бу улдуз дәстәләринә чүрбәчүр адлар гејублар. О чүмләдән онларын бир дәстәсинә гејруг дејирләр ки, һәгигәт һејван гејругуна шәбаһәти вар.

Зикр олан заман ки, јајын ортасы олур вә күнүн истисинин јер үзүндә галан һиссәси фәзада јох олан һиссәсинә бәрабәр олур ки, ондан сонра јерин үзү мирур илә сојујур. О гејруга охшајан улдуз дәстәси бизим јеримиздә тилу едир. Һәр кәс ијунун 25-дә сүһи тездән дуруб күңдоғана бахса, орада о гејруга охшајан улдуз дәстәсинә көрүр. Сентјабрын 9-дан тутмуш кечәләр узаныр вә лап узун кечә декабрын 9-да олур. Бу күндән ғыш башланыр. Үч ај ғышы үч һиссә едибләр ки, онлара чиллә дејирләр. Бөјүк чиллә ғырх, кичик чиллә ијирми күн, алачиллә бир ај. Доғрудур, лап узун кечә декабрын 9-да олур, амма јер үзүнә күндән дүшән истинин күреји-әрзин үстә дәјиб кедиб фәзада јох олан һиссәси јер үзүндә галан һиссәсиндән артыг олдуғуна, әкәрчи күн мирур илә узаныр исә дә вә јухары галхыр исә дә јер үзүндә сојуғун гәдәри артыр.

Һәгигәт, ғыш ики ајдыр. Ону ики һиссә (бөјүк чиллә, кичик чиллә) етмәкдән мурад будур ки, истинин зикр олан һиссәләри бәрабәр олмағы јер үзүндә дүшән гарын гәдәриләдир. Әкәр гар аз исә, бөјүк чиллә гуртарандан сонра истинин о ики һиссәси бәрабәр олур вә әкәр чох исә кичик чиллә чыханда бәрабәр олур. Хүләсә, бу ики чиллә гуртарандан сонра јер үзүндә истинин гәдәри мирур илә артыр. Онун бу төвр артмағы печә ки, мә'лумдур, новрузачан о гәдәр олур ки, о вахтда баһар башланыр. Чилләләр илә новрузун арасы бир ајдыр. Бу бир ајы дөрд һәфтәјә тәгсим едибләр. Һәр бир һәфтәнин чаһаршәнбәсини бајрам еләјирләр ки, онлара аб, атәш, хак, бад¹²⁹ дејирләр. Кујја әввәлиңчи чаһаршәнбә күнү су хасијјәтини дәјишдирир, икинчисиндә од, үчүнчүсүндә торпаг, сонра дөрдүнчүсүндә күләк башлајыб ағачларын

дүјүнләрини ачыр ки, онлардан јарпаглар чыхыр, баһар башланыр.

Бирчә бу аб, атәш, хак, бад фәгәрәсиндән башга јухарыда зикр олан һесаб ки, бизим Гафгаз мүсәлманларынын арасында мәшһурдур вә нечә ки, јазылды, елм илә дүз кәлир.

Тәәччүбдүр ки, бизим һеч бир јердә охумамыш кәндли нә ки филан ајын нечәси олдуғуну, һәтта ајларын адыны да билмәјир. Амма онунла белә тәсбәһини алыб новруздан тутуб һесаб чәкиб дејир ки, гејруг доғмаға нечә күн галыб вә ја филан күн чиллә чыхачагдыр. Бундан белә мә'лум ки, бу һесаб чох доғру вә асан һесабдыр вә бунун белә олмағына сәбәб һесаб новруздан чәкилмәјидир. Новруз ки, о вахтда күн баһар нөгтәсиндән кечир, һеч вахтда дәјишилмәјир. Она көрә илләрдә тәҗир, тәбдил олмајыр.

Бу һесаб¹³⁰ гәдим замандан Иранда ипләнир. О вахтда ки, гејри тајфалар вәһши кими мешәләрдә вә бијабанларда олурдулар, бизим инди дилсиз, ағызсыз вәһши кими олан иранлы гардашларымыз елми-мүнәччимдә чох тәрәгги едиб ирәли кетмишдиләр. О вахтда бу һесабы иранлылар кәтириб вә онлардан бизим јерләрдә бу һесаб јадикар галыб. Амма һејф ки, бизим тәзә чаванларымыз «образованны» исминин далынча кедиб бу доғру вә елм илә дүз кәлән һесабы јадларындан чыхарырлар.

Доғрудур, јухарыда зикр олан һесаб доғрудур вә һүкәма төвлүнә мүғабиддир. Амма ону демәк олмаз ки, филан күн гејруг доғуб вә ја филан күн чиллә чыхыб, она көрә һава сојујачаг вә исти олачаг. Ола биләр 5—10 күн ирәли вә ја сонра олсун, амма һесаб дүздүр: кәрәк о күнләрдә, ја бир нечә күн ирәли вә ја сонра һава тәҗир тапсын.

ҺӘСӘН ЗӘРДАБИ

«Һәјат» гәзети № 35, 24 ијул 1905-чи ил.

ХӨРЭК ЖЕМЭК, СУ ИЧМЭК

Хөрэк жемэкдэн мурад бэдэнин ишлэмэкдэн тэлэф олан зэррэлэрини тазэлэмэкдир вэ бундан өтрү кэрэк једижимиз хөрэк һэзм олсун, јәни ичдижимиз суда әријиб кедиб гана гарыша билсин ки, ган дамарлары илә кедиб бэдэнин һәр бир һиссәсини кәзиб орада тэлэф олан зэррэләри кәтүрүб онларын әвэзиндә тәэ зэррәләр верә билсин. Хөрэк тез һэзм олмагдан өтрү ону бишириб, јумшалдыб, сонра јејирләр вә әкәр белә олмаса хөрэк тез һэзм олмадыгына онун нәф'и дә аз олур. Мәсәлән: бугданын дәнәлэрини дири-дири јејәндә онлары ағызда јахшы әзмәк олмаз. Она көрә онлары јејәндән ирәли дәјирманда үјүдүб, ун едиб, бу ундан хәмир гајырыб, она ачытма вуруб, јумшалдыб, тәндирдә чөрәк бишириб, сонра јејирләр вә һабелә гејри хөрәкләри дә һамысыны јејәндән ирәли биширирләр. Чүнки хөрәк инсанын гарнында һэзм олур, она көрә демәк олур ки, инсанын әввәлинчи гарны газандыр.

Һәр бир хөрәк нә гәдәр јахшы бишмиш вә әзилмиш дә олса һэзм олмаз, јәни суда әримәз вә онлар дәјишилб белә суда әријән шеј олмагдан өтрү ағызда, мәдә вә ачы бағырсагда онлара үч чүр су гисми шејләр гарышыр ки, хөрәји суда әримәјән шејдән чевириб гејри суда әријән шеј еләсин ки, суда әријәндән сонра ган дамарларына дахил ола билсин. Ағызда хөрәјә гарышан су гисми шејә түпүрчәк, мәдәдә гарышана мәдә сују вә ачы бағырсагда гарышана бағырсаг сују дејирләр.

Хөрәји чејнәјиб јумшалтмагдан өтрү ки, она түпүрчәк јахшы гарышсын, ағызда ики гисм диш вар. Габаг вә јан дишләри бычаг кими итидир, хөрәји дограмагдан өтрү, амма дал, јәни дишләри дәјирман дашы кими јастыдыр, хөрәји сүртүб әзмәкдән өтрү хөрәк ағза дахил олан-

дан сонра алт әнк о јан-бу јана вә ирәли-кери тәрпәнәндә диш хөрәји сағ вә сол тәрәфләрә атдыгына хөрәк јухары вә ашағы әнкләрин үстә олан дишләрин арасына дүшүб сүртүлүб јумшалыр. Бу төвр хөрәк нә гәдәр артыг чејнәнсә о гәдәр тез һэзм олур. Әввәла, ондан өтрү ки, артыг јумшаг олур вә белә артыг јумшаг олан хөрәјә һэзм сулары јахшы гарышыр. Санијән, она артыг түпүрчәк гарышыр вә түпүрчәк, нечә ки, зикр олду, хөрәјин суда әримәјән һиссәсини дәјишдириб суда әријән едәр. Мә'лумдур ки, бугдадан нишаста гајырырлар вә һабелә мә'лумдур ки, нишаста суда әримәз. Түпүрчәк хөрәјин нишастасыны, јәни суда әримәјән шејини дәјишдириб шәкәр, јәни суда әријән шеј етдијини һәр кәс имтаһан едә биләр. Әкәр ағза бир тикә чөрәк алыб, ону јахшы чејнәјәндән сонра удмајыб ағызда сахлајасан, көрүрсән ки, ону дады дәјишилиб ширин олур. Јәни нишастасы дөнүб шәкәр олур.

Ағзын дибиндә олан дилчәјин далында үч дешик вар. Онун бириси јухары — буруна кедир. Бириси ки, боғазын габағындадыр, ашағы — чијәрә кедир ки, синә, јәни габырғаларын алтындадыр вә үчүнчүсү мәдәјә кедир ки, габырғалардан ашағы — гарындадыр. Хөрәји удан вахта биз удгунуруг. Бу вахта удулан тикә басыб дилчәји галхызыб буруна кедән дәлији тутур вә бу вахта мәдәјә кедән бағырсаға охшајан дүдүјүн ки, она хөрәк апаран дејирләр, учуну ирәли чәкирик. Беләдә бу хөрәк апаранын учу чијәрә кедән лешији тутур вә бирчә мәдәјә кедән дешик ачыг галыр ки, хөрәк ораја дүшүр. Бу хөрәк апаранын о бири учу мәдәјә ачылыр. Елә ки, тикә онун ичинә дүшдү, тикә өз ағырлығындан јухарыдан бир даш ашағы дүшән кими мәдә тәрәфә кедир вә бир дә хөрәк апаран мәдә вә бағырсағларын һамысынын бир элаһиддә һәрәкәти вар ки, сохулчан гурду јеријәндә онун һәрәкәтинә охшајыр. Мә'лумдур ки, гурд башыны јерә басыб бэдэнини һамысыны габаға чәкиб, дал учуну јерә јапшыдырыб башыны галхызыб ирәли атыб ораја јапшысыб, јенә тәэдән бэдэнинин һамысыны ирәли чәкир. Хөрәк апаран мәдә вә бағырсағлар да сохулчанын бэдэни кими һәмишә јухарыдан ашағы тәрпәнир вә бу сәбәбә јенә хөрәк апаранын ичинә дүшәндән сонра дәхи кери гајыда билмәз, кәрәк мирур илә ирәли кетсин. Бирчә инсан нахош олан

заман бә'зи вахтларда бу сохулчан һәрәкәт мејлини дә-
јишиб мә'дәдән ағза тәрәфә кедир вә нахошу гусдурур.

Мә'дә бир јумру торбаја охшајыр. Оуну ики деши-
јч вар: бирисиндән хәрәк апаран ораја хәрәји кәтирир
вә бирисиндән јумшалмыш јарымһәзм олмуш хәрәк чы-
хыб бағырсаға кедир. Зикр олан сохулчанын һәрәкәти-
нин күчүндән мә'дәнин ичинә дахил олан хәрәк бағырса-
ға кедән дешик тәрәфә кедиб о дешијин кәнарларына дә-
јәндә онлар сыхылыб дешији тугур вә онларын белә сы-
хылмагына сәбәб одур ки, хәрәк нә гәдәр јахшы чейнән-
мини дә олса, онун ири парчалары галыбдыр вә бу пар-
чалар назик дәријә дәјәндә ону чызыр. Она көрә дәри
сыхылыр вә нә гәдәр ки, хәрәк бу һалдадыр, о дешикдән
чыха билмәјир. Бу төвр хәрәк мә'дәнин ичиндә 2—4 саат
долаңыб вә бу заман лап јумшалыр вә онун чох һиссәси
дәјишилиб әријән шеј олуб суда әријир. Елә ки, хәрәк бу
һала кәлди, бағырсаға кедән дешијин кәнарлары бу јум-
шаг хәрәк дәјмәкдән дәхи сыхылмајыр. Она көрә дешик
ачылыр вә хәрәк мирур илә ораја кедир.

Бағырсагларын башы ки, она ачы бағырсаг дејир-
ләр, мә'дә кими, хәрәји һәзм едир. Оуну ичиндә хәрәјә ба-
ғырсагдан рәдд олан бағырсаг сују вә гара чијәрдән рәдд
олан өд гарышыр. Хәрәјин бәдәнә лазым олан һиссәләри
ағыздан тутмуш ачы бағырсаға кәлиичән мирур илә
һәзм олулар. Бирчә хәрәкдә олан јағ ки, о да бәдәнә ла-
зымдыр, дәјишилмәјир. Бу ачы бағырсагын ичиндә хәрә-
јин һәр бир һиссәси, әз он чүмлә, јағ да дәјишиб һәзм олу-
нур. Амма јағ гејри һиссәләр кими дөнүб суда әријән шеј
олмур, өз һалында галыр. Чүнки јағ сујун үзүндә үзән за-
ман бағырсагдан кечиб ган дамарына кедә билмәз. Она кө-
рә бағырсаг сују вә өд јағы парчалајырлар. Әкәр јарым
стәкан сујун ичинә бир гашыг зейтун јағы вә ја бир гејри
нәбататдан һасил олан јағы ки, онлар су кими олу, тө-
күб хырда ағач чубугларындан бир дәстә бағлајыб, о ја-
гы су илә бир јердә чаласан, о вахтда јағ парчаланыб су-
ја гарышыб, онун рәнкини сүд кими ағ едир. Сүдүн өзү-
нүн дә рәнки ағ олмаға сәбәб онун ичиндә јағ белә пар-
чаламагыдыр. Доғрудур, јағын парчалары чох кичик ол-
дугуна ону көз илә көрмәк олмајыр. Елә билирсән ки, јағ
суда әријибдир. Амма о парчалары зәррәбинлә көрмәк
олур. Ондан башга онлары суда чалхајан кими чалхајыб

бир јерә јығыб, судан ајырмаг олур. Хәрәјин һәзм олан
һиссәси суда әријиб вә бу суја јағын парчалары гары-
шыб ону ағ едәндән сонра бу сүд кими су хәрәјин һәзм
олмајан һиссәсилә белә назик бағырсагларын ичи илә
мирур илә ахыр вә бу заман онун бәдәнә лазым олан һис-
сәләриндән лазым олан гәдәр дә бағырсаг соруб сүдү ла-
марлар илә далагын ичинә апарыр. Орада бу сүд дөнүб
ган олуб, сонра ган дамарлары илә кедиб бәдәни дөвр
едир.

Хәрәјин һәзм олуб суда әријән һиссәсини артығы вә
һәзм олмајан һиссәси јоғун бағырсаг илә кедиб бәдәндән
рәдд олур.

Пәс инсан једији хәрәјин һамысы һәзм олмајыр вә
һәзм олаңда бәдәнә лазым олан гәдәри кедиб гана гары-
шыр, артығы бәдәндән рәдд олур. Она көрә хәрәјин һәзм
олан һиссәси бәдәнә лазым олан гәдәрдән нә гәдәр артыг
олса о гәдәр онун артыг зәррәни вар. Чүнки беләдә һәзм
суларыны рәдд едән үзвләр артыг ишләдијинә тез күчдән
дүшүб, зәиф олуб, мә'дәни дә күчдән салырлар.

Ичдијимиз су да хәрәк кедән јерләрдән кечиб кедир.
Амма су хәрәк кими бир јердә дајанмајыб вә өзү дә тез
кедиб гана гарышыр. Хәрәк вә су бәдәнә нечә вә нә үчүн
дахил олмаг данышыгымыздан мә'лум олур ки, ачмаг вә
сусузламаг пәдир вә нә төвр онлары рәф еләмәк мүмкүн-
дүр. Ганын ичиндә бәдәнә лазым олан һиссәләр азаланда
ки, онлар тәләф олан зәррәләри тәзәләмәјә чатмајыр она
ачмаг дејирләр. Ганын сују азалмаға сусузлуғ дејирләр.
Амма нә ачмаг вә нә сусузламаг бәдәнин һәр бир јерин-
дә мә'лум етмәјир. Ачмаг мә'дәдә вә сусузламаг ағызда
мә'лум едир. Амма чох ачмагдан зәиф олан адам нә гәдәр
артыг јесә зәифликдән хилас олмаз, кәрәк хәрәк һәзм
олуб, кедиб тәләф олан зәррәләри тәзәләсин ки, зәифлик
гуртарсын. Бир чох сусузлајан адам бир булаға чатыб нә
гәдәр су ичсә онун сусузлуғу касилмәз. Кәрәк бир аз
вахт кечсин ки, су кедиб гана гарышсын вә сонра сусуз-
луғ касилсин.

ҺӘСӘН ЗӘРДАБИ

«Һәјаг» гәзети № 83, 13 октјабр 1905-чи ил.

ГАН НЭ ТӨВР БЭДЭНДЭ ДӨВР ЕДИР?

Инсанын ганы нечэ ки, зикр олду, нэзм олмуш хөрөхдөн эмэлэ кэлир вэ хөрөжин ичиндэ инсанын бэдэнинэ лазым олан шејлэрин хамысы вар. Бу шејлэрдэн сөвај ганын ичиндэ хава да эријибдир ки, инсан нэфэсини аланда ағыз вэ ја бурундан чижэрэ дахил олуб гана гарышыбдыр. Бу шејлэри вэ хаваны ган өзү илэ бэдэнин этинэ, дамарларына, бејнинэ, сүмүјүнэ, хүласэ, һэр бир үзвэ апарыр, орада хава ган дамарларындан чыхыб үзвлэрин зэррэлэринэ¹³¹ дахил оlanda онун мүвэллидүлһүмүзэси о зэррэлэри јандырыр вэ онларын белэ јанмағындан исти эмэлэ кэлир ки, бу исти инсанын дирилијинэ сөбөб олур. Зикр олан зэррэлэр јанмагдан һасил олан шејлэрин чоху һамизи-карбондур ки, күчлү зәһәр олдуғуна бэдэнэ зэрәрдир. Экәр онлар үзвлэрдэн рәдд олмаса инсан боғулуб тәләф олар. Бу зэрәрли шејлэр үзвлэрдэн рәдд олуб гана гарышыр. Сонра кедиб нэфэс аланда ағыздан рәдд олур. Чүнки бу зэррэлэр јанмагдан үзвлэр мирур илэ зәифләшир, она көрә о зэррэлэрин әвэзинэ кәрәк тәзә зэррэлэр кәлсин вэ белэ зэррэлэр һәзм олмуш хөрөхдөн гана гарышыб үзвлэрэ кәлиб орада бу зэррэлэр гандан чыхыб үзвлэрэ дахил олуб онларын зэррэлэрини тәзәләјир. Јә'ни бир тәрәфдән инсанын бэдэнинин зэррэлэри, хава онлара гарышыб, јандырдығына тәләф олурлар вэ бир тәрәфдән һәзм олмуш хөрөхдөн вүсул олан зэррэлэр кәлиб онларын јеринэ үзвлэрэ дахил олуб онлары тәзәләјирләр.

Экәр бир санчағы бэдэнин һәр бир јеринэ батырсан орадан ган чыхар. Бундан белэ пијас етмәк олур ки, бэдән торба кими бир шејдир вэ онун ичи ган илэ долудур. Амма һамы билир ки, бэдән эт, сүмүк вэ гејриләрдән мү-

рәккәбдир вэ экәр зэррәбини көтүрүб бу үзвлэрэ бахсар көрүрүк ки, ган әләһиддә дамарларын ичиндәдир вэ бу дамарлар ки, онлара ган дамары дејирләр, һәр бир үзвү елэ долдурубдур ки, санчағын учуну басмаға хали јер галмајыбдыр. Бу дамарлары мүләһизә едәндә көрүрүк ки, онларын бә'зи назик, бә'зи јоғундур. Бә'зинин ичиндә гара ган вэ бә'зинин ичиндә ал ган вар. Ондан масәва көрүрүк ки, бу ган дамарлары үрәкдән чыхыб, бэдэни дөвр едиб јенә үрәјә кәлирләр.

Үрәк ки, гојун үрәјинә шәбаһәти вар, синәнин сол тәрәфиндә габырғаларын алтындадыр. Инсанын үрәји ики парадыр вэ һәр парасы бир насосдур ки, бу ики насос бир-биринә елэ јапышыб ки, бир бүтөв, бир башы јоғун вэ бир башы назик јумру эт олуб, насосларын һәр бири әләһиддәдир вэ бириндән о бириинә јол јохдур; јә'ни бир насосун ичи илэ кедән ган о бирисинин ичи илэ кедән гана гарышмајыр. Һәр насосун ики һиссәси вар вэ онларын бирисинә бир бөјүк ган дамары кәлир вэ о бирисиндән бир бөјүк ган дамары чыхыр.

Бу насосларын бирисиндән чыхан ган тамам бэдәнә кедиб орадан гајыдыб о бири насоса кәлир вэ о бири насосдан чыхан ган чижэрә кедиб, орада тәмизләниб әввәлинчи насоса кәлир.

Сөз вазеһ олмагдан өтрү, туталым, инсанын үрәји бирчә насосдур вэ ондан чыхан ган тамам бэдәнә кедиб орадан гајыдыб јенә бу насоса кәлир. Бу насосдан чыхан бөјүк ган дамары бир аз кедиб ики гол олур. Сонра һәр гол јенә ики гол олур. Бу төвр онлар кетдикчән һәр бири ики гол олуб ахырда онлар о гәдәр олур вэ өзләри елэ назик олур ки, белэ ган дамарыны көз илэ көрмәк мүмкүн дејил. Экәр бир јумағ назик әбришими ачыб ону бир јерә јығыб чәнкәлләјсән ки, онлар бир-биринә дәјмәсин вэ бир-бириндән арасы о гәдәр аз олсун ки, онларын арасына назик ијнәнин учу да кирә билмәсин. О вахта да чәнкәлләнмиш әбришим о назик ган дамарларына ошар. Бу ган дамарларына түк дамары дејирләр. Онлар һәр бир үзвүн ичини елэ долдуруб ки, онларын арасында галан јерләр әбришинин јоғунлуғундан чох аздыр. Сонра бу түк дамарлар икиси бир-биринә гарышыб, бир дамар олуб, бу гарышан дамарлар јенә тәзәдән икиси бир-биринә гарышыб, бу төвр кетдикчән икиси бир олуб, үзвләрдән

чыхыб үрәжә бир бөжүк ган дамары бәдәнә кедән ганын һамысыны гајтарыб көтүрүр.

Инди, туталым, үрәк, јәни онун кисәләринин икиси дә бөжүк вә кичик ган дамарлары вә тамам түк дамарларынын һамысы ган илә долудур. Беләдә әкәр биз әлимиз илә әввәлинчи кисәни (1) вә о бири әлимиз илә икинчи кисәни (2) тутуб әввәлинчи кисәни сыхсаг онун ичиндәки ган чыхыб бир һиссәси икинчи кисәжә вә бир һиссәси ган дамарына (4) кедәр. Сонра әлимизи әввәлинчи кисәдән чәкиб икинчи кисәни сыхсаг, онун ичиндәки ганын бир һиссәси гајыдыб әввәлинчи кисәжә кәлир вә бир һиссәси ган дамарына (3) кедир. Бу төвр кисәләри нөвбәт илә сыхыб ачанда онларын вә ган дамарларынын ичиндә олан ган тәрпәниб һәр ики тәрәфә ахыр. Амма һиссәна ләзымдыр ки, ган бир тәрәфә ахсын, јәни үрәкдән тамам бәдәнә кедиб, орадан јенә үрәжә кәлсин вә ган бу төвр ахмагдан өтрү үрәжин вә ган дамарларынын ичиндә елә үзвләр әмәлә кәлибләр ки, онлар ганын бир тәрәфә ахмагына сәбәб олурлар: бәдәндән үрәжә ган кәтирән бөжүк дамарын (4) ичиндә үрәжә бу дамар дахил олан јердә голтуг чибинә охшајан чибләр вар ки, онларын ағзы үрәк тәрәфәдир. Бу дамарын ичи илә ган үрәк тәрәфә кәләндә, о чибләр үстүн басыб үрәжә дахил олур. Амма үрәжин бу әввәлинчи кисәси сыхыланда онун ичиндәки ган вә бу ган дамары (4) тәрәфә аханда о чибләрин ичинә долуб онлары галхызыб ган дамарынын ағзыны тутуб ганы о тәрәфә ахмага гојмајырлар. Белә чиб кими үзвләр үрәжин икинчи кисәсиндән чыхан (3) ган дамарынын ичиндә дә вар. Тәфавүт одур ки, онларын ағзы, үрәк тәрәфә дејил, үрәкдән о бири тәрәфәдир. Она көрә үрәжин икинчи кисәси сыхыланда онун ичиндәки ган чыхыб бу дамар илә аханда ган чибләрин үстү илә кетдијинә онлары басыб, өртүб бәдән тәрәфә ахыр. Амма бу икинчи кисә ачыланда бу дамар илә (3) ган үрәк тәрәфә гајыданда ган о чибләрә долуб галхызыб ганын јолуну баглајыр. Үрәжин ичиндә ики кисәнин арасында олан дешијин бир кәнарында бир гапы кими үзв вар ки, икинчи кисәнин ичиндәдир. Ган әввәлинчи кисәдән икинчи кисә тәрәфә аханда о гапыны басыб, ачыб кедир. Амма икинчи кисәдән ган әввәлинчи кисә тәрәфә ахмаг истәјәндә о гапыны басыб, дешији өртүб о тәрәфә ганы ахмага гој-

мајыр. Инди үрәжин кисәсинә охшајан зикр олан насос кисәләринин һәрәсини бир әлимизә алыб онлары нөвбәт илә сыхыб ачаңда көрүрүк ки, әввәлинчи кисә сыхыланда ки, бу заман икинчи кисә сыхылмајыб бошальбдыр, әввәлинчи кисәнин ичиндәки ган бәдәнә кәлән ган дамарынын ичи илә ахмаг истәјир. Елә ки, орада олан чибләрин ичини долдурду, онлар галхыб јолу баглајыр. Амма икинчи кисә тәрәфә кәләндә ган басыб, гапыны ачыб икинчи кисәжә төкүлүр. Сонра икинчи кисә сыхылыб әввәлинчи кисә ачыланда, икинчи кисәнин ичиндәки ган әввәлинчи кисә тәрәфә кедәндә гапыны басыб, өртүб ораја кедән дешији өртүр. Амма бәдәнә ган апаран дамар тәрәфә аханда онун ичиндәки чибләри басыб онларын үстү илә ахыб кедир. Бу зикр олан төвр илә үрәжин кисәләрини нөвбәт илә сыхыб ачанда көрүрүк ки, белә һәрәкәт едән үрәк бәдәндән ганы көтүрән бөжүк дамарын (4) ичиндән ганы соруб бәдәнә ганы апаран бөжүк дамарын (3) ичинә төкүр. Үрәжин һәр ики парасы онлара ган кәтирән вә ган апаран вә түк дамарлары зикр олан насос төврдәдир. Бу икү пара бир јерә жапышыб өзләри дә сыхылыб-ачыланда бәрәбәр ишләјирләр. Јәни һәр ики паранын әввәлинчи кисәләри сыхыланда икинчи кисәләри ачылыр вә икинчи кисәләри сыхыланда әввәлинчи кисәләри ачылыр. Ондан башга, үрәжин сол парасы ганы чижәрә апарыр вә чижәрдән ган гајыданда үрәжин сағ парасына кәлиб орадан тамам бәдәнә кедиб, орада олан түк дамарларынын һамысындан кечиб үрәжин сол парасына кәлиб јенә чижәрә кедир. Бундан мәлүм олур ки, ган бәдәндә ики төвр дөвр едир. Бир үрәкдән чыхыб, чижәрдән кечиб, јенә үрәжә гајыдыр вә бир дә үрәкдән чыхыб тамам бәдәни һәрләниб јенә үрәжә кәлиб, чижәрин түк дамарларында тәмизләниб, ал олур вә тамам бәдәннин түк дамарларында ган хараблашыб гара олур. Үрәкдән чижәрә кедән вә чижәрдән үрәжә гајыдан дамарлар синәнин ичиндәдир. Онлары чөлдән көрмәк олмајыр. Амма үрәкдән тамам бәдәнә кедән ган дамарларынын бәзи бәдәннин чөлүндән мәлүм едир. Үрәк сыхылыб ганы буңларын ичинә төкәндә о дамарлар галхыр. Сонра ган ахыб келәндә јенә дүшүр. Белә дамарлары бармаг илә басанда (нәбз) мәлүм едир ки, һәр дәгигәдә үрәк нечә дәфә сыхылыб ачылыр.

Догрудур, ган дамарлары илә үзвләрин арасында де-

шик јохдур, она көрө ган дaмaрлaры хөрөкдөн вүсүл олан зөррөлэри кәтириб, үзвлэрә вериб орадан јанмагдан эмэлә кәлән зөррөлэри апармағы тәәччүблү көрүнүр. Амма иш бурададыр ки, биз түк дамары дедијимиз ган дамарларынын ғыраглары чох назик пәрдәдир вә белә пәрдә оларын ғырышмағына мане олмајыр. Әкәр бир стәканы су илә долдуруб, ағышы назик пәрдә илә баглајыб, пәрдәнин үстә биз једијимиз дузу төксәк, бир аз вахта сонра көрүрсән ки, дуз јох олуб. Сонра сују даданда көрүрсән ки, су дузлудур. Пәс пәрдәнин дешији јох иди, амма дуз һамысы кечиб суја ғырышыб. Бунун сәбәби одур ки, пәрдәнин алтындакы сујун бир һиссәси пәрдәдән кечиб дузу әридиб вә бу дузлу су кечиб суја ғырышыб вә әкәр пәрдәнин һәр ики тәрәфиндә гејри гисм су кими шеј олса онлар бир-биринә дәхи тез ғырышыр. Бирчә тәфавүт одур ки, о су гисм шејләрин бир-биринә ғырышмаға мејли олсун. Мәсәлән: пәрдәнин бир тәрәфиндә јағ олса о гејри шејә ғырышмаға мејли олмадығына пәрдә нә гејдә назик дә олса јағ о бири шејләрә ғырышмаз. Пәс хөрәк һәзм оlanda, јә'ни суда әријәндә, ондан вүсүл олан шејләр гана ғырышыб, кедиб далағын ичиндә ган олуб, сонра чох назик түк дамарларында оlanda онлары үзвләрин зөррөләриндән чох назик пәрдә аралајыр. Бурада һәр үзв өзүнә лазым олан зөррөләри гандан чәкиб вә јаныб тәләф олмагдан эмэлә кәлән зөррөләри рәдд едир. Беләдә, әлбәттә, сүмүјә лазым олан зөррөләри әт чәкмәз вә әтә лазым олан зөррөләри сүмүк чәкмәз. Һәр үзв өзүнә лазым оланлары чәкир. Чүнки бу зөррөләрин о үзвдә олан зөррөләрә мејли артачагдыр. Һабелә һава да чијәрдә гана ғырышыб кедиб түк дамарларында ону үзвләрин зөррөләриндә назик пәрдә ајрылан вахта о зөррөләрә ғырышыб онлары јандырыр. Чүнки јанмагдан өтрү һаванын бир һиссәси ки, олсун мүвәллидүлһүмүзә лазымдыр вә о бири һиссәси ки, азотдур лазым дејил, она көрә бәдәнин үзвләринин зөррөләри мүвәллидүлһүмүзәни чәкиб она ғырышыр. Азота мејли аз олдуғына ону чәкмәјир.

ҺӘСӘН ЗӘРДАБИ

«Һәјәт» гәзети № 89, 26 октябр 1905-чи ил.

НӘФӘС АЛМАГ

Чијәр синәнин ичиндәдир. Синә сәбәт кими бир шејдир ки, онун ғырагларынын һамысы тәрпәнир, јә'ни сыхылыб араланыр вә беләдә синәнин ичи ја кичик вә ја бөјүк олур. Онун габағы дөш сүмүјүдүр, бөјүрләри габырғалардыр, далы бел сүмүјүдүр, јухарысы чијинләрдир вә ашағысы синә пәрдәсидир ки, синәни ғырыцдан аралајыр. Бунлар тәрпәнәндә мүвафиг тәрпәнирләр, јә'ни синәнин ичини бөјүтмәк истәјәндә дөш сүмүјүнү, габырғалары, чијинләри галхызырыг. Синә пәрдәсини ки, тағ кимидир, сыхыб ашағы салырыг. Бел сүмүјүнү дүзәлдирик ки, беләдә онун јухарысы кери чәкилдијинә дәл тәрәфдән синәнин ичини бөјүдүр. Амма синәнин ичини кичикләндирмәк истәјәндә, дөш сүмүјүнү, габырғалары, чијинләри ашағы салыб, бел сүмүјүнү әјирик. Синә пәрдәсини бошалтдығымыза тағ галхыр вә синәнин ичини ашағыдан азалдыр.

Бу синә сәбәтинин ичиндә үрәкдән башга бир чүфт чијәр вар ки, сағ чијәр синәнин сағ тәрәфиндә вә сол чијәр сол тәрәфиндәдир. Боғазын габағында дилчәјин далағында бир дүдүк вар ки, онун кәнарлары хмирчәкдәндир. Она көрә бу дүдүк һәмишә ачыгдыр. Бу дүдүк синә сәбәтинә дахил олуб чијәрләрә чатаанда ики олуб, һәр гол бир чијәрә кедир. Һәр гол чијәрин ичиндә тәзәдән ики гол олуб, сонра јенә һәрәси ики гол олур. О гәдәр ки, ахырда онлардан чох кичик голлар эмәлә кәлир ки, онлары көз илә көрмәк олмајыр. Бурада бу чох кичик голлар гуртараанда һәрәсинин ахырында бир кичик бошгаг эмәлә кәлир. Чијәрә кәлән ган дамарлары да гол-гол олуб ахырда онун түк дамарлары бу бошгагларын ичини елә басыр ки, һеч хали јер галмајыр. Чијәрин ағыздан кәлән

дүдүү һәмшә ачыг олдугуна һава ағыз вә ја бурундан онун ичинә дахил олуб кедиб зикр олан бошгаглары долдурур вә орада түк дамарларынын назик дәрисинә һава кечиб гана гарышыр вә һәмчинин ган бәдәнин үзвләриндән көтүрдүү газлар ки, онлар бәдәнин зәррәләри жанмағындан эмәлә кәлибләр, гандан рәдд олуб, бошгагларынын ичиндә олан һава ки, онун мүвәллидүдһүмүзәси әзалмагдан вә онун ичинә бәдәнин зәррәләри жанмагдан эмәлә кәлән һамизи-карбон газы гарышмагдан хараб олубдур, кәрәк чијәрдән чыхыб рәдд олсун, онун јеринә тәмиз һава кәлсин. Јохса инсан богулуб тәләф олар. Бу һаваны орадан чыхармагдан өтрү дөш сүмүјү, габыргалар, чијинләр ашагы дүшүр, бел сүмүјүнүн башы табага әјилир, синә пәрдәси бошалыб талхыр. Она көрә онун тагы һүндүр олур. Беләдә синә сәбәтинин ичи кичик олур. Она көрә онун ичиндәки чијәрләр сыхылыр вә һава онларын ичиндән чыхыр, сонра дәрһал синә сәбәтинин диварлары араланыр вә онун ичи бөјүкләнир. Беләдә чијәрләр шишиб синә сәбәтинин ичини долдурур. Она көрә ағыздан вә ја бурундан тәмиз һава дахил олуб кедиб чијәрләрин бошгагларыны долдурур вә сонра бу һава да зикр олан гајда илә хараб олуб дәјишилир. Һава чијәрләрин ичиндә белә дәјишилиб тәзәләнмәјинин вачиб олмағыны һәр кәс јахшы билир. Әкәр бир кәсин ағыз-бурнуну тутуб нәфәс алмаға гојмајасан, 5—10 дәгигәнин мүддәтиндә богулуб вәфат едәр.

Богазын габагында хмирчәкләрдән эмәлә кәлән дүдүк ағзы ачыгдыр. Бу дүдүјүн далында бир гејри дүдүк дә вар ки, она хөрәк апаран дејирләр. Бу дүдүк әтдир. Хөрәји удмаг истәјәндә лазымдыр удгунмаг, јә'ни о әт дүдүјүнү ирәли чәкиб онун ичинә тикәни гојмаг. Бу заман нәфәс дүдүјүнүн ағзы өртүлүр. Елә ки, тикә хөрәк апарана дахил олду, хөрәк апаран кери чәкилиб нәфәс дүдүјүнүн ағзыны јенә ачыр. Она көрә һәр кәс удгунан вахта өскүрсә вә ја асырса, јә'ни күч илә чијәрдән һаваны бирдән чыхарса нәфәс дүдүјүнүн ағзы ачылыр вә хөрәјин бир һиссәси онун ичинә дүшүр вә белә адам чашыр. Кәрәк далбадал өскүрүб нәфәс дүдүјүнүн ичиндән хөрәк парчасыны чыхарыб хөрәк апаранынын ичинә салсын.

Нәфәс дүдүјүнүн ичиндә, онун ашагы башында дүдүк ики гол олмамыш бир сәс үзвү вар ки, инсан данышмағы бу үзв иләдир. Бу үзв ики пәрдәдән мүрәккәбдир ки,

онларын һәрәси дүдүјүн бир тәрәфинә рубәру јапышыбдыр. Онларын икисинин арасында енсиз вә узун бычаг архасы кими дешик галыб, бу дешикдән һава чијәрә кедиб, гајыдыб чөлә чыхыр. Бу пәрдәләр оранын хмирчәјинә вә јухарыдакы хмирчәкләрә елә јапышыблар ки, онлар сыхыланда, јә'ни кәдәләндә пәрдәләри ја кәнара вә ја јухары, ја аз вә ја чох чәкиб дарма едилрләр вә ја бошалдырлар. Беләдә пәрдәләрин арасында дешијин төврү дәјишилир вә онларын арасындан һава чыханда пәрдә титрәјиб сәс верир. Һәр бир чүр сәда үчүн бир гејри титрәмәк лазымдыр. Нәфәс дүдүјүнүн јухары башы о сәданы артырмаг вә ону чүрбәчүр етмәкдән өтрүдүр. Һәмчинин ағызда дил, дамаг, јанаглар вә дишләр дә о сәданын дәјишилмәјинә сәбәб олурлар. Инсан данышмајан заман сәс пәрдәләри бошалыб, сәс дешији ачыгдыр. Елә ки, данышмаға башлады, хмирчәкләр һәрәкәтә кәлиб, пәрдәләри чүрбәчүр чәкмәкдән онлардан чүрбәчүр сәда кәлир. Ушаг данышмаг өјрәнмәји чох чәтин сәнәтдир; кәрәк о, пәрдәләрин һансы тәрәфини нә төвр чәкиб, нәфәс дүдүјүнүн јухары башыны вә ағзын һиссәләрини нә төвр етмәји өјрәнсин вә буна да илләр кәрәкдир. Доғрудур, бөјүк адам үчүн данышмаг чох асан көрүнүр; буна сәбәб одур ки, адәт еләјиб, амма ушаг бир сәданы чыхармаг үчүн сә'ј едиб ону чыхартса да бу сәнәт адәт олмадығына кәлән сәфәр јенә о сәданы чыхармаг үчүн сә'ј едиб күч илә ону чыхарыр, о вахтачан ки, бу сәнәт адәт олур. Зикр олан сәс үзвү һејванларда да олур. Онларын да сәдасы чүрбәчүрдүр, вә онлар да бир-бирләрилә данышырлар вә өз данышгыларыны баша дүшүрләр. Тәфавүт булур ки, онларын сөзләри аздыр. Охујан гушларын сәс үзвү чох јахшыдыр. Онларын бир нечә чүфт сәс пәрдәси олур. Она көрә сары бұлбүлүн ки, һамысыдан артыг, јә'ни алты чүфт пәрдәси вар, онун сәдасы һамы гушларын сәдасындан хошдур. Пәс нәфәс алмагдан мурад тәмиз һаваны апарыб гана вериб сонра бәдәнин јаныб тәләф олан зәррәләриндән эмәлә кәлән шејләрдән газ гисмини ағыздан рәдд еләмәкдир. Бәдәнин зәррәләри јаныб тәләф олмагдан бирчә газ эмәлә кәлмир. Гејри шејләр дә эмәлә кәлир вә бу гејри шејләри дә бәдәндән рәдд еләмәк лазымдыр. Чүнки онлар да һамизи-карбон кими зәһәрдилрләр. Она көрә бәдәндән рәдд олмасалар, онлар да бәдәни һәлак едәрләр. Бу шеј-

лэр сидик вэ тэрдир вэ онлары рэдд етмэкдэн өтрү гејри үзвлэр вар.

Сидик гандан бөјрөк ичиндэ рэдд олур. Инсанын ики бөјрөји вар ки, гарыныны ашагысында бел сүмүјүнүн бөјүрлэринэ жапышыбдыр. Оуну ортасында олан чөкөк јериндэ ган дамары онун ичинэ дахил олуб, орада гол-гол олуб, ахырда түк дамары олур. Бу түк дамарларындан суда эримши, жанмагдан эмэлэ кэлэн вэ бэдэнэ зэрэри олан шејлэр ки, сидикдир, рэдд олуб сидик апараилара дүшүб, онлар илэ дамчы-дамчы ахыб сидиклијэ чэм олуб, сонра рэдд олур.

Тэр үзвлэри тамам бэдэнин дэрсинин алтындадыр. Онларын һэр бириси јумаг кимидир ки, куја бир сап јумагыдыр вэ онун учу дэринин алтындан чөлэ чыхыб. Белэ јумагланмыш дүдүјү түк кими олан ган дамары эһатэ едиб, гандан жанмагдан эмэлэ кэлэн вэ суда эримши шејлэр рэдд олуб, о дүдүјэ јығылыб, ахыб чөлэ чыхыр.

Әлбәттэ тэрлөмөк дә вачибатдандыр вэ әкэр бир адамын тамам дэрсини жапышганлыјасан, о адам һәлак олар. Чүнки тэр тэмиз су дејил, онун ичиндэ гејри шејлэр дә эријиб. Она көрә тэр чыхыб, газа дөнүб һаваја гарышанда онун ичиндэ олан эримши шејлэр дэринин үстэ галыб, тэр үзвлэринин агзыны өртүр. Она көрә лазымдыр ки, һәфтәдә бир вэ ја ики дөфә дэрини тэмиз јумаг ки, тэр үзвлэри һәмншә саз олсулар.

ҺӘСӘН ЗЭРДАБИ

«Һәјат» гәзети №95, 4 нојабр 1905-чи ил.

[ИНСАН БӘДӘНИНИН ҺИССӘЛӘРИ]

СҮМҮК (КӘМИК)

Инсанын бэдэнинин биһасы сүмүкләрдир вэ онлар да ики чүрдүр. Бириси бэдэнин артыг лазым олаң үзвлэрини муһафизә етмөк үчүндүр вэ бириси һәрәкәт үчүндүр. Үзвлэри муһафизә едән сүмүкләр о үзвлэрин аз вэ ја чох лазым олмасына көрә бир-биринә жапышыблар. Мәсәлән, үмдә үзв ки, баш бејиндир, баш гутусунун ичиндәдир, бу гутунун сүмүкләри ушаг вахтада бир-бириндән аралы олурлар вэ онларын арасы пәрдә олур. Кетдикчәп, јә'ни бејин артыгчан о пәрдәләр бир тәрәфдән дөнүб сүмүк олурлар вэ бир тәрәфдән артырлар. 22—27 јашына кәләндә ки, ондан сонра бејин артмајыр, пәрдәләр һамысы дөнүб, сүмүк олуб бир бәрк гуту олур вэ онун бирчә дешији галыр, бу дешикдән бэдән дамарлары кедиб бел сүмүкләринин ичинә дахил олурлар. Бел сүмүкләри һалга кимидир. Онлар бир-биринин үстүнә жапышдығына онларын ичиндә бир дүдүк эмәлэ кәлир. Чүнки бу дүдүјүн кәнарлары сүмүкдүр, она көрә ичиндә олан бејин дамарларыны ки, онлар да чох лазымлы үзвдүр, јахшы муһафизә едир. Бел сүмүјүндән, чијинләрдән, габыргалардан вэ дөш сүмүјүндән синә сәбәти эмәлэ кәлиб, чијөрләри вэ үрәји муһафизә едәр. Үз сүмүкләриндән ики дешик эмәлэ кәлиб, бу дешикләрин онларын диблэриндә олан көз бејинләрини муһафизә едәр. Хүласә, һәр бир үзв бэдәнә артыг лазым олдугчан артыг да муһафизә олур ки, кәнардан онлара зэрәр етмәк олмасын. Һәрәкәт сүмүкләри бир-биринә елә жапышыблар ки, онлар бир-биринин јанында тәрпәнә билир вэ онларын тәрпәнәмәји чүрбәчүрдүр. Мәсәлән, чијин сүмүкләринин бир чухуру вар ки, бу чухура гол сүмүјүнүн јумру башы кириб, онун ичиндә һәр тәрәфә кедә билир. Дирсәк илэ гол сүмүкләринин башлары бир-биринә елә жапышыб ки, дирсәк сүмүјү ичәри гатланыб, гајыдыб дүзәлә билир. Амма кәнарлара вэ дал тәрәфә кедә билмәз. Ики бир-

биринэ жапышан һәрәкәт сүмүкләринин башлары бир торба кими пәрдәнин ичиндәдир. Бу торбанын ичиндә түпүрчәк кими јағ гисми шеј рәддә олур ки, онун јахшы һәрәкәт етмәсинә сәбәб олур, јә'ни әррадәнин дијирчәји охун башында фырлананда бағланан вахтда јахшы фырланан кими, о сүмүкләр дә јахшы һәрәкәт еләјир.

ӘТ

Сүмүкләрин үстә әт вар вә әтин васитәсилә сүмүкләр һәрәкәт едәр, бу әт парча-парчадыр. Һәр парча бир гејри чүр һәрәкәтә сәбәб олур, инсанын бәдәниндә 400-дән артыг әт парчасы вар, һәр парчанын бир учу бир гејрини гоншу сүмүјә жапышыбдыр. Әт сыхыланда, јә'ни кәдәләндә бир сүмүјү о бири сүмүк тәрәфә чәкир. Бир гејри әт парчасы ки, о сүмүкләрә дә жапышыбдыр, сыхыланда о сүмүјү јенә чәкиб өз јеринә кәтирир. Бу әт парчаларынын белә сыхылыб бошалмаг сәбәбинә инсанын әлләри, бармаглары, ајаглары, башы, бөјну, бели вә гејрә тәрпәниб онун јеримәјинә, отурмағына, дурмағына вә гејри сәбәб олур. Бу әт парчаларындан башга, инсанын бир гејри чүр дә әт парчалары вар ки, онун ичәриндә олан, јә'ни багырсаг, үрәк вә гејри үзвләринин һәрәкәт етмәјинә васитә олурлар. Чүнки бурада сүмүк јохдур, амма һәрәкәт лазымдыр, она көрә бу әт парчалары һалга кими, јә'ни башлары јохдур, ики учу бир јерә жапышыб, она көрә олар сыхыланда, мәсәлән, үрәјин ичини кичик едәр, амма ачыланда онун ичини бөјүк едәр.

БЕЈИН

Бејин баш гутусунун вә бел дүдүјүнүн ичиндәдир. Гутуда олана баш бејни вә дүдүкдә олана бел бејни дејирләр. Баш бејни үч һиссәдир. Бөјүк бејин ки, гутунун јухары, габаг вә дал тәрәфләрини долдуруб, кичик бејин дал тәрәфдә, бөјүк бејнин алтындадыр. Орта бејин ки, бөјүк бејнин ортасынын алтындадыр вә узун бејин ки, зикр олан һиссәләрә жапышыб, орадан кедиб баш гутусунун дешијиндән кечиб бел дүдүјүнә дахил олур ки, сонра она бел бејни дејирләр.

(Охујандан илтмас олунур ки, бир һејванын, мәсәлән, гојунун бејнини чыхарыб она бахсын, инсанын да бејни беләдир, тәфавүт онларын, әләлхүсус, бөјүк бејни-

нин чох вә ја аз олмағы иләдир ки, мәнз ағыл бу бөјүк бејин иләдир).

Бөјүк бејин ики парадыр: сағ вә сол паралары, һәр ики пара јухарыда бир-бириндән аралыдыр, амма ашағыда, јә'ни алтында бир-биринә жапышыбдыр. Параларын үстүнүн рәнки боз, алтынын рәнки ағдыр, боз јерин бир чох кичик һиссәсини көтүрүб зәррәбин илә баханда мә'лум олур ки, бејнин бурасы торба кими шејләрдән мүрәккәбдир. Һәр торбанын ичиндә су гисми шеј вар. Һәр торбанын гујругу вар ки, бу гујруглар бир-биринә гарышыб онлардан бејин дамарлары эмәлә кәлиб; бөјүк бејнин алты ки, рәнки ағдыр, бу дамарлардандыр. Һабелә баш бејнин гејри һиссәләринин дә үстү боз вә алты ағ шејләдир.

Бел бејни баш гутусунун дешијиндән тутмуш бел сүмүкләринин ичилә отураг сүмүјүнәчән кедир. Баш бејниндән 12 чүфт вә бел бејниндән 31 чүфт (сағ вә сол тәрәфләрә) бејин дамарлары чыхыб бәдәнин һәр бир тәрәфинә кедирләр. Бу дамарларә һисс дамарлары дејирләр. Зикр олунан баш вә бел бејинләриндән чыхан дамарлар баш бејнин һөкмүнү апарыб кәтирмәкдән өтрүдүрләр. Бәдәнин бир јеринә бир санчаг батыранда вә јандыранда онун әләмәти орада олан башдан кәлән һисс дамарына кедиб бејинә чатыр, баш бејни онун агрысыны дәрк едир, сонра баш бејни һөкм едир ки, о бәдәнин санчаг батан јери чәкилсин ки, бу һөкм һәрәкәт дамары илә кедиб бәдәнинин о јериндә, јә'ни санчаг батан јерин этинин ичиндә олан јерә чатанда, бејин дамары әгә һөкм едир ки, әт сыхылсын вә о сыхыланда сүмүјү вә онунла белә санчаг батан јери чәкиб санчагдан аралајыр, белә санчагын агрысы һисс дамары илә баш бејинә кетмәји вә орадан һәрәкәт дамары илә һөкм кәлмәси бизим үчүн чох тәәччүблү көрүнүр. Чүнки биз санчаг батан кими о јери дәрһал чәкирик. Амма нә гәдәр тәәччүблү дә олса беләдир вә ону сүбут етмәк чох асандыр.

Бел сүмүјүнүн үстүнү ачанда ондан чүфтбәчүфт чыхан бејин дамарларыны көрмәк олур. Онлардан, мәсәлән, сол гола кәдән дамарлары аралајыб, онларын һисс дамарларыны бычаг илә кәсәжә о вахтда бу сол гола нәни ки, санчаг батырсаг, һәтта бычаг илә ону тикә-тикә доғрасаг вә ја ода салыб јандырсаг о гол ағрымаз, јә'ни

онун эламати кедиб баш бејнэ чатмаз ки, агрыны дэрк елэсин вэ экэр о сол голун һисс дамарыны сахлајыб, һэрэкэт дамарыны кэссэк о вахтда она санчагы бир аз да батырсаг онун агрысы кедиб баш бејнэ чатдыгына о агры дэрк олур, амма һөкм јолу кэсилдијинэ, баш бејнин һөкмү ораја кедиб чата билмэдијинэ, о голу чэкиб санчагдан узга етмэк олмаз. Пэс агрыны баш бејнин дэрк етмэји вэ баш бејнин һөкмү илэ агрыјан јер чэкилмэји нэ гэдэр тээччүблү дэ көрүнсэ, доғрудур, она шэкк ола билмээ.

Элбэттэ, зикр олан имтаһаны инсан үстдэ елэмэк олмаз вэ ону һејван үстдэ едиблэр. Амма инсан да шикэст олан вахтларда мэлум олур ки, онун да һэрэкэт вэ һисс дамарлары белэди. Мэсэлэн, белиндэн јараланан адам бэ'зи вахтда бэдэнинин бир һиссэсини тэрпэдэ билмэјир вэ ја бу һиссэнин агрысыны дэрк етмэјир. Белэ јаралы етэн вахтда онун белини јарыб баханда мэлум едир ки, онун бу һиссэдэ һәмэн һэрэкэт вэ ја һисс дамары кэсilib вэ бир дэ бармагы вэ ја бир гејри һиссэси кэсилэн адам бундан бир нечэ ил кечэндэн сонра о кэсilib чөхдан тэлэф олан һиссэсинин агрысыны дэрк едэр, бундан белэ мэлум ки, агры баш бејниндэ дэрк олур. Чүнки о агрыјан һиссэ јохдур ки, агрыја билсин. Баш бејнин бөјүк һиссэси фикир, зирэклик, дэрк, хүласэ, ағыл үчүндүр. Бунун сүбутунун бириси одур ки, инсанын бејнинин бир һиссэси гејри һејванларын бу һиссэсиндэн артыгдыр. Һејванларын бу бөјүк һиссэсини кэсиб көтүрүндэ мэлум едэр ки, онларын ағыл јох олур, мэсэлэн, ит саһибини танымајыр, тојуғун габагында дэн ола-ола она бахыб ачындан өлүр, амма ону көтүрүб јемир, муш пишијин габагында дуруб она бахыр, амма гачмајыр вэ бир дэ мэлум олур ки, зикр олан бөјүк һиссэнин паралары нөвбэт илэ ишлэјирлэр. Бир парасы јоруланда о бири парасы ишлэјир. Гарын вэ синэдэ олан үзвлэрин этлэри һэрэкэт етмэји баш бејни илэ дејил, онларын өзлэринин ичиндэ элаһиддэ бејинлэри вардыр ки, онларын сыхылыб ачылмагы, мэсэлэн, үрэјин дөјүнмэји о бејин илэди.

Кэлэн сөфэр һэваси-хэмсэдэн данышачагы.

ҺЭСЭН ЗЭРДАБИ

«Һајат» гәзети № 109, 29 нојабр 1905-чи ил.

ҺЭВАСИ-ХЭМСЭ¹³²

Инсан этрафында олан шејлэри вэ дунја илэ олан мүнәсибэтини һэваси-хэмсэ васитэсилэ дэрк едир. Һэваси-хэмсэнин әввәлинчиси гүввеји-басирәдир¹³³ ки, көзлэрин васитэсилэ, икинчиси гүввеји-самиәдир¹³⁴ ки, гулагларын васитэсилэ, үчүнчүсү гүввеји-шаммәдир¹³⁵ ки, бурун васитэсилэ, дөрдүнчүсү гүввеји-зайгәдир¹³⁶ ки, дил васитэсилэ вэ бешинчиси гүввеји-ламисәдир¹³⁷ ки, бэдэнин дәриси васитэсилэ дэрк олурлар.

КӨЗЛЭР

Баш гутусунун габагында она јапышан үз сүмүклэри илэ баш гутусунун арасында ики бош јер эмэлэ кэлиб ки, сүмүклэр о бошгаглары үч тәрәфдэн эһатэ едиблэр. Бу бошгагларын ичи ә'за һиссэлэринин үмдәси — көзлэрин јерлэридир. Һәр көз алма кими јумру шејдир ки, она көз алмасы дејирлэр. Көз алмасынын үзүндэ алманын габыгы кими бир рәнки ағ пәрдэ вар ки, бу пәрдэнин габаг тәрәфи шүшэ кими олдуғуна ондан күнүн ишыгы кечэ билир. Бу пәрдэнин ичиндэ астар кими бир гејри рәнкли пәрдэ вар ки, көз алмасынын ағ пәрдэсинин шүшәјэ охшајан јеринэ чатанда гуртарыр. Она көрә онун бурасы ачыг галыр вэ бу ачыг јерә пәнчәрә дејирлэр. Инсанын көзүнүн рәнки бу рәнкли пәрдэ иләдир ки, пәнчәрәдән көрүнүр. Зикр олан пәрдэнин ичиндэ су вэ гејри шүшэ кими шејлэр вар. Она көрә онлардан да күнүн ишыгы јахшы кечир. Көз алмасынын алтынды, јә'ни бошгагын дибиндэ, сүмүклэрин арасында бир дешик вар. Баш бејниндән кэлэн бир чүфт көрмэк дамары бу де-

шикдөн бошгага дахил олуб, көз алмасыны дешиб, онун ичинэ кириб, орада рэнкли пэрдэдэн ичэри ганад-ганад олуб, онун чох назик ганадларындан эмэлэ кэлэн бејин пэрдэси рэнкли пэрдэсин дибини басыбдыр. Пэс көз алмасынын үст габыгы вар ки, бир-биринэ дэјирлэр вэ бир-биринин үстэдирлэр. Чөлдөн эввэлинчи ағ пэрдэ бүтөвдүр. Икинчиси рэнкли пэрдэдир ки, онун габаг тэрэфи јохдур. Үчүнчүсү бејин пэрдэсидир ки, рэнкли пэрдэнин дал тэрэфини басыбдыр. Бу габыга бэниз үч пэрдэнин икиси су вэ гејри күнүн ишыгы кечэн шејлэр долдуруб онларын бириси ки, көз пэнчэрэсинин далындадыр, шүшэ кими бир хмирчөкдир ки, бұллура-охшајыр. Она көз бұллуру дејирлэр ки, шүшэ бұллуру кимидир. Бұллур, бир шүшэје дејирлэр ки, онун һэр ики тэрэфи дикдир. Белэ шүшэни күнүн габагында тутанда онун үстэ дүшэн күнүн шэфэглэри о шүшэдэн кечиб бир аз шүшэнин о бири тэрэфиндэ аралы бир нөгтэдэ чэм олуб, сонра сағ тэрэфдэн кэлэн шэфэг сол тэрэфе вэ солдан кэлэн сағ тэрэфдэ кедир вэ кетдикчэн бир-бириндэн араланыр.

Күнүн ишыгы јер үзүнэ дүшэндэ орада олан һэр бир шејин үстэ дүшүб, онлары ишыгландырыр. О вахт да һэр шејин һэр бир зэррэсиндэн о шэфэглэрин бир һиссэси көз үстэ дүшүр. Инсан бир шеје, мәсэлэн, гэлэмэ бахан вахтда онун ишыгланмыш зэррэлэриндэ күнүн шэфэги көз үстэ дүшүр. Бу зэррэлэрдэн кэлэн шэфэглэр көз бұллурундан кечиб, онун далында, о бұллурун нөгтэсиндэ (һэр бұллурун өз нөгтэси олур) чэм олуб, сонра кедиб бејин пэрдэсинин үстэ гэлэмин сурэти дүшүр. Бу сурэт чөкүрлэшмишдир. Јә'ни гэлэмин сағ тэрэфдэ олан башы сол тэрэфдэ вэ сол тэрэфи сағдадыр вэ өзү дә чох кичикдир вэ ајдындыр. Шэфэглэр бұллурун нөгтэсиндэн кечэндэн сонра онларын габагында бир шеј олса, онун үстэ гэлэмин сурэти дүшүр. Амма иш бурасындадыр ки, о сурэт һэр јердэ онун габагы кэсилсэ бир чүр олмаз. Бирчэ јердэ о сурэт ајдын, јә'ни ачыг олур. Гејри јерлэрдэ тутгун олдугуна јахшы дэрк олунмур.

Бу көз бұллурунун далында шэфэглэр бир јерэ (нөгтэјэ) чэм олур вэ она көрө гэлэмин ачыг сурэти узаг вэ јавуға дүшмэји о бұллурун төврилэди. Нэ гэдэр онун ики тэрэфлэри артыг дик олса, о гэдэр онун нөгтэси дә вэ ачыг сурэти јавуға дүшэр. Амма нэ гэдэр аз

дик олса узаға дүшэр вэ бир дә көрүнэн шеј узагда олдугчан кичик көрүндүјүнэ онун шэфэглэри дә бир-биринэ артыг јавуг олурлар вэ белэдэ онун нөгтэси дә вэ ачыг сурэти дә узаға дүшүр. Чүнки бејин көрүкөн шеји көрөк ачыг дэрк етсин, она көрө лазымдыр ки, бејин пэрдэсинин үстэ ачыг сурэт дүшсүн. Бу сәбәблэрә көрө көз алмасынын үстэ этлэр вар ки, онлар сыхыланда көз бұллурунун ғырагларындан сыхыб онун ортасыны артыг дик едэ билир. Амма о этлэр бошалаанда бұллур јенэ јастыланар. Нөгтэ вэ ачыг сурэт узаға дүшүр. Бу төвр илә көз бұллуруну сыхыб-бошалтмаг илә инсан узаг вэ јавуг шејлэрин икисини дә ачыг көрүр вэ бир дә көз алмасынын рэнкли пэрдэсинин ачыг тэрэфинин, јә'ни пэнчэрэсинин конарлары да шэфэг чох вэ ја аз дүшмэјинэ көрө сыхылыб-бошалар вэ бу төвр илә дә көз узаг вэ јавуг шејлэри ачыг көрүр. Элбэттэ ки, көзү бу минвал илә һамишэ һэрәкәтө кәтирмәк, ону артыг күчдэн салыр. Она көрө бир шеје чох баханда, мәсэлэн, китаб охујанда көрөк китабы елә тутмаг ки, көз өз һалында галсын ки, күчдэн дүшмэсин, јә'ни јорулмасын. Көз илә охунан сәтрин арасы көрөк јарым аршына гэдэр олсун. Артыг вэ эскик олса көз артыг јорулар. Узагдан јахшы көрөн адама мәдидүл-бәсәр вэ јавугдан јахшы көрөнә гасир-үл-бәсәр дејирлэр. Гасир-үл-бәсәр олмаг нахошлугдур, кетдикчэн артар. Белэ адам көрөк чешмәк тахсын. Мәктәблэрдэ ушаглара верилэн китабларын хәтти чох ризэ оландэ ушаглар лабүд галыб, китабы чох јавугда сахлајыб көзлэрини мирур илә хараб едиб гасир-үл-бәсәр едирлэр. Јухарыда зикр оланлардан мә'лум олур ки, көз онун габагында олан шејлэрин һамысыны көрмәјир. Мәһз о шеји көрүр һансыны ки, көрмәк истәјир. Белэдэ, әлбэттэ, гејри шејлэрин дә шэфэглэри о бахан көзүн үстэ дүшүрлэр. Амма онларын сурэти көзүн үстэ ачыг дүшүмүр, тутгун дүшүр. Она көрө бахан адам бирчэ бахдыгы шеји, јә'ни о шеји ки, онун сурэти бејин пэрдэсинин үстэ ачыг дүшүбдүр көрүр. Мәсэлэн: бир адам үзүнэ рубәнд чәкиб бир шеје баханда тәк о шеји көрүр, рубәндин сапларыны көрмүр вэ әкәр рубәндин сапларыны көрмәк истәсэ вэ она бахса о гејри шеји көрмүр вэ бир дә көз алмасынын дибиндэ бејин пэрдэси чох аз јер басыбдыр. Һәр шеје баханда көрөк о шеје көзлэри елә чевирәсэн ки, онун шэфэглэри көз бұллурундан кечиб

онун ачыг сурәти бејин пәрдәси үстә дүшсүн вә буцдан өтрү көз алмасынын үстә эт парчалары вар ки, онларын бир учу көз алмасына, о бири учу көз алмасы олан бошгағын кәнарларына жапышыб. Бу әтләр, нөвбәт илә, бахан адамын хәнишинә мұвафиг сыхылыб-бошалыб көз алмасыны о бошгағын ичиндә ојнадырлар. Ондан башга, јухарыда энкр олан көз бұллуруну сыхыб онун ортасыны аз вә ја артыг дик етмәк илә рәнкли пәрдәдә олан пәччәрәнин кәнарлары сыхылыб-бошалмағына, јә'ни көз үстә дүшөн шәфәгләрин гәдәриши артырыб-азалтмаг илә инсан көзләрини һәр бир истәдији шеји көрмәжә вадар едир.

Бејин дамарларынын үстә һәр шејин сурәти, әләхүсус чох артыг шәфәгли шејләрин сурәти бир аз галыр. Она көрә о шејдән көзүмүзү бир гејри шеј үстә чевирандә әввәлки шејин дә ләпири көрүнүр. Мәсәлән: бир инсан шама баха, о шам јерини тәрпәдәндә әкәр чох көз тәрпәтмәјир исә, ону тәзә вә көһнә јерләриндә көрүр вә әкәр шам вә гејри јанан шеј фырланса, о вахтда јаваш фырланса ону һәр тәзә јериндә әлаһиддә көрүр вә әкәр тез фырланса онларын ләпири бир-биринә гарышдығына, мәсәлән: јанан көз јеринә бир кирдә алов көрүр.

Көзләрин габагында олан гапаглар онлары өртмәкдән өтрүдүр. Белә көзләри өртмәк јухулајан вахтда лазымдыр. Әкәр онлар өртүлмәсә көзләр раһат олуб јоргунлуғу ала билмәз вә бир дә көзләрин булағында јаш үзвәләри вар ки, онлардан һәмишә јаш рәдд олур. Бу јаш, көзләри нәм сахламагдан өтрүдүр. Чүнки көз алмасынын ағ пәрдәсинин габагында олан һиссәси ки, шүшәјә охшајыр, һәгигәт, шүшә дејил, мал бујнузу кими бир шејдир вә белә шеј шүшә кими олмагдан өтрү кәрәк һәмишә нәм олсун. Јаш үзвүндән рәдд олан јашы көз пәрдәләри көз гырпылан вахтларда апарыб ағ пәрдәнин шүшәјә охшајан һиссәсинә сүртүб ону һәмишә јаш сахлајыр. Јаш бұллурундан бурунларын ичинә бир гол кедир ки, јаш артыг олан заман онун артығы ахыб бурунлара төкүлүр. Көз гапагларынын гырагларында чәркә илә түккләр вар ки, адына кирпик дејирләр. Онлар көзләри кәнардан кәлән тоз вә гејриләрдән мұһафизә едир. Көзләрин үстә

олан гашлар көзләри алындан төкүлән тәр вә јағын сујундан мұһафизә едир. Бу сулары гашларын түккләри чәкиб кәнарлара апарыр ки, бу ахан су көзләр бахмага мане олмасын.

ГУЛАГЛАР

Инсан гулагларынын васитәсилә сәдалары ешидир. Гулағын үч һиссәси вар. Чөл, орта вә ичәри һиссәләр. Әсил гулаг ичәри һиссәдир ки, орада бејин дамарлары вар. Чөл вә орта һиссәләри сәданы апарыб ичәри һиссәјә јетирмәкдән өтрүдүр. Чөл һиссәсинин бир парчасыны биз көрүрүк. Бу парча һавада олан сәдалары јығмагдан өтрүдүр. Сәдалар јығылгандан сонра гулағын дешијиндән о бири парчасына кедир вә бу парча бир каналдыр ки, онун бир башы ачыг гулаг дешијидир вә о бири башыны бир назик дәри тәбил даирәсини өртән кими өртүбдүр. Онун далында икинчи һиссәдир. Бу һиссә бир чаһаркүл гутуја охшајыр. Бу гуту тәбилин дәрисиндән башлајыр вә онун ичиндә үч сүмүк вар ки, далбадал бир-биринә жапышыблар. Онларын әввәлинчиси тәбилин дәрисинә жапышыб, ахырынчысы ичәри һиссәсини өртән дәријә жапышыб. Ичәри һиссә бир әјри мал бујнузуна охшајан шејдир ки, баш бејиндән кәлән сәда дамарларынын ганадлары онун ичини басыблар. Бу бујнуза охшајан шејин ичи су илә долудур.

Һава кәтирән сәдалары чөл һиссә јығыб онун каналыны өртән тәбилә јетирәндә тәбилин дәрисинә һаванын ләпәләри дәјмәкдән тәрпәнир. О вахтда она жапышан сүмүкләр дә тәрпәнир вә онларын ахырынчысы жапышан дәри дә тәрпәнир. Она көрә о дәринин далында олан ичәри гулағы долдуран су ләпәләнир вә бу ләпәләр бејин дамарларынын ганадларына дәјәндә онлар бу сәданы баш бејнә јетирир ки, сонра биз о сәданы дәрк едирик.

Буну охујан диггәт еләсә фикир едәр ки, гулағын икинчи һиссәси һеч лазым дејил. Әкәр тәбилин дәрисин ичәри һиссәсини өртмәш олсајды онун тәрпәнмәји кедиб бејин дамарына чатарды. Амма иш бурасындадыр ки, тәбилин дәрисин тәрпәнмәкдән өтрү кәрәк о дәри дарма олсун. Беләдә әкәр һава бәрк тәрпәниб тәбилин чөлүндән она дәјсә ону чырыб тәләф едәр. Она көрә белә олмама-сында өтрү гулағын икинчи һиссәси әмәлә қолиб вә онун ичиндән ағыза бир гол кәлир ки, һаванын бәрк тәр-

пэмэҗи гулаҥа чатаң заман адамын аҕы дэрһал ачы-
лыр. Беләд аҕыздан кирән һава келиб гулаҕын икинчи
һиссәсинә даһил олуб тәбилин дәрисини ичәрисиндән
басыб ону чөлдән о дәрнјә дәјән бәрк сәданын күчүндән
чырылмагдан сахлаҕыр. Ондан башга, тәбилин дәрисинә
јапышан сүмүкләрнн эввәлиһчиһиниһн учу дәрһинн ортасы-
на јапышыб, бу сүмүјү әт парчасы ичәри чәкәндә дәри дар-
маланыр вә нә гәдәр онун дарма олмағы лазымдыр, о гә-
дәр ону артыг чәкир. Һәр кәс бир дәрја вә гејри сујун
кәнарында отуруб бу суја бир даш атса көрүр ки, даш
дүшдән јернн кәнарлары галхды, сонра дүшдү вә онун
белә галхыб-дүшмәси сујун онлардан кәнар олан һиссә-
ләрннн дә галхызыб-дүшүрдү. Белә даш атмагдан эмәлә
кәлән ләпәләр кетдикчән күчдән дүшүб ахырда јох ол-
ду. Һава да бу кими ләпәләннр. Сазын сими, ја тәбилин
дәриси вә гејри тәрпәнән вахта һаванын онлара дәјән
һиссәләрнн тәрпәнннб онлардан кәнарда олан һиссәләрннн
дә тәрпәдир вә бу ләпәләр һәр тәрәфә келиб вә кетдикчә
күчдән дүшүб ахырда јох олурулар. Бундан мәлум ки,
сәдә эмәлә кәлдији јердән келиб бир кәнарда олан ада-
мын гулаҕына чатмаға бир вахт лазымдыр. Дәрһал ону
ешитмәк олмаз. Һәһигәт, бир балта чалан адамдан кә-
нарда дуруб она баһанда көрүрүк ки, балта одунун үс-
тә дәјәндән бир аз сонра онун сәдасы кәлиб бизнм гула-
гымыза чатыр. Һәмчиннн бир кәнарда топ атыланда вә
ја көјдә илдырым шахыјанда онларын сәдасыны бир
вахтдан сонра ешидирик. Имтаһан илә мәлум олуб ки,
сәдә һәр санијәдә үч јүз гырк хан аршыны јол кәдир
(2 хан аршыны бир сажындан бир аз әскикдир). Әкәр бир
сааты әлә алыб топун түстүсүнү вә ја илдырымы көрән-
дән сонра сајыб көрәрсән нечә санијәдән сонра топун сәси
вә илдырымын курултусу гулаҕына чатды, о вахта һе-
саб едиб билмәк олур ки, топ ја илдырым олан булут
биздән нечә верст аралыдыр. Әкәр бир адам бир гаја вә
ја дағын јанында дуруб уча сәс илә данышса онун бу
сәдасы келиб гајаја дәјиб, кери гајыдыб о адамын гула-
гына даһил оlanda о адам өз сәсини ешидир. Белә сәда-
нын гајытмағына әкси-сәдә дејирләр.

Јухарыда сәданын һава илә кетмәјини данышдыг.
Һабелә сәданы су һисми шејләр вә бәрк шејләр дәһи
јахшы апарыр. Мәсәлән: бир адам суја чуманда ону ча-

ғыранда ешидир вә суја вуранда дәһи артыг сәдасыны
ешидир. Телефон ки, бу һалда һәр бир јердә ишләјиб
орада сәданы мәфтил апарыр вә нечә мәлумдур 5—6
јүз верст вә дәһи узалдан адамын сәсини ешитмәк олур.

БУРУН

Үз сүмүкләрнннн ичиндән ики бурун сүмүјү галхыб,
бир-биринә елә јапышыбдыр ки, онлардан бир дағ эмәлә
кәлиб. Бу дағы үстдән ашағы бир дик сүмүк ики пара
едиб ки, онларын һәр парасы бир бурун дешијидир. Јә-
ни әлаһиддә бурундур. Онлар келиб аҕзын далында ачы-
лыб, һәмншә ачыг олуб, чијәрләрә һава кәлмәјинә сәбәб
олурлар. Бу һаванын јолунун үстә олан бурун васитәси-
лә гүввеји-шаммә ваге олур. Зикр олуһан бурун дешик-
ләрнннн ичиннн назик пәрдә өртүбдүр вә бу пәрдәннн
зәррәләрнннн арасындан бејнндән кәлән иј дамарлары-
нын ганадларынын учу чыхыбдыр. Бир шејдән онун ији-
нин һиссәси газа дөнүб һаваја гарышанда вә һава илә
һәр тәрәфә келәндә онун бир һиссәси нәфәс алан вахта
бурунлара даһил олуб орада бејнн дамарларынын учу-
на дәјәндә онлара әсәр едир вә буну бејнн дамарлары
апарыб баш бејнә хәбәр едир ки, сонра бејнн ону дәрк
едир. Нә гәдәр бу газлар һавада чоһдур вә нә гәдәр он-
лар буруна тез-тез кедирләр, о гәдәр онун да ији (гоху-
су) артыг олур. Ондан башга, көрәк һәр кәсинн бурну бө-
јүк олса онун гүввеји-шаммәси дә артыг олсун. Чүһки
бурнун ичн бөјүк олдуғчан гоху дамары чыхан јер дә
чоһ олур вә чоһ јердә гоху газлары да чоһ олур. Она кө-
рә белә гоху көрәк артыг һисс олсун вә бир дә мәлум-
дур ки, һејванлар да беләдир. Мәсәлән: итин бурну пи-
шијин бурнундан узун вә бөјүк олдуғуна онун гүввеји-
шаммәси дә артыгдыр.

ДИЛ

Гүввеји-заигә дил васитәсилә ваге олур. Дил бир
парча әдир ки, көрәк чејнәјәндә вә уданда лазымдыр
вә һабелә бәзи сәдалар эмәлә кәлмәјә дә дил көмәк едир.
Онлардан башга, онун ичиндә дад (ләззәт) дамары баш

бејнинден келиб дагылыбдыр. Онуң назик ганадларынын учу дилин үстө олан кичик эмчөклөрдөн чөлө чыхылар. Бир шејин дадыны билмөкдөн өтрү көрөк ону суда әридиб, ағза алыб дилин үстө апарасан вә ја ону дилин үстө гојасан ки, түпүрчөкдө әријиб, дилин үстө дагылыб, орада олан дамарларын учларына дәјиб әсәр естин вә онун белә әсәри кедиб баш бејнә чатанда о шејин дады дәрк олур. Пәс суда әримәјән шејин дады олмаз, чүнки газлар да суда әријир. Она көрә бәзи дады олан газларын да дадыны билмөк олур. Зикр олан суда әријән шејләр нә гәдәр түнд олса, нә гәдәр дилин чох јеринә дәјсә вә нә гәдәр орада артыг галса онун әсәри дә артыг олур. Мә'лумдур ки, дад чүрбөчүрдүр. Ачы, ширин, турш вә гејрә. Амма ағзын һансы јеринин дамары һансы дады дәрк еләмәји мә'лум дејил. Чүнки онлары бир-бириндән аралајыб имтаһан етмөк мүмкүн дејил; әләхүсүс она көрә ки, дилин ичиндә гүввеји-ламисәјә васитә олан дамарлар да вар вә бир дә дилдән башга о дамарлар ағзын һәр бир јериндә гуртарылар.

дәри (чилд)

Гүввеји-ламисә бәдәни өртәп дәринин васитәсилә ваге олур. Бел бејниндән чыхан 31 чүфт һисс дамарлары тамам бәдәнә дагылыб дәринин алтында гуртарыр. Бу дамарларын васитәсилә инсан әтрафда олан шејләрә дәјмөк илә онларын шәклини, исти-сојуг олмағыны вә ағыр-јүнкүл олмағыны дәрк едир. Әлбәттә, дәринин алтында нә гәдәр бу дамарларын учлары чох олса, јә'ни нә гәдәр онлар бир-биринә јавуг олса о дәри артыг һисс едәр, бәдәнин дәрисинин һарасында о дамарларын учлары чох вә аз олмағыны бу имтаһан илә билмөк олур: әкәр ики санчағы јан-јана бир бағлајыб учлары тәрәфини дәринин үстә гојасан о вахтда әл бармагларынын ичәри тәрәфиндә онларын һәрәсинин учу ажры дәрк олур. Јә'ни санчагларын учлары нә гәдәр бир-биринә јавуг исә дә јенә һәрәси бир гејри дамар үстә дүшүр. Амма онлары көтүрүб белин үстә гојанда, көрүрүк о санчагларын икисинин учларыны бир дәрк едирик, јә'ни куја ораја бирчә санчаг гојулуб вә әкәр һәрәсинин учуну ажры дәрк олмағыны истәјәсән, кәрәк санчаглары бир-бириндән

аралајасан. О вахтда онларын арасы артыг олмағы мә'лум едәр ки, о дамарларын бир-бириндән нә гәдәр арасы вар. Бу төвр илә мә'лумдур ки, о дамарлар инсанын дилинин учунда, додагларында, әл бармагларынын ичәриндә чохдур, белдә, ајагларда аздыр. Әл бармаглары илә ки, онларын дөрдү бир чәркәдә вә бириси ажры онларын габағындадыр, әтрафда олан шејләрә тутмаг мүмкүндүр. Беләдә о шејләрин шәклини дәрк етмөк асандыр вә бир дә мә'лум олуб ки, дәри нә гәдәр тәмиз олса о гәдәр артыг һисс едир. Мәсәлән, әлиндә дәјәнәк кәзән чобан илә әлини јахшы бәсләјән адамын дәриси бир олмаз. Ондан масәва бәдәнин дәрисинин һансы јери артыг гүввеји-ламисәни дәрк етмөкдән өтрү ишләјир исә о јер кетдикчә артымаг һисс едир. Мәсәлән: мә'лумдур ки, көр адамын көзләри көрмәдијинә онлар әтраф шејләрин гүввеји-ламисә васитәсилә дәрк едирләр вә беләдә онларын бармаглары артыг ишләдијинә о гәдәр онларын гүввәси артыр ки, онлар илә корлара охумаг өјрәдирләр. Онлара галхаг һуруфлары тапыдыб белә һуруфлар илә китаблар басдырыб, онлар үчүн мәктәбханалар ачыб онлара охујуб-јазмаг өјрәдирләр вә бир дә инсанын дәриси онун көзләринин көмөкчисидир. Мәсәлән: рәндәләнмиш ја рәндәләнмәмиш шејләр, әјри ја дүз шејләр, ипәк вә ја кәтан парчасыны вә гејрә бир дәфә көрүб сонра онлары көрмәјәндә дә бирчә гүввеји-ламисә васитәсилә дәрк етмөк мүмкүндүр.

Исти-сојугу вә ағырлығы да дәринин дамарлары дәрк едир. Сојуг артыг олакта дәри ағарыр, јә'ни дәринин алтында олан ган дамарлары сыхылыб ичиндән ганы чыхарыб ичәридәки дамарлара көндәрир ки, орада сојугдан узаг олуб дурсун. Әлбәттә, бу төвр о дамарлары чох сахламаг олмаз. Бир аз замандан сонра онлар јенә бошальыб ган илә долурлар. Амма бир аз заман да олса бәдән өзүнү бу төвр сојугдан мұһафизә едә билир.

ҺӘСӘН ЗӘРДАБИ

«Һәјат» гәзети № 110, 111, 30 нојабр, 1 декабр 1905-чи ил.

ИНСАНЫН ДОГУБ ТӨРЭМЭЖИ

Өврөттин жумурталыгы бир чүфтү үздүр ки, онун гурсаг жеринин ичэрининдөн бел сүмүклэринэ жапышыбдыр. Бу үзвлэр ки, тожу жумурталыгына шөбаһәти вар, ајда бир жумурта јетириб рәдд едирләр ки, бу јетишмиш жумурта әлаһиддә канал илә орадан кәлиб ушагыла дахил олур. Өврөттин ушагылыгы онун отураг сүмүүү илә бунун араларына жапышан јасты сүмүкләрдән әмәлә кәлән, ашағы вә јухары ғырағлары сыныг ләјәнә охшајан сүмүк ичиндәдир.

Чүнки ушаг ушагылыгы ичиндә вә ушагылыг ләјәнин ичиндәдир, она көрә һансы өврөттин ләјәни енлидир, онун ушаг доғмасы асан олур. Ләјәни чох дар олан өврөт әрә кетмәмәји сәләһдыр. Жумурталыгы ичиндә јетишән жумуртаны бир пәрдә әһатә едибдир. Елә ки, жумурта јетишди, о пәрдә партлајыр, жумурта рәдд олур. Пәрдәнин јарасындан ган чыхыр. 3—4 күн о јара сағалынчан өврөт ајбашы олур. Соңра јара сағалыр, ган да кәсилир.

Јетишмиш жумурта мирур илә кәлиб ушагыла дүшәндән соңра ушагылыгы ичинин сујунда 7—8 күн галса да хараб олмас вә һабелә кишинин мајасынын ичиндә олан вә жумурта мајаланмаға сәбәб олан шејләр дә, зикр олан өврөттин ушагылыгынын ичиндән рәдд олан су гисми шеј дә 7—8 күн хараб олмајыб гала билир. Пәс кишинин мајасы өврөттин ушагылыгына дахил олан заман әкәр орада тәзә жумурта вар исә вә ја 7—8 күндән галмыш жумурта вар исә ону мајалајыр вә ондан башга бу маја орада 7—8 күн дә гала билир вә бу заман әкәр өврөт ајбашы олуб, онун жумуртасы ораја дүшсә бу тәзә дүшән жумуртаны да мајалаја билир вә әкәр бу заманларда кишинин

мајасы өврөттин ушагылыгынын ичиндә олмаса өврөттин жумуртасы тәләф олур.

Кишинин мајасынын һәр бир дамчысында минләрлә һејванлар вар ки, онларын һәр бирисинин жумру башы вә назик гујруғу вар вә бу гујруғу буламаг илә онлар чох јејин үзүрләр. Маја галын көрүндүјүнә сәбәб бу һејванлардыр. Бу һејванлары көрмәкдән өтрү мајанын бир дамчысынын бир аз һиссәсини көтүрүб шүшәнин үстә тојуб она зәррәбин илә 5—6 јүз артыран шүшәдән баханда, о һејванлары көрмәк мүмкүндүр. Әкәр кишинин мајасында о һејванлар олмаса онун өвлады олмас. Бу һејванларын бириси жумуртаны мајаламаға бәсдир. Жумурта ки, балыг күрүсүнә охшајыр, чох кичикдир. Онун үзүндә бир пәрдә вар вә бу пәрдәнин ичи тојуг жумуртанынын сарысына охшајан шејлә долудур. Бу пәрдәнин бир чох кичик дешији вар. Жумурта мајаланмагдан өтрү көрәк кишинин мајасынын ичиндә олан һејванларын бириси жумуртанын пәрдәсинин зикр олан дешијиндән дахил олуб, ичиндә олан сары кими шејә ғырышыб ону мајаласын. Бу төвр жумурта мајаланандан соңра пәрдәнин дешији дәрһал тутулур. Мајаланмыш жумурта ананын ушагылыгынын бир јеринә жапышыб орада 280 күнә гәдәр галыб соңра бәдәндән рәдд олур. Жумурта ушагыла жапышанда ананын ган дамарлары онун ичинә дахил олуб онун бөјүмәјинә сәбәб олурлар. Ана једији хөрәкдән әмәлә кәлән, ананын ган дамарларына дахил олан вә ананын чијәрләриндә нәфәс алмагдан тәмизләнмиш ган кәлиб о жумуртанын ичиндә олан мајаланмыш сарынын артыб-чохлашмагына сәбәб олур. Ананын бураја кәлән тәмиз ганы бәдәнин гејриләринә кәдәндә хараб олан кими, бурада да хараб олур вә бу хараб олмуш ган орадан чыхыб ананын хараб олмуш ганына ғырышыб, кедиб онун чијәриндә нәфәс алмагдан тәмизләнир. Пәс ананын ики ган дамары ушағын бәдәнинә онун көбәк јериндән дахил олур. Бу дамарларын бириси ушаға тәмиз ган кәтириб вә бириси онун хараб олмуш ганыны чыхарыр.

Бу төвр бәсләнмәкдән ушаг ки, әввәл ону зәррәбин илә көрмәк олурду, күнү-күндән артыр. Инсанын һәр бир үзвү мирур илә әмәлә кәлир. Елә ки, бу үзвләр ушағы әлаһиддә сахламаға гадир олдулар, ушаг ананын бә-

дәниндөн рәдд олур. Нә гәдәр ки, ушаг ушаглыгың ичиндә оlanda кичикдир, ушагыг ләјәнин ичиндәдир вә ләјән ону кәнардан јетишән хәтадан мұһафизә едир. Ушагы әһатә едән пәрдәнин ичи су гисми шејлә долудур ки, ушаг бу сујун ичиндә үзүр. Сонра ушаг ләјәнә сыгышмајыб орадан чыхан вахтда бу су гисми шеј ону мұһафизә едир. Ондан башга бу су ушагың рәдд олмагына да көмәк едир. Ушаг рәдд оlandан ирәли бу пәрдә чыхыб дешилир, сонра ушагың башы кәлир. Беләдә ушаг саламат рәдд олур. Амма бә'зи вахтда ушаг тәрс кәлир. Беләдә кәрәк һәким кәтирдиб ушагы чевирдәсән. Бә'зи вахтда ушаг тәрсинә кәлиб пәрчим оlandа ону чевирмәк мүмкүн олмајыр. О вахтда лабүд галыб ушагы парча-парча доҗрајыб чыхардырлар ки, һеч олмаса аясыны хилас етсинләр.

Ананың бәдәниндән дүшән кими ушагың бәдәниндән ананың бәдәнинә кедән вә орадан ушагың бәдәнинә кәлән ган дамарлары ки, ушагың көбәк јериндә олурлар, кәрәк кәсилсин вә бағлансын ки, ушагы ган апармасын. Ушаг ананың бәдәниндән рәдд олан кими чыгыры вә буна сәбәб олур ки, бу заман онун үзвләринин һамысы саздыр. Инди лазымдыр ки, онлар ишә дүшсүнләр вә бундан өтрү кәрәк нәфәс көврүјү басылсын. Ушаг чыгыранда, јә'ни синә сәбәтнин кәнарларыны бирдән бәрк басыб чијәрләри сыханда, ондан чыгырыг сәдасы рәдд олур. Сонра синә сәбәтнин кәнарлары араланыб чијәрләр шишәндә ораја тәзә һава кәлир, нәфәс алынмаг башлајыр. Јә'ни көврүк басылыб машыңлар һамысы ишә дүшүр¹³⁸. Бундан сонра ушагың ганы өз једији хәрәкдән эмәлә кәлир вә бу ган онун өз үрәјиндә вә ган дамарларында көвр едир, өз чијәрләриндә тәмизләнир. Ушаг дүнјаја кәләндән сонра онун боју, сүмүкләри, әләлхүсус бәјни вә гејри үзвләри мирур илә артыр. Әввәл заман онун бәјүмәји чох артыгдыр. Мәслән: 10 ајачан онун бәјү бир-бир артыр. Сонра бәјүмәји мирур илә азалырса да амма јенә 22 јашынадәк чәкир. Ондан сонра бој дәхи артмајыр. Амма ағырлығы артмагы 40—45 јашынадәк чәкир. Ондан сонра бәдәнин ағырлығы өлүнчән мирур илә азалыр. Ушаг 9 ајлыг оlandа сүд диши чыхыр. 7 јашындан сонра һәмйшәлиг дишләри мирур илә чыхыр. 22—25 јашында ахырынчы азы дишләри чыхыр. Бундан белә мә'лум ки, инсан 22—25 јашынадәк бәјүјүр. Елми-

һејванатдан мә'лумдур ки, һәр чаны олан мәхлуғ нечә ил бәјүјүр исә, 5 о гәдәр өмр едир. Мәслән: ит 3 ил бәјүјүр, 5 дәфә 3=15 едәр. Фил 30 ил бәјүјүр, 5 дәфә 30=150 едәр. Јә'ни итин өмрү 15 вә филин өмрү 150 ил һесаб олур. Бу һесабдан инсанын өмрү кәрәк 110—125 ил олсун. Јә'ни инсан өз сағ бәдәнини сојуг вә истидән, артыг јемәк вә ичмәкдән вә гејри изтираблардан сахласа 110—125 јашынадәк өмр едә билир.

Ат сахлајанлара мә'лумдур ки, ајгыр 5 јашына чатмамыш илхыја бурахыланда онун өвлады јахшы олмаз. Һабелә кәрәк инсан да 22 јашына чатмамыш олса онун өвлады јахшы олмасын. Јә'ни зәиф олсун. Әләлхүсус, белә тез өвлады олмаг өврәт үчүн зәрәрдир. Елми-статистикадан мә'лумдур ки, гыз нә гәдәр тез әрә кетсә о гәдәр онун доғмадан горхусу артыгдыр. Мәслән: 22 јашында әрә кедән гызларын илдә һәр миндән 20-си доғмадан вәфат едәрсә, 15 јашында әрә кедән гызларын миндән илдә 40—50-си вәфат едир. Пәс белә тез әрә кедәнин нә ки, өвлады зәиф олур, һәтта өзләринин дә чоху вәфат едир. 40—45 јашына чатанда өврәтин ајбашысы кәсилир. Ондан сонра өврәт вә кишинин бәдәни мирур илә јүнкүлләшир. Бәдәнин үзвләри мирур илә күчдән дүшүр. Әлбәттә, беләдә јахшы бәсләнән бәдән илә јаман сахлананың тәфавүтү чохдур. Амма бәдән нә гәдәр јахшы бәсләнсә дә мирур илә күчдән дүшүр. Үзвләрин һамысындан бәјнин күчү чох галыр. Һеч кәс дүнјадә гочалыгдан өлмәјир. Өмр кечдикчә бәдән артыг зәиф олур вә артыг зәиф олан бәдәнә тез-тез сојуг дәјир вә гејри нахошлуғлар тез ариз олур ки, онларын бириндән инсан вәфат едир.

Һәр нәфәси кәсилиб бәдәни сојујана, өлүбдүр демәк олмаз. Чох олур ки, белә өлү һесаб олан адам 5—10 күндән сонра вә дәхи артыг ајылыб өзүнә кәлир. Бәдән ијләнәнәчән она өлүбдүр демәк олмаз. Она көрә өлүнү тез басдырмагдан јаман адәт јохдур. Белә дә чохлаарыни дири-дири басдырырлар. Мәслән: чох олубдур ки, өлүнү басдырмага апаран вахтда ону апаран адамлар бүдрәјиб јыхыланда өлү онларын әлиндән јерә дүшәндә вә гәбрә бәрк атанда ајылыб. Белә ајылан адамлар дејирләр ки, онлар ешидирләр ки, әтрафда гоһум-гардаш нә гајырыр, амма дејә билмирләр ки, өлмәмишәм. Бирчә

фигир адиги ки, биз белә бичарәнин һаггында нә гәдәр зүлм едирик. О, ешидир ки, ону гәбристанлыға апарырлар, ана-бачысынын сәсләрини ешидир. Гәбрә гојуб үстүнү торпаглајанда вә сонра орада ајыланда көрүн о бәдбәхт нә гәдәр зәһмәтләр чәкир вә бу зәһмәтләри өнә онун үстә аглајан әзизләри өз ганмазлыгларындан верирләр. Авропа вилајәтләринин бәјүк шәһәрләриндә фәгир-фүгәралар өз өлүләрини евләриндә сахламаг мүшкүл олдуғуна шәһәр хәрчи илә онлар үчүн өлүхана тәмир еләдирләр. Бу евин ичиндә өлүләри кәфәнә тутандан сонра ијләнәнәчән сахлајыб сонра басдырырлар вә ораја кәлән өлүләрдән һәр илдә бир нечәси ајылыб евинә гајыдыр.

ҺӘСӘН ЗӘРДАБИ

«Һәјат» гәзети №.113, 4 декабр 1905-чи ил.

ЕЛМИ-ҺЕЈВАНАТДАН

Инсанын бәденинин үзвләриндән данышан вахта ара бир дејирдик ки, филан һејванын филан үзвүнә бах. Һәгигәт, инсан да гејри һејванларын бирисидир вә лап ачизидир. Чүнки онун пәләнк кими дишләри вә гајнаглары јох ки, дүшмәнә галиб олсун, ат вә марал кими ајаглары јох ки, гачыб гуртарсын, гуш кими ганадлары јох ки, учуб кетсин, балыг кими мүшәбләри јох ки, үзүб гачсын. Амма белә ачиз олан инсан тамам мәхлугун падшаһыдыр вә онун белә олмағына сәбәб онун бејнинин чох вә она керә ағлынын артыг олмағыдыр. Бунунла белә инсан јемәк-ичмәкдә, нәфәс алмагда, доғуб-төрәмәкдә вә гејрәдә һејвандыр вә һејванлар чүмләсинә дахилдир.

Елми-һејванат һејванаты ики гисм едиб: бириси сүмүклү вә бириси сүмүксүз. Сүмүклү һејван ки, инсан да бу гисмдәндир (һејванати-фәгәријјә) дөрд јерә тәгсим олуб: биринчиси зат-үс-сүдјә (мәмәли һејван), икинчиси түјүр (гуш), үчүнчүсү зәваһиф (тысбаға, кәртәнкәлә, илан, гурбаға), дөрдүнчүсү әсмак (балыг).

Белә тәгсими һүкәмалар елм охумаг истәјәнләрә асан охумагдан өтрү едибләр. Амма дүнјада белә тәгсим јохдур. Доғрудур, мәсәлән: ат илә гарагушун үзвләринә баханда, һәр кәс јәгинән дејә билир ки, ат мәмәли һејвандыр. Јә'ни өвладыны тәвәллүд едир, сонра ону өз сүдү илә сахлајыб бөјүкләндирир. Амма гарагуш јумуртлајыр, сонра онларын үстә отуруб, бала чыхарыб, онлары сахлајыб бөјүкләндирир. Амма елә мәмәли һејван вар ки, гуш кими јумуртлајыр вә үстүндә отуруб бала чыхардыр. Амма сонра ону мәмәли һејван кими өз сүдү илә әмиздириб, сахлајыб бөјүкләндирир. Әлбәттә, белә һејвана

мәмәли һејван вә гуш демәк олур вә зикр олан тәгсим едә билмәз ки, бу һејваны һансы гномә һесаб етсин.

Инсанда олан үзвләр ки, онлардан кечән нөмрәләрдә данышдыг, һејванати-фәғәријјәнин һамысында вар. Тә-фавүт онун дәјишилмәјиндәдир ки, һејван сакин олдуғу јерә мұвафиг вә гејрә о үзвләр дәјишилибләр.

ХӨРӘЈИ ҺӘЗМ ЕДӘН ҮЗВЛӘР

Мәмәли һејванларын бағырсағларынын узуну онлар једији хөрәк иләдир. Һансы һејванын хөрәји тез һәзм олан хөрәк исе, онун бағырсағлары кәдәкдир. Мәсәлән: пәләнк вә мешә пишикләрнин хөрәји әт, јә'ни тез һәзм олан хөрәк олдуғуна онларын бағырсағлары өз бојундан, јә'ни гујругунун учундан бурнунун учунадәк бирәүч артыг олур. Амма гојун ки, от јејән һејвандыр вә от кеч һәзм олан хөрәкдир, она көрә гојунун бағырсағынын узуну онун бојундан бирә ијирми сәккиз узундур. Ондан башга, мә'лумдур ки, бизим евләрдә олан пишик әввәл мешә пишији олуб, сонра инсан ону көтүрүб евдә сахлајыб. Амма бунула белә чүнки ев пишији һәмишә әт јемәјир, дүшәндә хөрәк дә јејир, сүд дә ичир, она көрә онун бағырсағлары мирур илә узаныб, инди онун бојундан бирә беш узун олубдур. Әт вә от јејән һејванларын мә'дәләринин дә тәфавүтү вар. Әт јејән һејванын мә'дәси кичикдир. Амма от јејән һејванын мә'дәси бөјүк вә бир нәчә һиссәдәндир. Белә мә'дәләрин тәәччүблүсү әти јејилән, көвш кәтирән һејванларда олур. Онларын ағзындан кәлән хөрәк апаран әсил мә'дәјә чатмамыш онун алтын-да бир бөјүк торба әмәлә кәлиб. Бу торба илә хөрәк апаранын арасында бармағларын арасында олан кими дешикләр вар. Елә ки, һејван јахшы чейнәнмәмиш оту удду, бу от хөрәк апаранын ичини чыза-чыза кедәндә, елә ки, о дешикләрә чатды, ораны да чызды, беләдә о әтләр сыхылдығна дешикләр ачылыр вә бу јахшы чейнәнмәмиш от о торбанын ичинә дүшүр. Ондан сонра бир гејри кичик торба вар ки, онун ичи китаб вәрәғләри кимидир. Бунун адына гырхбајыр дејирләр. Сонра јәнә бир кичик торба вар ки, адына гурсаг (гәләнсәвә) дејирләр. Әсил мә'дә бу ахырынчы торбадыр ки, онун ичиндә хөрәк һәзм олуб, сонра бағырсағларда кедир.

Һејван чөлдә отлајан вахта табак дишләри илә оту кәсиб удур. От кедиб хөрәк апаранын дешикләриндән мә'дәнин әввәлинчи һиссәсинә дүшүб, ораја анбара јығылан кими јығылыб галыр. Елә ки, бу һиссә чейнәнмәмиш от илә долду, һејван бир кәнара чәкилиб јатыр. О вахта әввәлинчи һиссәнин ичиндәки отун ки, инди орада исланыбдыр, бир чәнкәси инсан гусаида ағзына хөрәк кәлән кими орадан чыхыб ағза гајыдыр. Һејван о бир чәнкәни ағзында азы дишләрилә ки, дәјирман дашларына шәбаһәти вар, чейнәјиб, түпүрчәјә гарышдырыб һәлл едәдән сонра дүбарә удур. Бу сәфәр хөрәк јахшы чейнәндијинә хөрәк апаранын ичини дәхи чызмајыр. Она көрә бу тикә орадан өтүб гырхбајыра дахил олур вә онун ичиндә вәрәғләрин арасында онлар сыхылыб-ачылмаға көрә тәзәдән әзилиб дәхи артыг һәлл олуб гурсаға, јә'ни әсил мә'дәјә кәлир ки, орада она мә'дә сују гарышмагдан һәзм олур. Бу төвр һејван орада олан оту тикә-тикә ағзына гајтарыб, чейнәјиб дүбарә удур ки, бизләрдә буна «көвш кәтирир» дејирләр. Елә ки, әввәлинчи һиссәнин ичиндән от гуртарды, һејван јәнә галхыб отламаға кедир. Бу һејванларын су ичмәји дә беләдир. Мә'лумдур ки, су да от кими һәр јердә олмаз. Бир отлагда олса 1—2 булаг олар вә јыртычы һејванлар орада кизләниб от јејән һејванлары көзләјирләр. Она көрә јыртычы һејванларда өз нәчәсини торпаглајыб басдырмаг адәт олубдур ки, о отлагда олан от јејән һејванлар онун нәчәсинин ијиндән о отлаға јыртычы һејван кәлмәјини билиб гачыб гејри отлаға кетмәсинләр. Ондан башга, јыртычы һејван күләк олан вәман һәмишә күләјин алт тәрәфиндә кизләнир ки, онун ијини шикар аңламасын. Белә горхулу јерә лабүд галыб су ичмәјә кәлән от јејән нә гәдәр артыг ичә билсә ичәкәк. Онларын һансы ки, өзү илә артыг су апара билсә артыг да мұнафизә олуб өмр едәкәк. Она көрә бу һејванлар су ичәндә бәдәнә лазым олан гәдәрдән артыг ичирләр вә бу артыг су да мә'дәнин зикр олан әввәлинчи һиссәсинә јығылыб орадан мирур илә лазым олдуғу гәдәр дә бәдәнә кедир.

Зикр олан көвш кәтирән һејванларын һамысы өзләрини дүшмәндән (јыртычы һејванлардан) гуртармагдан өтүрү гачыб гуртарырлар. Јыртычы вә гејри һејванлар өзләринә бир хөрәк тапанда ону апарыб бир далдада отуруб јејирләр. Амма оту бу төвр далда јерә апармаг олмаз. Көрәк ону ачыг от битән јердә дуруб, бичиб, чейнәјиб,

Һәлл едиб удасан вә бу гәдәр вахт ачыг Јердә ки, дүшмән кәнардан көрә билир, дурмаг чох горхулудур. Бу сәбәб-ләрә көрә һансы от јејән һејванын гарнына от чох сыхы-шыбдыр о һејван дүшмәндән артыг хилас олуб чох өмр едибдир. Амма һансынын ки, гарны кичик олдуғуна ора-ја аз от сығышыбдыр о тез-тез јемәјә кедиб орада дүш-мәнә дә чох раст кәлиб, тез тәләф олубдур. Јә'ни аз ја-шајыбдыр. Беләдә чох өмр едән һејванын баласы да чох олуб, аз өмр едәннин баласы да аз олуб, бу төвр бир нечә мин илин мүддәтиндә белә һејванын ки, гарнында артыг от галыбдыр вә буна көрә артыг да өмр едибдир, гәдәри илбәил артыб; ахырда онлардан бу һалда көвш кәтирән һејванлар әмәлә кәлибдир.

Гушларын үз сүмүкләринин икиси ки, мәмәли һејван-ларын бу сүмүкләринә әнкләрин сүмүкләри дејирләр, узаныб димдик олублар; онларын учунда буйнуз кими шејдән дишләр әвәзиндә бычаг кими кәскин шеј әмәлә кәлиб. Чүнки димдик хәрәји көтүрмәкдән өтрүдүр. Хәрәк чүрбәчүрдүр. Она көрә димдик дә чүрбәчүр олуб һәр гу-шун димдинә бахыб онун хәрәјини билмәк олуб, бир хәрәк апаранын габағында, јә'ни гушун дөшүндә торба әмәлә кәлиб ки, она пәртдәнәк дејирләр. Бәрк хәрәк, мәсә-лән: дәнә бу пәртдәнәјин ичиндә галыб, исланыб, јумша-лыб, сонра мә'дәјә кедир вә ја хәрәји аз тапылан гушлар (јыртычы гушлар) хәрәк тапан вахтларда мә'дәсини долду-рандан сонра пәртдәнәји дә долдуруб, бурада хәрәјин ар-тығыны сахлајырлар. Пәртдәнәкдән хәрәк әсил мә'дәјә кедир ки, орада она һәзм сулары гарышыр. Сонра икинчи мә'дәјә кедир ки, бу мә'дәјә гәвәнсә дејирләр. Бу гәвән-сәнин әтләри чох галындыр. Онун ичиндә бу әтләр бәрк сыхылыб бошлмагдан хәрәк сүртүлүб, һәлл олуб сонра бағырсаға кедир. Хәрәји бәрк шеј олан гушларын, мәсә-лән тојуғун бу гәвәнсә мә'дәсинин ичиндә хәрәји јахшы эзмәкдән өтрү хырда дашлар вә гејри олуб, онлар то-јуғ өзү удур. Белә даш олмајан јердә тојуғ сахлајан кә-рәк тојуға дәнә илә белә дашлары да версин, јохса тојуғ-лар нахошлајыб тәләф оларлар. Хәрәји јумшаг шеј, мә-сәлән, әт олан гушларын гәвәнсә мә'дәсинин ғырағлары галын олмајыр, назик олуб, чүнки белә хәрәји бәрк сүрт-мәк лазым дејил.

Бағырсағын ахыры чөлә ачыландан ирәли енләниб бө-јүјүб торба кими олубдур. Онун адына мәчмә-үс-сәбилеји

дејирләр. Онун ичинә бағырсагдан нәчис, бөјрәкләрдән сидик, јумурталыгдан јумурталар төкүлүб, сонра бәдәнән рәдд олурлар.

Јумуртлајан һејванын һамысынын, мәмәли һејванлар-дан өрдәкбурун дејилән гушун, тысбағанын, кәртәнкәлә-нин вә иланын белә мәчмәүс-сәбилејни вардыр.

Бә'зи иланларын ағзында әнкләрин үстә олан дишләр-риндән башга бир зәһәр диши дә вар. Бу диш кеи балә-сынын буйнузу кими учу әјридир. Зәһәр диши дамага ја-пышыб, онун шиш учу ичәри тәрәфәдир вә өзүнүн дә гчи бошдур. Онун учунда бир дешик вар. Бу диш дамағын әтинә јапышыб онун алтында, јә'ни дамағын ичиндә бир торба вар ки, она зәһәр торбасы дејирләр. Иланын башы-нын сағ вә сол тәрәфләриндә гулағларын далында, дәри-синин алтында түпүрчәк үзвүнә охшајан үзвләр вар ки, онлара зәһәр үзвү дејирләр. Бу үзвләр рәдд едән су тыс-ми шеј ки, зәһәрди, мирур илә ахыб, зәһәр торбасына төкүлүб орада галыр. Бу диш илә илан күчү чыгмадығы шикары зәһәрләјиб өлдүрүб, сонра удур. Илан зәһәр ди-шини шикарын әтинә батыранда дишин диби зәһәр тор-басыны басыр. Беләдә торбадан зәһәр чыхыб дишин учу илә ахыб онун учунда олан дешикдән чыхыб, јаранын ичи-нә төкүлүб гана гарышыб, ону зәһәрләјир. Чүнки беләдә торбада олан зәһәрин һамысы төкүлмәјир, бир аз гәдәри төкүлдүр, она көрә бу аз зәһәр һәмишә ахыб кедиб јара-ја чатмајыр. Бу сәбәбә илан зәһәр дишини шикара ба-гырандан сонра гарны јухары чеврилир. Беләдә зәһәр диши зәһәр торбасыны басыб онун ичиндә олан зәһәрин һамысыны төкүр ки, зәһәр кедиб чатсын. Она көрә илан вуран дәрһал иланы әлилә тутуб ону чеврилмәјә гојмаса, ола биләр ки, зәһәрләнмәкдән хилас олсун. Иланын зә-һәри хәрәк гана гарышсын ки, кар етсин. Дүнјада зәһәр чүрбәчүрдүр. Елә зәһәр вар ки, инсанын ганына кар едир. Јә'ни гана гарышанда ону чүрүдүб хараб едир. Бе-лә чүрүмүш ган дамарларын ичиндә дајаныб дөвр етмә-јир. Она көрә бәдән гансыз галыб вәфат едир. Белә зәһә-ри јемәкдән зәрәр олмас, чүнки хәрәк кедән јолда ган јохдур вә зәһәр бәдәнә лазым олмадығына ону ган дама-ры сормас ки, гана гарыша билсин, елә зәһәр вар ки, инсан ону јемәкдән вәфат едир, вә еләси дә вар ки, ону ијнәмәкдән кар едир. Илан зәһәри гана кар едән зәһәр-ләрдәндир. Ону јемәкдән инсана зәрәр олмас.

Она көрө илан вуранын ағзында жара јох исе мәслә-
һәтдир ки, дәрһал јараны ағзына алып, дәрһал онун зә-
һәрини сорсун. Чүнки белә ибтидада ола биләр ки, зә-
һәрин һамысыны сора билмәсин, мәсләһәтдир ки, соран-
дан сонра јараны јандырсын. Беләдә ган дамарлары вә
онларын ичиндә олан ган — зәһәр белә јаныб тәләф олур.
Әкәр илан вурдуғу јер галын әтсә, дәхи јахшыдыр ки,
ити бычаг илә јара олан јерин әтиний кәсиб атсын. Бун-
лардан башга, әкәр јара бармагда исе, дәрһал бармағы
дибиндән назик сап илә бәрк боғуб бағламаг көрөк ки,
о бармагда олан зәһәрләнмиш ган кедиб, гејри тәмиз га-
на гарышыб ону да зәһәрләмәсин вә дәхи јахшы оларды
ки, о бармағы дәрһал дибиндән кәсиб атсын. Елә ки, бун-
ларын һеч бирисини вахтында еләмәк олмады вә зәһәр
кедиб ганы зәһәрләјиб чүрүтдү, о вахтда бу чүрүмүш
ганы көрөк күндә бир-ики дәфә сордурасан вә ја јараны
јардырыб ону чыхардасан. Амма бунларын о гәдәр кә-
рәк гејри олмасын. Әкәр бунлардан нахош јахшы олур-
са, ола билсин ки, иланын зәһәри аз олдуғуна јахшы
олубдур.

Илан һамысы зәһәрли олмаз. Бизләрдә олан иланлар-
дан бирчә күрзә вә јелмар иланларынын зәһәрли олмағы-
ны мән билирәм. Гејри иланлардан зәһәрлисини көрмәми-
шәм. Су иланларынын, јәни суда өзүнә азугә ахтаранла-
рын һамысы зәһәрсиздир. Гуру јердә олан иланлара ки,
суја дүшәндә орада дајанмајыб үзүб тез кәнара чыхырлар,
гуру јер иланы дејирләр, бунларын да зәһәри олмајаны
чоходур. Иланын зәһәри олмағыны билмәкдән өтрү бир
узун ағач гајырдыб, онун башына ики дилли дәмбир бәр-
кидиб иланы көрәндә онун башындан белә ағач илә ба-
санда дәмбир дилләрин учу јерә кедиб иланын башыны је-
рә јапшыдыранда онун ағзы ајрылыр. О вахтда онун диш-
ләрини көрмәк мүмкүндүр. Әнкләрин үстә чәркә илә олан
дишләрдән гејриси олмаса илан зәһәрли дејил. Зәһәр ди-
ши чох бөјүкдүр вә өзү дә дамағын үстә гејриләрдән кә-
нардадыр. Ону көрмәк олмаз, доғрудур бу диш өз һа-
лында јумулмуш бычаг кими олур ки, онун әјри учу ке-
диб дамаға дәјир вә беләдә көрәји удмаға мане олмајыр,
амма бир кичик чөп илә ону галхызыб көрмәк мүмкүн-
дүр. Офсунчулар да зәһәрли иланы тутуб бир парча кечә
илә о диши галхызыб, учундан басыб, зәһәрини төкүб, сон-
ра әлиңә алып кәздириләр. Белә зәһәри төкүлмүш ила-

нын тәзәдән зәһәри кәрәк 2—3 күн зәһәр торбасына јы-
ғылсын ки, онун гәдәри инсана кар еләсин. Офсунчулар
да һәр ики-үч күндә бир дәфә зикр олан гајда илә онла-
рын зәһәрини төкүрләр ки, һәмишә зәһәрсиз илан кими
олурлар. Бу офсунчулар авам тамашачылара офсун са-
тан вахтда илан зәһәрли олмағыны сүбүт етмәкдән өтрү
илана бир тојуғу дишләдирләр ки, беләдә тојуғ дәрһал
өлур. Буна сәбәб одур ки, илан олан јер нә гәдәр артыг
исти исе о гәдәр онун зәһәри дә артыг кар едир. Мәсә-
лән, бизим күрзә шимал тәрәфләрдә о гәдәр зәһәрли де-
јил ки, онун зәһәри адамы өлдүрсүн. Һиндистанда елә
зәһәрли иланлар вар ки, онларын зәһәри адамы дәрһал
өлдүрүр. Ондан башга, иланын зәһәри кар етмәји ган
иләдир. Нә гәдәр ган артыг исти олса о гәдәр зәһәр дә
артыг кар едәр. Чүнки гушларын ганы мәмәли һејванын
ганындан 2—3 дәрчә артыг истидир, она көрә тојуғу
аз зәһәр дә зәһәрләјә биләр. Амма, мәсәлән, гурбағаны ки,
онун ганы сојугдур, нә ки, бизим күрзәнин, һәтта Һиндис-
танын артыг зәһәрли иланларынын да зәһәри өлдүрә бил-
мәз.

Илан сојутганлы һејван олдуғуна кечәләр исти аз олан
вахтда бир аз ләмс олур. Олур ки, бизләрдә авам дејәр:
кечәләр иланын башы ағрыјар.

Офсунчу јаланчыдыр демәк олмаз. 10—15 ил бундан
әгдәм Көјчәј ујездиндә чәјрткә гырдыран вахтда мән дә
кетмишдим. Фәһләләр «чөлдә илан чоходур» — дејиб иш-
ләмәјә кетмәјиб тәвәгге еләдиләр ки, Аға Сејид Мәһәм-
мәд кәлиб орада олан иланлары тутсун. Аға Сејид Мә-
һәммәди кәтирдиб орада илан тутмаға јоладығ. Һәги-
гәт, орада бир нечә илан тутуб кәтирди. Әз он чүмлә әлиң-
дә бир зәһәрли күрзә дә вар иди ки, онун башындан
тутмушду вә илан онун голуна сармашмышды. Фәһлә-
ләр иланлары көрүб ишләмәјә кетдиләр вә мән Аға Се-
јид Мәһәммәд илә отуруб сөһбәт еләдим. Данышан
вахтда иланларын зәһәриндән вә гејрәдән дејәндә көр-
дүм ки, о да бунларын һамысыны билир. Мән тәәччүб
етдим, ондан хәбәр алдым ки, сән охумамыш адам бун-
лары һарадан билирсэн? О чаваб верди ки, 15 ил бундан
әгдәм бураја Һиндистандан бир дәрвиш кәлмишди. Мән
онунла тонағ олуб ону бир нечә күн сахладым. О мәнә бу
шејләри өјрәтди, сонра деди ки, мән иланы көрәндә онун
габағында дуруб көзләринә бахырам. Бир аздан сонра

илан јухуја кедир. О вахта кедиб онун башындан тутурам ки, дахи мени вура билмээ. О мәнә нағыл еләди ки, бирчә дэфә бир күрзәни јухулада билмәмишәм. Һәр тәрәфдән кәлдим исә күрзә гујруғу үстә галхыб мәнә һүчум етди. Ахырда лабуд галыб бир ағач илә башындан басыб тутуб, кәтириб, анбара атыб гапысыны бағладым. 3 күн ону белә сахлајыб һәр күн дә кедиб, јухулада билмәјиб ахырда гапыны ачыб ону хилас еләдим ки, «Һејван, жет, сәни аллаһ көндәриб ки, мән өзүмә чох үмид олмајым!» Аға Сејид Мәһәммәд бир чанлы сағ адам иди. Онун гара көзләриндән од төкүлүрдү. Белә адам нә ки, иланы, гејри адамлары да јухулатмаға гадирдир.

Елми-һикмәтдән мә'лумдур ки, инсанда бир гүввеји-кипноз вар ки, чаны чох сағ адамларда ашкар олур. Белә адам өзүндән зәиф олан адамларын бә'зисинин көзләринә диггәт илә баханда ону јухуладыр. Үмидим будур ки, бу адамлар иланын да көзләринә баханда ону јухулатсынлар. Белә адамлара, һәгигәт, офсуңчу демәк олар. Бә'зи адамларда да белә гүввеји-кипноз көрүнүр. Һиндистанда олан һүкәмалар јазырлар ки, оранын зәһәрли иланларынын бә'зи шикарын көзләринә бахыб үстүнә кедән вахта бичарә шикар ондан көзләрини чәкә билмәјиб, ләрзә кедә дајаныб иланы көзләјир ки, кәлиб чатыб, ону тутуб, өлдүрүб удсуч.

Илан шикары өлдүрүб удандан сонра мәст олуб јатыр. Чүнки иланын әнкләринин шкиси дә тәрпәниб һәрәси бир тәрәфә кедәндә онун ағзы артыг ачылыр вә беләдә илан өзүндән бөјүк шикары да уда билир. Она көрә бу шикар онун чијәрини басыб нәфәс алмағыны ағырлашдырыр вә белә нәфәс азалдығына илан да мәст олуб јухуја кедир.

НӘСӘН ЗӘРДАБИ

«Һәјат» гәзети № 121, 122, 19 декабр, 20 декабр 1905-чи ил.

2

Инсанын ганы бәдәндә дөвр етдијиндән данышанда көрдүк ки, инсанын үрәји ики парадан әмәлә кәлиб вә бу параларын һәр бириси әлаһиддә насосдур. Әввәлинчи парадан ган чыхыб тамам бәдәнә кедиб, орада бәдәни

зәррәләри јанмагдан әмәлә кәлән шејләр гарышдығына хараб олуб, гаралыб, үрәјин икинчи парасына гајыдыб, орадан кедиб чијәрдә тәмизләниб, ал олуб јенә әввәлинчи параја кәлир. Јә'ни инсанын бәдәниндә ган ики дөвр едир. Бир үрәкдән чыхыб бәдәнә кедиб, јенә үрәјә кәлир вә бир дә үрәкдән чыхыб чијәрә кедиб, јенә үрәјә гајыдыр.

Бу, һејванларын вә гушларын һамысынын ган дөвранына аиддир. Зәваһиф һејванларындан олан тысбаға (габлы баға, сәлһифијә), көртәнкәлә (зәбабијә) вә илан (хәншијә) фиргәләринин үрәјиндә ики јарымынын арасында дешик вар, она көрә бәдәндә хараб олуб үрәјә гајыдан ганын бир һиссәси кедиб чијәрдә тәмизләнмиш, дүбарә гајыдыб бәдәнә келәр вә чијәрдә тәмизләниб үрәјә гајыдан ганын бир һиссәси гајыдыб јенә чијәрә келәр. Бу сәбәбә көрә онларын ганы јахшы тәмизләнмәјир вә бәдәнләринин зәррәләри дә јахшы јанмајыр, бәдәнин вә ганын истиси дә аз олур. Одур ки, бу һејванлар гыш дүшәндә јухулајырлар, бу јухуја гыш јухусу дејирләр. Тысбаға, көртәнкәлә вә илан пајызда өзләри үчүн исти јер һазырлајыб сојуг дүшәндән бир нечә күн ирәли кедиб орада јумулуб јатырлар. О ки иландыр, бир нечәси бир-биринә сармашыб, јумаг кими олуб бир дешијин ичиндә јухулајырлар. Әкәр белә јумаг кими оlanda онларын бәдәнинин истиси бир-бирини сојугдан мұһафизә едәр, амма һава чох сојуг оlanda онлар да донурлар вә јенә баһарда исти дүшәндә ајылырлар. Бу һејванлар гышда өлү кимидирләр, амма онлары бир исти отаға кәтириб орада сахлајанда бир аз вахтадан сонра ајылырлар вә әкәр јенә чөлә — сојуға чыхартсан тәзәдән јухуја кедәрләр.

Бу гыш јухусундан башға бир гејри гыш јухусу да вар ки, истиганлы, мәмәли һејванлар да гышда белә јухулајырлар. Бунун сәбәби азугә олмамагдыр. Мә'лумдур ки, баһар фәслинин бир јарашығы да кәпәнәкләр, чүчүләр, хүласә, һәшәрәтдыр. Онлар бу чичәкдән о чичәјә учуб, чүрбәчүр сәдалар илә бағ вә бостанлары дирилдирләр, әлбәттә, бу һәшәрәтын да дүшмәни вар. О гәдәр мәмәли һејван вар ки, тәк һәшәрәт јемәк илә доланыр. Елә ки, чичәкләр солду, мејвәләр ығылды вә ағачларын јарпағлары саралды, һәшәрәт, кими јарпағларын, кими ағачын габығынын алтында, кими бир гејри далда јердә өзүнә јува гајырыб гыш јухусуна кедәр. Елә ки, һәшәрәт ју-

хуја кетди, јә'ни гачыб кизләнди, онлары јејән һејванлар үчүн ачлыг башлајыр, бу һејванлар, мәсәлән, (јараса) шәбпәрә, кирпи вә гејри һәшәрәт јухулајандан бир нечә күн ирәли бир исти вә ғараңлыг јер тапыб, орада бир-биринә сармашыб, көзләрини, гулагларыны јумуб, сүкут едиб јатырлар. Онларын белә сүкут олмағына сәбәб јуху дејил, азугә олмамагдыр. Она көрә онлара әлини вуранда көзләрини ачырлар вә әкәр һәшәрәты јайдан јығыб, сахлајыб, инди онлара верәсән, о вахтда көзләрини ачыб о һәшәрәты јејирләр. Мәлүмдур ки, ајы да ғышда белә сүкута кедәр вә онун да сәбәби азугә аз олмағыдыр. Ајынын хөрәјинин чоху мејвәдир, елә ки мејвә гуртарды, ајы да сүкута кедәр. Амма бә'зи вахтда, һава јахшы оlanda, јувасындан чыхыб су ичмәјә вә ја овламаға кедәр. Доғрудур, белә сүкут олмаға да ғыш јухусу дејирләр, амма нечә ки, зикр олду, бу јуху дејил, инсан өзү дә белә сүкут едиб, ач гала билир. Әкәр инсан бир исти, гаранлыг, кәнар јердә узаныб тәрпәнмәјиб, көзләрини јумуб, гулаглары вә үстүнү өртүб галса, нә ки, бир нечә күн, һәтта 20—30 күн вә дәхи артыг јемәјиб, ичмәјиб гала биләр. Белә мәрч кәлиб, бир ај вә дәхи артыг јатан чохдур. Бу гәдәр вахт ачындан өлмәмәјин сәбәби одур ки, бәдәндә һәрәкәт олмаса, бәдәнин зәррәләри дә аз јанар. Она көрә нәфәс дә күчдән дүшәр вә јемәк о гәдәр лазым олмаз. Чүнки бәдәндә хөрәјин артығы һәмишә вар, аз нәфәс алмаға вә бәдәнин аз исти олмасына о артыг зәррәләр дә кифајәт едәр. Әлбәттә белә орудч тутан адам чох күчдән дүшәр вә сонра ону һәрәкәтә кәтирмәкдән өтрү лазымдыр она аз-аз, тез һәзм олан хәрәк вериб бир нечә күн ону һала кәтирәсән. Пәс зикр олан шәбпәрә вә гејри һејванлар да белә јухулајырлар. Доғрудур, она јуху дејирләр, амма бу јуху дејил, ачлыгдан сүкут олмагдыр. Белә ачлыгдан сүкута кетмәк јайда да олур. Һиндистанда вә гејри исти тәрәфләрдә олан көлләрин сујунда зиндәканлыг едән һејванлар, јайда о сулар гурујанда өзләринә палчыгдан јува гајырыб онун ичиндә сүкут олуб, јағыш јағыб о көлә су кәлинчән галыб, сонра галхыб зиндәканлыг едирләр.

Сүмүклү һејванларын зифадијјә гисминин ки, онлара куриғә дә дахилдир, үрәкләри, доғрудур, фәгәрәли һејванларын үрәји кими ики парадыр, амма һәрәсинин ики кисәси јохдур, һәр паранын бирчә әлаһиддә кисәси вар. Сонра һәр ики паранын бирчә икинчи кисәси вар. Она

көрә бәдәндән кәлән хараб олмуш ган вә чијәрдә тәмизләнмиш ган үрәјин эввалинчи кисәләринә кәлиб орадан икиси дә бир кисәјә төкүлүб бир-биринә лап ғарышыб орадан бир һиссәси тамам бәдәнә вә бир һиссәси чијәрә кедәр. Әлбәттә, беләдә зифадијјә һејванларынын ганы дәхи артыг сојуг олур вә онлар ғышда јухулајырлар.

Балыглары (әсмак) ганы бәдәнләриндә бирчә дәфә дөвр едәр. Јә'ни онларын үрәји бирчә парадыр (насосдур) ки, ондан чыхан ган кедиб, тамам бәдәни кәзиб сонра онун гәлсәмәләринә ки, чијәр әвәзиндә ганы тәмизләјир, дахил олуб сонра үрәјә кәлир. Она көрә әсмакын ганы дәхи артыг сојугдур. Амма онунла белә онлардан ғыш јухусуна кедән аздыр. Буларын да һамысы азугә аз олдуғуна сүкут олурлар. Бунун сәбәби одур ки, сујун алтында о гәдәр сојуг олмајыр. Сујун хасијјәтләриндән данышанда көрдүк ки, су донуб буза дөнөндә шишиб, јүнкүлләшиб, сујун үзүнә чыхыб, алтындакы сују дәхи доғмаға тојмајыр. Она көрә бузун алтында 3—4 дәрәчәјә гәдәр исти һәмишә вар вә бу исти балыглар үчүн зиндәканлыг еләмәјә бәсдир вә бир дә балыглар күрүсүнү ики вахтда төкүрләр: јайда күрү төкәнә јай балығы дејирләр, ғышда күрүсүнү төкәнә ғыш балығы. Јай балығы гајыдыб дәрјалара кетмәмиш исә, чајларда галыб орада сүкут едәр, амма ғыш балығы ки, күрүсүнү ғышда төкүр, онлар сүкута да кетмәјир.

Сүмүклү һејванларын ахырынчысы лиштәр балығыдыр ки, чох заман ону балыг һесаб етмәјирдиләр. Чүнки онун сүмүјү јохдур. Өзү сохулчән гурдуна охшајыр. Амма онун үрәји сүмүклү һејванларын үрәјинә охшајыр. Јә'ни онун белиндә гејри сүмүклү һејванларын үрәји олан јердә башдан тутмуш гујругунун ичуначан бир бөјүк ган дамары вар. Онун башындан чыхан ган дамары гол олуб, ахырда түк дамарлары олуб, бәдәни долдуруб, сонра икиси бир јерә ғарышыб, ахырда зикр олан бел дамарынын гујрут тәрәфиндән дахил олур. Зикр олан түк дамарларынын бир һиссәси гәлсәмәләрдән кечиб, орада тәмизләниб, о да зикр олан бел дамарына дахил олур. Сонра бу бел дамарынын ичиндә ал вә гара ган бир јерә ғарышанда, о дамар сыхылыб-бошалмағына көрә ган онун баш тәрәфиндән чыхыб, бәдәни вә гәлсәмәни кәзиб, гујрут тәрәфдән јенә о, бел дамарына кәлир, јә'ни бу лиштәр балығынын үрәјинин кисәләри јохдур, амма бирчә бел да-

мары үрэк кими ишлэјир. О ки, лиштәр балыгынын сүмү-
ју олмагагыдыр, мәлумдур ки, сүмүк, хәрчәнә вә пәрдә
үчү дә бир шейдир. Мәсәлән, ушаг анадан олан заман
онун баш гутусунун бир киссәси сүмүк, бир киссәси хәр-
чәнә вә бир киссәси пәрдә олур. Амма сонра хәрчәнә дә
вә пәрдә дә дөнүб сүмүк олурлар. Амма елә вахт олур ки,
һејванын хәрчәнәси вә пәрдәси өмрүнүн ахырыначан дө-
нүб сүмүк олмайыб, хәрчәнә вә пәрдә галыр. Мәсәлән,
план балыгынын белинин хәрчәнәси өмрүнүн ахырына-
чан галыр вә һәмчинин лиштәр балыгынын белинин пәр-
дәси өмрүнүн ахырыначан пәрдә галыр. Хүләсә, лиштәр
балыгынын балыг олмагына шәкк јохдур, амма онун белә
олмагы сүбут едир ки, сүмүклү һејванларын әсли сүмүк-
сүз олublар. Сонрадан онларын бир фиргәси араланыб,
сүмүклү олуб вә о бири һиссә сүмүксүз галыб.

Һејванларда бир чүр үзв олур ки, о үзв һал-һазырда
һејвана кәрәк дејил. Мәсәлән: мәмәли һејванларын ер-
кәкләринин мәмәси кими үзвләрә дә һал әсәр вә бинада
галмыш үзв дејирләр. Доғрудур, бу үзвләрин бу һалда
бәдәнә бир һејри јохдур вә онун әмәлә кәлмәји чох тәәч-
чүбдур. Амма бу үзвләр, зикр олан һејванлар дүнјаја
нә төвр кәлиб вә нә төвр дәјишилиб вә нә төвр бу һалда
олмагыны, јәни онларын бир-бириндән әмәлә кәлмәји-
ни сүбут едир. Сүмүклү һејванларын бир-бириндән әмәлә
кәлмәјинә сүбут чохдур. Әз он чүмлә нәфәс алмагдан өтрү
лазым олан үзвләр дә сүбутдур. Бу һејванларын нәфәс
алмагдан өтрү кечмишдә үч үзвү олубдур: бириси — чи-
јәр, бириси — дәри вә бириси дә әл'әмә ки, онлара биз-
ләрдә балыгын гулагы вә дарагы дејирләр.

Мәмәли һејванларын вә гушларын баласы јумурта-
дан әмәлә кәлән вахтда онларын о заман чијәрләри вә
әл'әмәләри олур. Амма о бала јумуртанын ичиндә бөјү-
дүкчән әл'әмә мирур илә азалыр вә чијәр мирур илә ар-
тыр, јәни бөјүкләнир вә сонра дүнјаја кәлән вахтда бир-
чә чијәр галыр. Һәбелә әсмакын да (балыгын) баласы-
нын әввәл чијәри вә әл'әмәси вар, амма сонра әл'әмә
бөјүјүб нәфәс алмаг үчүн галыр, амма чијәр ја мирур
илә лап јох олур вә ја галыр, амма нәфәс алмаға лазым
олмайыр. Јәни һал әсәр вә бинада галыр.

Она кәрә сүмүклү һејванларын нәфәс алмагындан
данышанда кәрәк чијәр илә, әл'әмә илә вә дәнә илә нәфәс
алмагындан данышаг. Мәмәли һејванын һамысы нәфәси-

ни инсан кими чијәрләр илә алырлар вә гушлар да һәм-
чинин беләдирләр. Амма тәфавүт одур ки, гушларын си-
вә илә гарныны бир-бириндән аралајан пәрдә јохдур. Она
кәрә онун чијәрләри узаныб гарнынын да бир киссәсини
тутуб. Ондан башга, чүнки гушлар һавада учурлар, она
кәрә онларын бәдәни кәрәк јүнкүл олсун ки, учмаг мүмкүн
олсун. Бу сәбәбә гушларын чијәрләри узанмагдан сәвај
онлардан һәр бир тәрәфә, һәтта јумру сүмүкләрин ичинә
дә голлар кедиб, һаваны апарыб бәдәнин һәр бир киссә-
сини долдурур. Она бина гушлар нә ки, чијәрдә, һәтта
бәдәнин һәр бир киссәсиндә дә һаваны гана јавуглашдыр-
маға гадирдирләр. Јәни нәфәсини бәдәнинин һәр бир тәр-
рәфиндә ала билир. Одур ки, гушларын бәдәни һәми јүн-
күл олур, һәми дә нәфәсләри дәхи дә јахшы алыныр. Јә-
ни бәдәни артыг јаныр вә ганы исти олур. Гушларын га-
ны мәмәли һејванын ганындан 3—4 дәрәчәјә гәдәр исти-
дир.

Јахшы учан биринчи, мәсәлән, гарагуш шикарә ке-
дәндә һаваја галхыр вә нә гәдәр һүндүр галхды о гәдәр
артыг јер кәрүб орадан јер үзүнә тамаша едәр ки, шикар
вармы? Елә ки, орадан шикары кәрдү, кәлиб онун үстә
дуруб, бәдәнини сыхыб, онун ичиндә олан һаваны бәдә-
ниндән чыхартдыгына, онун бәдәни ағырлашыб, даш
кими олуб, орадан даш јерә дүшән кими дүшәр. Чүнки о
белә јерә дәјсә парча-парча олар, она бина јерин үзүнә,
јәни шикара јавуглашанда ганадларыны вә ағзыны
ачыр, о вахтда ағыздан һава дахил олуб кедиб чијәрләри
вә бәдәнин һамысыны долдуруб ону јүнкүл едәр вә ачы-
лан ганадлар чалындыгына бәдәни јерә дәјмәјә гојмайыр.
Бу һалда гарагуш шикара чатыр, ајрылмыш димдијини
вә ганадларыны шикара батырыб, ону галхызыб ганад-
ларыны дөјә-дөјә апарыб, бир гајанын вә ја бир ағачын
башына чыхарыб орада отуруб шикары јејир. Әкәр ши-
кар бөјүк исә, мәдәси доландан сонра, пәртдәнәјини дә,
јәни дөшүндә олан торбаны да долдурур вә бир дә бу
заман гарагуш әти исти једијинә, ону түкләри илә вә сү-
мүкләри илә белә удур ки, онлар сонра пәртдәнәкдән гајы-
дыб ағыздан чыхырлар.

Тысбағанын синә сәбәтинин сүмүкләри бир-биринә
јапышыб бир сандыг әмәлә кәлиб ки, бәдәнин гејри үзв-
ләри бу сандыгын ичиндәдир. Инсан нәфәс алмагдан
данышанда кәрдүк ки, белә нәфәс алмаг синә сәбәтинин

көнарларында олан сүмүклөр тәрпәнмәк иләдир. О сүмүклөр бир-биринә явуг кәләндә, синә сәбәти сыхылыб онун ичиндә олан чијәрләри дә сыхыб онларын ичиндән хараб олмуш һаваны чыхарыр. Амма сонра бир-бириндән аралананда чијәрләр дә шишир вә ораја тәзә һава кәлир. Тысбағанын синә сәбәти зикр олан төврдә олдуғуна о, нәфәси инсан кими ала билмәз. Тысбағаның бурун дешикләринин гапаглары вәр. Суда оландә о гапаглар илә дешикләри өртүр. Әкәр тысбағаны көтүрүб бир јерә гојуб, кәнарда дуруб она бахасан, көрәрсән ки, бурнунун дешикләрини ачыб, онлары һава илә долдуруб, гапаглар илә өртүб, дилини галхызыб ағыздан хәрәк апарана кәдән дешији дилилә өртүб сонра һаваны хәрәк удан кими удур. Бу чәтинлик илә һава онун чијәрләринә дахил олуб, нәфәс алмаға сәбәб олур. Амма белә нәфәс алмағ илә ган јахшы тәмизләнмәјир. Одур ки, тысбаға саатларла нәфәс алмаса да өлмәјир. Мәсәлән, чөл тысбағасыны тутуб суја атанда, даш кими сујун дибинә кәдәр, амма орада боғулуб өлмәјир вә бир нечә саатдан сонра сујун алтына кедиб кәнара чыхыр. Кәртәнкәлә вә илан нәфәсини асанлығла алырлар, чүнки онларын табырғалары јахшы тәрпәнир. Иланын чијәринин бириси јох олуб вә галан чијәр дә назик узун чәсәдин ахырыначан кедиб.

Гурбағанын габырғалары олмадығына о, нәфәсини тысбаға кими алыр, јәни һаваны удур. Гурбаға ағзыны һава илә долдуруб, јумуб бурнунун дешикләрини, онларын гапаглары илә өртүб, боғазынын дәрисини мирур илә сыхыб һаваны чијәринә апарыр. Һава чијәрдән гајдыб ағыздан чыханда гурбаға сәс едәр. Еркәк гурбағанын боғазының һәр ики тәрәфиндә торба кими бош јер вәр ки, сәдә онун ичинә дүшәндә, һамамда тағлара дүшүб артан кими, артыг сәс едәр.

Гурбаға чијәрләриндән башға дәрисилә дә нәфәсини алыр. Онун назик дәрисиндә ган дамары чохдур. Суда әримиш һава онун дәрисинин үстә чәм оландә о, назик дәридән кечиб, гана гарышыб, ону тәмизләјир. Гурбаға үчүн дәрилә нәфәс алмағ зикр олан чијәр илә алмагдан артыг олдуғу бундан мәлум едир ки, гурбағанын дәрисини гурудуб, ону дәрилә нәфәс алмаға гојмајанда, бирчә чијәрилә нәфәс алмагдан јарымајыб тәләф олур. Амма чијәри кәсиб атанда бирчә дәрилә нәфәс алмағ илә сағ галыр.

Инсан нәфәс алмагдан данышанда онун чијәрләриндән данышдыг. Тамам мәмәли һејванын вә гушларын дә чијәрләри инсаның чијәрләри кимидир. Амма тысбаға, кәртәнкәлә, илан вә гурбағанын чијәрләри чүрбәчүрдүр. Әсил чијәр гурбағанын чијәрләридир. Онун синәсиндә ики бош торба вәр ки, торбаларын тырагларыны назик гап дамарлары басыб. Бу торбаларын ичинә һава дахил оландә, ган дамарларынын назик пәрдәсиндән һава кечиб, гана гарышыб, ону тәмизләјир. Әлбәттә, бу торбалар нә гәдәр бөјүк олсајды, о гәдәр онларын ичи, јәни һава гана дәјән јери дә артыг оларды вә ган дә јахшы тәмизләнәрди. Амма кичик синәдә бөјүк торбалар ола билмәз вә бир дә онларын һава илә ган бир-биринә дәјән јерини гејри чүр дә артырмағ мүмкүндүр. Әкәр һәр торба ики јерә бөлүнсә о вахтда һава гана торбаларын тырагларында вә онлары бөлән пәрдәнин тырагларында да дәјир вә әкәр һәр торба дөрд јерә бөлүнсә дәхи артыг јердә һава гана дәјиб она гарышачағдыр. Одур ки, гурбағадан јухары галхдыгчан илан, кәртәнкәлә, тысбаға, сонра гуш вә мәмәли һејванларын чијәр торбалары артыг јерә бөлүнүб, артычағ да һава гана дәјиб гарышыр вә ону јахшырағ тәмизләјир. Пәс чијәрләрин јахшы вә јаман олмағы онларын ичи аз вә ја чох бөлүнмәк иләдир. Чијәр нә гәдәр артыг јерә бөлүнүр, онун ичинин бошгаглары кичикдир вә гәдәри артыгдыр, амма нә гәдәр аз јерә бөлүнүб о бошгаглар бөјүкдүр вә гәдәри аздыр. Мәмәли һејванларын вә гушларын чијәрләриндә зикр олан бошгаглар чох кичикдир вә онларын гәдәри дә чохдур. Тысбағанын чијәриндә бошгаглар бир аздыр. Кәртәнкәләнинкинин гәдәри дәхи аздыр. Иланынқы ондан да аздыр вә гурбағанынқындан, нечә ки, зикр олду, торбанын ичи лап бошдур. Балыгларын бәзиндә белә торбалар вәр ки, онлара балыг јапышганы дејирләр. Доғрудур, онлар илә балыглар нәфәс алмырлар вә онлар һал-әсәр вә бинада галыбдырлар, амма онларын чијәр торбасы олмағы онларын јериндән мәлумдур. Онлар да синәдә олурлар вә бир нечә балыгларын ағзындан о торбалара јол олмағы сүбут едир ки, онлар чијәр торбаларыдыр. Балыглар бу торбаларын ичини һава илә долдуруб, бәдәнини јүнкүл едиб, сујун үзүнә чыхырлар. Сонра лазым оландә һаваны чыхарыб, бәдәнини ағырлашдырыб, сујун дибинә кедирләр.

Дәрилә нәфәс алмағы јухарыда гурбағадә көрдүк.

Ондан башга гејри сүмүклү һејванда белә нәфәс алмаг жохдур. Бирчә инсанын дәриси дә гурбағанынқы кимидир. Инсандан данышанда көрдүк ки, дәрндән тәр рәдд олур вә тәр илә бәдәндән жанмагдан әмәлә кәлән шејләр рәдд олур. Јә'ни инсан дәрилә дә нәфәс алыр. Сүмүклү һејванларын гејриләриндә белә нәфәс алмаг олмамағы тәәччүб дејил, чүнки онларын дәриси о һејванлара артыг дәрәчәдә лазым олан шејләрдән өтрү дәјишилибдир. Мәмәли һејванларын вә гушларын бәдәнини сојугдан сахламагдан өтрү онларын дәриси, ја јун вә ја түк илә өртүлүб, о бириләринки онлары мүһәфизә етмәкдән өтрү дырнаг кими шејләр илә өртүлүб ки, балыгларын дәриси агчалар илә өртүлүб ки, онлар сују жармаға көмәк едәр. Бу сәбәбләрә көрә дәрисилә нәфәс алмаг бирчә инсанда вә бирчә дә сүмүклү һејванын зифадијјә фиргәсиндәки, гурбаға да о фиргәдәндир, галыбдыр.

Гәлсәмә бирчә зифадијјә вә әсмак фиргәләриндә вәр. Гејри сүмүклү һејванларда бу үзв һал-әсәр вә бинада галыбдыр.

Гурбаға күрүсүнү суја төкүр, онлардан балыға охшајан балалар чыхыр ки, онлара мәгно'-зәффә дејирләр. Һәр баланын башынын сағ вә сол тәрәфләриндә үзүм салхымына охшајан бир үзв вәр ки, онлара әл'әмә дејирләр. Бу үзүм дәнәләринә охшајан шејләрин үстүнү ган дамарлары басыбдыр. О дәнәләрә су дәјәндә суда әримиш һава о дәнәләрин үстә јапышыб ган дамарларынын ичиндә олан гана гарышыб ону тәмизләјир. Гурбағанын балалары бир нечә һәфтә өмр едәр вә бу заман бир нечә дәфә түләјир, јә'ни дәрисини дәјишидири, әввәл гәлсәмәләр чөлдә олурлар вә гурбаға баласынын ајаглары да олмајыр, амма сонра гәлсәмәләр дәринин алтыннда әмәлә кәлән торбалара дүшүб, онларын дешијиндән су торбаја дахил олуб орада гәлсәмәләри јујур вә ајаглар да чүтбәчүт дәринин алтындан чыхыр. Ахырда түләјәндә гәлсәмәләр вә гујруг дүшүр, гурбаға әмәлә кәлир.

Зифадијјә фиргәсинин гејри һејванларында, мәсәлән, сәмәндәр дејилән һејванда зикр олан гәлсәмәләр дә, гујруг да, ајаглар да өмрүнүн ахырыначан галыр. Јә'ни бу һејван кәртәнкәләјә охшајыр, өмрүнүн ахырыначан нәфәсини чијәрләрилә, дәрилә вә гәлсәмә илә алыр. Сәмәндәрин дәриси һәмишә јаш олдуғуна, авам белә дејир

ки, «сәмәндәри атәш үстә атсан јанмаз», одур ки, јанғы ичмаларынын бир мәшурунун ады сәмәндәрдир.

Балыгларын башларынын бөјрүндә әјри, узун дешик олур ки, онун ичиндә дараглар вәр. Бу дараглар гәлсәмәдир, онлар олан јер торба кимидир ки, бу торба бир тәрәфдән ағза вә бир тәрәфдән зикр олан дешијә ачылыр. Балыг ағзына сују алыб о торбанын ичинә апарыб дешикдән чыхарыр. Гәлсәмәнин бинасы сүмүкләрдир. О сүмүкләр јарымјумулмуш бармаглар кимидир, онларын диқ тәрәфләриндә тојуг ганадларынын ғырагларында олан һиссәләри кими јасты әт парчалары вәр ки, онларын ичи түкә охшајан ган дамарлары илә долудур. Бу сүмүкләр елә дурублар ки, орадан су аханда, онларын үстә олан әт парчаларынын һамысыны јахшы јујур. Беләдә суда әримиш һава о әт парчаларынын үстә дәјаныб, онларын ичиндә олан ган дамарларынын ганына гарышыб ону тәмизләјир. Сүмүксүз балыгларын гәлсәмәләри торба ичиндә олур ки, о торбаја дахил олан су нәфәс алмаға сәбәб олур. Бә'зи белә балыгларын бу торбасы бөјүк олдуғуна, онун ичиндә су чох галдығына белә балыглар илан кими судан чыхыб 1—2 саат кәнарда сүрүнүб, азугә ахтарыр. Һәтта сүмүклү балыглардан да беләси олур. Мәсәлән, һиндистан дәрјасында олан анабас адлы балыг гујруг вә дарагларилә јапышыб ағача да чыхыр.

ҺӘСӘН ЗӘРДАБИ

«Һәјат» гәзети № 126, 130, 25 декабр, 29 декабр 1905-чи ил.

ҺЕЈВАНЛАРЫН РӘНКИ

Һансы һејван бир јердә отуруб азугә көзләјән исә вә ја азугә ахтаран вахта ачыг јердә ахтаран исә онун рәнки о һејван отурдуғу вә ја отладығы јер рәнкинә олур. Онларын рәнки дәјишилиб белә олмағын сәбәби одур ки, әкәр онлар белә олмасады онлары дүшмәнләри узагдан көрүб, кәлиб тутуб тәләф едәрди. Мә'лумдур ки, довшанын рәнки боз, јә'ни даш вә торпаг рәнкиндәдир. Туталым, мин ил бундан әгдәм довшанын рәнки јашыл имиш вә өзү дә гәдим вә һүндүр отлагларда зиндәканлыг едәрмиш. О вахта белә отлагларын ичиндә зиндәканлыг

едән ыртычы һејванларын бир гисми орада довшаны тутмаг асан олдуғуна онлара артыг зијанлыг едиб, она көрә бу јашыл довшанларын бир нечәси чох вахтада гачыб ачыг вә дашлыг јерләрдә доланырлар имиш. Элбәттә, онларын бу дашлыгларда да дүшмәнләри олуб ки, онлары аз да олса тәләф едирләр имиш вә бир дә мә'лумдур һејванларын балаларынын һамысынын рәнки бир олмајыр. Онларын, мәсәлән: јашыл түкләринин арасында арабир сејрәк ағ вә гара да түкләр олур. Онларын һансынын јашыл түкләринин арасында белә ағ вә гара түкләр артыг олса, онларын рәнки түнд јашыл олмаз. Бир аз бозтөвр олур. Элбәттә, зикр олан дашлыглара чыхан довшанларын балаларынын арасында бә'зинин рәнки түнд јашыл вә бә'зининки бир аз бозтөвр олачаг. Она көрә онларын бурада олан тәә дүшмәнләри онлары шикәр едәндә онлардан рәнки түнд јашыл оланлары узагдан көрүб, артыг шикәр едәчәк. Она көрә бу довшан балаларындан рәнки түнд јашыл оланларын өмрү аз, амма бир аз боз оланларынкы узун олачаг вә өмрү аз оланларын өвладлары да аз вә өмрү узун оланын өвладлары да артыг олачаг. Бу төвр бир нечә јүз, бәлкә мин ил кечәндән сонра о дашлыгларда зиндәканлыг едән довшанларын һамысынын рәнки боз олачаг. Бу төвр илә зикр олан һејванларын рәнки мирур илә дәјишилиб, онлар олдуғу јер рәнкинә олубдур. Нечә ки, һәгигәт, шимал тәрәфләрдә ки, илин чох вахт јери гар басыб, оранып довшанлары бу заман дәјишилиб ағ олулар.

Гушларын рәнки дәјишилмәјинин бир гејри сәбәби дә вар. Мә'лумдур ки, бизим хорузун 5—10 тојуғу олур. Она көрә ки, хоруз тојугдан бөјүк вә күчлүдүр, вә еркәји күчлү олан һејван һәмишә чох диши сахлајыр. Доғрудур, бирчә күч илә дишини сахламаг мүмкүндүр, амма онлары өзүнә мүти етмәк, әләлхүсус өзүнә пәјсәхт етмәк мүмкүн дејил. Хоруз, тојуглары өзү илә пәјсәхт етмәкдән өтрү сәси артыб вә рәнки дәјишилиб. Хорузун рәнки белә дәјишилибдир: гушларын чохунун, әләлхүсус онларын дишисинин јахшы рәнкли шејдән артыг хошу кәлмәји мә'лумдур. Онларын јувасында лазим олмајан хош рәнкли даш вә гејрә чох тапылыр. Тојугларын белә хош рәнкли шејләрә һәвәси олмаг, хорузун рәнки дәјишилмәје сәбәб олубдур. Гушларын өртүк гәләмләринин бә'зи бир

аз узун, ја әјри вә ја гејри рәнкинә олмағы мә'лумдур. Туталым, кечмишдә бир хорузун бирчә гәләми узун вә ја гејри рәнкинә олуб, она көрә онун бирчә тојуғу гејри-ләрәнкинә артыг олуб. Элбәттә, белә хорузун һеч олмаса бирчә баласы артыг олачаг. Сонра ики белә гәләми оланларын баласы дәхи артыг олачаг вә бу гәрибә рәнк кетдикчән артыб хош вә дишиләрин һәвәси кәлән олачаг. Бу миңвал илә бир нечә мин ил кечәндән сонра инди бизим хорузун рәнки чох дәјишилиб, һеч тојуға охшамаяјыр вә артыг бәзәкли олубдур. Гушларын үстә белә бәзәкли гәләмләр һәдди-бүлүғ оlanda чыхдығына һүкәма онлара тој либасы дејир.

Һәгигәт, бизим хоруз чох бәзәклидир. Онун башынын ортасында әтдән дик пипик вә бөјүрләриндә әтдән сагаллары вар ки, онларын рәнки гырмызыдыр. Онун бөјунда, белиндә, ганадларынын вә гујругунун үстә узун, әјри вә рәнкбәрәнк гәләмләр вар ки, онун учмағына вә сојугдан мұһафизә етмәје лазим дејил, мәнз бәзәк үчүндүр. Хорузун бәзәкли олмағыны билмәк истәјән вә тојугларын бу бәзәкдән хошу кәлмәји көрмәк истәјән, хоруз өз тојугларынын арасында оlanda онлара тамаша еләсин. Хоруз бир ағачын кәлкәсиндә тојуглары илә белә олан заман торпағы ешәләјиб бир данә тапыб аһәстә сәс илә тојуглардан хошу кәлән чәғырыб она данәни вериб, башыны галхызыб јаваш-јаваш бир һүндүр јерә галхыб уча сәс илә банлајыб, јенә тојугларын јанына гајыдыб, гујругунун үстә олан узун вә әјри гәләмләрини вә башынын пипижини галхызыб, ганадынын бирисини ачыб, ја'ни онун бәзәкли гәләмләрини көстәрә-көстәрә о бириси ганадыны чырпа-чырпа хошу кәлән тојуғун үстә кәләндә, һәгигәт, онун бәзәкли вә көјчәк олмағы мә'лум едир.

Зикр олан һејванларын рәнки дәјишилмәји тәәччүблү көрүнүрсә дә, о гәдәр тәәччүблү дејил. Нечә ки, бугәләмун адлы бир кәртәнкәләнин рәнки саатбасаат дәјишилмәји тәәччүблүдүр. Бугәләмун (хамелеон) бир кичик кәртәнкәләдир. Бу кәртәнкәлә бир ағачын будағына јапышыб һеч тәрпәнмәјиб, онун үстә кәлән кичик һәшәрәти тутуб јејир. Она көрә онун бармаглары, көзләри, әләлхүсус рәнки артыг дәјишилибдир. Будагдан јапышан ајаг ја мејмунун ајаглары кими олур ки, баш бармағы

гејри бармагларынын габагында олдуғуна онлар илэ будаглара жапышыр вэ ја туту гушунун бармаглары кими олур ки, онларын үчү габагда вэ икиси далдадыр. Бугөлэмунун бэдэни дәхи бөрк жапышмагдан өтрү онун габаг ајагларында үч бармаг габагда, 2-си далда, амма арха ајагларында ики бармаг габагда, үч бармаг далда олуб ки, экэр будага жапышмагдан бармаглар жорулса бэрәбэр жорулсун ки, беләдә бэдән тәрпәнмәз. Амма габаг вэ арха ајагларынын икисиндә дә үч бармаг габагда вэ 2 бармаг далда олсајды о вахтда дал тәрәфдә олан бармаглар тез жорулдуғуна бэдән габаг тәрәфә мејл едиб тәрпәнәрди.

Мәлумдур ки, һәр сүмүклү һејванын ики көзү олур ки, шејә баханда һәр ики көзү илэ бирдән бахыб о шеји бир көрүр. Амма бугөлэмун жапышдығы јердә онун көрмәсиндән өтрү башыны тәрпәдә билмәдијинә вэ һәр тәрәфдән кәлән һејванлары көрмәк лазым олдуғуна онун көзләри дәјишилиб ки, һәр бир көз әлаһиддә көрүр, ја'ни сағ көз сағ тәрәфдән кәләни вэ сол көз сол тәрәфдән кәләни көрүр. Бә'зи һејванларын дәрисинин ичиндә рәнк үзвү вар. Бу үзв су кими рәнкли шеј рәдд эдир. Бу шеј кичик торбалара јығылыб дәринин ичиндә олдуғуна дәри дә о торбалардан олан рәнкин рәнkindә олур. Бугөлэмунун дәриси чох назикдир вэ онун белә үзвләри дә чохдур. Ондан башга онун һәр бир рәнк үчүн гејри үзвү вар. Јә'ни бир үзвү гара, бир үзвү гырмызы вэ гејрә су гисми шеј рәдд едир вэ онларын һәрәси әлаһиддә торбалара јығылыр. Бугөлэмун гара будага жапышан заман гара торбалардан башга, торбаларын һамысыны сыхыб кичик вэ көрүнмәјән едиб бирчә ичиндә гара рәнки олан торбалары сыхмадығына онун бэдәни тамам гара көрүнүр. Она көрә ону гара будагдан тәфавүт вермәк олмайыр. Бу төвр сары будага жапышанда рәнки сары, гырмызы будага жапышанда гырмызы вэ гејрә едир ки, онун үстә кәлән һәшәрәт отурдуғу јердән тәфавүт верә билмәјиб онун јавуглуғуна кәлсинләр. Елә ки, һәшәрәт јавуг кәлди, бугөлэмун назик гыл кими дилини чыхарыб һәшәрәт тәрәфә узадыр. Дилин учу јастыдыр, вэ онун үстә жапышган кими түпүрчәк вар. Бугөлэмун ону јаваш апарыб һәшәрәтын јолунун үстә гојур. Елә ки, һәшәрәт кәлиб дилин үстә чыхды, ораја жапышыр.

О вахтда бугөлэмун дилини ағзына чәкиб ону јејиб орада сукот олуб көзләјир вэ ја кедиб бир гејри будағын үстә отуруб, рәнкини дә о будаг рәнkindә едиб көзләјир.

Бу тәәччүблү һејванын рәнки, көзләри вэ бармаглары зикр олан довшанын рәнки мирур илэ дәјишилән кими дәјишилибдир.

ҺӘСӘН ЗӘРДАБИ

«Һәјат» гәзети № 21, 26 јанвар 1906-чы ил.

ГАРЫНЧАШ

Дунјада мәхлуг оланларын һамысындан ағыллы һесаба олан инсан чох заманлар вәһши һалында оландан сонра чәмијјәтләр бина едиб, кәндләрдә, шәһәрләрдә, вилајәтләрдә сакин олуб, ораларда бир-биригә зиндәканлыг дапасы едәрәк отуруб, инди елм тәрәгги едән заман билибдир ки, чәмијјәт кәрәк һәгиги олсун ки, чәмијјәтә дахил оланларын иши јахшы кечсин, одур ки, һәр кәнди, шәһәрин, вилајәтин сакинләри күнү-күндән чәмијјәт ишинә рөвнәг вермәкдән өтрү һамыны охутмаға, һамы үчүн хәстәхана вэ гејрә ачмаға башлајыблар, амма... чифајда, нә гәдәр елмли чәмијјәт вар исә ағыллы һесаба олан инсанын чәмијјәти артыг нагисдир; биз мүсәлманлары; ач гурд кими бир-биримизи јемәк гәсиндә олуб, «ел, чәмијјәт үчүн ағлајан көздән олар» — мәсәләмизин тәриги илэ доланырыг. Амма инсандан чох алчаг вә кәмтәр һесаба олан һејванлардан, адыны һәшәрәт гојдурғумуз гарынчадан чәмијјәт нә төвр олмағыны өјрәнмәјимиз вачибдир. Онларын нә ки, падаһы, рәијјәти, дөвләтлиси, касыбы вә ачы, тоху јохдур, һәтта еркәк-дишиләри дә, өвлачлары да чәмијјәт атасы, чәмијјәт анасы, чәмијјәт өвлады олубдурлар. Гарынчаларын јувасында ики чүр гарынча олур: ганадлы вә ганадсыз. Ганадлы гарынчалар аздыр вә өзләрини дә илдә бир дәфә һаваја галхмагдан өтрү јувадан чөлә чыханда көрмәк олур. Бунлар чәмијјәтин ата вә аналарыдырлар, онларын 3—4-ү диши, 10—15-и еркәкдир, ганадсыз гарынчалара ки, онларын гәдәри вә сајы бир нечә минә гәдәрдир фәһлә¹⁴⁰ дејирләр. Фәһлә гарынча јарымчыг дишидир, онларын диши

кими ганадлары вә јумурталары јохдур, она көрә оялардан өвләд ола билмәз, еркәкләр мәһз дишиләри мајаламагдан өтрүдүр. Ондан сонра лазым олмадығына фәһләләр онлары өлдүрүб тәләф едирләр ки, һаһаг јерә онларын богазына ортаг олмасынлар, дишиләр мајаланандан сонра дуостаг кими сахланыб, јумуртламагың вахты оянда онун јумурталарыны фәһләләр апарыб сахлајыб, балалары чыхарыб сахлајырлар вә ондан сонра дишиләр дә тәләф олур, хүләсә, еркәк вә диши јумуртламагдан өтрүдүрләр вә һәр бир гејри иш фәһләләрә мүлһәгдир.

Гарынча чәмијјәти өзүнә јува гајырмагдан өтрү бир јер сечиб, орадан бир нечә дешик гајырыб, онлары лазым олан дәринлијә гәдәр апарыб, сонра орада бир мејдан ачыб о мејданда өз тәмиратыны бина едир. Чөлә јағыш јағыб торпагы палчыг едәндән сонра фәһләләрин бир гисми ки, онлара бәнна демәк олур, зикр олан мејданы планлајыб орада чәркә илә дуруб көзләјирләр вә бир гејри гисм фәһлә ки, онлара палчыгчы демәк олур, чәндә олан палчыгдан ағызлары илә һәрә бир парча көтүрүб јумурлајараг бәнналара вериб, бир тәрәфдән палчыгчылар белә палчыг кәтирир вә бир тәрәфдән бәнналар о палчыг парчаларыны бир-биринин үстә гојуб ајаг илә онлары басыб бир-биринә јапышдырыр вә һәрдәнбир о тәзә көтүрүлән дивары бығлары илә јохлајыр вә әкәр палчыг бир јердә габага чыхмыш исә, ораны дүбарә ајагы илә басыб дүзәлдир. Чүңки гарынча ағач ишләтмир, она көрә онларын отагларынын һамысы тағ олур. Балача отагларын диварлары бир-биринә јавуг олдуғуна онларын тағыны чатмаг асандыр, амма бөјүк отагларын тағыны чатмаг чәтиндир. Беләдә тағлары сахламагдан өтрү отагларын ортасындан сүтунлар көтүрүб, галхызыб, таға вуруб, онун үстүндән тағы өтүрүб, сонра чатырлар вә әкәр отагларын тағы чатылыб гуртарынча чөлдән палчыг гуртарса, јаһни күн вә күләк ону гурутса о вахтда тәмират јарымчылыг галыр вә белә јарымчылыг галан тәмират гурудуғуна, сонра икинчи дәфә јаған јағышдан әмәлә кәлән палчыг илә тамам олунур. Бу тәзә палчыг гурумуш дивара јахшы јапышмадығына дивар мөһкәм олмаз, она көрә, елә ки, чөлдән тағлар чатылмамыш палчыг гуртарды, гарынчалар о јарымчылыг диварлары дағыдыб

чыхарыб чөлә төкүрләр вә бир дә јағыш јағанда онлары палчыга дөндәрәндә дүбарә көтүрүб тәзәдән отаглар тикирләр.

Гарынчанын јувасыны ачыб бу отаглара баханда көрүрсән ки, отаглар чәркә-чәркә тикилиб, онларын арасында бириндән о биринә кетмәјә јоллар вар, отагларын бәзи кичик, бәзи бөјүкдүр, онлардан баһга, чәркәләрин арасында мејданлар вар ки, оралардан отаглара јоллар кедир.

Бу төвр бир мәртәбә тамам ояндан сонра, гарынчалар галхыб онун үстүнү дүзәлдир, бир бөјүк мејдан едиб, орада бир тәзә мәртәбә тикиб, сонра онун үстә бир гејри мәртәбә тикирләр. Мәртәбәләрин гәдәри гарынча иләдир. Елә гарынча вар ки, онун јувасында 40-чан мәртәбә олур, бу мәртәбәләрин араларында бириндән о биринә кетмәјә јоллар вар; һәр мәртәбәнин отагларынын бәзи азугә сахламаг үчүн, бәзи јумарталары, бәзи балалары, бәзи еркәк-дишиләри, бәзи фәһләләр үчүндүр. Зикр олан бөјүк мејданлар ојнамаг үчүндүр ки, чөлдә јағыш олан вахтда гарынчалар ораларда чәм олуб, ојнајыб сејр едирләр. Бәзи гарынчаларын јувасы бу төвр мәртәбә-мәртәбә галхыб јерин үзүнә чатандан сонра ораја торпаг чәкиб бир аршына гәдәр мәртәбә-мәртәбә јухары галхызырлар. Јувадан чөлә чыхмага бир нечә дешик олур. Бу дешикләр јағыш јаған вахтларда вә гышда бағлы олур. Бу заман һәр 2—3 күндә бир дәфә дешижин бирисини ачыб јувада чәм олан үфунәтли шејләри чыхарыб чөлә атырлар. Зикр олан дешикләрин ағзыны кечәләрдә бағлајырлар. Ондан масәва һәр дешижә 5—10 гаровулчу сүбһәдәк сахлајыр.

Јајын ахырында, бир һава хош олан күнү јувада олан гарынчаларын һамысы ишләмәјә кетмәјиб, јувадан чыхыб јенә ораја гајыдырлар. О күн чәмијјәт тојудур. Күн бир аз галхандан сонра еркәк вә диши гарынчалар өз гуллуғчулары илә јувадан чыхыб кәрдиш едирләр, сонра һаваја галхыб учуб кедирләр. Гуллуғчулар дајаныб онлар көздән итинчә бахыб јуваја гајыдырлар. 1—2 саатдан сонра еркәк вә дишиләр гајыдыб кәлирләр. Онларын ганадлары гурујуб дүшүр. Фәһләләр кәлиб, еркәк гарынчалары ки, онлар дәхи лазым дејил, өлдүрүб тәләф едирләр, амма диши мајаланмыш гарынчалары ја өз

јуваларына апарырлар вә ја фәһләләрин бир һиссәси араланыб, бир мајаланмыш диши көтүрүб кедиб бир гејри чәмијјәт бина едиб, өзләринә тәзә јува гајырырлар. Мајаланмыш дишиләри фәһләләр јуваја апарыб снлары мүәјјән олан отаглара салыб, гуллуғчулар тәјин едиб орада дустиг кими сахлајырлар. Бу мүнвал илә диши баһарачан галыр, о вахта чыхыб јуванын ичиндә кәзмәјә изин верирләр вә онун далынча гуллуғчулар дәстә илә кедирләр. Бу заман диши јумуртлајыр, онун һәр јумуртасыны бир пуллуғчу көтүрүб мүәјјән олан отаға апарыб орада сахлајыр. Бу гуллуғчулара дајә демәк олар. Онларын һәрәси өзү апардығы јумуртаны, сонра ондан чыхан гурду, сонра онун барамасыны сахлајыб, ондан гарынча чыхардыр. Һәр дајә өзү сахладығы јумуртаны һәр күндә тәмизләјир, күндүз исти олан заман кәтириб јухары мәртәбәдә мүәјјән олан отагларда, илкинди вахтыначан сахлајыр, сонра сојуг артыгча јумуртаны ашағы мәртәбәләрә апарыб, ахырда артыг сојуг олан заман лап ашағы мәртәбәдә сахлајыр, сонра јенә күндүз оlanda, јер үзүнүн истиси артаанда ону јухары мәртәбәјә чыхарыб, мирур илә ашағы апарыр. Белә сахламаглан мурад одур ки, јумуртанын истиси кәрәк дәјишилмәсин, она көрә күн олмајан сојуг күнләрдә дајә јумуртанын үстә тојуг јумурта үстә отуран кими отурур.

Јумуртадан гурд чыхандан сонра дајә хәрәји ағзында јарымһәзм едиб она једирир вә јенә бир мәртәбәдән о бири мәртәбәјә кәздирир, сонра гурд өзүнә барама гајырыр. Бу бараманы да зикр олан гајда илә сахлајыр ки, ондан гарынча чыхыр. Јумуртадан гарынча чыхмағынын фәсиләси 23 күн чәкир.

Диши јумурталарыны төкәндән сонра тәләф олур, онун јумурталарындан еркәк, ја диши вә ја фәһлә чыхармаг дајәләр иләдир, хәрәји аз вә ја чох, јахшы вә јаман вермәкдән онлардан лазым олан гәдәрдә еркәк вә диши чыхарырлар, артыг галан јумурталардан фәһлә чыхардырлар. Еркәк вә дишиләр барамадан чыхандан сонра, онлары мүәјјән олан отагларда дустиг кими сахлајыб, бир дә јайын ахырында тој күнү бурахырлар.

Гарынчаларын зиндәканлығындан, онлар бир-биринә ејләдији гардашлыгдан вә онларын чәмијјәт ишләри нә төвр олмағынын һамысындан данышсаг бир чилд китаб

јазмаг лазымдыр. Она көрә мәтләби кәдәк етмәкдән өтрү бир нечә ишләриндән данышсаг да бәсдир. Гарынчанын јувасынын һәр бир дешијиндән әтрафлара јол кедир. Белә јоллар от олан јерләрдә јахшы мәлүм едир, чүнки гарынча ағзында өзүндән бөјүк азугә көтүрән вахта отларын арасилә кәдәндә отлар онун кетмәјинә мане олур, она көрә гарынчалар отлары дибиндән кәсиб дәмир јолу кими бир дүз јол салырлар вә бу јолун бир тәрәфилә шикара кәдәләр вә о бир тәрәфилә гајыданлар кедирләр ки, бир-биринә мане олмасынлар. Белә јол гыран гарынчалар азугәни тапыб јола чыхарыб ора илә кәтирирләр. Әкәр гарынча шикарада тапдығы шеј бөјүк олдуғуна онун күчү чатмаса о вахта кедиб өз гардашларындан раст кәләнләрә бығларыны бир-биринә сүртмәк илә хәбәр едиб, онлардай лазым олан гәдәрдә фәһлә көтүрүб о шеји сүрүјүб јувасына апарыр вә әкәр белә сүрүмәк чәтин исә, о шеји парчалајыб һәрәси бир парча апарыр. Фәһлә кәзиб бир шеј тапмајыб ачан вахта јолдашыны азугә апаран көрәндә кәлиб она бығы илә ач олмағыны мәлүм едир.

О вахта азугә апаран јүкүнү она вериб өзү тәзәдән азугә ахтармаға кедир.

Гарынча бу төвр ахшамачан кәзиб өз јувасына гајыдыр. Мүлаһизә едәнләр дејир ки, гарынча јол азмајыб јуваја гајытмағына сәбәб онларын иј билмәјидир. Гарынча кәдәндә онун ләпириндә онун ији галыр вә бу иј илә онлар гајыдыб јуваларына кәлирләр. Әкәр гарынча кәдән јолун бир јериндән торпағыны көтүрүб гејри торпаг-төксән гарынча кәлиб о јерә чатанда дајаныб бир аз ирәли кедиб о тәрәф-бу тәрәфә кәзиб, өз ләприни тапыб гајыдыб кәлир.

Бу төвр азугәни көтүрүб, онун тез хараб оланларыны јувада галан гарынчалар јејирләр вә башгаларыны анбарлара долдуруб гыш үчүн сахлајырлар.

Гарынчанын шикара кетмәји бир бөјүк тәәччүблү шејдир; әләхүсус шәһәр јериндә бир мәнзилдә ки, гарынча јохдур, ачыг јердә мүрәббә вә ја бир гејри ширии шеј сахлајанда көрәрсән ону јемәјә гарынча кәлир вә елә ки, бириси кәлиб јејиб, ағзыны да долдуруб јувасына гајытды, сонра онунла гејри бир гарынчалар да кәлирләр; һүкәмаларын бириси дејир ки, мүрәббәни гарынчалардан

мүһафизә етмәкдән өтрү бир дәрин бошгабын ичинә су төкүб мүрәббә шүшәсини онун ичинә гојдум ки, гарынча судан кечиб ораја кедә билмәсин. Амма аз вахтдан сонра јенә онун үстә гарынча көрдүм, тәәччүбләниб дајаныб тамаша едиб көрдүм ки, мүрәббәнин ичинә гарынчалар јухарыдан јағыш дамчысы көјдән кәлән кими дүшүр, о вахтда артыг диггәт едиб көрдүм ки, гарынчалар кәлиб бошгабын ғырағына чыхыб онун ичиндә сују көрүб, гајыдыб дивара галхыб, ора илә кедиб мүрәббә шүшәсинин үстә дајаныб, орадан өзүнү онун ичинә салыр. Беләдә дәхи артыг тәәччүбләниб дајаныб бахдым ки, көрүм орадан гарынчалар нечә чыхачаг? Мүрәббәни јејиб јувасына гајытмаг иствәјән гарынчалар мүрәббә шүшәсинин чөлүндә сујун кәнарына вә тәә кәлән гарынчалар бошгабын ғырағында сујун о бири тәрәфиндә чәм олуб бир-биринә бахдылар, ичәридә олан гарынчаларын бир нечәси өзләрини суја тохујуб, үзүб кедиб, чөлдә онлара чатдылар, гејриләри дајаныб бахандан сонра онлардан да бир нечәси өзүнү суја тохуду, амма үзмәк билмәдјинә гәрг олмаға башлады. Бу заман бошгабын кәнарында дуран гарынчалар чох изтираба дүшүб о тәрәф-бу тәрәфә јүјүрүб, ајагларыны галхызыб суда гәрг оланлара көмәјә узатды. Бу заман онларын бир нечәси гајыдыб, јуваларына јүјүрүб орадан бир дәстә ири вә күчлү гарынча кәтирди, онлар кәлән кими сујун кәнарында олан гарынчалар сакит олдулар. Бу көмәјә кәлән гарынчалар өзләрини суја тохујуб гәрг оланлара көмәјә кедиб, онларын ајағындан тугуб, көтүрүб, бошгабын кәнарына чыхарыб вә бурада о тәрәф-бу тәрәфә силкәләјиб, онларын ағзына долан сују чыхарыб чана кәтирдиляр, сонра сујун о кәнарында олан гарынчаларын һамысыны сујун чөл тәрәфинә көчүрдүб јуваларына гајытдылар.

Бир гејри һүкәма ки, гарынчаларын адәтләрини өјрәнмәјә 25 ил өмрүнү сәрф едибдир, јазыр ки, инкилисин пајтахты Лондон шәһәриндә олан заман көрдүм ки, мәним мәнзилимә мүрәббә јемәјә гарынчалар кәлиб, онларын јувасыны ахтардым, тапа билмәдим. Сонра онларын далына дүшүб кедиб јуваларыны тапдым; бу јува илә мәним мәнзилим арасында бир нечә күчә вә мејдан вар иди, јә'ни бу гарынчалар мәним мәнзилимә кәлмәкдән өтрү кәрәк о күчә вә мејданлар кечиб кә-

либ вә кечиб гајыдајдылар: Әкәрчи о күчә, о мејданлар кечә вә күндүз кедиб-кәлән илә долу олурду, амма онунла белә мүрәббә јемәји хаһиш едән гарынчалар ајаг алтында галыб тәләф олмагдан горхмајыб о јолу кедиб кәлирдиләр. Хүләсә, гарынча шәкәрли олан ширин хөрәјә ашигдир вә ону тапмагдан өтрү чанындан әл чәкиб зикр олан јердән дә јол салыб мүрәббә кәтирмәјә кедирләр.

Кәрчи гарынчынын ширин хөрәјә ашиг олмағынын сәбәби мә'лум дејил, амма белә күман етмәк олур ки, бу хөрәк онларын јумурталарындан диши, бәлкә еркәк дә чыхмаға сәбәб олур.

Гарынчалар бағда вә чөлдә олан заманлар белә ширин хөрәји от битиндән алырлар. Ағачларын вә онларын јарпагларынын үстә отуруб онларын сујуну соруб зиндәканлыг едән кичик һәшәрәта таја, јә'ни от бити дејирләр. Гарынча от вә ағачларын үстә кәзәндә от бити ахтарыр, ону тапан кими бығы илә онун бөјрүнү гыдыглајыр, о вахтда от битинин белиндән бир дамчы шәкәр сују рәдд олур, гарынча о дамчыны көтүрүб удуб јувасына гајыдыр.

Чүнки от битини бу төвр ахтарыб тапмаг һәмишә, мәсәлән, јағыш оlanda мүмкүн олмур, она көрә гарынчалар инсан әлдә инәк сахлајан кими, от битини кәтирәб јувасында сахлајыр вә лазым олан вахтларда онун бөјрүнү гыдыглајыб ондан рәдд олан шәкәр сујуну алырлар. Гарынча от битләри үчүн әлаһиддә мәнзил гајырыб, онлары сахлајан гаровулчулар онлар үчүн тәәзә от кәтирәб онлары јувада дустаг кими сахлајырлар.

Исти тәрәфләрдә ки, һәр илдә алты ај јағыш јағыр вә алты ај гураглыг олур (бу гураглыг заманы бизим јерләрин јајы кими исти олур), бир чүр гарынча вар ки, әкинчилик дә едир. Онлар әкдији от бизим чәлтијә бәнзәр, ән ахырда јуванын јанында бир јер сечиб, орны дүзәлдиб, зикр олан отун тохумларыны ораја чәркә илә басдырыб сахлајырлар, јағыш заманы башлананда ки, һәр күн күнортадан сүбһәдәк јағмыр, јувадан чыхыб оранын гаровулуну чәкиб, чәркәләрин арасында әмәл кәлән алаг отларыны дибиндән кәсиб кәнара чыхардырлар ки, чәлтик тохумларындан чыхан отлара мане олмасынлар.

Бу төвр илә онлары јағыш заманы сахлајыб, јај

фэслиндэ отлар баш ачыб тохумлајандан сонра онларын тохумларыны кэтириб јувада шкафлара јығыб, онларын эзлэрини дибиндэн кэсиб, кэнара апарыб, о јери тээдэн-дүзлүјүб, јајын ахырыначан сахлајыб јенэ тээдэн тохумлујурлар.

Бизим јерлэрдэ гарынчалар јуваларыны елэ јердэ гајырырлар ки, јағыш вэ чајлардан кэлэн сел сују дајаныб онлара зэрэр етмэјир, амма о јерлэрдэ ки, зиндэканлыг бирчэ белэ јердэ мүмкүндүр, мәсэлэн: Африка гит'эсиндэ белэ олмајан јерлэр сәһрадыр, орада гарынча белэ јердэ дә өзүнэ јува гајырыр. Амма онларын һәрәсинин орада битэн ағачларда да јувасы олур вэ сел кэлэндэн ирәли гарынчалар галхыб ағачда олан јуваларына көчүрлэр вэ тәәччүбдүр ки, јағыш сују ки, онун гәдәри јағыш аз вэ ја чох јағмасы иләдир, нэ гәдәр артыг да олса онларын ағачда олан јувасына чатмыр.

Нэ гәдәр гарынчанын бир-бирилэ меһрибанлығы вэ гардашлығы артыб онларын чәмијјәти мөһкәм олмаға сәбәб олмуш исэ дә, амма гејри чәмијјәтин гарынчаларынын һаггында онларын бәдхаллығы, дүшмәнлији баги галыбдыр. Әкәр онларын јувасынын јанына вэ ја јолларынын үстә бир гејри чәмијјәтин гарынчасындан бириси кәлсэ, дәрһал ону өлдүрүб кәнара атырлар. Белэ чәмијјәтлэрин бир-бирилэ дүшмәнлији онлар бир-бирлэрилә ејләдији давадан мә'лум едир. Ики гоншу чәмијјәтлэрин јувалары бир-биринэ јавуг оланда о гәдәр бир-бирилэ давалар едирлэр ки, онун бириси лабүд галыб көчүб гејри јерэ кедир. Ондан башга, бә'зи чәмијјәт чаповулчулуғу өзүнэ сәнәт едиб, гејри эзлэриндэн кичик олан вэ гәдәрдә аз олан чәмијјәтин јувасынын үстә төкүлүб, ону гарәт едир. Белэ чаповулчулуға кедәндән бир нечә күн ирәли бир нечә гарынча кедиб дүшмәнни јувасынын јолуну өјрәнир, бир һава хош олан күнү јувада лазым олмајан фәһлэлэрин һамысы сүбһ тездән галхыб, дәстә-дәстә олуб һәр дәстәннин сәркәрдәси гарынчалары чүфтбәчүфт дүзүб, јолдан чыхыб кәнар илә дүшмәнни јувасынын үстә јериш едирлэр.

Габаг дәстә дүшмәнни јувасына чатанда јуванын чөлдә олан гаровулчулары дүшмәни көрүб јувада олан чәмијјәтэ хәбәр едир вэ онлар да дәрһал јуванын дещиклэрини һамысынын ағзыны ачыб, чөлэ чыхыб, дәс-

тә-дәстә олуб, дүшмәнни габағына чыхырлар. Дава башланыр: һәр ики тәрәф бир-бириндэн ағзыны вэ ити дишлэрини әсиркәмәјир, о гәдәр вурушурлар ки, бир тәрәф мәғлуб олуб гачыр, мејдани-чәнк гарынчаларын кәсилмиш ајағлары илә, бығлары илә, башлары илә, нә'шлэрилә долу олур.

Әкәр чаповулчулуға кәләнлэр артыг кәлмишсәлэр, јуваја долуб анбарлара јығылмыш азугәни көтүрүб чыхыб, дәстә-дәстә олуб јуваларына гајыдырлар.

Белэ чаповулчулуға адәт едән гарынчаларын бир гејри чүр фәһләси олур ки, гејрилэриндән бөјүк вэ дишлэри дә бөјүк вэ итидир, онлара әскәр дејирлэр.

Бә'зи гарынчанын бир гејри јаман адәти дә вар. Онлар гул сахлајырлар. Белэ гул сахлајан гарынчаја гулдар дејирлэр. Гул үч гисм олур: бириси јувадан чөлдә ишләјир, бириси јувада ишләјир вэ бириси дә һәм јувада, һәм дә чөлдә ишләјир. Чөлдә ишләјән гулларын ағалары онлары эзлэрилэ шикара апарыб, орада тапдығы азугәни онлара кәтирдирлэр. Һәр аға бир нечә гул илә ахшамачан кәзиб кечәлэр јуваја гајыдыр. Икинчи гисм гулларын иши дәхи артыгдыр, онлара һәр күндә иш кестәрән јохдур, һәрәсинэ бир иш таныдыблар, о ишлә һәмишә мәшғулдур: кимиси јуваны тәмизләјир, кимиси еркәк вэ дишиләрә гуллуғ едир вэ гејрә. Үчүнчү гисм гуллар халис гулдуырлар, онлара һәр бир иш мүнәввәл олуб: эзлэри ағасыз кедиб, азугә тапыб кәтириб анбарлара јығыб ағаларына да гуллуғ едирлэр, белэ гуллары олан ағаларын һамысы бә'зи чәмијјәтлә о гәдәр ишләмәкдән галыблар ки, гуллары кәрәк хәрәји дә кәтириб онларын ағзына гојсун ки, ону јесинлэр, јохса эзлэри хәрәји кәтириб јемәјирлэр. Бу гулларын ағанын јувасында еркәк-дишилэри олмајыр. Она көрә бу ағалар ки, һамысы чаповулчу гарынчадыр, гулларын гәдәри азаланда ахтарыб эзлэриндән кичик вэ күчсүз гарынча јувасы тапыб, онларын барамаларыны көтүрүб, онлардан тәзә гуллар чыхардырлар.

Белэ гул сахламаг, јәни гејрилэрин зәһмәтиндән нәф'бәрдар олмаг гарынча кими зәһмәткеш һејванда нечә әмәлә кәлиб?

Гарынчаларын бә'зи чаповулчу олмағыны көрдүк вэ белэ чаповулчулуға сәбәб онларын гыш күнүндә, јәни

чөлдө азуга олмажан вахтда өзлөрүнүн азугәси гуртар-
маг сәбәб олубдур. Белә азугә гуртаранда ја кәрәк та-
мам чәмијјәт ачындан өлсүн вә ја чаповулчулуга кет-
син. Елә ки, бир дәфә чаповулчулугла асан азугә тап-
маг мүмкүн олду, гарынчаларын бә'зи белә асан ишә
адәт едиб, инди чаповулчу олублар. Белә гулдурлуғу
өзүнә адәт едән гарынча өз гоншусу күчсүз гарынчанын
азугәсини гарәт едән заман онларын барамаларындан
гарынча чыхмаг вахты тамам олан бараманы да көтү-
рубләр ки, бу барамадан гулдарларын јувасында күч-
сүз кичик гарынча чыхыб вә бу јетим гарынча өз адәти-
нә көрә дәрһал ишләмәјә башлајыр вә белә мүфтә зәһ-
мәт гулдарлара хош кәлиб, о јетими өлдүрмәјиб, ишлә-
мәк үчүн сахлајыб, сонра белә мүфтәхорлуға адәт едиб
инди гулдар олублар.

Һүкәмаларын бириси дејир ки, бир күн бир чәмијјә-
тин гарынчаларындан он гарынча тутуб, өлдүрүб, ме-
јитләрини онларын јувасынын үстә атдым. Орадан кечән-
ләр онлары көрүб кедиб јувада оланлара хәбәр еләди-
ләр, бир дәстә гарынча кәлиб чүфт-чүфт дурдулар, һәр
бир чүфт бир мејит көтүрдү вә һәр белә чүфт далында
бир бош чүфт дурду, сонра чај кәнары тәрәфә кетдиләр
вә мән дә онлар илә кедиб тамаша еләдим, мејитләри
апаранлар бир аз кедиб, мејити далда кәлән бош чүфтә
вериб онларын далынчан бош кетдиләр. Бу төвр нөвбәт-
лә јорғунлуғуну ала-ала мејитләри чајын кәнарына кә-
тириб, орада онларын һәр бириси үчүн јери газыб, әла-
һиддә басдырдылар. Мејитләр басдырылыб гуртарма-
мыш о гарынчаларын беши араланыб јуваја гајытды-
лар, о вахтда о бири гарынчалар гачан јолдашларынын
далынчан кедиб онлары тутуб, өлдүрүб, зикр олан јерә
кәтириб, бир јер газыб бешини дә онун ичинә гојуб, үс-
түнү торпаглајыб, сонра ишләрини гуртарыб јувалары-
на гајытдылар.

Һүкәмаларын бириси јазыр ки, бир күн һава хош олан
заман бир гарынча јувасынын јанында дуруб онла-
ра тамаша етдим, көрдүм ки, онларын бир нечәси бир
күнәј јердә ајагларыны гатлајыб јухулујублар. Әлимә
бир назик түк алыб онларын бирисинин бөјрүнү гыдыг-
ладым, көрдүм хошланыб ајагларыны ачыб узатды, сон-

ра бир аз бәрж гыдыгладым, көрдүм јухудан ајылды,
ағзыны ајырыб, кәрнәшиб, ајаға дуруб, кедиб бир гејри
јердә јухулады. Онларын јухусу 2—3 саат чәкди, һәр
гарынча јухудан ајыландан сонра үзүнү тәмизләди, ја-
ни ајагларыны бир-бир ағзына алыб чәкиб онун үстә олан
торпаг вә гејрәни кәнар еләди, сонра гарынчалар бир
биринә јөнәлиб бир-биринин үстләрини вә ағзы чатма-
жан јерләрини тәмизләдиләр. Гарынчаларын бә'зи кисә-
чи кими бир јердә дајаныб вә ја икиси бир-биринин га-
бағында дајаныб онларын габағындан вә ја араларын-
дан кечән гарынчалары бир-бир тәмизләдиләр. Бу за-
ман тәмизләнән гарынча дајаныб о тәрәф-бу тәрәфини
нөвбәтлә тәмизләјән гарынчаја... өзүнү лап тәмизләдиб
сонра кетди.

Бир гејри һүкәма јазыр ки, гарынча чәмијјәтини ју-
василә бир шүшәнин ичиндә сахлајыб онлара тамаша
едирдим: отаг о гәдәр исти олмажан вахтда гарынчалар
мәст кими олуб ағырлашырдылар вә исти артыгчан он-
лар артыг чапыг олурдулар. Бир күн шүшәнин ичинә
бир от санчыб бухарынын габағына гојдум, бир аздан
сонра гарынчалар јувадан чыхыб, кими узаныб, кими
онун үстә чыхыб вә ја онун јарпагларындан салланыб
ојнашмаға вә бир-бирини тәмизләмәјә мәшғул олдулар.
Сонра шүшәни јухарыдан кәнар едәндән бир аз сонра
јенә һәрәси өз һәмишәлик ишләринә мәшғул олду.

ҺӘСӘН ЗӘРДАБИ

«Дәбистан» журналы № 1, 2, 3 вә 4, 1906-чы ил.

БАЛ АРЫСЫ

Гарынча кими чәмијјәт бина едиб бир-бирилә гар-
дашлыг төврилә рәфтар едән һәшәратын бириси дә бал
арысыдыр ки, ону инсан гәдим замандан көтүрүб гапы-
да инәк сахлајан кими әлдә сахлајыб, ондан нәф'бәр-
дар олур. Бал арысы бу һалда дә мешәләрдә вәһши
һалында көһнә ағачларын дешикләриндә зиндәканлыг
едир вә онлар илә әлдә сахланан арынын тәфавүтү јох-
дур. Һәр чәмијјәтин бир дишиси, бир нечә јүз еркәји

вэ бир нечэ минэ гэдэр фэһләси олур. Диши ки, бизлэрдэ она падшаһ дејирлэр, фэһләјэ охшајыр. Тэфавүтү онларын гарнындадыр, дишинин гарны узун вэ јоғундур. Ондан масэва дишинин ништэри олмајыр. Еркэк арынын да ништэри јохдур вэ башы јекэ вэ түклүдүр. Һэр фэһләнин гарнынын ахырынчы һалгасында ништэр вар, ништэрин учу санчаг кими шишдир, бөјүрлэриндэ дишлэри вар, ништэр чох кичикдир вэ һәмишэ һалганын ичиндэ гатланмыш бычаг кими олур. О һалганын ичиндэ ништэрин алтында бир зэһэр торбасы вар ки, онун ичиндэ су кими зэһэр чэм олур, лазым олан вахта, јә'ни дүшмәнэ раст кэлэндэ ары ништэри чыхарыб дүшмәнин бэдәнинэ батырыр. Белэдэ ништэрин бинасы зэһэр торбасыны басыр вэ онун ичиндән зэһэр чыхыб ништэрин ичинин дешији илә ахыб ништэр батмагдан эмәлә кэлән јаранын ичинэ төкүлүб кичик һәшэратлардан олан дүшмәни өлдүрүр, амма инсаны вэ гејри сүмүклү һејваны вуранда, доғрудур онлары ағрыдыр, амма онлары өлдүрмөјир, һәтта арынын ништэри чыхыб јаранын үстэ галыр вэ ары учуб кедир, сонра өлүб тәләф олур. Одур ки, ары санчдыгы јери сүртәндэ онун јарасы дәхи артыг ағрыјыр; јә'ни белэдэ зэһэр торбасы дешилдијинэ онун ичиндэ галан зэһэрин артыгы да јаранын ичинэ төкүлүб зэһэрин гәдәрини артырыр. Јахшыдыр ки, санчағын учу илә һаман јаранын ичиндән ништэри чыхарасан, белэдэ зэһэр торбасы да онунла белә рәдд олур.

Бу төвр ары дүшмәни санчмагдан өлмәји чох тәәччүбдүр. Чүнки мә'лумдур арынын ништэри ону мұһафизә етмәкдән өтрү эмәлә кәлиб, әлбәттә, онун өзүнү өлдүрмәкдән өтрү кәлмәјиб. Дүнјада олан һејванлар һамысы бирдән төрәмәјиб; күреји-әрзин гатларынын араларында галан һејван нишанларына баханда мә'лум едир ки, әввәл дүнјаја нәбатат кәлиб, сонра сүмүксүз һејванлар вэ ондан сонра сүмүклү һејванлар вэ лап ахырда инсан кәлибдир. Сүмүклү һејван илә сүмүксүз һејванын тэфавүтү онларын сүмүјүдүр. Сүмүклү һејванын сүмүјү инсанын сүмүјү кими бэдәнин ичиндәдир, онун чөлүндә эт вар, сүмүксүз һејванын сүмүјү бэдәнин чөлүндәдир, әти ичиндәдир вэ белә һејваны ары санчанда онун ништэри јаранын ичиндә галмајыр, ары ону чыхар-

дыб учуб кедир. Бунун сәбәби одур ки, ништэр сүмүјү дешиб бэдәнә дахил аланда сүмүјүн дешији дешик галыр, амма белэдэ сүмүклү һејванын әти ки, чөлдәдир, дешилмәкдән эт сыхылыб ништэрин дишлэрини тутуб сахладығына, ништэр арынын бэдәниндән араланыб јаранын ичиндә галыр вэ арынын өлмәјинә сәбәб олур. Бундан белә мә'лум олур ки, арынын ништэри сүмүклү һејван дүнјаја кәләндән ирәли эмәлә кәлибдир. Јә'ни о вахта эмәлә кәлибдир ки, онун дүшмәни сүмүксүз һејванлар, јә'ни һәшэрат — сүмүјү бэдәнин чөлүндә олан һејванлар олубдур.

Бизләрдә арылары сәбәтләрдә сахлајырлар. Кичик сәбәтлэрин ағыны тахталајыб дибини вэ јанларыны палчыглајырлар. Онун бир јанында бир кичик дешик гојурлар ки, арылар о дешикдән кириб-чыха билсин.

Мә'лумдур ки, ағачларын кичик будагларынын үстә дүјмөлөр олур ки, баһарда о дүјмөлэрин ичиндән јарпаглар вэ чичәкләр чыхыр, бу дүјмөлэрин үстә олан јарпаглар онун ичиндә олан назик јарпаглары гышын сојуғундан мұһафизә етмәкдән өтрү галындыр. Ондан башга, будаглардан бир мума охшајан шеј дә рәдд олуб, о дүјмөлэрин үстә олан јарпаглары бир-биринә јапышдырыр ки, онлар дәхи јахшыраг онларын ичиндә олан назик јарпаглары мұһафизә етсинләр. Баһарын ибтидасында арылар кедиб о дүјмөлэрин үстә олан мума охшајан шеји ағзилә гопарыб сәбәтә гојмаға кәтирир. Бу шеја бизләрдә бәрә муму дејирләр. Бәрә мумуну арылар көтүрүб сәбәтин ора-бурасында галан дешикләри тутуб вэ кириб-чыхмаг үчүн галаң дешијин дә конарларыны мумлајыб, өзләри кириб чыхмаға лазым олан гәдәрдә сахлајыб, артыг кәтирдикләри бәрә мумуну сәбәтин ичинә јығыб сахлајырлар. Бу заман ағачларын чичәкләри ачылыр, бә'зи ағачларын чичәкләринин рәнкли олан јарпагларынын дибиндә бир дешик вар, орадан ширин су рәдд олур, арылар кәлир о сују соруб, гарныны долдуруб, гајыдыб сәбәтә кәлир, орада ајаглары илә тахтаја јапышыб башы ашағы салланырлар. 2—3 саат белә галанда о ширин су һәзм олуб, ондан мум эмәлә кәлир вэ бу мум онун гарнынын һалгаларынын арасында, бөјүрлэриндә олан дешикләрдән рәдд олур. О вахта ары о муму ајағилә гопарыб, ағына алыб, чејнәјиб, јумур-

лајыб, галхыб сәбәтин ағзыны өртән тахтаһын алтына жапышдырыр. Бу төвр муму жапышдыран арылар ону бир-биринин янына елә жапышдырырлар ки, мум тахтаһын үстә бу баш-о баш чәркәләр илә дурур вә бу чәркәләрин бир-бириндән арасы о гәдәр олур ки, ики гоншу чәркәһин арасында ики ары дуруб һәрәси бир чәркәдә олан муму дешә билсин. Бу төвр фәһлә арыларынын һамысы ишләјир: кими кедиб ширин су ичир кәлир, кими бир-биринә жапышыб салланыб сујун һәзм олуб мум олмасыны көзләјир, кими бөјүрләрдән рәдд олан муму чејнәјиб јумурлајыб апарыр, зикр олан чәркәләрә жапышдырыб онлары узадыр, кимиси дә белә үстдән ашағы узанан, јәһни салланан чәркәләрин үстә дуруб ағзылә мумун ичини дешиб орада өзләри үчүн шан, јәһни јува гајырыр. О мумдан гајрылан чәркәләр ки, јухарыдан ашағы салланырлар, дарағын шана дишләринә охшајыр, одур ки, онлара бизләрдә шан, јәһни шанә дејирләр. Онларын һәр ики тәрәфи дешикдир. О дешикләрин һәрәси бир отаг-һүчрәдир. һүчрәләрин гәләри вә ичинин бөјүклүјү артыг олмагдан өтрү онларын тору јумру, үчкүнчлү, чаһаркул, пәнчкүл, һәфт вә һәшткүл дејил, шешкүлдүр ки, бирчә белә торда аз мумдан артыг вә ичи бөјүк һүчрә гајырмаг мүмкүндүр. Арылар белә гәнаәтлә өзләринә һүчрә тикмәји онун үчүндүр ки, мум чох чәтинликлә эмәлә кәлән шејдир. 20 мисгал ширин судан бир мисгал мум эмәлә кәлир.

Һүчрәләр 3 гисмдир: бириси кичикдир, онун ичинә бал вә чичәкләрин тозуну јығыб сахлајырлар ки, онлар арыларын хәрәјидир вә бу һүчрәләрин ичинә диши гојлуғу јумурталардан фәһләләр чыхыр ки, онлары бу һүчрәләрин ичиндә сахлајыб бөјүдүрләр, икинчи гисм һүчрәләрин дә тору беләдир; амма онлар бунлардан бөјүкдүрләр вә онларын ичиндә гојулан јумурталардан еркәк арылар чыхыр, бу һүчрәләр дә шанларын о тәрәф-бу тәрәфиндә, јәһни фәһлә һүчрәләринин јанларында олурлар, амма үчүнчү гисм һүчрә ки, палшаһлар, јәһни дишиләр үчүндүр, шанәләр гуртаран јердә, бөјрүндә әмруд төврүндә ичи чох бөјүк һүчрәләрдир ки, онларын ичиндә дишиләр сахланыр.

Ағачларын чичәји тохум эмәлә кәлмәкдән өтрүдүр. Чичәјин ичиндә рәнкли јарпагларындан башга онларын

ортасында сап кими һиссәләри вар. Бу сапларын бири-си ки, лап ортададыр, јумурталыгдыр, онун дибиндә торба кими јериндә кичик јумурталар вар. Гејри сапларын ки, бу ортада олан тәк сапын әтрафиндадырлар, башларында бир гејри чүр торбалар вар ки, онларын ичиндә сары төвр тоз вар. Бу тозун бир һиссәси кәрәк орта сапын башына дүшсүн ки, орадан кедиб јумурталара чатыб онлары мајаласын, сонра онлардан тохум эмәлә кәлсин. Арылар зикр олан тозу јејирләр, она көрә фәһләләр кәлиб ону јығыб апарыб һүчрәләрә долдурурлар ки, орада ишләјән фәһләләр ону өзләри јесин вә јумуртадан чыхан гурдлара јејдириб онлары сахласын.

Фәһләләрин ајаглары о тозу јығыб кәтирмәкдән өтрү дәјишилиб белә олубдур. Онларын һәрәсинин үч чүфт ајағы вар вә һәр ајағынын ахыр буғумунун кәнарлары түклүдүр, бу буғумун палтарсилән шоткаја бәнзәр, ахырынчы чүфт ајагларынын чөлү чөкүкдүр вә бу чөкүкләрин кәнарлары түклүдүр. Бу чөкүк јерләрә арынын сәбәти дејирләр, фәһлә кәлиб чичәјин сапларынын арасында кечәндә онлар тәрпәнир, о вахта онларын јетишмиш сапларынын торбасы партлајыр вә онун ичиндән тоз чыхыб фәһләни басыр, сонра фәһлә габаг ајағынын палтарсиләнә охшајан јерини чичәјин рәнкли јарпағынын дибиндән чыхан ширин, јәһни шәкәрли суја батырыб өзүнүн үстүнә дағылмыш тоза вурур. Беләдә тоз шәкәр сујуна жапышыб палтарсиләнин үстә чәм олур, сонра фәһлә габаг ајағынын бу тоз јығылан палтарсиләнә охшајан јерини апарыб дал ајагларынын чөлүндә олан сәбәтләрин кәнарында олан түкләрә суртүр; беләдә шәкәр сујуна батмыш тоз о сәбәтләрин ичинә јығылыр. Бу төвр сәбәтләри долдурандан сонра фәһлә гајыдыб јуваја кәлиб, фәһлә һүчрәсинин кәнарында дуруб, сәбәтләри һүчрәја бошалдыб, гајыдыб јенә тәзә тоз кәтирмәјә кедир. Зикр олан шејләрдән башга, фәһләләр јуванын ичиндә ишләјән фәһләләр үчүн ичмәјә су кәтирирләр, сују фәһлә ағзында кәтириб хаһиш едәнләрә верир, она көрә ары сахлајан кәрәк су олан јердә сахласын ки, кедиб-кәлмәк узун чәкмәсин. Әкәр су узагда олса, орадан јајын истисиндә су кәтириб чатдырмаг мүмкүн олмаз.

Бу төвр илә гышдан галан фәһләләр јуваларынын

шанэлэрини-һүчрэлэри 20 күнөчөн тамам едирлэр, о вахтда пайыздан дустаг сахланан падшаһы, јә'ни бирчә мајаланмыш диши арыны чыхарыб бурахырлар, бу диши шанэлэрини арасыны кәзиб һәр һүчрәјә бир јумурта салыб кедир вә әкәр һүчрэлэрин бириси јаддан чыхмыш олса, онун далынча кедән фәһлэләр ону гајтарыб о һүчрэләрә дә јумурта салдырырлар. Бу төвр фәһлә еркәк вә диши һүчрэлэринин һамысына јумурта гојулантан сонра һәр һүчрәнни үстә бир фәһлә дуруб орада олан јумуртаја гуллуғ едир; бир нечә күндән сонра һәр јумуртадан бир гурд чыхыр, һәр гурду өз фәһләси сахлајыр. Бу һүчрэлэрин үстә дуран фәһлэләрдән башга, фәһлэләр һәр күндә сабаһдан ахшамачан кедиб шәкәрли су, тоз вә ичмәк үчүн су кәтирирләр, һүчрэләрдә олан гурдлары сахлајан фәһлэләрә верирләр вә бу фәһлэләр онлары јејиб-ичиб, јарымһәзм едиб, ағзына гајтарыб гурдларын ағзына вериб једирдирләр. Сонра бу гурдлар өзлэринә барама гајырыр вә бир нечә күндән сонра барамадан тәзә ары чыхыр.

Әкәрчи зикр олан јумурталарын бирисиндән падшаһ, о бирисиндән еркәк вә бирисиндән фәһлә эмәлә кәлмәјинә кәрә белә фикир еләмәк олур ки, о јумурталар бир чүр дејилләр, һәр бир гисми гејри чүрдүр, имтаһан илә билмәк олур ки, онлар һамысы бир чүрдүр, мәсәлән, падшаһ јумуртасыны өз һүчрәсиндән чыхарыб фәһлә һүчрәсинә вә фәһлә јумуртасыны падшаһ һүчрәсинә гојуб сахлајанда, падшаһ һүчрәсиндә олан фәһлә јумурталарындан падшаһ чыхыр, падшаһ јумуртасындан фәһлә чыхыр; хүләсә имтаһан илә ма'лум олур ки, јумурталарын бир-бириндән тәфавүтү јохдур, иш онларын гурдларыны сахламағдалыр, јә'ни гурддан падшаһ, еркәк вә ја фәһлә чыхмағдан өтрү онлара кәрәк гејри чүр хәрәк верилсин, бә'зи вахтда падшаһ һүчрәләриндә олан јумурталар тәләф оlanda арылар өзлэри фәһлә һүчрәләриндән гурдлары падшаһ һүчрәләринә кәтириб она гејри чүр хәрәк једирдиб ондан падшаһ чыхардырлар.

Фәһлә вә еркәк барамаларындан ары чыхмағ вә'дәси тамам олан заман бу һүчрәләрдә гуллуғ едән фәһлэләр барамаларын башыны дишләјиб деширләр ки, ары чыхмағ асан олсун вә онлар чыхаң кими өзлэри дә борчларыны гуртарыб, чыхыб учуб азугә

ахтармаға кедирләр, амма падшаһ барамасындан чыхаң падшаһлары фәһлэләр һүчрәләрини ағзыны бәркидиб орада јемәк вә ичмәклэрини вериб дустаг сахлајырлар.

Диши ары јумуртламаға башлајандан бир нечә күн сонра барамалардан тәзә фәһлә чыхмаға башлајанда бир һава хош олан күнү фәһлэләр кәнара азугә кәтирмәјә кетмәјир, о күнү сүбһ тездән сәбәтин ичиндән курулту сәси кәлир; о, көһнә падшаһдыр ки, һүчрәләрин һамысына јумурта гојандан сонра галхыб шанэлэрин арасылә вә онун далынчан кәнарә ишләмәјә кедән фәһлэләр бу күн кетмәјиб онун далынчан учурлар.

Бир аз күн галхыб, һава гызандан сонра падшаһ вә онун далынчан кедән фәһлэләр сәбәтдән чыхыб бир јавугда олан ағачын будағынын үстә отуруб бир аздан сонра о фәһлэләрдән бир нечәси пиш әз вахт тапдығы бош јерә кедиб орада тәзә, әлаһиддә чәмијјәт бина едирләр вә орада зикр олан гајда илә тәзә шанәләр чәкиб һүчрәләр тә'мир едиб онларын ичинә көһнә падшаһ јумурталарыны гојур, онлардан тәзә фәһлэләр чыхардырлар. Көһнә сәбәтин ичиндән падшаһ бир дәстә фәһлә илә чыхыб кедәндән сонра орада галан фәһлэләр падшаһ һүчрәсинин бирисинин ағзыны ачыб онун ичиндә дустаг олан падшаһларын бирисини бурахырлар вә бу падшаһ да бир нечә күндән сонра фәһлэлэрин гәдәри тәзә чыхаң фәһлэләр гәдәр артаңда онлардан бир дәстә башына чәм едиб, кедиб зикр олан гајда илә тәзә чәмијјәт бина едир. Сонра тәзәдән бир гејри падшаһ бурахырлар вә о да белә кедиб чәмијјәт бина едир, хүләсә, бизим исти вилајәтимиздә һәр гышдан галан сәбәтдән баһарда 3 вә ја 4 тәзә чәмијјәт эмәлә кәлир. Ахырынчы падшаһ өз дәстәсилә чыхыб кедәндән сонра сәбәтин ичиндә фәһлэлэрин гәдәри азалдығына падшаһларын гаровулуну чәкән фәһлэләр онларын һүчрәләрини атыб гејри фәһлэләрә гарышдығларына о һүчрәләрдә олан артыг галан 3—4 падшаһлар бирдән чыхыб бир-бирилә дава едиб бир-бирини өлдүрүб ахырда бириси галыр; одур ки, падшаһын ништәри олмајыр. Онлар бир-бирини басыб тәләф едән вахтда ахырда онларын бириси сағ галыр, бу сәбәтдә падшаһ олуб кәлән илә галыр.

Бә'зи вахтда баһар јахшы оlanda әввәлинчи тәзә

бина олан чәмијјәтин падшаһы кедиб тәзә чәмијјәт бина едир, хүласә, бизим јерләрдә һәр бир ғышдан чыхан сәбәтдән 5—6 тәзә чәмијјәт әмәлә кәлир. Белә тәзә чәмијјәт әмәлә кәлмәјә бизләрдә «ары бечәләјир» дејирләр.

Ары сахлајанын кәрәк һәмишә бош сәбәтләри олсун ки, баһарда ғышдан чыхан сәбәтләрин јанында һазыр олсун вә өзү дә кәрәк һәр сүбһ тездән арылар азугә кәтирмәјә кедән вахта кедиб сәбәтләрә бахсын ки, һансы сәбәттин арылары ишләјир исә вә онун ичиндән курулту кәлир исә мә'лум олур ки, ары бечә верәчәк, орада дуруб көзләмәк лазымдыр ки, бечә чыхыб ағач будағында отуранда ону тутуб кәтириб бош сәбәтә салсын. Белә отуруб көзләмәк она кәрә лазымдыр ки, бә'зи вахта арылар пиш әз вахт фәһләләрдән бош јер ахтармаға кәндәрирләр вә онлар кедиб белә јер ахтарыб тапыб орада гаровулчу гојуб кәлиб, тәзә бечәјә гарышыб онлары о гаровулчулар көзләјән бош јерә апарырлар вә бә'зи вахта белә јер ахтармаға кедәнләр сәбәттин јанында олан бош сәбәти гојуб кәнарда бир гејри бош јер тапырлар. Ары сахлајан тәзә бечәни тутмагдан өтрү ағача чыхыб бечә бир јерә топланан јерин алтында бир дәсмал вә ја чадиршәб ачдырыб бечә отуран будағы силкәләјәндә бечә топасы о дәсмалын үстә дүшүр, дәрһал дәсмалын учларыны бир јерә јығыб көтүрүб бош сәбәттин ичинә салсын. Бечәнин тәзә сәбәттин ичинә кетмәји онларын падшаһы иләдир, әкәр фәһләләрин һамысыны кәтириб сәбәтә салсан, амма падшаһ учуб кетмиш олса, о вахта о фәһләләр дә бир-бир учуб кедәчәкдир, она кәрә бечәни тутан вахта кәрәк падшаһы илә бирликдә тутасан вә әкәр мәгдур олса тәк падшаһы ки, ону һәр ары сахлајан таныјыр, тутуб кәтириб сәбәтә сала, онун даһынчан фәһләләрин һамысы кәлиб ораја кирәчәкләр. Бу төвр арылар бечәләри артадан сонра ары сахлајан кәрәк о тәзә сәбәтләрә бахсын вә әкәр онлардан бир вә ја икисинин фәһләләри аз исә мәсләһәтдир ки, чох күчсүз олан сәбәтләрин падшаһларыны тутуб өлдүрүб, фәһләләрини гејри күчсүз сәбәттин арыларына гарышырыб ону күчләндирсин. Арылар бечәләјәндән сонра өзләри үчүн гиш азугәси чәм едирләр, онларын бу азугәси балдыр.

Бал чичәкләрин ширин, јә'ни, шәкәрли сујундан әмәлә кәлир. Фәһләләр чичәкләрин јарпағыны аралајыб онларын дибиндән рәдд олан шәкәрли сују соруб, гајыдыб сәбәтә кәлиб ону јарымһәзм олмуш чыхарыб фәһлә һүчрәләринә гојуб, долдуруб, ағзыны муллајыб сахлајырлар. Бу төвр чичәкләр гуртарыпчан, јә'ни пайызачан бал чәм едирләр.

Бал шәкәрли судан әмәлә кәлир, шәкәрли сују бир јерә төкүб сахлајанда ғычгырыб хараб олар, амма бу су арынын мә'дәсиндә јарымһәзм оландан сонра дөнүб бал олдуғуна кәрә галайда хараб олмајыр.

Нә гәдәр әтрафда олан отларын вә ағачларын чичәкләмәји узун чәксә о гәдәр арылар артыг бал чәм едирләр. Олур ки, Авропа әһлинин ары сахлајанлары отларын тез вә кеч чичәкләјәнләринин тохумларыны јығыб ары сәбәтләринин јавуглуғунда әкирләр ки, јај гуртарыпчан о отларын бириси чичәкләјиб соланда, о бири чичәкләјир, та јајын ахырыначан арыларын јанында чичәкләр олсун. Доғрудур шәкәрли сују кәтирмәкдән өтрү арылар 5—6 верстә гәдәр кәнарлара кедиб кәтирирләр, амма чичәк нә гәдәр јавугда олса, о гәдәр балы артыг кәтирирләр. Мәсәлән, бир верст јолдан һәр күндә 25 дәфә кәтирсә, 5 верст јолдан бирә беш аз, јә'ни 5 дәфә кәтирир.

Һәр чичәјин балы бир олмаз: дағларын әтри артыг олан чичәкләринин балы да әтирли вә ә'ла олур; аран, әләнхүсус, су басан јерин чичәкләринин балы алчаг вә әтирсиз олур. Зәһәрли отларын, мәсәлән: бат-батын чичәјиндән олан бал да зәһәрли олур; одур ки, бә'зи аран вә су басан јерин балына дәли балы дејирләр. Һәнгигәт, белә балы чох јејән дәли кими олур. Ондан башга, чичәкләрин һамысынын шәкәрли сују олмаз вә оланларын да һамысынын шәкәри бир гәдәрдә олмаз. Отлардан чичәји лобја чичәјинә охшајанларын шәкәрли сују артыг вә ә'ла олур.

Пайзын башында чичәкләр гуртаран вахта бир күләк олмајан јахшы күндә һәр сәбәттин падшаһы өз еркәкләрилә сәбәтдән чыхыб һаваја галхыб, орада көрүшүб, падшаһ мајаланандан сонра гајыдыб сәбәтә кәлирләр. О вахт фәһләләр падшаһы тутуб апарыб, бир һүчрәјә салдыб, душтаг едиб кәлән баһарачан сахлајырлар. О вахта пайызда мајаланмыш падшаһ, нечә ки зикр олунду, чыхыб јумуртлајыр.

Еркөк арылар сәбәтә гаҗыданнан сонра фәһләләр онлары бир-бир тутуб сәбәтдән чыхарыб, өлдүрүб тәләф едирләр. Чүнки онлар инди кәрәк деҗил вә әкәр галсалар узун гыш паһаг јерә бал јејәчәкдирләр. Елә ки, падшаһ мајаланды, еркәкләр гырылды, чичәкләр солду, арылар сәбәтин дешиҗини ағзыны бәрә мумилә бәркидиб гышлаҗырлар, бу вахтда арылар азугә ахтармырлар, бирчә бал јејирләр вә һәрдәубир хош һава оландә кедиб су ичиб сәбәтдә галанлар үчүн дә кәтирирләр.

Әлбәттә, ары балы өзү үчүн гыш азугәси чәм едиб сахлаҗыр, амма нә гәдәр белә азугә артыг олса зәрәри јохдур. Амма аз олса, гыш да узун чәксә арылар ачыннан тәләф оларлар; одур ки, онлар балы һәмишә артыг чәм едирләр. Ары сахлаҗан бал кәсәндә кәрәк бу артыг балы кәссин вә әкәр тәмәнин артыг етсә вә гыш да узун олса арылар ачыннан тәләф олурулар. Белә гыш олан вахтларда арылара шәрбәт вермәк кәрәк, амма шәрбәти тез-тез дәјишдириб тәзә-тәзә кәрәк верәсәи; чүнки шәрбәт бир аз галанда гычгырыб хараб олуру вә белә гычгырмыш шәрбәт арылары нахош едәр. Белә олан сурәтдә шәрбәт јеринә бал вермәк дәхи јахшыдыр.

Бизләрдә ары сахлаҗан бал кәсәндән ирәли сәбәгә түстү верир ки, арылар баш ағрысыннан гәши етсин вә сонра сәбәти ачыб һәр шанәнин бир һиссәсини кәсиб көтүрүб, о бири һиссәсини арылара сахлаҗыб, сонра јенә сәбәти бәркидиб, тәзәдән палчыглаҗыб јеринә гоҗур. Әкәр беләдә түстү бир аз артыг олса арылар өлүб тәләф олуру, она кәрә балы түстүсүз кәсмәк сәләһ вә мәсләһәтир.

Ары сахланан јери ачыб бәркитмәк асан олмагдан өтрү Авропа әһли онлары чүрбәчүр гондарма гутулар ичиндә сахлаҗыр. Белә гондарма гутуларын ичиндә ары сахламагын хеҗри одур ки, ону һәр вахт истәјәндә ачыб арылара бахмаг мүмкүндүр ки, кәрәсән онун балы гуртарыбдырмы, сәбәтә нахошлуг дүшүбдүрмү, падшаһы сағдырмы? Хүләсә, ары сахлаҗанын көзләри кәрәк һәмишә арыларын үстә олсун ки, пиш әз вахт онларын дәрдинә әләч етсин. Бу гондарма гутуларын лап јахшысы бир чаһаркүл гутудур ки, онун үстү 6—7 бир ендә, бир узунда парчаландыр, онларын ени вә узуну арынны шанәси гәдәрди. Јәһни онлар јан-јана гоҗуланда вә һәрәси-

нин үстә бир шанә чәкиләндә һәр икки парчанын арасында о гәдәр јер галыр ки, шанәләрин арасында о гәдәр бош јер лазымдыр. Бу парчаларын ортасына, узунламасына дүз мум јапышдырыб, онлары јан-јана өз јеринә гоҗуб, һәр икки башларынын үстүндән бир парча гоҗуб бәркидиб онун ичинә тәзә бечәни бурахырлар. Ары парчаларын үстә муму көрүб, онун һәрәсини үстә бир шанә чәкиб, һүчрәләр тәмир едиб ораја бал чәм едир. Ары сахлаҗан истәјәндә парчаларын үстүнү ачыб онлары бир-бир чыхарыб, јерини өртүб кәнарда шанәләрә, һүчрәләрә бахыб, вә лазым оландә кәсиб, балын бир һиссәсини көтүрүб, јенә өз јеринә гоҗур; беләдә арылар һеч көрүнмәјир вә һәмишә онларын ишинә бахмаг мүмкүндүр.

Ары сахламагдан асан артыг нөвлү сәнәт јохдур. Бир адам 600-ә гәдәр сәбәт сахлаја билир. Бизим иста виләјәтимиздә онлар үчүн әләһиддә гыш отағы тикмәк лазым деҗил, бир көлкәлик дә олса бәсдир ки, јајда күндән вә гышда јағыш вә гардан мұһафизә етсин. Белә көлкәлик тикәндә кәрәк елә тикәлсин ки, сәбәтләри үзү гибләјә гоҗмаг олсун вә гышда о көлкәлијин шимал тәрәфини бәркидиб арылары о тәрәфин соҗуг күләјиндән мұһафизә етмәк олсун вә бир дә ары сахламаға артыг јер лазым деҗил, бир парча көлкәлик тикмәјә вә онун габагында бир чәркә ағач әкмәјә јер олду, бәсдир. Ары кедиб әтраф јерләрдән азугә кәтирмәјини гоншулара зәрәри јохдур, әлбәттә, бу төвр сахланан арыларын балы да аз олуру.

Авропа әһли арылар үчүн әләһиддә бағ салдырыр вә орада лазым олан ағачлары әкдирир ки, арынны јаҗы гуртарынча шәкәр сују олан чичәкләри олсун, ондан башга, арылары гышда соҗугдан сахламагдан өтрү әләһиддә ев тикдирир.

Ары сахлаҗан онун балындан вә мумундан өтрү сахлаҗыр. Һәр сәбәтдән нә гәдәр бал кәсмәк сәбәтин балынын гәдәриләдир. Әкәр бал чох јағылмыш исә чох вә аз олан вахтда аз кәсмәк кәрәкдир вә бир дә фәһләси чох олан сәбәтдә артыг бал сахламаг кәрәк ки, онлара гышда чатсын. Хүләсә, арынны балынын бир һиссәсини кәсиб көтүрмәкдән онлара зәрәр олмаз, әләлхүсус, онлар үчүн шәкәр сују олан чичәклик отлары әд илә әкән

вахтда; амма онларын мумуну алмапдан арынын һаггында чох зүлм олур. Мә'лумдур ки, алғы-сатгыда бал илә мумун гижмәтиндә о гәдәр тәфавүт јохдур, амма нечә ки, јухарыда зикр олунду, ары ијирми мисгал балдан бирчә мисгал мум гајыра билир, зәһмәти дә дәхи артыг. Она көрә Европа әһли арынын мумуну алып ки, мум әвзинә онлар бал јыгсынлар ки, баллары артыг олсун. Она көрә дә ја мум эридиб, ондан тахта кими шанәләр бојда кәсиб, ары гутусунун ичинә, шанәләрин јеринә јапышдырыб, онун ичинә арылары салырлар ки, онлар о мумун үстә өзләри үчүн һүчрәләр гајырсын вә ја арынын өз шанәсини кәсиб кәтүрүб, ону бир гутунун ичинә гојуб, бу гутуну бәрк фырландырырлар; беләдә бал онун һүчрәләриндән чыхыб ахыб бир кәнара јыгылыр вә балсыз шанәләр өз торунда галыр, бу шанәләри кәтүрүб ары гутусунун ичинә јапышдырырлар, хүләсә, өз нәф'ләриндән өтрү арынын мумуну јенә гајтарыб өзүнә верирләр вә бу сәбәбә артыг бал кәтүрүрләр.

Јухарыда арылар белә муму кәтүрмәкдән данышанда зикр олунду ки, онун артыгыны арылар сәбәтдә јығыб сахлајырлар. Бу артыг бәрә муму онлара белә кәрәк олур: арынын ширин балыны оғурламага чох һејван кәлир, онларын кичикләрини өлдүрүб сәбәгин дешијиндән чыхарыб чөлә атырлар ки, ијијиб сәбәтин һавасыны хараб етмәсин, амма дүшмән бөјүк оlanda, мәсәлән, мушу онун нә'шини о дешикдән чыхармаг мүмкүн дејил, о вахта ону өлдүрүб сәбәтин дибиндә она бир јер гајырыб, бәрә мумилә ону мушанбалајыб, сәбәтин ичинә онун ији кәлмәјә гојмурлар. Белә дүшмәнләрдән арылар өзләри дә хилас ола билир, амма гејри дәхи јаман дүшмәнләрдән онлары кәрәк ары сахлајан мұһафизә етсин.

Бизим аран јерләриндә онларын биринчи дүшмән гызлар гушудур. Бу гуш сығырчын бојда кичик бир гушдур: белинин вә ганадларынын түкләри јашыл рәңкдәдир. Гызлар гушу көчәри гушдур, јә'ни гырлангыч кимия пайызда учуб исти тәрәфләрә кедиб, баһарда гајылыб бизим јерләрдә балалајыр. Онлар дәстә илә ары суја кедән јолу кәсиб онлары тутуб јејиб, бу төвр бир гуш һәр күндә 100-ә гәдәр ары тәләф едир. Онлардан арыны мұһафизә етмәкдән өтрү кәрәк сәбәтләри бағ вә

мешәләрин ичиндә сахлајасан ки, ағачларын арасындан арылар кедәндә онлары көрмәсинләр.

Онларын бир бөјүк дүшмәни дә кичик гурддур ки, шанәләрә дүшүб онлары тәләф едир. Бу гурд гыш вахтында артыг шиддәт едир, онун элачы шанәләрә бахыб онун бина салдыгы јери кәсиб атмагдыр. Сәбәтләри јайда күн алтында сахлајанла онларын шанәләри, әләл-хүсус онлар бал илә долуб ағырлашандан сонра истидән гопуб сәбәтин дибинә дүшүр. Беләдә ары о шанәдән нәф'бәрлар ола билир. Бу сәбәбә кәрәк, әләлхүсус күн-орта вахты көлкә јердә олсун. Онларын бир дүшмәни дә гоншу арылардыр. Доғрудур, арылар сәбәтин дешијини гышда вә јагыш јаған вахтларда вә һабелә кечәләр бәрә мумилә бәркидирләр вә һәмишә орада гаровулчулары олур. Амма бә'зи вахта, гаровулчулардан бихәбәр, гоншу арылар оғурлуға кәлиб бал оғурлајыб јејирләр. Елә ки, бу төвр бир нечә ары асанлыгла бал јемәјә өјрәнди, о вахта о сәбәтин арылары күндүз фәһләләр азугә ахтармаға кедәндә о гоншу сәбәтин үстә төкүлүб, ону талан едиб падшаһы да өлдүрүрләр. О вахтада белә падшаһсыз галаһ арылар да о таланчылара гошулуб, бир гејри сәбәтин үстә төкүлүб ону да талан едирләр. Бу төвр илә сәбәтләрин һамысы талан олур вә бирчә әввал таланчылыг башлајан сәбәт галыр. Белә оғурлуғу тәркитмәкдән өтрү кәрәк сәбәтләрә һәмишә бахылсын, азугә кәтир-мәкдән кәлән ары вә оғурлуға кәлән мә'лум едир, оғру азугәсиз кәлир, онун сәбәтини талыб ону кәнар етмәк кәрәкдир.

ҺӘСӘН ЗӘРДӘБИ

«Дәбистан» журналы № 7, 8, 1906-чы ил.

ТӘБӘДДУЛАТИ-ҺӘВАИЈӘНИН ВУЧУДИ-ҺЕЈВАНАТДА ЫСС ОЛУНМАСЫ

Гәдим заманда һәр бир тајфанын һаванын тәғјир тапмасындан хәбәр верән нишанлары олубдур. Әләлхүсус белә нишанлар шимал тәрәфдә сакин олан тајфаларда чохдур, чүнки онларын сојуғу шиддәтлин олдуғуна һаванын тәғјир тапмағыны пиш әз вахт билмәк онлар үчүн артыг лазымдыр. Белә нишанлар шимал тәрәфдә сакин олан тајфаларда чохдур. Доғрудур,

379

пүкөмө бу нишанлара инанмајыб ахыр заманларадөк, јәни алатләр илә һава тәғјир тапмағыны хәбәр верир-диләр. Амма инди зикр олан нишанлары чәм етмәк фикринә дүшүб онлары бир нечә фәғәрә едибләр.

1. Күләк инсан вә һејванын бәдәнинә нечә әсәр едир? Шимал вә шимал-гәрб арасындан әсән күләк әсмәјә башлајанда вә ја ондан 1—2 күн ирәли инсанын әһвалы пәришан олуб, онун көнлү тутулуб, һөвсәләси дарлашыр. Күләк шиддәт етдикчә, инсан артыг дара-лыб ачыгы олуб. Јухусу аз олуб, малхүлјасы артыр, һәтта бә'зи көһнә нахошлуғлара мүбтәла олуб, өскүрмәк шиддәт едир, елә ки, белә күләк чәнуб илә чәнуб-шәрг арасындан әди вә ја кәсди, о вахтда инсанын һалы јахшылашыб кејфи ачылыр. Зикр олан күләкләр Инкилис вилајәтиндә гејр чүр әсәр едир. Әввәлинчи күләк әһвалы јахшы едир, амма икинчи чүр күләк пәришан едир. Пәс һәр чүр күләк инсанын бәдәнинә әсәр едир-сә дә һәр бир вилајәтдә гејри төвр едир, она бина һәр вилајәтин сақили вә күләкләри нечә әсәр етмәјини мүлаһизә етмәк лазымдыр. Гар вә јағыш да инсанын һалына әсәр едир, бу заманлар инсанын јухусу ширинләнир, ону ојатмағ чәтин олуб. һабелә һаванын тәғјир тапмағы һејванатын да һалына әсәр едәр. Баһардә гушлар охујан заман һава дәјишиләндә вә ја ондан бир нечә мүддәт мүгәддәм гушлар сүкут едир, тојуғун чүчәләләри дивар вә ја гејри далдаларда кизләнирләр, балығлар сујун дибинә јатыб тора дүшмүрләр.

2. Инсанын бәдәниндә көһнә нахошлуғундан галан илләтләр һава тәғјир тапмағдан хәбәр верир. Јелдән вә сыныг чапығдан галан илләтләр вә ајағ бармағларында әмәлә кәлән дөјәнәкләр һава јаман оландә вә ја ондан ирәли сызылдајыб ағрыјыр, һәмчинин дәлилик нахошлуғуна дүчар олап кәсләрин әһвалы јағыш вә гар башлајандан мүгәддәм пәришан олуб.

3. Гурбағанын охумағы илә һава тәғјир тапмағыны билмәк олуб.

Гурбағалардан бир кичик јашыл ағач гурбағасы олуб ки, һава јахшы оландә ағачын будағ вә јарпағларынын үстә отуруб уча сәс илә охујур, һава дәјишиләндән ирәли ја бир јарпағын алтында кизләниб сүкут едир вә ја ағачын дибинә дүшүб орада суда кизләнир. Әкәр јарпағ алтында кизләнсә һаванын дәјишилмәји

узун чәкмәјәчәк, амма суда кизләнәндә јаман һаванын фәсиләси чох олачағ. Бу гурбағаны Авропа вилајәтләриндә отагда сахлајыб һаванын тәғјир тапмағыны билирләр, белә ки, бир ағачын дибинә су гојуб ағача кичик нәрдиван сөјкәјирләр. Баһарда еркәк гурбаға ағача чыхыб орада охујуб, чүчүләрдән тутуб јејиб сејр едир, елә ки бир-ики күн мүгәддәм һаванын тәғјир тапачағыны билди, учадан чығырыб, ағачын дибинә дүшүб, орада гојулан сујун ичиндә вә ја бир јарпағын алтында кизләнир.

4. Һөрүмчәји мүлаһизә етмәк илә һаванын тәғјир тапмасыны пиш әз вахт билмәк мүмкүндүр.

Һөрүмчәк торуну чәкиб онун ортасында бир јердә дајаныб тора кичик һејванлар дүшмәји көзләјир, һава тәғјир тапандан чох-чох мүгәддәм һөрүмчәк орадән кедиб бир далда јердә кизләнир вә далыны күләк һансү тәрәфдән әсәчәк исә о тәрәфә чевирир вә әкәр һава ја ман олан заман һөрүмчәк торунун үстә кәлиб онун јағышдан хараб олмуш јыртыг дешјини дүзәлдирсә вә ја тәзә тор гајырыр исә мәлум ки, һава дәјишилиб јахшы олачағ. Бә'зи јерләрдә бир кичик һөрүмчәк олуб ки, чај сујунун үстә өзүнә тор гајырыр. Бу һөрүмчәк јағыш јағыб сел кәләндән 5—10 күн мүгәддәм тәзә тор чәкир вә онун һүндүрлүјү о гәдәр олуб ки, сел сују о тора чатмајыр.

5. Әллә сахланан гушлар илә дә һава тәғјир тапмағыны билмәк олуб.

Хоруз, билдирчин, бүлбүл вә гејри охујан гушларын охумағыны һава дәјишилмәк илә мүлаһизә едән шәхс бир нечә вахтдан сонра билир ки, онлар охујандан нечә мүддәт сонра һава тәғјир тапачағ вә о вахтда јағышмы јағачағ вә ја күләкми әсәчәк?

6. Зикр олунан тәчрүбәләрлә һаванын дәјишилмәјини 5—10 күн ирәли билмәк мүмкүндүр. Амма дүңјада елә шејләр вар ки, белә дәјишилмәји 3—5 ај ирәли дә билдирир. Мәсәлән: гыш бәрк олан или шимал тәрәфинин гушларынын чоху пәјызын ибтидасында учуб исти тәрәфләрә кедир ки, шималда олачағ бәрк гыш онлары тәләф етмәсин. Чәјирткә баһар јағынлыг олан ки, ми пәјызда јумурталарыны һүндүр јерә басдырыр ки, баһарда јағыш сујунун сели онлары басыб тәләф еләмәсин. Баһар гурағлыг олан ил чөл ошчанлары баһар

да эләфијат аз олмагыны билиб пајыз фәслиндә көчүб гејри јерләрә кедирләр.

ҺӘСӘН ЗӘРДАБИ

«Дәбистан» мәчмуәси № 16, 1906.

ПИШИК

Инсан елдә сахлајан һејванларын бириси дә пишикдир; она көрә һеч пишији көрмәјән адам јохдур. Чүнки һәр шејә бахан јахшы диггәт еләмәсә о шејә бахса да јенә ону јахшы көрмәз, она көрә пишијә диггәт илә бахмагы лазым билдик. Пишијә диггәт илә баханда онун бәләни силлиндр (истиванә) кимидир, јәни дөшү вә гарны бир бојда вә узундур; белә шеји элдә тутуо сонра јерә атанда онун һансы тәрәфи ашағы олса о тәрәфинин үстә јерә дүшәр. Амма пишији јерә атанда һәмишә ајагларынын үстә дүшүр, чүнки онун ајаглары силлиндрин бир тәрәфинә јапышдыгына о тәрәф ағыр олдуғуна силлиндри дөндәриб ајагларын үстә салыр. Мәсәлән, бир парча гурғушун вә бир парча ағачы бир-биринә бәркидиб, јерә атанда көрүрсән ки, нә төвр салсан гурғушун тәрәфи ағыр олдуғуна басыб ашағы кедир.

Пишијин бојну көдәк вә јоғун олдуғуна көрә гүввәтлидир. Амма назик вә узун олсајды өзүндән бөјүк һејваны, мәсәлән, довшаны ағзында апара билмәзди, һәмчинин әнкләри дә гүввәтли олмагдан өтрү көдәк олублар. Мә'лумдур ки, гајчынын учу вә диби бир шеји кәсәндә бир олмаз; учунун гүввәти аз олур, амма дибинин күчү артыг. Она көрә гајчы нә гәдәр көдәк олса о гәдәр гүввәтли олур; одур ки, пишијин әнкләри көдәлиб ки, артыг гүввәтли олсун. Пишијин хөрәји әтдир вә әти сүртмәк илә әзмәк олмаз, ону кәрәк доғрајасан, она көрә онун ағзында дишләринин һамысы бычаг кими итидир. Ондан сәвајы дилинин үстүндә хырда санчаг кими бәрк шејләр вардыр ки, бармаг илә ону чох сүртәндә бармаг ганыјыр, онлар да әти әзмәјә сәбәб олурлар. Пишијин әнкләри көдәк олдуғуна бурну да көдәкдир. Она көрә пишик ит кими јахшы иј билмәз,

онун додағынын үстүндә узун түкләр вар ки, онлара пишијин бығы дејирләр. Онлар, инсапа бармаглар көмәк едән кими, пишијә гуллуғ едирләр, јәни онлар илә пишик исти-сојуғу, һәр бир шејин сурәтини дәрк едир, она көрә бу түкләри гајчылајанда о, шејләри јахшы дәрк едә билмәјир. Пишијин гулаглары һәмишә дик дурур вә сәдаһы чох јахшы ешидир. Мәсәлән, пишик көзләрини јумуб далыны сычанын јувасына чевириб отуран вахта сичан јувадан чыхыб һансы тәрәфдә олдуғуну ешидиб, ораја сычрајыб, ону тутур.

Пишијин көзләри дәхи артыг дәјишиб вә онун көзләри чәллад кими гејри һејванлары тутуб шикар етмәјә сәбәб олуб.

Мә'лумдур ки, көз көрмәк үчүндүр; она көрә һејван бир шејә баханда көзләрини о шејин үстә саллајыр. Көз шүшә кими бир шејдир, онун габағында бир дешик вар ки, она бәбәк дејирләр, зикр олан шејдән күңүн шәфәги чыхыб бәбәјин үстә дүшәндә һејван о шеји көрүр; одур ки, бәбәк нә гәдәр бөјүк олса вә нә гәдәр онун үстә артыг шәфәг дүшсә көз дә о гәдәр јахшы көрәчәкдир. Һәмчинин мә'лумдур ки, күндүз күнүн шәфәгләри чох вә кечә аз олур; одур ки, күндүз һәр һејван јахшы көрүр, амма кечә көрмәкдән өтрү лазымдыр ки, көзүн бәбәкләри бөјүк олсун ки, онун үстә кечә вахтынын аз шәфәгләриндән о гәдәр дүшсүн ки, о шеји јахшы көрмәк олсун. Белә бәбәкләри бөјүк оланлара вә кечә јахшы көрән һејвана кечә һејваны дејирләр. Мәсәлән, пишик, шәбпәрә, бајгуш вә гејри һејванлар ки, кечә јахшы көрән һејвандырлар, күндүз јахшы көрмәјирләр, чүнки күнүн чох шәфәгләри онларын бәбәкләринин үстә дүшәндә нечә ки, инсан күнә баханда јахшы көрмәјән кими, онлар да һәр шеји тор көрүрләр. Одур ки, бу кечә һејванлары күн чыхмамышдан бир гаранлыг јердә кизләниб ахшамадәк орада галырлар. Амма пишијин көзү дәјишилиб белә олубдур ки, һәм кечә, һән күндүз јахшы көрә билир.

Күндүз пишијин бәбәкләри кичик, амма кечә бөјүк олурлар, мә'лумдур ки, бәбәк кирдә олур, амма күндүз пишијин бәбәјинә бахан көрә ки, онун бәбәји кирдә дејил, амма онун јериндә бычағын архасы кими назик вә дик бәбәк вар. Оуну белә олмагына сәбәб одур ки, пишик онларын ғырагларындан сыхыб азалдыбдыр вә

ортасында бир аз һиссәси ачыг галыб, күпүн шәфәгләри азалдыгчан пишик онлары аралайыб кечә оладна онун бәбәкләри кирдә олур, одур ки, кечә гаранлыг олан вахта онун бәбәкләри чох бөјүк олдуғуна шәфәг вериб парылдадыгындан пишијин көзү јахшы көрүр.

Пишијин дал ајаглары габаг ајагларындан узун ола-ола онун јахшы јеримәјинә мане олмајыр, чүнки јеридә дал ајагларыны елә гатлајыр ки, габаг ајаглары илә бәрабәр олур, беләдә онун ајаглары тулланмагдан өтрү һәмишә амадәдир. Пишик дал ајагларыны бирдән түзәлдәндә, онлар јај кими галханда онун бәдәни галхыб, сычрајыб 3 аршын вә дәхи артыг ирәли кәдир. Пишик бармаглары үстә кәзир; беләдә онун дырнаглары јерә дәјиб сүртүлсә ити олмазды; одур ки, дырнагларыны ити сахламагдан өтрү пишик бармагларынын ахырынчы бәднини һәмишә јухары галхызыр. Она көрә бармагларынын үстүнүн дәриси гатланыб торба кими олубдур вә дырнаглар онларын ичиндә һәмишә ити галыб вә лазым оладна бармаг дүзәлиб лә ити дырнаглар чыхыр. Бармагларындан гејри бәдәнинин алты јумшаг дәридир ки, онларын үстә јастыг үстә кәзән кими кәзир, она көрә јеридә сәс чыхмајыр.

Пишик шикара кәдәндә күләјин алт тәрәфинә синәсинә кедиб јатыр, әкәр күләк әсән тәрәфдән кетсә онун ијини шикар анлајыб гачар, елә ки, шикара јавуглашды дал ајагларыны узадыб, дырнагларыны чыхарыб, агзыны ајырыб, сычрајыб шикары дәрһал тутур. Чүнки јер үзүндә кәзән, һавада учан вә суда үзән һејванлары бу төвр илә шикар етмәк мүмкүндүр, она көрә пишик јыртычы һејванларын һәмәсында артычаг јыртычыдыр вә онун үчүн һәмишә эт тапмаг мүмкүндүр. Пишик сидијини вә нәчисиһи һәмишә торпаг илә басдырыр ки, онларын ијиндән әтрафда олан һејванлар онун орада олдуғуну билиб гачмасынлар.

Пишијин једији хәрәк, јә'ни әт чох гүввәтли вә тез һәзм олан хәрәкдир. Она көрә онун бирчә вә кичик мө'дәси вар вә бағырсаглары да чох көдәкдир. Вәһши пишијин бағырсаглары онун бәдәниндән бирә үч узундур, чүнки һәмишә әт јејир, амма бизим әл пишијини

ки, бә'зи вахтларда лабүд галыб чәрәк дә јејир, сүд дә ичир, бағырсаглары узаныб бәдәниндә бирә беш узун олуб ки, беләдә бу хәрәкләр дә һәзм ола билир. Белә бағырсагларынын узанмасы ичә илдә әмәлә кәлмәјини әввәлдән гијас етмәк олур ки, гәдим Мисир әһлиһини шәкилләриндә ки, дөрд мин ил бундан әгдәм чәкилибдир, пишик шәкли вар. Бәлкә о гәдәр дә ондан әгдәм инсан пишији тутуб әлдә сахлајыб, бу сәккиз мин илин, бәлкә дәхи артыг заманда һансы пишијин бағырсаглары бир аз узун олуб о, хәрәји јахшы һәзм етдијинә чох јашајыб, өвлады да чох олубдур; һансы пишијин ки, бағырсагы бир аз көдәк олуб, тез тәләф олуб вә өвлады да аз олубдур. Бу төвр миур илә бу сәккиз мин илик мүддәтдә әл пишијини бағырсагы узаныб, инди бәдәниндән бирә беш узун олубдур.

Илдә ики дөфә — бир гишын ахырында вә бир дә баһарын ахырында пишикләр күрсәјә кәдир. Бир гаранлыг хәлвәт јердә бир нечә диши пишик бир еркәк пишијин башына чәм олуб охумага башлајырлар. Еркәк ортада уча сәслә вә дишиләр әтрафда назик сәслә охујурлар. Бурада диши еркәк илә көрүшәндән 55 күн кечәндән сонра диши еркәк пишикдән хәлвәт јердә 5—6 көзләри ачылмамыш, чох зәиф бала доғур. Бу балалары еркәкдән кизләтмәјин сәбәби одур ки, еркәк онлары јејәр. Одур ки, еркәк онларын јерини көрәндә, диши пишик отуруб, еркәк бир тәрәфә кәдән кими балаларыны агзына алыб апарыб бир гејри јердә кизләјир, онларын балалары белә тез, јә'ни јарымчылыг доғулмағын сәбәби одур ки, онлар ананын бәдәниндә артыг галса вә бөјүсә ана артыг агырлашыб өзүнә хәрәк тапа билмир. Пишијин баласынын көзләри 8—10 күндән сонра ачылыр, о вахтада анасы онлары апарыб кәздәдири. Пишијин нә ки, өз баласына, һәтта сичан баласына да артыг мәнәббәти олур, амма бәшәрти ки, сичан баласыны чәјасан оғу әмсин, сонра атыб кәдәсән. Пишик итдән ағылсыз дејил, амма инсан оғу өз дүшмәнләри сичандан, чәјирткәдән, иландан өзүнү мүнәфизә етмәкдән өтрү сахлајыр вә бир дә онларын күрсәјә кәлмәји хәлвәт олдуғуна онлара сәһиб истәдији ајғыры гошмаг мүмкүн дејил. Одур ки, бир нечә мин илдән сонра, бу һалачан пишик һеч дәјишилмәјиб, өз сифәтини вә вәһши хасијәтини сахлајыбдыр.

Пишик мэмәли һејванларын јыртычы (әкли-ләһм) фиргәсиндәндир; бу фиргә ики гиомдир: бириси бармагларынын үстә кәзән вә бириси бармаг вә дабанын үстә кәзән. Бармаг үстә кәзәнләр-пишик, аслан, пәләнк, ит, гурд, түлкү, хәз, собул, гарнастај, суити вә гејридирләр вә икинчи гиомдән, јәһни бармагларынын үстә кәзән ајы, порсуг, русамах, јенот вә гејриләридир.

Бу һејванларын чохунун дәриси гијмәтли дәридир. Дәринин гијмәти онун түкләри галын ја сејрәк, јумшаг ја дири, узун ја кәдәк олмағилә вә рәнкләриләдир вә бу сифәтләр о һејванлар сакин олдуғу јер илә вә илин фәсли иләдир. Сојуг вилајәтләрин һејванларынын түкләри галын, узун вә јумшаг олуру. Амма исти тәрәфләрдә сакин оланларынын түкү сејрәк, кәдәк вә дири олуру. Гышда сојуг олан заман түкләр галын вә јумшаг олуру, амма јајда сејрәк вә дири олуру. Гышда гар чох олан јердә оранын һејванларынын түкү дә гар кими ағ вә ја ағунтулдур. Хүләсә, һәр һејванын түкләри о һејван сакин олдуғу јер рәнкинәдир.

Мәсәлән, сәһрада һејванын түкләри о сәһранын торпағы рәнкинәдә, мешәдә олан һејванын рәнки ағачларынын габығы рәнкинәдә вә гејри олуру. Түкләрин рәнки белә олмаға сәбәб о һејванлар өз дүшмәнләри илә зиндәканлыг даваһы етмәкдир. Мәсәлән, ағ гар үстә гара һејван олса ону дүшмәнләри узардан тез көрүб тез дә тәләф едәр, амма о һејванлардан һансынын ки, рәнки бир аз чох гара дејил, ја бозунтулдур, онлары дүшмәнләр бир аз аз көрүр. Она көрә түнд гара олан чох вә аз гара олан аз тәләф олуру; она көрә илбәил түнд гараларын гәдәри азалыр. Амма ачыг гара вә бозларын гәдәри артыр, бу төвр илә бир нечә мин илин мүддәтиндә орада галан һејванларын рәнки о јерин өз рәнки кими олуру.

Бу јыртычы һејванларын бәзинин, әләхүсус күчсүзләринин гујругларынын алтында бир әләһиддә үзв кими, онун да ичиндә јаман ијли су әмәлә кәлир; бу ијли су һејванлара јувасыны тапмагдан өтрүдүр. һејван јувасындан чыхыб шикарә кедән вахта о судан бир дамчы орада вә јолун гејри јерләриндә салыб гајыданда онлары бир-бир тапыб јувасына гајыдыр, нечә ки, ит шәһәрләрдә бир тәрәфә кедәндә күчәләрин

тинләриндә бир нечә дамчы сидик салыб, саһибсиз гајыдан вахта о тинләри ијләә-ијләә евә гајыдыр. Зикр олан ијли су бәзи кичик һејванлары дүшмәндән мүһафизә едиб, она көрә онларын белә сују гәринәбәгәрипә артыг вә чох артыг јаман ијли олуб, бу һејванлар дүшмәнә раст кәләндә онлардан гачмырлар вә онлара даһыны чевириб бир вә ја ики аддым галанда гујруғуну галхызыб зикр олан пис ијли сују родд едән үзвүнүн дамарларыны сыхырлар. Она көрә онун ичинин јаман ијли сују сычарајыб 2—3 аршын кедиб дүшмәнин үстә төкүлүр вә сонра һәфтәләрлә онун ији кетмир. Одур ки, белә һејваны дүшмән көрәндә нә ки, онун үстә һүчүм етмир, һәтта өзү гачыб кәдир. Бу јаман ијли һејванларын чох артыг јаман ији оланы Чәнуби Америкада сакин олуру вә адына ијимиш дејирләр. Бу һејван бизим түлүкүдән кичик кечә һејваныдыр.

Ијимиши о јерләрдә сакин оланлар јахшы таныјырлар вә көрәндә узагдан гачыб кизләнирләр, амма бәзи мүсафирләр, ораја тәзә кедиб сакин оланлар ону танымајыб үстә кедәндә чох артыг пешиман олурлар; она көрә ијимиш елә чүр'әтли олublур ки, мешәләрдән чыхыб, кәлиб әтрафда сакин оланларын евләринә кириб, өзүнә хәрәк ахтарыр вә әкәр бу заман итдән ја ушагдан бири ону горхутса ијли сују сычрадыб отағы вә отагда олан шәјләри булајыр. О заман бирчә әлач одур ки, о шәјләри чыхардыб, чөлә атыб, гапы вә пәнчәрәләри ачыг гојуб 5—6 ај ораны бошлајасан ки, јаман иј ордан чыхсын. һәмчинин палтардан да нә гәдәр артыг исти су вә сабын илә дә јусан иј кетмир. Бирчә торпаға басдырыб сахлајанда 5—10 күндән сонра ији кәдир.

ҺӘСӘН ЗӘРДАБИ

«Дәбистан» журналы № 1, 1907-чи ил.

ГАРАМАЛ¹⁴²

Кечән нөмрәләрдә пишикдән данышдыг вә онун бәдәнинин јүнкүл вә үзвләри тутуб-басыб кәсмәкдән өтрү дәјишилдијини көрдүк; инди онларын бир әкси олан гарамалдан данышагағыг. Онун бәдәни јекә вә ағырдыр. Үзвләри кәзиб от ахтармагдан вә дүшмән көрәндә гачыб гуртармагдан өтрү дәјишилибдир. Онун гула-

лары, көзлөрү, бурну бөжүк олубдур ки, душмәни узагдан көрүб сәснини вә ийини узагдан ешидиб, гачыб гуртара билсин, ајаглары јахшы пачмагдан өтрү артыг узаныбдыр. Онлар бармагларынын ахырынчы буғумларынын үстә кәзирләр, дырнаглары јасты, енли олубдур ки, јердә јахшы дајаныб дурсун. Бармагларынын икиси јерә чатыр ки, онларын үстә кәзирләр. Она көрә онлара чатал дырнаглы вә ја икидырнаглы һејван дејирләр. Бармагларынын гејри буғумларынын вә дабан сүмүкләринин һамысы ајаглар узун олмагдан өтрү јухары галхыб, узаныб һамысы бир јерә битиб, бир узун сүмүк эмәлә кәлиб ки, ајаглары дәхи артыг узун едибдир.

Ағзында дишләрү ики чүрдүр: бириси ки, габаг дишләрүдир, оту бичмәкдән өтрү ити олублар. Амма дал дишләрү јасты вә енли, дәјирман дашлары кимн олублар, чүнки оту јахшы чејнәмәкдән өтрү һәр ики тәрәфин дишләрү ити олмағынын хејри јохдур. Онуң һамысы бир тәрәфдә, јәни бир әнкин үстә олмағы јахшыдыр; она көрә үст әнкин үстә олан габаг дишләрү мирур илә јох олублар. Мә'лумдур ки, бичинчи оту бичән вахта ону дәстәләјиб бир әлилә тутуб, о бири әлиндә олан чин вә ја ораг илә о дәстәни кәсир, һабелә бу һејванлар да оту дилилә дәстәләјиб, ағзына алыб. алт әнкәләринин үстә олан ити дишләрүлә кәсирләр. Пишијин әнкләри тәрпәнәндә ашағы вә јухары тәрпәнир ки, беләдә әти јахшы доғрамаг олур, амма гарамал, јәни сығыр једији от кәрәк сүртүлүб әзилсин. Она көрә алт әнкләри ашағы вә јухары, сол вә сағ тәрәфләрә дә тәрпәнир. Беләдә от дәјирманда үјүлән кими әзилиб јумшалыр.

Сығыр једији хәрәк әт кими гүввәтли вә тез һәзм олан дејил; от гүввәтсиз вә кеч һәзм олан хәрәкдир. Она көрә гарамал кәрәк артыг хәрәк јесин вә бу хәрәк артыг да онун мә'дәсиндә галсын ки, бу чох вахта о кеч һәзм олан гүввәтсиз хәрәк илә онун бәдәнинә лазым олан шејләр дахил олсун; одур ки, онун бир мә'дәсинин јериндә дөрд-мә'дә эмәлә кәлиб, бир бөлүчү ки, онун ичинә бичилән от јығылыр вә бирисинин ичинә артыг су јығылыр, бунлара анбар демәк олар. Һејван отламага вә су ичмәјә кедәндә вәһши һалында өлүмә

кедән кимидир ки, онлары дүшмәнләр, јәни јыртычы һејванлар тутуб јемәсин. Она көрә онлар дәстә, јәни сүрү илә кедирләр вә отлајан вахта һөввәт илә гаровул чәкирләр. Она көрә зикр олан анбарлар эмәлә кәлибләр вә һејванлар онлары долдурандан сонра чәкилиб, бир кизлиң јердә јатыб көвш чалырлар, јәни от анбарыны сыхыб онун ичиндән бир чәнкә бичилмиш оту ағзына гајтарыб, дишләрүлә ону чејнәјиб, јумшалдыб, дүбарә удуб, үчүнчү мә'дәјә апарырлар вә ораја да икинчи мә'дәдән мирур илә су кедир, бу үчүнчү мә'дәнин ичи китаб вәрәгләри кимидир ки, чејнәмиш от о вәрәгләрүн арасына кедәндә мә'дә сыхылдығына дәхи артыг әзилиб дөрдүнчү мә'дәјә кедир ки, әсил мә'дә бу дөрдүнчү мә'дәдир, вә онун ичиндә хәрәк һәзм олур, јәни мә'дәдә хәрәји һәзм етмәкдән өтрү рәдд олан су гисми шејләр гарышыр вә сонра бағырсаглара кедир. Бу дөрдүнчү мә'дәјә бизләрдә гурсаг дејирләр ки, онуңла сүдү мајалајыб пендир гајырырлар. Бу һејванларын бағырсаглары да чох узаныбдыр ки, онларын ичиндә хәрәк чох вахт галыб һәзм олсун. Бағырсағын узуну һејван бәдәниндән бирә ијирми беш гәдәр узундур. Гарамалын доғуб-тәрәмәји дә дәјишилибдир: онлар пишик кими јарымчылыг доғсајды, онларын балаларынын бириси дә галмазды, чүнки онлар дүшмәндән гачыб кизләnmәкдән өтрү һәмишә гачыб тәә јерә кедирләр. Беләдә онларын јарымчылыг балалары тәләф оларды; одур ки, онларын балалары тамам олуб гуртарандан сонра дүңјаја кәлирләр вә доғулан кими ајаг үстә дуруб јеријирләр, 3—4 күн кечкәндә аналарындан да јахшы јүјүрүрләр.

Гарамалдан бизләрдә үч чүр нәф' көтүрүрләр. Онларын еркәјини ки, она өкүз дејирик, арабаја, ја чүтә гошурлар. Дишиләриндән, јәни инәкдән сүд сағыб, јағ, пендир вә гејрә гајырырлар. Һәр икисини кәсиб, әтинин јејирләр. Бу нәф'ләрин үчүнү дә көтүрмәк истәјәнләрүн һејванлары артыг күчлү олмајырлар, онларын сүдү вә әти артыг олмајыр. Одур ки, Авропа вилајәтләриндә һејваны сечмәк илә онлардан үч гисм һејван эмәлә кәтирибләр: күчлү һејванын ки, ишләмәк үчүндүр, бујнузлары ири, бојну јоғун, дөшү кеңдир. Сағылан һејванын бојну, бујнузлары назик, дөшү енсиз, амма бә-

дәниини дал тәрәфи юғун вә әмчәкләри иридир. Әти жејилмәк үчүн сахланан һејван бәдәниини габаг вә дал тәрәфләри кәрәк бәрәбәр юғун олсун. Бу мурадлар чатмагдан өтрү һаман һејванлары истәјән онларын һәр ики тәрәфи юғун олмағыны көзләјиб, сүд истәјән артыг сүд олмағыны көзләјиб; күч истәјән бојун вә дөшүн күчлү олмағыны көзләјиб, онларын еркәк-дишиләрини сечиб, мирур илә, бир нечә јүз илин мүддәтиндә әлаһиддә гисм һејванлар әмәлә кәтирирләр ки, бизим өкүздән 5—6 пуд әт вүсул оlanda, онларын әгләриндән өтрү сахланан һејвандан 25—30 пуд әт вүсул олур. Бизим сәғмал инәјимиз 5—6 стәкан сүд верәндә вә өзү дә 2—3 ај сағыланда, онларын сүд һејваны күндә 32 бутулка сүд верир вә өзү дә ки, ил узуну сағылыр. Бирчә доғмаға 2—3 һәфтә галмыш сағылмајыр. Әлбәттә, биз дә истәсок белә һејван сахлаја биләрик, әләхүсус бу заманда ки, кедиб орада јүз илләрлә әмәлә кәлән һејванлардан кәтир-иб бурада сахламаг мүмкүндүр, амма онлары белә кәтирмәк сәләһ дејилдир. Чүнки онлар чох баһа гиж-мәтә сатылырлар. Мәсәлән, јахшы һејванын бириси сатылыр 5—6 јүз маната. Она көрә јахшыдыр ки, оранын бугаларындан бирисини алыб, кәтириб бизим инәкләрдән сечиб, мәсәлән, сүдү чох оланлары ола басдырыб, булардан төрәјән балалары илбәил сечиб, мирур илә әлаләндирмәк илә бир нечә илдән сонра сүдлү һејван әмәлә кәтирәк. Беләдә тәзә әмәлә кәлән һејван чох баһа да олмаз вә сахламагы да асан олар. Чүнки Авропада бәсләниб әмәлә кәлән һејванларын артыг хәрчи вар: онларын јемәјинини вә сахланмағынын хәр-чини чәкмәкдән исә өз һејванларымызы сечмәк илә он-лары јахшыландырмаг артыг мәсләһәтдир.

һәсән зәрдаби

«Дәбистан» журналы № 4, 1907-чи ил.

кәсәјән — (сичан)

Сичанын үст додағы ики парадыр; ағзында ики чүр дишләри вар: дөрд габаг дишләри ки, икиси алт вә икиси үст әнкләриндәдир. Бу габаг дишләр бир аз әји-

либ габаг тәрәфә кедиб, орада бир-биринә дәјирләр. Бу дишләр түк кими һәмишә узаныр, она көрә сичан кәрәк онлары һәмишә сүртүб көдәлтсин, чүнки бу диш-ләрин мејли габаг тәрәфдир, она көрә онлар бир-биринә сүртүләндә елә сүртүлүрләр ки, онларын учунда чөл тәрәфләри бычағын ағзы кими ити галыр. Әкәр сичанын дөмир вә ја шүшә гутуда душтаг едиб, сахлајыб вә јемә-јә јумшаг хәрәк верәсән о вахтда бу дишләр узаныб онун ағзыны өртүб хәрәк јемәјинә мане олурлар вә әкәр онун алт вә ја үст дишләринин икисини дә чыха-рыб о бири әнкләрдә оланлары сахлајасан о вахтда бу чәкилмәјән дишләр узаныб бујнуз кими әјилиб ағзынын јолуну тутар. Бу сәбәбә сичанын бәрк хәрәји олмајан-да вә ја аз оlanda ағзына һәр бир шеј дүшсә ону кә-мирмәк илә бу дишләрини сүртүб онлары һәм көдәк, һәм ити едир ки, бу ити дишләри онлары дүшмәндән мүһафизә едирләр. О бири дишләринин һамысы азы диш-ләридир. Көзләринин бәбәкләри јекәдир, чүнки кечә һејваныдыр. Гулаглары бөјүкдүр, габаг ајагларында дал ајагларындан көдәкдир. Габаг ајагларында дөрд вә дәл ајагларында беш бармаг вар; һәр бармағында па-зик ити дырнаг вар, гујруғу узун вә гылсыздыр, түклә-ри ики гисмдир: бириси пәргу кими јумшаг вә көдәкдир вә бириси сәјрәк, сәрт, узундур. Сичан јахшы јүјүрүр, сычрајыр, суја дүшәндә үзүр, ағача дырмашыр, бу за-ман она ити дырнаглары вә гујруғу көмәк едир. Сичан хәрәк јејәндә дал ајагларынын вә гујруғунун үстә оту-руб габаг ајаглары илә хәрәји ағзына кәтириб көми-рир. Сичан чох тез артан һејвандыр. Новруздан¹⁴ тутмуш гыш дүшәндәк далбадал балалајыр. Еркәк илә көрүшәндән 22 күн сонра сичан 5—6 бала доғур, онлар әтчә, көзләри дә ачылмамыш, јәни јарымчылыг доғу-лурлар. 6—7 күндән сонра јумшаг түкләри чыхыр, он үч күндән сонра көзләри дә ачылыр, апасы онлары бир нечә күн кәздириб дөст-дүшмәнләрини таныдыб, сонра ајырыб, јенә еркәк јанына кедиб, дүбарә боғаз олур. Онун ајырдығы балалар да үч ајдын сонра өзләри дә ана олурлар. Бу сәбәбә ил јахшы оlanda, јәни азугә чох олан заман сичан артыб гејри јерләрә азугә ахтар-маға кедир. Бизим өвләрдә олан сичанларын белә көч-мәјини көрмәк олмајыр, чүнки онлар мирур илә гон-

шу евләре кедирләр. Амма чөл сичанларынын көчмәји мә'лум едир. Елә ки, бир јердә азугә чох олдуғуна онларын гәдәри артды вә оранын азугәси азалды, о вахтда онлар дәстә илә гошун кими галхыб әтраф кәндләрин зираәтини јемәјә кедирләр. Белә сичан гошуну дахил олан јердә зираәти мұһафизә етмәкдән өтрү ахан су олан јердә о зираәти суја басдырмаг лазымдыр, белә дә онларын чоху ғырылыб артыг галаны гачыб пәракәндә олурлар. Су олмајан јердә бу зираәтләре пишикләри кәтирмәк вә ја мәржимуш вә гејри зәһәрләри гојмаг вә ја онлардан бир нечәсини тутуб онлара сичан јаталағынын зәһәрини, чичәк мајасыны дүјүн кими дүјүб бурахмаг кәрәк ки, бу зәһәрләмиш сичанлар кедиб гејриләрә дә сичан јаталағыны салыб, онлары дә ғырыб тәләф еләсинләр. Бу сичан јаталағынын зәһәрини һәкимләр кәтириб бизим кәндләрә верирләр. Сичанлар чох гәдим замандан кәлиб, инсана гонаг олуб, онунла һәр бир тәрәфә кедиб, бир јердә сакин олурлар. Онун бизә белә гәдим гонаг олмағы онун адындан мә'лум едир: фарслар онун адына «муш» дејирләр, руслар «мыш», латын дилиндә ки, бу гәдим дилдән фирәнк, Италија вә гејри Европа тајфаларынын дилләри әмәлә кәлиб, она «муш» дејирләр. Пәс белә мә'лум олур ки, бу тајфалар бир олан вахтда вә бир дил данышан заман сичан онлара гонаг ымиш. Һүкәма зикр олан тајфаларын дилләрини вә Һиндистанда сакин оланларын гәдим Һинд дилини ки, она «санокрит дили» дејирләр, мұлаһизә едиб дејир ки, гәдим заман 8—10 мин ил бундан әгдәм о тајфалар Һиндистанда олан заман артыб, орадан чыхыб Асија вә Европанын бир нечә јерләриндә сакин олublар. Пәс мә'лум олур ки, о вахтда јә'ни 8—10 мин ил бундан әгдәм сичан онлара гонаг ымиш вә ким билир ки, ондан да нечә мин ил әгдәм гонаг кәлибмиш.

Сичан мәмәли һејванларын кәмиричиси (газма) фиргәсиндәндир. Онларын һамысынын габаг дишләри кәмирмәк үчүндүр. Амма онларын бир гејри, һамысына тәәллүг олан нишаны јохдур: һәтта онларын хәләкләри вә зиндәканлыг еләдији јерләр дә бир дејил. Онларын бә'зи бизим довшан кими чөлләрдә дашларын вә ја ме-

шәләрдә ағачларын арасында кәзиб зиндәканлыг едирләр. Сәнчаб писми мөшәләрдә ағачларын башында сых түклү гујруғуну јухары галдырыб бу ағачдан о бири ағача сычрајыб, ағачларын фындыгларыны тапыб кәмирир. Бир гејри писм сәнчабын ки, һеч ағачдан јерә дүшмәјиб, һәмишә ағачларын башында олур, бәдәнин һәр ики тәрәфиндә пәрдә олуб, бу пәрдәләрин вәситәсилә бу һејван 30 аршына гәдәр уча билир. Гундузун ки, ахар сују баглајыб о јердә тә'мир ејләдији евләрини суја басдырыб, сујун ичиндә зиндәканлыг едир, дал ајагларынын бармагларынын арасында пәрдә әмәлә кәлир ки, бу пәрдәләрин вәситәсилә өрдәк кими суда үзүр вә гујруғу мала кими јасты олуб ки, палчындан ев тә'мир еләмәјә көмәк едир. Адына кур дејилән һејван ки, о да бу фиргәдәндир, һәмишә јер алтында олдуғундан көзләри кичик олуб, түкләрини арасындан мә'лум олмур. Бу һејванын ајаглары көдәлиб ки, јер алтында кәзмәјә мане олмасын. Онларын габаг ајагларындан бирчә пәнчәрләри галыб вә онлар да чеврилиб ичәри-чөлә дөнүб, бармаглары көдөк вә јасты олуб вә дырнаглары да күрәк кимиدير. Бу һејван елә тез јери гачыб онун алтында кизләнир ки, адам ону көрүб јүјүрүб она чатынча әкәр онларын арасы 30 аршин варса, адам чатынча јери газыб онун алтында кизләнир. Хүләсә бу фиргәлин һејванларынын гәдәри чохдур вә өзләри дә бир-биринә бирчә габаг дишләринә көрә охшајырлар.

ҺӘСӘН ЗӘРДӘБИ

«Дәбистан» № 5, 1907-чи ил.

СУИТИ (ДӘНИЗ КӨПӘЈИ)

Бу һејванын башы пишик башына охшајыр, онун да бурну көдәк, башы бөјүк, үст додағы ики парчадыр вә оңун үстә бығлары вардыр. Ағзында дишләринин һамысы пишик дишләри кими итидир. Амма гејри үзвләри су ичиндә зиндәканлыг етмәкдән өтрү дәјишилиб, она көрә пишијә охшамајырлар: бурну вә гулағынын дешикләринин әләһиддә гапаглары вар ки, суја чуманда о гапаглар дешикләри тутуб ичинә су кирмәјә гојмајыр. Бурну көдәк

вэ жоҕун олдуҕуна башы бэдэнэ елэ жапышыбдыр ки, куја бојун неч жохдур. Бэдэн дөшүндөн бөјүк, јумру, кегдикчэ назикләшир. Оун лап назик тәрәфинэ гујруг, дал ајаглары жапышыб, габаг ајаглары бэдэнин бөјүк јериндэ, јә'ни дөшүнүн һәрәси бир тәрәфиндән жапышыр. Ајагларынын сүмүкләри дәринин алтында галыб, бирчә ајагларынын пәнчәләри чөлә чыхыр, бармагларынын арасында өрдәк пәрдәләри кими пәрдәләр вар; дырнаглары нтидир; түкләри көдәк вә артыг јағлыдыр. Ајагларынын сүмүкләри дәринин алтында галыб, бирчә пәнчәләри чөлдә галмағын сәбәби одур ки, үзмәк үчүн бирчә бармагларынын арасы пәрдәли олан пәнчәләр лазымдыр; ајағын гејри һиссәләринә ки, лазым дејилләр, һәтта үзмәјә, су ичиндә сүрүндүјүнә мане олулар. Габаг пәнчәләри бэдэнин жоҕун јериндән, јә'ни дөшүндән жапышмағы ондан өтрүдүр ки, бу пәнчәләри чалмаг илә һејван бэдэнини сүјүн ичиндә дикинә, јә'ни бел јухары, гарын ашағы сахлајыр; онлар дөшүн жоҕун јериндән, јә'ни ортасындан жапышмағы ондан өтрүдүр ки, о пәнчәләрдән габаг вә дал тәрәфин ағырлығы бәрабәр олсун вә әкәр белә олмасайды, мәсәлән габаг тәрәфи ағыр олсајды, суитинин башы ашағы дүшүб, һәмишә бэдәни белә башы ашағы сахларды. Бэдэнин дал ајаг тәрәфә кетдикчә назикләнмәји дә бундан өтрүдүр ки, бэдэнин ағырлығы габаг пәнчәләр жапышан јерә дүшсүн. Арха ајагларынын пәнчәләри бэдэнин ахырында лап назик јерә жапышмағы ондан өтрүдүр ки, онлары чалмаг илә суити үзүр, јә'ни бэдэнини ирәли апарыр вә ондан башга, өрдәк суда үзәндә ајагларыны дал тәрәфә вә лазым оlanda бу тәрәф-о тәрәфә бурмаг илә һәм габага вә һәм бу тәрәф-о тәрәфә бурулан кими, суити дә бу пәнчәләрин вәситәсилә һәм үзүр вә һәм дә бу тәрәф-о тәрәфә бурулулур. Ондан башга, дөшүн габағы жоҕун олмағы ондан өтрүдүр ки, бурада ағ чижәрләр вар ки, нәфәс алмаға лазымдыр. Чүнки суја чумүб онун алтында чох галанда јер үзүндә олан кими, пејдәрпеј нәфәс алмаг мүмкүн дејил: кәрәк ағ чижәрләр бөјүк олсун ки, һејван су үзүнә чыхыб нәфәс аланда онун чижәринин ичиндә артыг һава олсун ки, су алтында галан вахтында о һаванын артыгы илә нәфәс алмаг олсун. Суитинин чижәрләри белә дәјишилдијинә су алтында 15—20 дәгигә галыб, балыглары тапыб, тутуб су үзүнә чыхарыб јејә билир. Тамам һејванларын түкләринин дибиндән пиј,

јағ чыхыр ки, мирур илә һәмишә түкләри јағлы сахлајыр, вә әкәр белә олмаса түкләр гурујуб, сыныб тәләф оларды. Суити суда чох олдуҕуна вә су һавадан сојуг олдуҕуна онун бэдәни артыг сојујарды. Она көрә онун пиј верән үзләри артыг пиј рәдд едирләр ки, түкләрин јағы артыг олсун вә онлары су ислатмасын. Ондан масәва, түк јағлы оlanda үзмәк дә, јә'ни суда тәрпәнмәк дә асан олулур. Чүнки нә гәдәр түкләр артыг јағлы олоа һәмишә сојуг су ичиндә олан бэдәни сојумагдан мүһафизә етмәк олар; она көрә суитинин дәрисинин алтында бир галын гат пиј әмәлә кәлиб. Бу пиј онлары сојугдан сахламагдан башга суитинин бэдэнини јүнкүл едиб ки, ону сүјүн үзүнә јавуг сахламаг мүмкүндүр. Доғрудур, суитинин дырнаглары су алтында оlanda она кәрәк олмајырлар. Амма суити һәмишә орада олмајыр, јоғунлуҕуну алмаға, балаларыны доғмаға вә әмиздирмәјә сүјүн кәнарына чыхыб белә пәнчәләринин дырнаглары илә торпагдан вә ја дашдан жапышыб, дал ајагларыны ирәли чәкиб, онун дырнаглары илә јердән жапышыб, габаг тәрәфини ирәли атыб, јенә тәзәдән габаг дырнаглары илә жапышыб, бэдэнини ирәли чәкиб тәзәдән атылыр. Суити чәзирәләрип әтрафындан узаг кетмәјир вә хәрәк јејәндән сонра чыхыб чәзирәнин кәнарында мүркүләјир. Бу заман онлар бир јерә чәм олуб гаровулчу гојурлар вә өзләри дә гајаларын үстә елә јердә јатырлар ки, орадаң суја дүшмәк асан олсун. Суити судан чыхыб кәнарда бир вә ја ики бала доғуб, әмиздириб, онлары ики мәмәләринин үстә гојуб, габаг пәнчәләринә тутуб, апарыб сүјүн ичиндә үздүрүр. Суитинин аршына гәдәр үзуну олулур; түкләринин рәнки боздур вә онун үстә сары халлар вар. Баласынын рәнки сарыдыр вә түкү дә јун кими јумшагдыр. Бу түкләр ки, суда үзмәјә мане олулар, амма ики күндән сонра төкүлүр вә онларын јериндә боз, анасынын түкүнә охшајан түкләр чыхыр; сонра суити балаларыны ајырыб һәрәси бир тәрәфә хәрәк ахтармаға кедирләр. Суитинин сәси көпәк һүрмәјинә охшајыр; она көрә онлара дәниз көпәји дә дејирләр. Суити сүмүкүлү һејванларын мәмәли гисминин (зүөлмәшини) фиргәсиндәндир. Бу һејванлар кечмишдә јер үзүндә кәзән јыртычы һејван олublар. Чүнки онлар дәрја кәнарларында олublар вә дәрјаларда олан балыглары тутуб јемәк онлар үчүн асан олуб.

Она керэ мирур илэ суда артыг галыб, бэдэнлэри дэ зикр олан кими дэјишилиб суда зиндэканлыг етмэк мүмкүн олубдур.

Бу фиргәжә су фили вә гејри һејванлар дахилдирләр. Онлары пидән өтрү шикар едирләр ки, бу пијә мүаличәханаларла балыг јағы дејирләр.

«Дәбистан» журналы № 7, 1907-чи ил.

БӘДӘНИ САЛАМАТ
САХЛАМАГ
ДУСТУРУЛӘМӘЛИДИР¹¹¹

МҮГЭДДИМЭ

Бэдэни саламат сахламаг елми 20—30 ил бундан эгдэм бина олубдур. О вахтачан бу елм јох иди вэ һэр кэс өз аглына вэ күзэранына көрэ өзүнү сахлајырды. Елэ ки, шәһәрлөрдэ сакин оланларын тэванасы артды вэ буну көрүб кэнд эһли ораја кетдијинэ бинаэн шәһәрлөрдэ сакин оланларын гэдэри күнү-күндөн зијадэлэнди. Бу сәбәбэ шәһәрлөрдэ мүтәәффунат артды вэ оранын абү һавасы хараб олду. Она бинаэн бә'зи хәстәдиқ орада бина тутуб һеч чыхмады вэ өзүнү јахшы сахлајанлар да јаман сахлајанларын дәрдинэ мүбтәла олдулар. О вахта һүкәма алати-хырдабини көтүрүб хәстәләрин ганында нахошлуғ илләтини ахтардылар; бә'зи нахошларын ганында бактерија вэ микроб адлы хырда һејванат вэ әләфијјат тапдылар ки, онлар чиркаб, нәчис вэ гејри натәмиз јерлөрдэ нөшвүнәма едирләр; мүлаһизә едиб көрдүләр ки, онлар бу нахошлуғларә сәбәбдирләр. Онлар чиркаб вэ гејрә гурујан замаи тоза дөнүб һаваја гарышыб нәфәс алмаг илэ, хөрәк јемәк илэ сағ адамын бэдәнинэ дахил олуб нахошлуға сәбәб олурлар вэ бир дэ һэр нахошлуғун өз бактерија микробу олмағыны билдиләр. Бу илләтләри индијәчән таун, вәба, чичәк, гудуз, силл, јаталаг, гызылчыг, дифтерит вэ гејриләриндә тапыблар; онларын бә'зинин әлачыны тапыб, гејриләрин дэ әлачыны ахтармагдадырлар. Елэ ки, мә'лум олду ки, инсан нә гэдәр өзүнү јахшы сахлаја, өзләрини јаман сахлајанлардан, онларә зикр олан јолухма нахошлуғларә дүшәчәкдир, шәһәр чамааты вэ һакимләр һэр вилајәтдә гануни-сәләмәти бина етдиләр вэ һүкәмаји-елм ашкар еләдији тәчрүбәләри о ганулар илэ мүвафиг едиб, бэдәни саламат сахламаг елмини бина етдиләр. Чүнки гануни-сәләмәти нә гэдәр јахшы олса,

она эмәт етмәк халг иләдир, вә һәр кәсин евинә, бәдәнинә, палтарына вә гејрә бахыб онун јахшы вә ја јаман сахланмагыны көрмәк мүмкүн дејил, она бинаән һәр кәс өз бәдәнини сахламагы билмәкдән өтрү Авропа әһли бәдәни саламат сахламаг шөртләрини халга мәлүм етмәкдән өтрү китабчалар јазыб, һәр бир шәрти вазеһ сөзләр илә чап етдириб пәјладырлар ки, һәр кәс өз бәдәнини јахшы сахламагы өјрәниб, гејриләри нахошлуға салмасын. Белә китабчанын бирисини өз дилһимиздә јазыб, чап етдириб пәјлатмагы лазым билдим.

Ғасән Зәрдаби

Ғасән бәј Зәрдабинини «Бәдәни саламат сахламаг дүстүрүләмәлидир» әсәринини титул вәрәғи.

БЭДЭНИ САЛАМАТ САХЛАМАГ ДУСТУРУЛЭМЭЛИ

Һәр кэс саламат олмаг истэсэ, кэрэк өз бэдэнини хэстэлижэ сэбэб олан шейлэрдэн сахласын. Ашагыда зикр олан шейлэр яман оlanda хэстэлижэ сэбэб олулар:

- 1) ев
- 2) һава
- 3) су
- 4) хэрэк
- 5) бэдэни натэмиз сахламаг
- 6) палтар
- 7) јуху вэ јатачаг палтары.

ЕВ

Ев, газма, алачыг, хүласэ о јер ки, орада инсан отурур, јухулајыр яман оlanda инсан нахош олмага сэбэб олуr. Чүнки белэ јерин бэдэнэ тэ'сири мирур илэ олуr вэ хэстэлик бина тутандан сонра ашкар олуr, она бинаан о јерлэрин хасијјэтини пиш эз вахт билмэк кэрэк. Кэндистанда евлэр бир-бириндэн аралы олдугуна онларын яман олмагы о гэдэр мә'лум етмэјир, амма шәһэрлэрдэ евлэр бир-биринэ јавуг олан јердэ онларын яманлығы артыг зэрэр едир. Әлэлхүсус фәһлэлэр үчүн бир-биричин ичиндэ тикилэн евлэрэ өлүмхана демэк олар, чүнки белэ евлэрдэ сакни оланларын һэр илдэ һэр мин адамдан јүзэ гэдэри өлүр, амма, јахшы, јэ'ни кен вэ ачыг евлэрдэ миндэн 20—30-дан артыг өлмүр.

Һэр евин јахшы-јаман олмагы онун јери һүндүр вэ ја алчат, үзү гиблэјэ вэ ја шимала олмаг илэдир. Онун алтындакы торпаг ја даш нэ хасијјэтдэ олмаг илэдир; ев

кәрпичдән, ағачдан ја дашдан тикилмәк иләдир; отагларын кен вә дар олмағы иләдир.

А) Евин јери кәрәк һүндүр олсун ки, әтрафдан кәлән јағыш вә гејри су орада дајанмасын. Гапысы вә ақушкалары кәрәк гибләјә вә ја күн батана олсун. Тәчрүбә олунуб ки, үзү гибләјә вә күн батана ев саламат олур, амма үзү шимала вә күн доғана евдә нахош артыг олур. Гапы вә ақушкаларын габағында әкмә ағач олмағы, доғрурур, кәлкә салдығына хошдур, амма ағач артыг оландә отагларын ичиндә ишыг аз вә нәм артыг олур. Белә отаг саламат олмаз, нечә ки, немесләрин мәсәли дејир: «Һансы евә ишыг кәлмирсә, ораја кәрәк тәбиб кәлсин».

Б) Торпаг. Евин алтындакы јер су сахлајан олса, јә'ни кид торпағы вә ја сал даш олса о јер һәмишә нәм олур, амма о торпаг гум вә ја хырда дашлыг олса су сахламаз вә онун үстә тикилән евин јери гуру олар. Тәчрүбә олунуб ки, отағын алты нәм јер оландә орадан нахошлуг чыхмаз, амма гуру јер оландә орада нахошлуг аз олар. Пәс ев тикдирән кәрәк онун јеринә бахсын, оранын торпағы су сахлајан олса кәрәк ону пиш өз вахт гурутсун, јә'ни ја оранын торпағыны чыхарыб јеринә гум чәксин вә ја орада күрәбәнд дүзүб учуну кәнара апарсын ки, ораја чәм олан сују чәкиб кәнара төксун. Әкәр ев тикилән јери бә'зи вахтларда су басарса кәрәк белә јери торпаг төкүб галхызасан, чүнки һансы евин ичинә бир дәфә су кирсә, дәхи о орадан чыхмаз, белә ев һәмишә нәм олур. Әкәр гәдим замандан бир шәһәр ја кәнд вә ја бир ев су сахлајан торпаг үстә тикилмиш исә о вахт онун алтындан јарым аршын дәринликдә күрәбәндләр дүзүб учларыны бир кәнара — алчаг јерә апармаг кәрәк. Әкәр белә јер әтрафда олмаса јахшыдыр ки, һәр евин јанында мүтәәффунат гујусу газдырыб тә'мир еләдәсэн вә бу гујунун диварларыны ја суда бәркијән әһәнк илә вә ја гыр илә көтүрүб тез-тез ораја чәм олан мүтәәффунаты апардыб кәнара төкдүрәсэн.

В) Бина. Евин бинасы кәрәк сағ вә бәрк дашдан, суда бәркијән әһәнк илә көтүрүлсүн ки, су чәкмәсин. Елә ки, бина јерин үзүнә чыхды, о вахта кәрәк онун үстә гыр вә ја резини (көһнә галошлары) әридиб, чәкдирәсэн вә ја гара нефтә батмыш галын кағыз гојуб үсүтүндән ди-

вар чәкәсэн ки, бинанын нәми орадан кечиб дивары нәм еләмәсин.

Г) Зирзәмин. Отураг ев кәрәк зирзәмин үстә тикилсин, чүнки беләдә онун алты бош, јә'ни һава илә долу олдуғуна орадан нәм вә сојуг кечмәз. Амма бәшәрти ки, о һава нәм олмасын, она бинаән зирзәминин гапы-бачасы исти олан вахтларда кәрәк ачылсын, һансы евин зирзәмини олмаса вә зирзәминин гапы-бачасы олмаса, онун ичи нәм олур вә белә нәм јердә кичик әләфијат әмәлә кәлир ки, онларын арасында микроблар бина тутуб олдуғуна белә евдән хәстәлик чыхмаз. Бу сәбәбә көрә јахшы зирзәмини тикмәк мәғдур олмаса, кәрәк бинаны бир аршына гәдәр јерин үзүндән галхызыб, орада пол чәкиб онун алтынын јанларындан дешикләр гојасан ки, орада һава тәрпәниб гуру олсун.

Ч) Дивар. Дивар кәрпичдән вә ја бош дашдан олмасы јахшыдыр, беләдә онларын дешикләринин ичи һава илә долу олдуғуна отаг исти олар, чөлүн һавасы отағын ичинин һавасына јахшы гарышар вә отаг тез гызар. Импан илә мә'лум олуб ки, бәрк дашдан тикилән отаг үч гучаг одундан гызанда, белә отаг ики гучаг илә дә гызар, ичиндә адам олан отағын һавасы чөлүн һавасына гарышмаг лазымдыр, чүнки инсан вә һејван нәфәс алмагдан, лампа вә шам јанмагдан отағын һавасы хараб олур вә белә хараб олмуш һава кәрәк чөлүн тәмиз һавасына гарышсын ки, ичәринин һавасы тәмизләнсин. Доғрудур, дивардан чөлүн һавасы кечмәјини көз илә көрмәк олмаз. Амма әли диварын үстә гојанда мә'лум едир ки, дивар сојугдур, јә'ни чөлүн һавасы ичәри дахил олур, белә дивары јағлы рәнклә өртүб ичиндә манат гәдәр ачыг јер гојанда, о ачыг јердән чөлүн һавасы елә бәрк кәлир ки, шамы јандырыб онун габағына тутанда шамын алову (шә'ләси) ичәри кәлир. Хүләсә, һәр бир дивардан чөлүн һавасы ичәри кәлир вә һансындан артыг кәлир исә о дивар јахшырагдыр. Јахшы, јә'ни кәрпичдән вә бош дашдан тикилмиш диварын һәр бир аршын мүрәббәјиндән, јә'ни ени вә узуну бир аршын јериндән бир саатын мүддәтиндә ики ведрә, јә'ни 32 бутил чөл һавасы ичәри дахил олур. Белә ичәри дахил олан чөл һавасынын гәдәри диварын бәрк вә ја бош дашдан тикилмәсиндән башта, чөлүн һавасынын исти ја сојуг олмағы иләдир: чөл сојуг олдуғча һава артыг кечир, чөлүн һавасы отағын ичинин һавасыла бир ис-

тиликдө олса һава тәрпәнмәз; ичәринин һавасы артыг со-
жуг олса, һава ичәридән чөлә чыхар. Чөлдә күлөк оlanda
ичәри дахил олан һаванын гәдәри артыр. Күлөк диварып
дүз үстә эссә чоһ артар, амма бөјрүүндән эссә аз артар.

Нә гәдәр чөлүн тәмиз һавасы ичәри дахил олур, о гәдәр
дә ичәринин хараб олмуш һавасы диварын башындан вә
гапы-акушкадан чөлә чыхыр. Диварларын белә һаваны дә-
јишдирмәжә лазым олмагыны көзләјиб онлары ичәридән
јағлы рәнк илә рәнкләмәк јахшы дејил, чүнки белә рәнк-
дән һава кечмәз; һәтта диварлара кағыз чәкмәк дә ичә-
ри дахил олан һаванын гәдәрини азалдыр. Јахшыдыр ки,
белә дивара јағсыз рәнк, мәсәлән: әһәнк чәкәсән. Отағы-
нызын диварыны тахтадан тәмир едән заман кәрәк тах-
таны бир илә сахлајыб, гурудуб сонра ишләдәсән; јаш
тахтадан дивар тикиләндә онун сују рәдд олунча о су
дајанап дешикләрин ичинә микроб дахил олса, сонра о
нәм микроб олан дешикләр һәмишә хәстәлијә баис олур-
лар.

Һ) Отағын ичинин тахтасынын алтыны ағач оғун-
тусу вә ја зибиллә, хүләсә, чүрүјән шеј илә долдурмаг
јахшы дејил, чүнки онлардан сонра иј кәлир. Ондан
башга онлар чүрүјәндә гызышыр вә белә исти јердә бир-
рә јумуртасындан баласы тез чыхар; она бинаән полун
алтына јахшыдыр ки, тәмиз торпаг, мәсәлән, гум чәкә-
сән вә үстүндән дуз төкәсән ки, ону сојудуб бирәләрин
баласы чыхмага мане олсун; онун үстүндән гыр чәкәсән
вә ја гара нефтә батмыш галын кағыз саласан ки, сојуг
кәлмәжә мане олсун. Пол тахталарынын үстә кәрәк рәнк
чәкиб чатлағларын арасыны тутасан, јохса ев сүпүрүлән-
дә ораја зибил төкүлүб сонра чүрүјүб һаваны хараб едир.
Дамын үстүнү бишмиш кәрпич илә вә ја кирәмид илә
өртмәк јахшыдыр, чүнки онлардан чөлүн һавасы ичәри
јахшы кечир вә ичәри о гәдәр исти олмаз. Дәмир вә ја
гејри мөдәндән гәјрылмыш тахта илә өртмәк јахшы де-
јил, чүнки онлардан һава кечмәз вә өзләри дә тез гызмагла-
рына көрә, отағы да артыг гыздырырлар.

Х) Отураг отағын ичи кәрәк кен олсун, һүндүрлүјү 4
аршына гәдәр олсун. Бир отагда чоһ адам олмагы зәрәр-
дир, чүнки онлар нәфәс алмагдан онун һавасы о гәдәр
хараб олур ки, диварлар илә чөлдән кәлән һава ону тә-
мизләјә билмәјир. Она бинаән һәр бир отағын ичиндә онун

бөјүклүјүнә көрә сакин оланларын гәдәри ола биләр. Им-
таһан илә мәлүм олубдур ки, һәр бир адам үчүн отағын
ичиндә бир сажән узуну вә бир сажән һүндүрлүјү һава кө-
рөк олсун, әкәр адам ики олса кәрәк онун ја ени, ја узуну
вә ја һүндүрлүјү о гәдәр олсун. Әкәр отағын ичиндә һәр
адама о гәдәр јер олмазса онун һавасы дивардан дәји-
шилмәк илә тәмизләнә билмәз, она бинаән һава мирур
илә хараблашыб бәдәнә зәрәр едәр. Авропа вилајәтләрин-
дә һәр отағын ичиндә бир адама нә гәдәр һава лазым ол-
магы ганун илә мәлүм едибләр, мәсәлән: Фирәнкистан-
да зикр олан гәдәр мүүјән олуб, Шветсария ики о гәдәр
мүүјән олуб. Белә һәр бир вилајәттә гејри гәдәр һава
лазым олмагдан гияс етмөк олмаз ки, һәр вилајәтин
адамы гејри чүр адамдыр. Буна сәбәб одур ки, һәр ви-
лајәттә гејри чүр отаг тәмир едирләр: ја кәрпичдән, ја
дашдан вә ја ағачдан; һәр вилајәттә отағларда лампа-
лар, очағлар, печләр гејри чүр олур. Хүләсә, һава бир
нәфәс алмагдан хараб олмур, лампа јанмагдан да хараб
олур. Сојуг тәрәфләрдә дивардан да артыг һава кечир,
она бинаән һәр вилајәтин бу барәдә өз гануну вар.

Д) Инсан вә һејван нәфәс аланда онун ағзындан вә
бурнундан чыхан һава бәдәнин ичиндә хараб олмуш һа-
вадыр ки, һәр бир дәфә онун илә нәфәс алмаг олмаз;
әкәр бир кәс лабүд галыб белә һава илә нәфәс алса
мирур илә боғулуб өлүр. Буну сүбута јетирмәкдән өтрү
бир кичик һејваны, мәсәлән, сәрчәни тутуб бир шүшәни
ичинә салыб онун ағзыны пробка илә бәркидсән, 1—2
саата сәрчә боғулуб өләр. Бунун сәбәби одур ки, шүшә-
дән һава кечә билмәз, онун ичинин һавасы мирур илә ха-
раб олуб, зәһәрә дөнүб, ону боғуб өлдүрүр. Әкәр адамы
да һабелә шүшәнин ичинә салыб ағзыны бәркитмәк ол-
сајды, о да зәһәрләниб өләрди. Һәр бир адамын ағзындан
һәр 20 дәгигәнин фасиләсиндә бир гуту хараб олуб зәһә-
рә дөнмүш һава рәдд олур ки, бу гутунун ени, узуну вә
һүндүрлүјү бир аршындыр. Беләдә әкәр һәр отағын һава-
сы диварлардан мирур илә дәјишилмәсә иди 6—8 саата-
чан һәр отағын ичинин һавасы дөнүб зәһәр оларды вә
орада оланлар тамам боғулуб өләрди. Јухарыда зикр
олан отаг тәмиз отағдыр вә адам тәмиз адамдыр; бавү-
чуди ки, белә отаг вә белә адам бизләрдә чоһ аздыр. Ота-
ғымызын бир тәрәфиндә ушаг нәчиси, бир тәрәфиндә
чиркли палтар вә гејрә... әјнимиздәки палтар вә бәдәни-

миз чиркли; беләдә бизләрин отағында бәрабәр артыг һава кәрәкдир. Бунун илә белә бизим вилајәтләримизни бә'зи јерләриндә гәнаәтчиликдән чох јаман адәтләр вар. Мәсәлән, Бадкубә шәһәриндә вә кәндләриндә одун баһа оллуб, нефт учуз олдуғуна отағлары лампа илә гыздырырлар, беләдә лампа јананда һаванын нәфәс алмаға лазым олан һиссәсини јандырыб зәһәрә дөндәриб ону дәхи артыг хараб едир, јә'ни белә отағын һавасыны бир тәрәфдән өзүмүз нәфәс алмаг илә вә о бири тәрәфдән лампа јанмаг илә хараб едиб зәһәрә дөндәририк, бунун илә белә гапы-акушкалары да бәркидирик ки, исти олсун. Әлбәттә, белә истидән сојуг јахшыдыр. Отағы белә гыздырандан сонра гапыны ачыг гојмаг сәләһдыр.

Шамаһылы гардашларымыз күрсү гурурлар, мангал гојурлар; буиларын һәр икиси зәрәрдир. Әввәлә, онлар отағын һавасы хараб олмаға сәбәб олур ки, ағыздан нәфәс алынанда рәдд олан һава гисми зәһәрдән башга гејри зәһәри рәдд едир, бу зәһәрә бизләр бухар дејирик ки, көмүр јананда јашыл рәнкдә рәдд олур. Санијән, күрсүдә отуранын һәмишә сојугдан горхусу вар, чүнки күрсүнүн алтында олан үзвләр артыг гыздығуна бинаән онлара тез сојуг дәјир. Белә отағларда лампа јандырмагы, күрсү гурмагы, мангал гојмагы билмәррә тәрк етмәк сәләһдыр. Онларын нәф'индән зәрәри артыгдыр. Отағын полу һәфтәдә 1—2 дәфә кәрәк исти су илә јујулсун, һәр күндә сүлүрүлсүн вә силинсин. Лампа бәгәдр-мәгдур кәрәк аз јансын, отағы гыздырмагдан өтрү печ вә бухары јандырмаг јахшыдыр: онлар јанан вахта һава ораја дахил олуб, гызыб јүнкүлләшиб, түстү илә рәдд олур вә онун јеринә чөлдән тәмиз һава дахил олур. Әкәр бу төвр һәмишә, јә'ни кечә-күндүз печ вә ја бухары јандырмаг мәгдур олса, чох јахшыдыр, амма, чифајда, белә отағы гыздырмаг һәр кәс үчүн мәгдур дејил, бу сәбәбә отағын һавасыны чөлүн тәмиз һавасилә гарышдырмагдан өтрү бә'зи аләтләр ихтира едилбәр. Бу аләтләрин бөјүк вә баһалысы кархана вә фабрикаларда чох фәһлә ишләјән јердә гојулур. Кичик отағларда ишләјән аләт аздыр. Онлардан һамысындан јахшысы акушканын бир көзүнүн кәнарында дәмјрдән гајрылан фырлангычдыр ки, отагда һава артыг хараб олдуғча о да тез фырланыб һаваны дәјишир.

Хараб олмуш һава илә нәфәс алмаг гејри төвр зәһәр-ләnmәкдән јамандыр; мәсәлән: мәркүмүш јејән дәрһал зәһәрләндијини билиб, онун мүәличәсини еләдир, амма хараб олмуш һава мирур илә кар едир; бәдән күнү-күндән зәифләшиб күчдән дүшүр вә белә зәиф бәдән һәмишә гејри дәрләрә мүбтәлә олур. Әлбәттә, һава артыг хараб олса онун күчү дә артыг олур, амма белә зәһәрләnmәји анламаг асан дејил, отағы печ, эләлхүсус дәмјир печ илә гыздыранда онун һавасы гурујар, чүнки һавада нәм, јә'ни су буғу олмағы лазымдыр вә әкәр нәм олмаса белә һава сам јели кими бәдәнни гурулудуб артыг зәрәр едәр. Она бинаән дәмјир печ илә отағы гыздыран заман бир тәмиз габа су төкүб онун јанына гојмаг кәрәк ки, су буғу һаваја гарышыб ону нәм еләсин.

3) И ш ы г. Һәр отағын кәрәк акушкасы олсун, онларын гәдәри вә ирилији отағын бөјүккүлү иләдир. Акушкаларын һамысынын ирилији полу 12-дән бир һиссәсиндән аз олмас; артыг олмағынын зәрәри јохдур вә бир дә акушка ири вә гәдәри аз оламағы сәләһдыр. Отағын ичи ишыг олмаг онун ичиндә ишләмәк асан олмагдан башга, һаваны да тәмиз етмәјә лазымдыр. Нәм вә гаранлыг јерин һавасында зәррә гәдәри һејванат вә эләфијјат, јә'ни бактери вә микроб олур ки, чох хәстәләnmәјә сәбәбдир, ишыгдан онлар тәләф олурлар. Отагда ишыг олмагдан өтрү јанан шејләрин һамысынын јанмағы һаваны хараб едәр, она бинаән онлар јанан вахта кәрәк гапы вә акушка ачыг олсун. Лампа јананда онун шө'ләси көз үстә дүшмәк зәрәрдир, эләлхүсус титрәјән шө'лә; белә ишыг көзү хараб едәр. Ишыг едән шејләрин һамысындан електрик јахшыдыр: онун ишығы чохдур, күн ишығы кимидир, һаваны хараб етмәјир, амма, чифајда, бу һалда белә ишыг баһа олдуғуна ону мәнз дөвләтчиләр ишләдә билир. Әлбәттә, 20—30 иләчән бу шеј артыб касыбфәнди олачаг, о заман зиндәканлыг бундан асан олачаг.

Р) Һ а ч ә т х а н а. Һачәтхана кәрәк евдән кәнар олсун ки, ији-гохусу кәлмәсин. Ону лабүд галыб јавуглуғда тә'мир едән заман кәрәк елә тикдирәсән ки, онун ији кәлмәсин. Ондан өтрү онун гујусунун јанларыны ја гыр илә вә ја суда бәркијән әһәшк илә көтүрмәлидир ки, чиркабы әтрафа кетмәсин; она ики гапы салдырмалыдыр ки, бириси ачыланда о бириси өртүлү олсун; ону тез-тез

тэмизлэмэк, јудуртмаг кэрэк. Ону јумагдан өтрү бир ведрэ, јә'ни 16 бутулка су ичинэ 3 кирвәнкэ зағ төкүб, эридиб онун илэ јујасан ки, ијини кәссин. Зибил вә гејри төкүнтү јығмаг үчүн гајрылан јер кэрэк һачәтхана гујусу кими ја гыр вә ја әһәнк илэ гајрылсын. Ағзы кэрэк һәмнишә өртүлү олсун ки, ораја јағыш јағмасын вә өзү дә тез-тез тэмизләнсин. Һачәтханаја вә зибил јығылан јерә јавуг олан су гујусунун сујуну ичмәк олмаз вә шәһәр јериндә даркешликдә олан су гујуларынын һамысынын сујуну ичән кэрэк илдә бир дөфә онларын сујуну имтаһан сләсин, әкәр онларын рәнки ја ији дәјишилмиш исә вә ја стәкана төкүб сахлајанда буланыг олурса ону ичмәк олмаз.

Газма нә гәдәр јахшы тә'мир олунмуш олса, нәм олуp вә орадан хәстәлик чыхмаз. Алачыг бизим исти вилајә-тимиздә чох евдән јахшыдыр. Амма кэрэк онун кечәси тэмиз вә мөһкәм олсун.

ҺАВА

Һавасыз зиндәкәһлиг вә нәшвүнәма јохдур. Инсан дүнјаја кәләндә ағзыны ачыб, бағырыб нәфәсини алан замандан ахырынчы «аһ» чәкиб чаны чыхынча һава она нәфәс алмаг үчүн лазымдыр. Һава кэрэк тэмиз олсун: онун пак олмасы һәјат вә хараб олмасы өлүмдүр.

Һава ики гисм шејдән мүрәккәбдир: онлардан бири-синә мүвәллидүлһүмүзә вә бирисинә азот дејирләр. Мүвәллидүлһүмүзә нәфәс алмаға кэрәкдир, азот она гарышыб ону күчдән салмагдан өтрүдүр. Нечә ки, бир стәкан сиркәјә ики стәкан тэмиз су гарышдыранда онун сиркәләјини чевирмәјиб, туршусуну азалдыб, күчдән салыр, һабелә азот мүвәллидүлһүмүзәјә гарышыб ону күчдән салыр ки, онун белә күчдән дүшмәси инсан вә һејванатын нәфәс алмасына лазымдыр вә әкәр күчдән дүшмәсәјди, онларын бәдәнини шамы јандыран кими јандырыб тамам едәрди. Мүвәллидүлһүмүзәнин гәдәри тэмиз дәрја кәһарында 100-дән 30 һиссәдир; кәндистанда 100-дән 21 һиссәдир, амма бөјүк шәһәрләрдә 100-дән 12 һиссәдир; артығы азотдур. Шимал тәрәфдән күләк әсәндә мүвәллидүлһүмүзәнин гәдәри артар, амма гилбә тәрәфдән күләк әсәндә онун гәдәри азалыр. Бу ики һава гисми шеј

нәфәс алмаға лазымдыр вә онлара һава дејирләр. Амма һавада һәмнишә гејри шејләр дә олуp: су буғунун гәдәри 100-дән 30—40 һиссәдир, әкәр аз олса һава гуру олдуғуна кәрә нәфәс алмаг чәтин олуp; беләдә тэмиз су төкүб гојмаг кэрәк ки, һаваја галхыб, ону нәм етсин. Һамизи-карбон әкәрчи зәһәрдир, амма онсуз һава олмаз. Һамизи-карбон илэ нәфәс алынанда, одун, гејри шеј јананда әмәлә кәлиб һаваја гарышыр. Ағачлар вә отлар нәшвүнәма етмәк үчүн онлара тэмиз карбон кэрәкдир. Она бинаән һејванат һамизи-карбону рәдд едиб һаваны долдурмаг истәјәндә әләфијјат ону һавадан чәкиб һаваны тэмизлә-јир, амма нә гәдәр әләфијјат күч етсә һамизи-карбонун гәдәри 100-дән бир һиссәдән аз олмур. Онун гәдәри 100-дән 5—6 һиссә оlanda тамам инсан кэрәк тәләф олсун.

Инсан нәфәсини ағ чижәрилә алыр. Чижәр синәнин ичиндә олуp ки, гуту кими бир шејдир. Онун габаг тәрәфи дөш сүмүјү вә габырғалардыр, дал тәрәфи бел сүмүјү, чижинләр вә ашағысы пәрдәдир ки, ону гарындан ајырыр. Бу синәнин ичиндә олан ағ чижәр шан-шандыр. Ағыздан кәлән хортум чижәрә чатанда ики ганад олуб, һәрәси бир тәрәфә кедир, сонра һәр ганад тәзәдән ганад-ланыб ахырда онларын назик ганадлары зикр олан шан-ларын ичинә дахил олуp. Һәр бир шанын гырағлары та-мам назик ган дамардыр. Һәр бир нәфәс алмаг ики һиссәдән мүрәккәбдир: бириси һаваны ичәри — чижәрә апармаг вә бириси һаваны чижәрдән чөлә чыхармаг. Синәнин диварлары аралананда, јә'ни дөш сүмүјү, габыр-ғалар вә чижинләр галханда, бел сүмүјү дүзәләндә, аша-ғы пәрдә ашағы дүшәндә синә бөјүкләниp, чижәр шшиб онун ичини долдуруp, о вахтда һава ағыздан ја бурун-дан ичәри дахил олуб чижәрин шанларынын ичини дол-дуруp. Һаванын мүвәллидүлһүмүзәси ган дамарларына дахил олуб онун ичиндә олан һамизи-карбон рәдд олуp, бу төвр илэ гара ган дөнүб ал олуp вә мүвәллидүлһүмү-зәни өзү илэ белә апарыб кедир.

Шанларын ичиндәки һаванын һамизи-карбону ар-тыг олдуғуна онун орада галмасы өлүмдүр, кэрәк бу һа-ва дәрһал чыхсын, о вахтда синәнин диварлары сыхы-лыр, синә даралыр, чижәр сыхылыр вә онун ичиндән ха-раб олмуш һава чыхыр, јенә дәрһал онун јеринә тәзә һава дахил олуб, кедиб гара ганы дөндәриб ал едир. Бу

ал ган белә олмагына сәбәб мүвәллидүлһүмүзедир ки, ган ону апарыб бәдәнини һәр бир тәрәфинә дағыдыб орада олан бәдәнини һәр бир зәррәсини јандырыб, исти эмәлә кәтириб вә белә јанмагдан эмәлә кәлән һамизи-карбон гана гарышыб, ону гара эдиб, белә гара ган јенә чијәрә кәлиб, һамизи-карбону рәдд едиб мүвәллидүлһүмүзәни апарыб бәдәни јандырмаға кедир. Пәс, нәфәс алмагдан мурад бәдәни јандырмагдыр вә белә јанмагдан исти эмәлә кәлир ки, исти — һәјәтдыр, исти олмајанда өлүм олур. Силлә нахошлуғуна дүшән кәсләрин чијәри јараланыб шикәст олдуғуна, гоча адамларын бәдәнини зәррәләри күчдән дүшүб јанмагдан галдыгларына вә чијәрә тәмиз һава јеринә хараб олмуш һава дахил оlanda бәдәнини истиси мирур илә азалыр вә өлүм јахынлашыр.

Бурун нәфәс алмагдан өтрүдүр. Онун дешикләрини ичи түклүдүр вә бу дешикләр бурула-бурула кедиб боғаза ачылырлар. Онун белә олмагы ондан өтрүдүр ки, һава онун ичилә кедәндә гызсын. Чүнки сојуг һава чијәрә кырмәји зәрәрди. Ондан башга һава онун ичилә кедәндә һавада олан тоз вә гејри зәрәри шејләр онун ичиндә илишиб галырлар ки, сонра буруну силәндә рәдд олурлар.

Јухарыда зикр олан шејләрдән башга, һавада гејри шејләр дә олур. Натамам јанмыш карбон — һава писми шејди ки, ағач, көмүр вә ја гејри шеј натамам јанаңда эмәлә кәлир. Мангалын көмүрүндән чыхан көј алов натамам јанмыш карбондур ки, она бизләр бухар дејирик. Бухар чох күчлү зәһәрди.

А м м и а к. Нәчис, әт вә гејрә чүрүјүндә ондан рәдд олан ијли һава писми шејә аммиак дејирләр. О да гүвәтли зәһәрди. Заводларда, фабрикләрдә гајрылан шејләрдән рәдд олуб һаваја гарышан һава писми шејләрдир ки, мәсәлән: дәббағһанада мә'лум олур, артыг зәһәрди.

Т о з. Әзилмиш торпаг, от, нәчис, көһнә палтар саплары вә гејри галыб һаваја гарышыр. Белә тозлары һавада көрмәк олмајыр, амма бир гаранлыг отаға пәнчәрәдән бир шәфәг саланда онун ичиндә онлары көрмәк мүмкүндүр. Белә тозларын ичиндә чох нахошлуға баис олан шејләр вар, она бинаән онлар да артыг зәһәрди. Көј

ағачлар вә ја от олан јердә, бөјүк дәрјалрын үзүндә илдирым шахыјан заманда һавада бир чүр мүвәллидүлһүмүзә олур ки, адына азон дејирләр. Бу азонун нәфәс алмаға мүвәллидүлһүмүзәдән дә артыг нәф'и вардыр ки, һавада олан зәрәри тозлары вә гејрини тәләф едир.

Зәррә гәдәри олан һејванат вә әләфијат ки, һавада олурлар вә чох нахошлуға баисдирләр, онлара бактери вә ја микроб дејирләр. Онлар дүшән јер тәмиз оlanda орада зиңдәканлыг едә билмәјиб тәләф олурлар, амма натәмиз јерә дүшәндә орада дајаныб саатда 1000-чән бала чыхарыб артырлар. Мәсәлән, бир каса тәмиз суја дүшәндә орада тәләф олурлар, амма бир каса чиркаба дүшәндә артыб 1—2 күнә ону елә долдурурлар ки, онун һәр бир дамчысында бир нечә мин бактерија эмәлә кәлир. Һәмчинини, инсанын бәдәни чәлдән вә ичәридән тәмиз, јә'ни өз адәти үзрә олан заман о зәррә гәдәри дүшмәнләр ораја дүшәндә өз дирилијинә лазым олан шејләри тапмадығына тәләф олурлар, елә ки, мә'дә ја бағырсаг вә ја бир гејри үзв күчдән дүшүб адәтин дәјишдирди, о вахтда бактери вә микроблар ораја дүшәндә өзләринә лазым олан шејләри орада тапдығына чох артыб, нахошлуғлара баис олурлар. Белә бактери вә микроблардан эмәлә кәлән нахошларын ганында онлары зәррәбин илә көрмәк олур. Онлар хәстәнин бәдәниндән һајхыраг илә, нәчис илә, сидик илә вә гејри илә рәдд олуб, гејри кәсләрә дә белә хәстәлик салырлар. Бу зәррә гәдәри дүшмәнләри индијәчән чичәк, гудуз, силлә, вәба, таун, јаталаг, гызылча вә гејри нахошлуғлардан хәстә оланларын ганында тапыблар. Бу хәстәләрин ганыны дәјишдириб ондан маја гајырыб, ону сағ адамын бәдәнинә чичәк дөјән кими дөјүб, онлары бу хәстәликдән мүһафизә едирләр. Индијәчән бу төвр чичәк, гудуз, дифтерит нахошлуғларына мүәлицә олунур; үмид вар ки, гејриләринә дә белә әлач олсун. Елә ки, инсанын бәдәнинә јара чыхды вә ја гејри чүр јараланды, бу зәррә дүшмәнләр ораја дүшүб о јараны артырыб артыг әзијәт едирләр. Она бинаән белә јара эмәлә кәлән кими, ону бағлајыб о дүшмәнләрдән мүһафизә етмәк кәрәк. Бөјүк дәрјаларын үзүндә бактери вә микроб олмаз. Она көрә орада олан чәзирәләрдә јаралылар хәстәхана тикмәк јахшыдыр. Зикр олан нахошларын палтарларынын сапынын арасында бу зәррә гәдәри дүшмәнләр

кедиб гејрилэрэ дэ о хэстэлији салыр, она бинаэн бу палтарлары јандырыб тэлэф етмэк сөлаһдыр; неч олмасса онлары күл вэ ја эһэнк сујунда гајнадыб сонра кејмэк кэрэк.

Дунјада һэр бир шејин ағырлығы олур. һавада үзэн јункүл шејләрини вэ һаванын өзүнүн дэ ағырлығы вар. Доғрудур, онларын ағырлығы азыр, амма о шејләр бир јерэ чэм олса ағырлығы да артыг олар. һава јерин үзүндэ дәрјада су дуран кими дурубдур. Бу һава дәрјасынын дәринлији 7—8 верстдөн зијадөдир. Элбэттэ, бу гэдэр һаванын ағырлығы да чохдур. һаванын ағырлығы олмағыны бу имтаһан илә билмэк олур. Бир дүдүјүн ики башы да ачыг ола, көтүрүб сујун алтыннда бир башыны бармаг илә тутуб ичини долдуруб, бармагла тутулан башыны судан чыхарыб јухары галхызанда дүдүк ичиндөн су төкүлмөз. Елә ки, дүдүјүн ашағы башы судан чыхды вэ ја јухары башындан бармаг араланды дәрһал онун ичиндәки су төкүлүр. Елә ки, дүдүк узун олду, о вахт онун бармаг лутан башыны галхызанда дүдүјүн ичиндәки су бир аз ашағы дүшүб артыг галаны онун ичиндә галыр, о вахтда дүдүјүн ашағы башыны да бармаг илә тутуб онун сујуну бир габа төкүб, чәкиб онун ағырлығыны билиб көрмэк олур ки, јер үзүндә һэр о зикр олан дүдүјүн ағзы гэдәри јерэ о дүдүјүн ичиндәки сујун ағырлығы гэдәр һаванын ағырлығы дүшүр. Бу төвр илә имтаһандан мәлумдур ки, һэр адамын бәдәнинин үстә 900—1200 пуд ағырлыг дүшүр, амма биз үстүмүздә бу гэдәр ағырлыг дүшмәјини анламырыг вэ буна сәбәб олур ки, бизим бәдәнимиздә олан ганын да чөлә чыхмаға о гэдәр күчү вар. Нечә ки, бир назик пәрдәни ики шејин арасына чәкиб һэр ики тәрәфдән она бәрәбәр күч едәндә нә гэдәр белә бәрәбәр күчләр артыг олса пәрдәјә зәрәр олмаз, амма бир тәрәфин күчү бир аз артыг олса пәрдә чырылыб дағылар, һабелә инсанын да бәдәнинин һэр ики тәрәфиндән ганын күчү бәрәбәр олдуғуна көрә бизим бәдәнимизә зәрәр олмур вэ биз һаванын, јәни чөлдән ичәри кирән һаванын ағырлығынын күчүнү вэ ичәридән чөлә чыхан һаванын ағырлығыны анламырыг. Әкәр бәдәнин бир јеринә бир дүдүк гојуб онун ичиндән һаваны сорасан, о вахтда онун ичиндән һава һамысы чыхмамыш исә дә јенә ганын күчү һаванын ағырлығындан артыг олдуғуна көрә дәри галхыб шишир вэ

әкәр бу төвр илә тамам бәдәндән һаванын јарысынын да ағырлығыны кәнар едә билсән дәрһал дәри галхыб партлар. Бу сәбәбә һүндүр дағлара чыханын вэ ја балон илә көјә галханын ағзындан, бурнундан вэ гулағларындан ган ачылыр. Элбэттә һава дәрјасы дәрин олдуғуна онун ағырлығы да артыг олур; она бинаэн бөјүк дәрјаларын кәнарында һава ағыр олур, амма һүндүр дағларын башында јункүл олур вэ бу сәбәбә һүндүр дағларын башында нәфәс алмаг чәтиндир, амма дәрја үзүндә асандыр вэ чох јахшыдыр, чүнки чох һаванын мүвәллидүлһүмүзәси дә артыгдыр. Нәфәс алмагдан өтрү һаванын чох вэ ја аз олмағындан башга онун исти вэ сојуглуғу да лазымдыр. һава исти оlanda инсанын бәдәни аз сојужур, јәни бәдәндән исти аз рәдд олур. Она бинаэн һава аз да олса, јәни онун мүвәллидүлһүмүзәси бәдән аз дахил олса јенә нәфәс алмаға, јәни бәдәни јандырмаға кифәјәт едәр; чүнки истидә бәдән аз да јанса јенә бәдән өз гајдасы илә исти олур. һәмчинин инсанын бәдәни белә аз јандығына көрә хөрәји дә аз јејир, чүнки хөрәк јанмаг үчүндүр, јанмаг аз оlanda хөрәк дә аз олур. Амма һава сојуг оlanda бәдән артыг сојудуғуна көрә нәфәс алмаг үчүн һава артыг көрәкдир, једијимиз хөрәк дә көрәк артыг олсун ки, ону чох һава јандырмагдан вәсул олан артыг исти бәдәндән артыг рәдд олса да јенә бәдәни өз истилијиндә сахласын. Бәс, һансы тәрәфдә: исти вэ ја сојуг, аранда вэ ја дағда сакин олмаг јахшыдыр? Бу суалын бирчә чавабы вар: һарада инсана хош кечир исә орада сакин олмаг јахшыдыр, бәшәрти ки, бу јерин һавасы тәмиз олсун. Белә тәмиз һаваны шәһәрләрдән кәнар бағ вэ мешә олан јердә тапмаг олур. Ораларда ағачларын вэ чәмәнләрин көјәртиси һавадан һамизикәрбону чәкиб әвәзиндә мүвәллидүлһүмүзә вэ азон рәдд едир; орада күчәләрин тозу, һачәтханалардан рәдд олан аммиак, нахошлардан дағылмыш бактери вэ микроб, заводлардан вэ фабрикләрдән чыхан газлар олмурлар. Бу сәбәбләрә көрә баһар ачылыб әләфијјат көјәрән вахтда шәһәрләрдә сакин оланлар тоза, мүтәәффуната батмыш шәһәрләрдән мүвәллидүлһүмүзә вэ азон әмәлә кәлән бағлара, чәмәнләрә сејр едирдәр. һәр кәс белә сәфәрә чох кетсә онун бәдәни артыг саламат олур.

Доғрудур, су хөрөк дежил, бэдәни су илә сахламаг олмаз, амма хөрөк һәзм олмагдан өтрү, јә'ни әријиб бағырсаглардан кечиб бэдәнә дахил олмагдан өтрү су лазымдыр, вә бир дә хөрөк чејнәнән вахтда сусуз оландә ону чејнәмәк чәтиндир, чүнки хөрөк дишин алтындан чыхандан сонра ону дил вә дамаг илә бир јерә чәм едиб, јенә дишләрин үстә чејнәмәјә гојанда сулу хөрәји бир јерә чәм етмәк асандыр. Опа бинаән бизим хөрәкләрин чоху сулудур. Хөрөк үстә су ичмәјин хејри одур ки, мә'дәдә һәзм олан хөрөк бағырсаглара кедиб орада тез бэдәнә дахил олу; она бинаән һәр кәс хөрөк үстә су ичсә, једији хөрөк тез һәзм олу; нә гәдәр су артыг олса, о гәдәр јахшыдыр. Су хөрәји апарыб јеринә чыхарандан сонра, јенә бэдәндән рәдд олу. һәр адам 24 саатын мүддәтиндә 6 кирвәнкә су рәдд едир: нисфи сидик вә нәчис илә вә нисфи тәр вә нәфәс илә ки, дәридән вә чифәрдән рәдд олу.

Ичмәли су үч гисмдир: бириси чај, јағыш вә гар сујудур; бириси булаг вә гују сујудур ки, сабыны әридир, јә'ни көпүкләндирир вә бириси дә булаг вә гују сујудур ки, сабыны әритмир. Бу суларын һамысындан ә'ла икинчи гисми, јә'ни сабыны әридән булаг вә гују сујудур ки, онун ичиндә әримиш әһәнк вә гејри бэдәнә лазым олан дуз вар. Ондан кечдин чај вә јағыш сујудур. Әкәр белә су әһәнк дашларынын үстү илә ахса, әһәнк әријиб она гарышдығына көрә о да зикр олан булаг сују кими олу, амма белә су ахан замаң әһәнк олмајан јердә ахса вә ја јағышдан, ја Бадкубәдә дәрја сујундан чәкиләң су ки ми олса, о вахтда бэдәнә зәрәрдир: онун әһәнки олмадығына көрә ону ичән ушаг ајаға тез дурмаз, сүмүкләри нагис олар, дишләри патамам, бөјүк адамларын чохунун ајаглары әјри олу. Белә хәстәлији олама кәрәк әһәнк сују верилсин ки, онун сүмүјү бәркисин, әкәр белә сују олан јерә гејри әһәнки олан јердән бугда вә гејри мә'кулат кәлмәсә оранын әһли тамам әјри ајаг, диши чүрүк олулар. Үчүнчү гисм су ки, сабыны әритмәјән булаг вә гују сујудур, онун да бэдәнә зәрәри вар, чүнки онун ичиндә әримиш, бэдәнә лазым олмајан дузлар чождур; белә сују ичәндән ирәли јахшыдыр ки, јарым саата гәдәр гајналасан, беләдә онун дузларынын бир һиссәсин рәдд ол-

дуғуна көрә ичмәјә јаман олмаз. Белә дузу артыг суда нохуд, лобја, мәрчимәк бишмәз. Кәрәк габагча су гајнасын, дузу рәдд олсун ки, сонра онлары биширсин.

Буланыг сују тәмиз етмәкдән өтрү ону кәрәк бир габа төкүб сахлајасан. һәмин сујун буланыг олмағына сәбәб онун ичиндә үзән хырда торпагдыр, белә сахланан замаң онлар сујун дибинә јатдығына су дурулу. Бә'зи сујун ичиндә гејри әләфијатдан әмәлә кәләп албумин вә гејри адлы шеј вар, онлар рәдд олан замаң лили дә чәм едиб бир јерә јығыдыгда су дурулу. Бизим Күр чајынын сујуна зәји бир сапа бағлајыб, салыб чыхарандан сонра бир саатын мүддәтиндә су тәмизләнир; Нил-мүбарәкин сују бадамдан да дурулу. Су сахланан габын ичинә бадам сүртүб су төкәндә ону дурулдур.

Һансы буланыг сујун ичиндә албумин вар, ону гајнадан замаң, албумин бишиб јығылан замаң лили дә јығыб судан рәдд едир, әкәр белә сујун албумини аз исә онун ичинә албумин, мәсәләң, јумурта ағы чалыб гајнадан замаң албумин бишиб көпүжә дөңәндә лили дә јығыб чыхардығына су дурулу. Һансы су сахлананда дурулмур исә вә өзүнүн рәнки вә ији тәғјир тапмыш исә о сују ичмәк олмаз, һачәтханаја, чиркаб дајанан јерә, гәбристанлыға, хуласә, һәр бир нәчис вә мүтәәфунат дуран јерә јавуг олан су гујусунун сујуну ичмәк зәрәрдир вә бир дә һәр гујунуг сују јахшы да олса вахтилә хараб ола биләр, чүнки о әтрафда олан нәчасәт сују јер алтилә јол тапыб ораја кәлиб, онун сујуну хараб едә биләр, она бинаән белә гују сују ичән кәс кәрәк һәмишә о суја бахсын вә әкәр онун рәнки вә ја ији дәјишилмиш исә дәхи ону ичмәсин.

ХӨРӨК

Һәр бир һејванын дишинә баханда билмәк олу ки, нә чүр хөрәк гејир; әт гејән һејванын, мәсәләң, пишијин дишләринин һамысы ити бычаг кимидир, чүнки әти доғрамаг, јә'ни кәсмәк илә хырдаламаг олу, амма от гејән һејванын, мәсәләң, инәјин габаг дишләри оту бичмәкдән өтрү итидир, амма дал дишләри дәјирман дашы кимә јастыдыр ки, онун үстә от дәјирманда сүртүлән кими, сүртүлдүјүнә әзилиб јумшалыр. Инсанын ағына баханда һәр ики чүр диш көрүнүр; онун габаг дишләри вә

онун жанындакылар пишик диши кими итидир, амма дал дишлери инөк диши кими жастыдыр. Бундан белө мөлүм олур ки, инсан мејмун вә ајы кими һәр ики чүр хөрөк, јә'ни эт вә от јејир. Һејван хөрөк јејөндө өз бөдөнүнө лазым оланы јејир. Мәсәлән, елә от вардыр ки, инәји өлдүрсән дә ону јемәз, бавүчүди ки, бу от зөһәр дејил, ондан инәјин бөдөнүнө зөррә јохдур. Натәмиз габдан аты өлдүрсән дә су ичмәз. Бавүчүди ки, ондан онун бөдөнүнө зөррә јохдур. Амма инсан бу бәрәдә һејвандан әскикдир, чүнки о хөрөјин ијинә, дадына, рәнкинә бахыб јејидинә. чох вахта елә шеји јејир ки, ондан онун бөдөнүнә һеч бир нәф' јохдур.

Хөрөк јөмөкдөн мурад бөдөни тәмизләмөкдир. Инсанын бөдөни һәдсиз-һесабыз зөррә гәдәри шејләрдән мүрәккәбдир. Бу зөррә гәдәри шејләрдән ки, онлары зөррәбин илә 600-чән ириләндирәндә көрмөк олур, әт, ган, сүмүк, дамар, бејин вә гејри әмәлә кәлиб. Бу зөррә гәдәри һиссәләрин арасындан ган вә бејин дамарлары елә кедир ки, һәр бир зөррә ган дамарындан лазым олан шејләри көтүрүб лазым олмајан, јә'ни ишләнмөкдән хараб олан шејләри гана рәдд едир вә бејин дамарларынын күчүндән һәр бир зөррә һәрәкәтә кәлиб ишләјир. Хөрөк әријиб ган дамарларына долуб, гана дөнүб бу зөррәләрин арасыла ахандә һәр бир зөррә о гандан өзүнә лазым олан һиссәни көтүрүб өзүнү тәзәләјир. Бу ган илә белә нәфәс аланда дахил олан мүвәллидүлһүмүзә һәр бир зөррәјә дахил олуб, ону јандырыб һамизи-карбон вә гејрә едиб, бу лазым олмајан шејләр о зөррәләрдән рәдд олуб, гана гарышыб кедиб бөдөндән рәдд олур. Пәс бөдөни һәр бир зөррәси һәјат бағи олмагдан өтрү кәрәк мүвәллидүлһүмүзәнин васитәсилә јаныб, бөдөни исти сахлајыб һәр бир һәрәкәтә сәбәб олсун вә бир төрәфдән һәр бир зөррә ган кәтирән хөрөкдән өзүнүн јаныб, тәләф олан һиссәләрини көтүрүб тәзәләнсин. Бундан белә мөлүм олур ки, биз јејидимиз хөрөкдә бөдөндә олан зөррәләрин һәр бир һиссәси кәрәк олсун ки, онлар јанан заман о һиссәләри гандан чәкиб тәзәләнә билсинләр. Пәс, һансы шејләр вә нә гәдәр инсана хөрөк олмағы билмөкдән өтрү кәрәк инсанын бөдөни һансы шејләрдән мүрәккәб олмағы билмәк.

Һүкәмаји-елм кимјанын имтаһанына көрә һәр бир инсанын бөдөнүнүн 100-дән 63 һиссәси судур, 16-сы

албумин, јә'ни әт гисми шејдир, 16-сы јағ гисми шејдир, 4 жарымы елә шејдир ки, јанандан сонра күлә дөнүр вә јүздән бир һиссәсинин жарысы нишаста гисми шејдир. Чүнки су хөрөк дејил вә мәһз хөрөји әритмөкдән өтрүдүр, она бинаән инсанын хөрөји дә кәрәк 4 гисм шејдән олсун: албумин, јағ, нишаста вә күлү галаң шејләр, јә'ни дузлар; вә бунларың үмдәси, онларың икәи гисмидир: албумин вә јағ. Албуминдә азот адлы шеј олдуғуна она азотлу шеј дејирләр. Јағ вә нишастадә азот олмадығына онлара азотсуз шеј дејирләр. Чүнки инсанын бөдөнүндә бә'зи шеј аз вә бә'зи артыг тәләф олур, она бинаән һансы шејләрдән хөрөји биширмәји билмөкдән башга кәрәк мөлүм олсун ки, һансы шеј нә гәдәр лазымдыр. Һүкәманын јазмағына көрә хөрөкдә бир мисгал азотлу шеј олса кәрәк 3—4 мисгал азотсуз шеј олсун (дузлар чох тәләф олан шеј дејил), јә'ни һәр кәс 24 саатда кәрәк 33 мисгал азотлу, 42 мисгал јағ, 102 мисгал нишаста јесин, јә'ни һәр күндә һәр кәс кәрәк 177 мисгал хөрөк јесин, 33 мисгал азотлу, 144 мисгал азотсуз.

Азотлу шеј о шејә дејирләр ки, онун азоту чохдур: онлардан инсанын әти әмәлә кәлдијинә онлара әт әмәлә кәтирән дә дејирләр. Мал, гуш, балыг әтинә, сүд, пендир, јумуртаја һејвандан вүсул олан вә мәрчимәк, нохуд, лобјаја әләфијатдан вүсул олан азотлу шеј дејирләр.

Азотсуз шејләр

Јағ гисми шејләр һејванат вә әләфијатдан вүсул олур, нишаста гисми шејләр әләфијатдан вүсул олур, онларың үмдәси чөрөкдән. Чөрөјә азотсуз демөкдән мурад о дејил ки, онун азоту јохдур, онун азоту вар вә чохдур да; әләлхүсус бугда чөрөјиндә. Амма нишастасы артыг олдуғуна она азотсуз шеј дејирләр. Чүнки јағ вә нишаста бөдөндә јанмағ үчүндүр вә онларың јанмағындан исти әмәлә кәлир, она бинаән онлара исти әмәлә кәтирән шеј дә дејирләр.

Дузлар, јә'ни јананда күлү галаң шејләр инсанын бөдөнүнә һејванат вә әләфијатдан вүсәл олан шејләрлә вә ја сујуи ичиндә әријиб вүсул олурлар. Хүләсә әт, чөрөк, јағ, дуз зикр олан гәдәрдә бир јердә чәм оlanda она хөрөк дејирләр. Әлбәттә, әт јеринә сүд, пендир, јумур-

та вә чөрәк јеринә картофлу, дүјү вә гејри ишләтмәк олур. Бугда чөрәјинин азоту о гәдәрدير ки, ону сүд вә пептир илә јејән адам ајлар илә әт јемәсә кечинәр, амма чох ишләјән адам белә хөрәк илә долана билмәз, онун үчүн әт јемәк вачибдир.

Хөрәји һәзм етмәк

Хөрәји һәзм етмәкдән өтрү бир нечә үзвләр вар ки, онлардан рәдд олан су гисми шејләр хөрәји һәзм етмәјә, јә'ни әридиб тамам етмәјә лазымдыр. Бу үзвләрин бә'зиси ағыздадыр ки, онлар рәдд едән суја түпүрчәк дејирләр; бә'зиси мә'дәнин ичиндәдир ки, онлар рәдд едәнә мә'дә сују дејирләр; бә'зиси бағырсагларын ичиндәдир ки, онлар рәдд едәнә бағырсаг сују дејирләр. Хөрәк ағза алынанда бу сулар рәдд олмаға башлајырлар. Онлар гарышанда нишаста дөнүб, шөкәр олуб, әријиб суја гарышыр, албумин дөнүб, пептон олуб әријир; хүласә, о сулардан һәр бир шеј әријир јағдан башга. Јағ бир шејдир ки, сујун ичинә төкүб ону хырда чубуглар илә чаланда онун дамчылары бир-бириндән араланыб артыг чалындыгча артыг араланыб ахырда чох кичик дамчылар дөнүб, суја елә гарышыр ки, дәхи јағы көрмәк олмур, амма сујун рәнки сүд кими дөнүб ағ олур. Пәс, једјимиз хөрәк әријиб онун јағы белә дамчы-дамчы оландә она һәзм олуб дејирләр. Нејванатдан әмәлә кәлән шејләр тез һәзм олур, амма әләфијатдан әмәлә кәлән шејләр кеч һәзм олулар. Әләфијат јејән нејванларын бир нечә мә'дәси вар ки, бирисиндә әләфијат исланыр вә сонра гајыдыб ағызда дүбарә чејнәниб о бири мә'дәјә дахил олуб, орадан чох узун бағырсагын ичилә кеңиб мирур илә һәзм олур, амма инсанын бирчә мә'дәси вар вә бағырсагы да көдәкдир. Она бинаән хөрәјин ичиндә олан әләфијатдан әмәлә кәлән шејләр мә'дәјә дахил оландан ирәли кәрәк јарымһәзм олмуш олсунлар, јә'ни бишиб јахшы әзилмиш олсунлар. Пәс, һәр бир хөрәкдә олан шеј, әләхүсус әләфијатдан әмәлә кәләнләр, кәрәк ағызда јахшы чејнәниб әзилсин, јә'ни она ағыздан, мә'дәдән вә бағырсагдан рәдд олан сулар јахшы гарышсын. Чөрәк вә гејри нишаста гисми шејләр чејнәнән заман она ағыз сују, јә'ни түпүрчәк гарышматдан һәзм олмаға башлајыр. Әкәр ағызда чөрәји јахшы чејнәјиб

сахлајасан, көрәрсән ки, ширин олуб, јә'ни нишаста дөнүб шөкәр олуб әријибдир. Артыг олан нишаста, албүмин вә гејрә кеңиб мә'дәјә дахил олуб, орада түпүрчәк вә мә'дәнин сујунун күчүндән һәзм олулар. Бу заман мә'дә тәрпәнмәјә башлајыр вә онун ичиндә олан хөрәк кәрдиш едир; 2—4 саата гәдәр хөрәк мә'дәнин ичиндә галыр. Мә'дәнин бағырсага кедән дешијинин ағзы бүзүлүб тутулубдур; хөрәк кәрдиш едән заман онун ичиндән әримиш парча галмыш исә о парчалар дешијә дәјдикчә ону чыздыгына дәхи бәрк бүзүлүб онун ағзыны о вахтачан бағлы сахлајыр ки, хөрәк лап јумшалыб дәхи дешијин ағзыны чызмасын, о вахта бағырсагын дешији ачылыр вә хөрәк бағырсага дахил олур. Бағырсагын ичиндә кәрдиш едир, она бағырсаг сују гарышыр; бу төвр јумшалмыш, јарыәримш, јағы чалышыб дамчыја дөнүш хөрәк бағырсагын ичилә кедән заман бағырсагын ичи о сүд кими судан лазым олдуғу гәдәр чәкиб, сүд дамарларына салыб, апарыб гана гарышдырыр. Хөрәјин артыгы бағырсаг илә кеңиб, нәчисә дөнүб рәдд олур. Нәчисин сары олмагына сәбәб гара чијәрдән рәдд олан өддүр ки, бағырсаг башланан јердә онун ичинә төкүлүр вә хөрәјин јағы чалымаға да сәбәб олур. Пәс, хөрәк кәрәк ағызда јахшы чејнәсин. Гоча адамын ағзында диши дә олса онлар сүртүлүб дүзәлишијинә хөрәји јахшы әзмәз, она бинаән гочанын хөрәји кәрәк јумшаг олсун, амма гочаја белә хөрәји вермәкдән мурад о дејил ки, ону асан удсун, хөрәк јумшаг да олса кәрәк ону ағызда доландырасан ки, лазым олдуғча она түпүрчәк гарышсын.

Инсан сакин олдуғу јерин абу һавасы онун јашы вә сәнәти, хөрәји аз вә ја чох јемәјинә сәбәб олур: исти тәрәфләрдә сакин оланларын хөрәјиндә исти әмәлә кәтирән шејләр, јә'ни јағ вә нишаста кәрәк аз олсун; амма шимал, јә'ни сојуг тәрәфләрдә сакин оланларын хөрәјиндә бу шејләр кәрәк артыг олсун, чүнки сојуг тәрәфләрдә һава сојуг олдуғуна бәдәндән артыг исти рәдд олур вә бәдән өз һалында исти галмагдан өтрү кәрәк исти әмәлә кәтирән шејләр артыг јејилсин ки, бәдән истиликдән дүшмәсин. Һәмчинин гышда сојуг оlanda инсан хөрәји чох вә исти әмәлә кәтирән шејләри артыг јејир, амма јајда аз вә исти әмәлә кәтирән шејләри аз јејир. Һиндистанда сакин оланлар мејвә, дүјү вә гејри јуңкул

хөрөклэр жејирлэр, амма Русиянын шимал тэрэфинин сакинлэри балыг жагы ичирлэр ки, ону исти тэрэфин сакини һэзм едэ биямэз. Јашы артыг олан кэслэрин бэдэниндэ зэррэлэр күчүндэн дүшүб аз јандыгына бэдэнин истиси аз олур, она бинаэн кэрэк исти эмэлэ кэтирэн шейлэри артыг јесин. Агыр сәнэти олан кэслэр, мәсэлэн; дөмирчи кэрэк чох јесин вэ азотлу шейлэри артыг јесин; дэрс охујан тэлэбэлэр кэрэк аз јесин вэ хөрөклэриндэ чохла азотсуз шей олсун. Доғрудур, зикр олан азотлу вэ азотсуз шейлэри бир јерэ гарышдыранда онлардан хөрэк эмэлэ кэлир, амма белэ хөрөји һеч кэс жемир, она чүрбөчүр эдвја гарышдырылар. Эдвјанын бэ'зи, мәсэлэн: шакэр, һәми хөрөји ширин едир вэ һәми өзү дэ бэдэнэ лазым олан хөрэк шейлэриндөндир. Амма бэ'зи, мәсэлэн: дуз ја истиот түпүрчэк, хөрөји һэзм едэн гејри сулар рэдд олмагдан өтрүдүр ки, бу сулар артыг оlanda хөрөжин тез һэзм олмагына баис олурлар. Эдвја гарышмагдан башга кэрэк хөрэк бишсин, јәни јарымһэзм олсун. Пэс, хөрөји биширмөкдөн мурад ону јарымһэзм еләмөкдир, амма ондан башга она гејри шейлэр гарышдырмаг илә онун дадыны, рәнкини вэ ијини хош еләмөк кэрэк ки, иштәһа ачан вэ һэзм едэн сулары артыран олсун.

Сәфәрдә олан адамын хөрөји

Сәфәрдә олан кэс едә онун адәтлэрини атыб кәһ истијә, кәһ сојуға дүшдүјүнә, вахтында јухуламадыгына, бэ'зи јердә аз, бэ'зи јердә чох зәһмәт чөкдијинә кэрэк онун хөрөји дэ дэјишилсин; јәни артыг зәһмәт чөкөндә азотлу шейлэри артыг вэ аз зәһмәт чөкөндә азотсуз шейлэри артыг јесин; исти оlanda азотсуз хөрөји аз, сојуг оlanda чох јесин; исти ја сојуг тэрәфләрә кедөндә ораның әһли једији хөрөји јесин, чүнки һәр јерин әһли өз јеринин хасијјәтини јажшы билиб хөрөклэрини о хасијјәтләрә мүвафиг едибләр.

Хөрэк јемәјин вахты

Хөрэк јемәк вахты адәт иләдир: елә адам вар ки, күндә бир дәфә жејир, еләси дэ вар ки, ики вэ ја үч дәфә жејир, амма хөрөји бир вэ ја ики дәфә артыг јемөкдөн һәр

3—4 саатда бир вэ аз-аз јемәк сәләһдыр. Беләдә һәр сәфәр мә'дәјә аз хөрэк дахил олдуғуна ондан хөрөји һэзм етмәк үчүн рэдд олан су да мирур илә аз-аз рэдд олдуғуна онлары рэдд едөн үзвлэр күчдөн дүшмәз, амма мә'дә бирдөн вэ чох доландә о үзвлэр һэзм сујуну артыг рэдд етмөкдөн өтрү өзлэринә зијадә күч етмөјә кәрә бир вахтдан сонра хараб олурлар; о вахтда мә'дә дэ күчдөн дүшүб хараб олур, јәни хөрөји һэзм едә билмир. Мәсэлэн: әкәр бөдөнә бир кирвәнкә хөрэк лазым исә онун эвәзиндә ики кирвәнкә хөрэк јејөндә о бир кирвәнкәјә бәс олан һэзм суларының јеринә кэрэк артыг су рэдд олсун. Эввәлә, бу сујун артыгы хөрөјин һамысыны һэзм едә билмәз; санијөн һамысыны һэзм етсә бөдөнә бирчә кирвәнкә хөрэк лазымдыр, онун артыгы нәчисә дөнүб бөдөндөн рэдд олачаг. Пэс, белә артыг хөрөји јемәјин бир хејри јохдур, ачгаг һэзм суларыны рэдд едөн үзвлэр күчдөн дүшүб, мә'дәни дэ күчдөн салыб, бөдәни зәиф едир вэ белә зәиф бөдөн һәмишә хәстә олур.

Ушағын хөрөји

Бизим шәриәтнимиздә чох арвәл алмагдан мурад о дедил ки, һејван кими ангыра-ангыра кәф едәсән; ондан мурад будур ки, мүсәлман милләти артсын, амма бунула белә биз көрүрүк ки, хачпәрәст тајфасы биздә чох артыр.¹⁴⁵ Буна сәбәб биз ушагларымыздан мүтәвәччәк олмамагдыр, јәни бизим арвадлар онлары сахлаја билмәјидир. Пэс, бизим арвадлар дишилији јалдан чыхарыб аналыг еләсәләр белә олмаз. Ушағын диши олмамагы сүбут едир ки, онлар чейнәнән, јәни бәрк хөрэк јејә билмәз, онун бөдәнинә белә хөрэк зәрәрдир. Ушаг кәрәк бир ил сүд әмсин вэ әкәр онун анасының сүдү олмаса кэрәк гејри сүд ичсин. Чох ана өзү әмиздирмәк истәмир, гејриләрә әмиздирир. Белә гејриләрә әмиздирмөк о вахтда јажшыдыр ки, ушағын анасы өзү нахош ола, мәсэлән: смлл, шанкир, ја гејри јолухма вэ ја һәмишәлик нахошлуғу ола; чүнки беләдә о нахошлуғлар сүд илә ушаға дэ дүшүр, она бинаэн белә ана өз өвладыны әмиздирмәмәји сәләһдыр. Һансы ананың ки, бөдәни сағдыр, өвладыны әмиздирмәк она вачибдир. Ушаға дәјә тутмаг истәјөн

кэрэк елэ дајо тутсун ки, онун бэдэни саламат олсун. Онун өз ушағы эмиздирдији ушагла јашыд олсун, јәни өз ушағы 3 ајлыг исә эмиздирдији ушаг да 3 ајлыг олсун; чүнки арвадын сүдү ајбәәј дәјишилик; бир ајлыг ушаг он ај доғмуш арвадын сүдүндән нахош олар. Экәр дајо тапылмаса гејри хөрәк вермәкдән инәк сүдү вермәк сәлаһдыр. Инәк сүдүнүн јағы чох вә шәкәри азыр; она бинаән ону сахлајыб үзүнүн јағыны јығыб шәкәр салыб верирләр, амма беләдә нә гәдәр јағ јығылмағы билмәк чәтиндир. Јахшыдыр ки, 2 һиссә сүдә бир һиссә су гарышдырыб, ичинә шәкәр атыб, гыздырыб верәсән, экәр су јахшы су дејил исә әввәл әлаһиддә јарым саат гајнатмалы ки, ондан дузлар вә гејри шејләр рәдд олсун, сонра сүдә гарышдырыб шәкәр салыб гыздырыб вермәк кәрәк. Чүнки сүд тез хараб олан шејдир, она бинаән онун ағзыны өртүб сәрин јердә сахламаг кәрәк. О габлардан ки, ушаг сүд ичир, онлары тәмиз су ичинә салыб кәлән сәфәр сүд веринчән орада сахлајыб чыхарыб, тәмиз силиб сүдү вериб, јенә сујун ичиндә сахламаг кәрәк. Ил тамам оландан сонра ушаға инәк сүдүнү суја гарышдырмамыш да вермәк олар. Елэ ки, 3—4 диши чыхды, гејри хөрәк дә вермәк олар, амма нә гәдәр дишләрн тамам чыхмајыб хөрәк арасында кәрәк она сүд верәсән.

Ушаға бэдәнн гызышдыран шејләр зәрәрдир, она бинаән 12—14 јашыначан она шәраб, пивә, гәһвә вә чај вермәк јахшы дејил.

Гочанын хөрәји

Гочанын бэдәнинин һәр бир зәррәси гочалдығына аз јанар, истиси дә аз олур, она бинаән гочаја артыг хөрәк лазым дејил. Онун дишләрн төкүлдүјүнә вә ја сүртүлүб дүзләшдијинә ағзында хөрәк натамам чейнәнир, она бинаән һәзм олмур, онун үчүн гочалар һәмишә гарын нахошлуғуна дүчар олурлар, она көрә кәрәк гоча јумшаг хөрәк јесин вә белә хөрәји ағзында чох доландырсын ки, она түпүрчәк гарышсын. Кәрәк хөрәји аз-аз јесин вә һәр 2—3 саатда бир дәфә јесин. Гочанын хөрәји аз олмагдан башга кәрәк јүнкүл хөрәк олсун, она бинаән онлара әләл-хүсүс ахшамлар, мејвә јемәк јахшыдыр.

Хөрәкдән олан шејләр

Әләфијјатдан әмәлә кәлән шејләр

Бу шејләрдә азот вә јағ олдуғуна онлардан әмәлә кәлән хөрәк јүнкүл хөрәкдир вә исти тәрәфләрнн адамы белә хөрәк илә доланыр. Буғда, арпа, дары, гарғыдалы, дүјүдән ун вә јарма чәкиб онлардан чүрбәчүр хөрәк гајрырлар. Онларын һәр бирсиндә азотлу вә азотсуз шејләр вар вә һәр бирсиндән хөрәк гајырмаг олур, амма иш бурададыр ки, онларын азоту азыр, мәсәлән: буғданын азоту јүздән он һиссәдир. Беләдә бир адама һәр күндә 33 мисгал азот лазым оlanda, кәрәк 300 мисгала гәдәр чөрәк јесин ки, онун азоту она чатсын, амма беләдә 140 мисгал гејри шејләрн јеринә 250 мисгалачан белә шејләр мә'дәјә дахил олачаг, әлбәттә, бу гәдәр артыг шеј мә'дәни зәиф едәр; бәс, чөрәји пендир илә јемәк кәрәксә онун азоту чохдур: 100-дән 40 һиссәдир. Лобја, мәрчимәк, пахла, нохудда 100-дән 22—26 һиссәјә гәдәр азот вар; буғда, арпа, гарғыдалыда 10—11 һиссәдир; дүјүдә 7 һиссәдир. Азотдан башга шејләр дә ки, олсунлар нишаста, јағ, дуз вә гејрә, о шејләрдә вар; она бинаән онлары бир јерә чәм едиб тәк әләфијјатдан әмәлә кәлән шејләрдән хөрәк гајырмаг олур. Чүнки бу шејләр данә олдуғуна бәрк шејдир, она бинаән онлары ишләдәндән ирәли үјүдүб ун едирләр. Ундан чөрәк биширәндән ирәли кәрәк ону әләјәсән, беләдә нә гәдәр кәпәк артыг араланса о гәдәр галан тәмиз ун гүввәтли олур, амма кәпәжин ун ичиндә галмағынын бир хејри вар: кәпәклин ундан бишән чөрәк чод олур, чод чөрәк мә'дә вә бағырсагларын ичилә кедәндә онлары чыздығына онлардан хөрәји һәзм едән су артыг рәдд олур вә хөрәк тез һәзм олур.

Чөрәји биширәндә кәрәк хәмирә ачытма верилсин, елэ ки, хәмир ачыјыб галхды, сонра ондан чөрәк биширәсән. Ачытма онун нишастасы һәзм олмаға сәбәб олур. Нишастадан туршу вә гејри әмәлә кәлир. Она бинаән хәмир нә гәдәр артыг ачыса онун чөрәји тез һәзм олур. Чөрәкдән артыг јејилән шеј жохдур, она бинаән чөрәјн јахшы биширмәк лазымдыр. Јахшы бишән чөрәјин кәрәк

хәмири олмасын вә өзүнүн дә ичинин ачытма дешикләри бәрәбәр, јә'ни бир бәјдә олсун.

Бә'зи јерләрдә лобја, нохуд вә мәрчимәкдән ун чәкиб, бугда унуна гарышдырыб, ондан чөрәк бишириләр. Доғрудур, белә чөрәк тез бәркијир, амма чох гүввәтли олур. Зикр олан унлары говуруб, бир јерә гарышдырыб газанда онлардан хөрәк бишириләр вә белә хөрәк чөрәкдән чох јахшыдыр; амма дүјү унуну онлара гарышдырандан ирәли говурмағ јахшы дејил, чүнки беләдә онун ичиндә олан нишаста кеч һәзм олур. Дүјү суда бишәндә тез һәзм олур, онун бәләндә јанап шејләри аз олдуғуна исти тәрәфләрдәки бәдән исти олмағы о гәдәр лазым дејил вә хөрәк јүнкүл олмағы вачибдир, белә бишмиш дүјүнү чох јејирләр. Лобја, нохуд, мәрчимәк, доғрудур, азотлу шејдирләр, амма онлар кеч һәзм олур. Эләлхүсус габыглы олан вахта. Онлары сабыны әритмәјән суда биширмәк олмаз, чүнки белә суда онлар бәркијиб даш кими олур, һәр кәс лабүд галыб белә суда онлары биширмәк истәсә, кәрәк о сују габагча гајнадыб, ондан дузлар рәдд оландан сонра биширмәк олар; лобја, мәрчимәкдән газанда јахшы хөрәк бишириләрки, онларлап әријәндән сонра эт сују кими олур. Кәләм, јеркөкү вә гејрини хөрәјә дад үчүн гарышдырырлар, онларда хөрәјә лазым олан шеј чох аздыр. Картофда азот чох аздыр: 100-дән бир һиссәјә гәдәрди; она бинаән ону јејән кәрәк эт илә јесин, чүнки онун нишастасы чохдур. Эләфијатдан әмәлә кәлән шејләрин һамысындан чох азот көбәләкдә олур, амма көбәләјин зәһәрлиси дә олур, ону сечмәк чох чәтиндир. Мејвәләрдән гүру алма, алча, кавалы шәкәри артыг олдуғуна хөрәк шејләри һесаб ола билриләр, амма гејри мејвәләри абдар вә ләззәтли олмағы үчүн јејирләр.

Һејванатдан әмәлә кәлән шејләр

Хөрәк үчүн лазым олан шејләрин үмдәси әтдир, чүнки онда азотлу шеј чохдур. Инсанын гәдәри илбәил артылығына, бош јерләр азалдығына һејваны сахламағ күнүкүндән дүшвар олур вә әт баһаланыр. Чүнки әтсиз доланмағ мүшкүлдүр, әләлхүсус зәһмәти артыг олан адама, она бинаән әт фикриндә олуб ону һамы јемәјә чалышмағ лазымдыр. Әкәрчи балыг әтиндә гејри әтләр-

дән аз азот вар, амма ону гејри әтләрин јеринә јемәк олур, чүнки әти баһаландыран сәбәб, јә'ни јер үзүндә бош јер аз олмағы балығын аз олмағына сәбәб ола билмәз, она бинаән балығын гәдәрини артырмағ сәләһдыр. Бу һалда балығы әл илә артырмағ мөгдур олуб; еркәк вә диши балығы тутуб онларын күрүсүнү мајалајыб сатырлар; һәтта почта вә дәмир јолу илә онлары 1000—2000 верст көндәрмәк мөгдурдур. Онлары кәтириб суда сахлајыб, онлардан чыхап чүрбөчүр балыглары бизим чајлара вә көлләрә салмағ илә балыгларын гәдәрини бирә беи, бирә он артырмағ олур. Һәр бир вилајәтин һакими өз әһлине үчүз әт вермәкдән өгрү зикр олан гајда илә балығы артырмағ сәләһдыр.

Һәр бир әтдә албумин, шәкәр, јағ, дуз, јапынган, су вар; албумин ки, азотлудур, гәдәри һәр бир гисм әтдә гејридир. Мал әтиндә 10-дан 20 һиссәјә гәдәр албумин вар; дана, гојун, гуш әтиндә 18—19-дур; балыгда 15-дир, донуз әтиндә 14-дур. Марал, чејран, довшан әтиндә албумини гәдәри мал әтиндән дә артыгдыр вә өзләри дә тез һәзм оландыр. Гојун вә мал чижәриндә албумин онларын әтиндә оландан артыгдыр. Донуз, көк гојун әти, газ әти кеч һәзм олур.

Һејванлардан бә'зи јолухма нахошлуғлары, мәсәлән, силл, гарајара инсана дүшүр; она бинаән кәсилән һејвана бахыб онларын хәстә олмағыны билмәк лазымдыр. Әти газанда, ја тавада вә ја шишдә бишириләр. Газанда бишән әтин сујуну јемәк истәјән кәрәк әти сојуг суја салыб очаға гојсун; беләдә су мирур илә онун ичинә дахил олуб орада олан шејләри дә әридиб чыхарыр, амма ону гајнар суја салагда онун үзәринин албумини дәрһал бәркијиб габыг кими онун үзүнү тутуб сују онун ичинә кирмәјә гојмур вә әтин ичиндәки шејләр орада галыр. Элбәтгә, һәр кәс газанда бишән әтин өзүнү јемәк истәсә кәрәк ону гајнар суја салсын.

Әт сују

Нахоша вермәк үчүн әт сујуну белә гајырырлар: әти јумамыш сојуг сујун ичинә салыб очағын үстә гојурлар. Әти јујанда онун бә'зи шејләри о су илә рәдд олур, она бинаән јумағ кәрәк дејил. Газанын ағы ачыг олан-

да албуминин бир киссәси көпүжә дөнүб рәдд олур, ону гәјнатмаг лазым дејил: су гәјнајанда онун истиси 80 дәрәчә олур, амма кәрәк 60—70 дәрәчә гыздырасан; белә истидә этин ичиндә олан шәјләр тамам чыхыб суја гарышыр, амма ону гәјнар суда биширәндә ичәридәки шәјләр рәдд олунча албумин бәркијиб онлардан рәдд олмаға мане олур. Этн газана гојанда ичинә картоф, дүјү, јеркөкү, дуз атыб ағзыны бәркидиб бир нечә саат гәјнајан суда биширәндә, доғрудур, онун гүввәти артыг олмаз, амма чох иштәһа ачан олур. Сүмүјү чөлә атмаг кәрәк дејил, сүмүкдә јағдан башга јапышган да вар вә јапышганда азотлу шәј чохдур.

Тавада вә шишдә бишән эт

Этн тавада вә шишдә кабаб едән заман онун үзү гызарыб гара-гырмызы габыг тутур. Бу габыг этин сујуну чыхмаға мане олур, она бинаән белә бишән эт газанда бишәндән ләззәтли олур. Этн тавада биширәндә јахшыдыр. Јағы гәјнадыб этн гәјнар јағ ичинә салыб биширәсән вә этин үстә төкмәкдән өтрү соусу әлаһиддә гајырасан, беләдә эт ләззәтли олур вә соусу о гәдәр јағлы олмур, амма этин үстә су төкүб бишириб ону јағда говуруб бу сујун вә јағын артығындан соусу гајыранда эт ләззәтдән дүшүр вә соусу јағлы олдуғуна хөрәји тез һәзм олмаға гојмур. Соус о суја дејирләр ки, этин үстә төкүрләр; онун ичинә ун, ја әзилмиш картоф, ја кишмиш вә гејрә төкүрләр.

Этн јағда бир саат говуранда тамам олур. Белә јағда говурулан эт кеч һәзм олур, чүнки онун јағы чохдур вә артыг јағ онун парчаларынын үзүнү тутуб түпүрчәк вә мәдә сују она гарышмаға мане олур; кәрәк әввәл јағ чырпыныб дамчылансын ки, эт ачыландә һәзм сулары она әсәр етсин.

Шиш кабабы тез һәзм олур, она көрә ки, онун соусу олмур вә өзү дә бишәндә јағынын бир киссәси рәдд олур.

* Этн тәзә јемәк јахшыдыр. Ону сахлајанда буз ичиндә

сахламаг јахшыдыр, амма буз олан габын ағзы кәрәк өртүлү олсун, чүнки онун ағзы ачыг оlanda этин үстү хараб олур. Буз олмајан јердә әтдән басдырма гајырырлар; беләдә онун сују рәдд олдуғуна әт ләззәтдән дүшүр, амма јумшалыб чох јахшы олур. Сојуг тәрәфләрдә буз олмајан заман этн шораба гојурлар, беләдә этин сују тамам чыхдығына өзү гүввәтдән дүшүр. Исти тәрәфләрдә этн сахламагдан өтрү дузлајыб гурудув һисә верирләр. Этн һисә верәндә һисдә олан гуру азот адлы шәј онун үзәриндә габыг кими дуруб хараб олмаға гојмур, амма әт бәркидијинә ону чејнәмәк чәтин олур. Сојуг әт исти әтдән тез һәзм олур, һабелә чиј әт бишмишдән тез һәзм олур. Бәзи јердә чиј әт јемәк адәтдир. Чиј этн әриф хәстәјә вә ушаға да верирләр, амма белә чиј әт јемәјин хатасы вар: этин ичиндә бәзи нахошлуға сәбәб олан шәјләр вар, әт бишәндә онлар истидән тәләф олурлар, амма чиј әт илә бәдәнә дахил олуб хәстәлијә сәбәб ола биләрләр.

Америкада адам аздыр, јер чох. Она бинаән орада малы чох сахлајырлар вә әт учуздув. Доғрудур, Европаја әт кәтириб сатмаг үчүн параходларын ичиндә бузхана гајырыб илдә бир нечә милјон пуд тәзә әт кәтириб сатырлар, амма бу ахыр заманда бир компанија бина олуб, әт сују кәтириб сатмаға. Бөјүк газанлара этн салыб ичинә кәләм, јеркөкү, дуз вә гејри төкүб сују гәлиزلәшинчә сахлајыб, сонра сојудуб бир јарым кирвәнкәлик шүшәләрә төкүб, ағзыны мишарлајыб сатмаға көндәрирләр. Ону јемәк истәјән ағзыны ачыб, үстә су төкүб гыздырыб јејир. Бу, сәфәрә кедәндә чох лазымдыр, чүнки һәр јерә дүшәндә ондан әт сују гајырыб јемәк мүмкүндүр.

Јумуртада азотун гәдәри 100-дән 14 киссәдир. Илыг вә бәрк бишмиш јумурта тез һәзм олан хөрәкдир, амма јағда бишән јумурта бәрк, јәни кеч һәзм оландыр. Јумурта тез хараб олан шәјдир. Онун габыгы дешик-дешикдир. Бу дешикләрдән һава ичәри кириб чүчә нәфәс алмаға сәбәб олур. Јумуртаны сахлајанда о дешикләрдән һава ичәри дахил олуб ону хараб едир. Ону сәрин јердә, дуз ичиндә сахлајанда тез хараб олмаз, амма бир гејри јерә көндәрән вахта белә сахламаг мүмкүн дејил. Чүнки јумурта алыш-вериши ахыр заманда артыг шиндәт едиб вә бизим Русијада бир нечә губернијанын сакинләри мәнз

тојуг сахлајыб јумурта сатмаг илэ доланыр. Она бинаэн јумуртаны хараб олмагдан мұһафизэ етмәкдән өтрү ону чүрбөчүр сахлајырлар. Онларын һамысындан ики чүр сахламаг јахшыдыр: бириси будур ки, јумуртаны күнчүт, зеј-тун вә гејри јаға батырыб сахлајырлар, беләдә јағ габыгда олан дешикләри тутуб һава ичәри кириб ону хараб елә-мәјә мане олур. Бириси дә будур ки, әһәнки суја төкүб, чалыб белә әһәнк сујунун ичинә сәбәтләрә мөһкәм габ-ланмыш јумурталары сәбәт илә батырыб 5—10 дәгигә сахлајыб чыхаранда о сујун ичиндә үзән әһәнк јумурта-нын үстә отуруб дешикләрини тутуб һава дахил олмаға мане олур. Јумуртанын хараб олмағыны билмәкдән өтрү кәрәк онун ики учуну дилә вурасан. Әкәр онун һәр ики учу сојуг исә харабдыр вә әкәр онун бир вә ја ики учу да исти исә хараб олмајыбдыр.

Сүд

Сүдүн ичиндә һава чохдур, она бинаэн сүд гызанда һава араланыб сүдү дашдырыр; онун ичиндә һава чох олдуғуна сүд тез турпужуб хараб олур. Һәр бир гисм бактери вә микроб сүддә јахшы пәрвәриш едир, онун ичинә дүшүб хәстәлијә сәбәб олурлар. Сүдүн ағзыны өртүб гајнаданда о шејләр онун ичинә дүшмүш исә тәләф олурлар, белә сүдү ағзы өртүлү, сәрин јердә бир күн сахламаг олур. Јахшы сүдүн рәнки сарымтыл вә ја ағ олур, дады хош вә шириндир. Јахшы сүдү сәрәндә онун 10-дан бир һиссәси гајмаг олур. Сүдүн ичиндә, ка-зеин, јағ, шәкәр, дуз вә гејрә вар. Онун рәнки ағ олмаға сәбәб јағдыр ки, чырпылыб дамчы-дамчы араландығына рәнкини дә ағ едибдир. Әкәр жарым стәкан сујун ичинә бир гашыг күнчүт вә ја гејри төксән јағ судан аралы дурар; әкәр бир дәстә чубуг илә о сују вә јағы чалсаг јағ араланыб дамчы-дамчы олуб, суја гарышыб онун рәнки-ни ағ едәр. Иабелә сүдүн ичиндә јағ дамчы-дамчыдыр. Сүд бир јердә дајаныб арам тапанда јағ дамчылары сүд-дән јүнкүл олдуғуна онун үзүнә јығылыб гајмаг тутур. Сүдүн 100-дән 87 һиссәси сузур, дөрд һиссәси казеин, јә'ни азотлу шеј; 3—4 һиссәси јағдыр; 4—5 һиссәси јағ вә шә-кәрди; бир нечә һиссәси чүрбөчүр дуздур. Инәк сүдүнүн

казеини инсан сүдүндән артыгдыр. Кечи сүдүнүн казеини һәр бир сүдүн казеининдән артыгдыр. Һәр бир һејва-нын сүдү једији әләфә көрә гејри чүр олур; һәтта бир һејванын сабаһ вә ахшам сүдү бир-биринә охшамыр. Зикр олан сүдүн ичиндәки шејләр бир јерә елә чәм олуб-лар ки, онлары бир-бириндән зәиф ушаг да аралаја билир, јә'ни сүд чох јүнкүл хөрәкдир. Сүдүн гајмағы јы-ғыландан сонра јердә галан алт сүдү јемәјә јахшы де-јил, әкәрчи казеин һамысы онун ичиндә галыб. Амма јағ рәдд олдуғуна тез һәзм олур.

Шәһәрләрдә тәмиз сүд тапмаг мүшкүлдүр, чүнки она чүрбөчүр шејләр гарышдырыб сатырлар. Бу шејлә-рин һамысындан чәтин су гарышмағы билмәкдир, чүнки елә инәк вар ки, онун јағы аздыр, белә сүд су гарышма-мыш да олса дуру олур. Һәр кәс һәмишә сүд алырса јахшыдыр ки, бир шүшәнин ичинә су төкүб, он јерә бөлүб нишан гојсун; белә нишанлы шүшә даваханаларда да сатылыр. Шүшәнин ичини сүд илә долдуруб, бир сәрин јерә јахшыдыр ки, буз ичинә гојуб 12 саат сахласын, әкәр сүдүн 10-дан бир һиссәси гајмаг олмуш исә сүд јахшы сүддүр. Сүдү вә ја гајмағы бир габа төкүб ағзыны бағлајыб чалхајанда јағ дамчылары бир јерә чәм олуб јағ әмәлә кәлир. Инәјин јағынын рәнки сарымтыл, дады фындыг дадына бәнзәр. Онун рәнки инәк једији әләф иләдир: сары јеркөкүндән, бәлимдән, дағларын сары чичәкләриндән онун рәнки түнд сары олур; дағларын әтирли чичәкләриндән јағ әтирли олур. Инәк јағы 26 дәрәчә истидә әријир вә әријәндә хылт галмајыр. Бу јағ гејри јағлардан тез һәзм олур. Јағ чалхаланандан сонра, кәрәк тәмиз јујулсун, сыхылысын ки, онда ајран галма-сын. Нә гәдәр тәмиз гајрылса о гәдәр артыг галар, чүнки ону туршудан ајрандыр. Тәмиз сыхылмыш јағы бармагла басанда ондан су чыхмаз. Чүнки инәк јағы тез һәзм олду-ғуна баһадыр, она бинаэн она гејри шејләр гарышдыры-лыр вә белә шејләрин үмдәси дуздур вә ону нә гәдәр истәсән гарышдырмаг олур. Чүнки белә артыг дуз гарышдырмагдан јағын әсил сују да рәдд олур вә өзү дә хасијјәтдән дүшүр, она көрә бә'зи Авропа дөвләтләри ја-ғы дузламағы гадаған едибләр. Бә'зи јерләрдә јаға кар-тоф уну, шор, јә'ни сүзмә гарышдырырлар, онлары тап-маг асандыр: јағдан бир аз әридәндә онлар әримәјиб

хылт олурлар. Камыш жагы да инэк жагы кимидир. Тэфавут рэнкиндэdir. Камыш жагы аф олур, жаф хавада галанда она исти хава дэjmэjинэ көрэ жаф туршусу рэдд олур, белэ туршумуш жаф хараб олмаjыб ону тэзэ сүд ичинэ төкүб чалхаjанда туршусу рэдд олур, вэ хэмчинин ону гажнадыб сары жаф едэндэ туршусу рэдд олур вэ сары жаф галанда хараб олмур.

Гэлп жаф, маргарин

Маргарини мал пиjиндэн гаjырырлар, ону исти jердэ сыхыб чечасиндэн шам гаjырырлар вэ дурусуна рэнк вуруб, сүдэ төкүб чалхаjыб гэлп жаф гаjырырлар. Она гэлп демэкдэн мурад о дежил ки, маргарин жаф дежил, элбэттэ маргарин дэ жагдыр. Амма онун хабелэ өтри олмаз вэ өзү дэ кеч хэзм олур. Онун бэдэнэ зэрэри jохдур, мэхз лэззэти олмур.

Пендир

Пендир ики гисмдир: бириси үзлү вэ бириси үзсүз. Үзлү пендир үзлү сүддэн, jэ'ни гажмагы jыгылмамыш сүддэн вэ үзсүз пендири сэрилмиш сүддэн гаjырырлар. Үзсүз пендирдэ 100-дэн 40—45 хиссэ казеин, 6—10 жаф, 40—45 су, дуз вэ геjрэ вар, амма үзлү пендирдэ казеин аз, жаф чохдур. Пендинин казеини, jэ'ни азоту чох олмагдан мэлум едир ки, гүввэтли шеjидир; хэгигэт, чох jердэ пендир эт jеринэ ишлэнир. Пендир сахлананда онун казеининин бир хиссэси дөнүб пиj вэ этирли жаф олур ки, белэ пендирэ jетишмиш пендир деjирлэр. Аф пендир тез хэзм олур, сары пендир кеч; бу сары пендири чох jейэндэ адамы исчала салыр. Агыр хөрөк үстэн вэ жагда бишмиш jумурта үстэн jетишмиш пендир jемэк jахшыдыр; онлары тез хэзм едэр, jэ'ни түпүрчэjин вэ мэлдэ-багырсаг суларынын рэдд олмагына сэбэб олур. Бэ'зи вахта пендири гэлб гаjырмагдан өтрү она картоф уну гарышдырырлар.

Дадлы шеjлэр

Ички

Ичкинин эввэлинчи фэгэрэси: шэраб, араг, конjак, ликөр вэ пивөдир ки, онлары биз мүсэлманлара харам буjурублар. Бу халда Авропа хүкэмасынын чоху онлары ичмэjи гадаган едиб, мэхз хэстэ вэ зэйф оланлара бир аз ичмэjи чаиз билирлэр; амма онун илэ белэ бу ичкилэр дүнjада о гэдэр ичилик ки, экэр тэк Авропа чамааты бир ил ичдиjи ичкилэри jыгыб бир jерэ бурахсан, шэк-сиз, бир дэрjа эмэлэ кэлэр. Индиjэчэн онлар өз үзүмлэриндэн ички гаjырырдылар, инди бизим jерлэрэ дэ кэлиб чыхыблар вэ үмид вар ки, тээликлэ jемэjэ үзүм тапмаjаг. Белэдэ үзүм баглары салдырмаг мөслөхөтдир; неч олмаса үзүмүнү сатыб нэф'бөрдар ола билэрик.

Гэhvэ

Суматра, Java чэзирэлэриндэ вэ Эрэбистанда бир от вар ки, онун тохумуна гэhvэ деjирлэр. Бу тохумлары говуранда ондан хош иj кэлир. Онда олан шеjлэрин үмдэси икидир: бириси ки, шэрабын нэш'э кэтирэн шеjи кими, нэш'э кэтирер, она кафеин деjирлэр вэ бириси дэ этирли жагдыр ки, хош иjи кэлмэjэ баисдир. Гэhvэни сүд вэ шэкэр илэ ичэндэ jахшы хөрөкдир; онда 100-дэн 20 хиссэjэчэн бэдэнэ лазым олан шеjлэр вар. Гэhvэ инсанын jоргунлуғуну алыр, зехнини артырыр, ағлыны ити едир; амма артыг ичэндэ о да шэраб кими баш ағрыдыр, үрэjи сыхыр, гыздырма кэтирер, jухуну кэсир; белэдэ чөлэ чыхыб тэмиз хавада кэзмөк мөслөхөтдир. Бир вэ ja ики стэкан гэhvэнини хеjри вар. Исти тэрэфлэрдэ ону о гэдэр сүд вэ шэкэр илэ ичэнэ геjри хөрөк лазым дежил. Онун гоча вэ зэйф адама хеjри чохдур. Чавана хеjри jохдур, амма ушага зэрэрдир. Хэмчинин үрөк нахошлуғу олан кэсэ дэ зэрэрдир. Гэhvэнин данэлэринэ геjри данэлэр гарышдырыб сатырлар; ону танымагдан өтрү говуруб гажнар суja атаанда о данэлэр партлаjыб дагылыр, амма гэhvэ данэлэри дагылмыр.

Чајы Чин, Япон вә гејри вилајәтләрдән кәтирирләр; инди бизим Гафгаз вилајәтинин Гара дәннз кәнарында әкилир. Чај ағачы бөјүртикан колуна охшајан бир колдур, онун јарпағыны јығыб, кәлкәдә гурудуб ондан чај биширирләр. Онун да шәраб кими нәш'ә кәтирән әтирли јағы вар, ону биширән кәрәк гајнар су илә биширсин. Чин вилајәтиндә ону белә биширирләр: финчаны гајнар суда јахалајыб, ичинә бир чимдик чај атыб, үстә гајнар су төкүб, ағзыны өртүб, бир аз сахлајыб сонра ичирләр; беләдә әтирли јағ ондан рәдд олмур вә онун нәш'ә кәтирән шеји јахшы тә'сир едир. Бизләрдә чајы һәгигәт биширирләр: ону чајникә салыб самаварын үстә о гәдәр сахлајырлар ки, ондан бирчә рәнкли шејләрин рәнки галыр. Беләдә чаја наһаг јерә пул веринчә бөјүртикан колунун баһарда ачылан тәзә јарпағларыны гурудуб онун сујуну ичмәк артыг јахшыдыр. Чајда олан нәш'ә кәтирән шејә теин дејирләр. О да кафени кими јорғунлуғу алыб, зеини артырыр вә ону да артыг ичмәк зәрәрдир, чүнки о да јухуну дағыдыб, башы ағрыдыр. Онун хәрәкдә олан шејләри аздыр; она бинаән хәрәк һесабы ола билмәз, амма шәкәр вә сүд илә ичәндә онун да хејри вар.

Какао

Америкадан кәлән от тохумдур. Ону габыгдан чыхарыб, гурудуб, эзиб какао ады илә сатырлар. Онун нәш'ә кәтирән һиссәсинә теобромин дејирләр ки, онун нәш'әси кафенин вә теинин нәш'әсиндән аздыр. Ондан башга, какаода нишаста, јағ, албумин, шәкәр вә гејрә вар; она кәрә ону хәрәк һесабы етмәк олур, амма јағы чох олдуғуна кеч һәзм олур. Онун јағыны чәкиб јағсыз какао гајырырлар ки, тез һәзм олур Ону гәлп гајырмагдан өтрү она говрулмуш хурма чәрдәји, арпа вә онун үзүнүн габығыны гарышдырырлар. Какаоја шәкәр, миһәк, дарчын гарышдырыб шокалад адлы ички гајырырлар ки, ону да артыг ичмәк зәрәрдир. Гәһвә, чај вә какао дүнјада нә гәдәр ичилмәји бу сијаһыдан мәлум едир:

Инкилисдә һәр адам бир илин мүдләтиндә ичир; бир кирвәнкә гәһвә, једди кирвәнкә чај, бир четверт какао. Фирәнкистанда — 4 кирвәнкә гәһвә, бир четверт чај, бир кирвәнкә какао. Алманијада — 7 кирвәнкә гәһвә, јарым четверт чај, бир четверт какао. Австријада — 3 кирвәнкә гәһвә, јарым четверт чај вә јарым четверт какао. Чүмһуријјәти-Америкада — 9 кирвәнкә бир четверт гәһвә, 2 кирвәнкә чај, јарым кирвәнкә какао.

Бу сијаһы чан дәфтәриндән вә таможны дәфтәриндән јазылыб. Әлбәттә, һәр кәс бир гәдәрдә ичмир; кими аз, кими чох ичир вә елә адам вар һеч ичмир; еләси дә вар бирә беш ичир.

Хәрәјә вурулан дадлы шејләр

Онлары хәрәјә вурмагдан мурад мәнз дадлы вә ләззәтли етмәкдир.

Јејилән дуз

Дузу ја дағлардан даш кәсән кими кәсирләр ки, белә дуза даш дузу дејирләр вә ја онлары кәлләрдән јығырлар. Бә'зи јерләрдә әтраф дағ вә тәпәләрдәки дузу јағыш вә гар сују әридиб, кәтириб кәлләрә долдурур вә сонра исти дүшәндә бу сулар азаланда дуз онун үзүндә габыг бағлајыр, ону јығыб кәтүрүрләр. Әлбәттә, дузу белә јығмаг исти тәрәфләрдә мүмкүндүр; исти олмајан јерләрдә вә белә күн олмајанда о сују јығыб, гајнадыб, сонра дузу јығырлар. Дуз һәм дадлы шејдир, һәм дә хәрәк һисми шејдир; ону јејәндә түпүрчәји, мәдә вә бағырсаг суларыны артырдығына хәрәк тез һәзм олмаға сәбәб олур. Ондан сүмүк вә гејри үзвләрин бир һиссәси әмәлә кәлир. Дуз евдә чох лазымлы шејдир: эти, пендири, јағы вә гејрини сахламагдан өтрү онлары дузлајырлар. Чүнки һәр бир шејин ијимәјинә сәбәб су вә истидир вә онларын бириси олмаса ијимәк олмаса, она бинаән әт вә гејрәни дузламагдан мурад одур ки, дуз онун сујуну чәкиб, азалдыб тез хараб олмаға гојмур.

Сиркэ

Шэраб агзы ачыг галанда туршујуб сиркэ олур вэ сиркэ агзы ачыг галанда дөнүб су олур, јэ'ни шэрабын алкоголу ки, онун нэш'э кэтирэн шејинэ дејирлэр, туршујанда шэраб сиркэ олур вэ бу туршу рэдд олуб наваја дахил оlanda орада нэ алкогол вэ нэ дэ туршу галмыр. Сиркэнин 100-дэн 3 ниссэси туршудур, артыгы су. Сиркэ хөрөјэ бир аз вуруланда һэзм сулары рэдд олмага баис олур, амма артыг оlanda албумини бэркидиб хөрөк һэзм олмага мане олур; она көрө сиркэни артыг ишлэдэнин бэдэни зэйф олур. Сиркэни мэдэндэн, јэ'ни мис, гургушун вэ гејри шејлэрдэн гајрылмыш габларда сахламаг олмаз: онлар дөнүб, зәһэр олуб бэдэнэ зэрэр едэр.

Чох ити дадлы шејлэр истиота, михэјэ, дарчына, соғана, сарымсаға вэ гејрисинэ дејирлэр; онлар аз оlanda хөрөји лэззэтли едир, амма артыг оlanda зэрэрдир. Онлар ушағын бэдэнинэ даһа артыг зэрэрдир. Истилији аз олан дадлы шејлэр: тэрхун, нанэ, рејһан, шүјүд, кешниш вэ гејри этирли вэ јағлы олдуғуна хөрөји дадлы едирлэр вэ артыг да олса бэдэнэ о гэдэр зэрэри јохдур.

Шэкэр

Шэкэр хөрөјэ лазым олан шејдир вэ өзү дэ хөрөји дадлы едир; ону да артыг јемөк зэрэрдир, чүнки ондан эмэлэ кэлэн суд туршусу мэдэни күчдэн салыр.

Шэкэрэ охшајан

Ахыр заман бэ'зи мэдэнлэрдэн бири ширин шеји ихтира едиблэр ки, адына шэкэрэ охшајан дејирлэр. О да шэкэр кими шириндир, амма шэкэр кими бэдэнэ лазым дејил исэ зэрэри дэ јохдур. Бу һалда шэкэр баһа олдуғуна ширнијатын да чохуну шэкэрэ охшајандан гајырылар.

Тәнбэки

Тәнбэки отунун јарпағларындан тәнбэки гајырыб ону чэкирлэр, ијләјирлэр вэ чејнэјирлэр. Тәнбэкини чэкмөк

вэ ијләмөк зэрэр дејил, өкэр артыг олмаса. Елә адам олур ки, ону 20 јашында башлајыб 100-чэн өмүр едир, амма бундан пијас етмөк олмаз ки, онун зэрэри јохдур; чох чөкмөк, бөрк тәнбэки вэ сигар чэкмөк, шөксиз, зэрэрдир. Тәнбэкидэ никотин адлы шеј вар ки, нэш'э кэтирер; онун бэдэнэ кар етмөјини чубуг дөјөн¹⁴⁶ адамы көрөндэ билмөк олур: адамын башыны кичэлдир, тусмағы кэлир, эл-ајағы титрэјир. Ирэли чэкилэн гэлјан вэ чубуг слэ зэрэр дејил иди: түстү чијэрэ кедэндэн эввал су вэ ја чубуг илә кедэндэ никотинин бир ниссэси онун ичиндэ галырды, инди чэкилэн папирос вэ сигар артыг зэрэрдир. Тәнбэкини аз чөкөндэ зейни ачыр, јорғунлуғу алыр вэ кеф кэтирер. Он беш јашына кэлинчэ һэр кэс ону чөксэ онун боју чыхмаз, өзүнүн дә үрөји дөјүнэр; амма чөкмөјини тэрк едэн кими белэ нахошлуг рэф' олур. Тәнбэки чөкмөк бөјүк мөшгүлијјэтдир, она бинаэн ону чөкмөк бикар адамын ишидир. Ону хөрөјин үстүндэн чөкөндэ түпүрчөји вэ гејри һэзм едэн сулары артыг рэдд етдијинэ хөрөк һэзм олмага сөбөб олур, амма һэмишэ чөкөндэ белэ тэ'сир етмир. Чүнки ону чөкөн күнү-күндөн зијадэ чэкир, она бинаэн ону һеч чөкмөк сөлаһдыр. Тәнбэки нэ гэдэр бэдэн саламатдыр, гајдасы илә чөкөндэ о гэдэр зэрэр етмир, гочалыб бэдэн зэйф олан заман онун зэрэрли олмағы ашкар олур. Ону ијләмөк дэ чөкмөк кимидир. Амма чејнэмөк артыг зэрэрдир: белэ адамын диши төкүлүр вэ агзындан јаман иј кэлир.

Јухарыда дадлы шејлэрдэн данышанда эз он чүмлэ ичкидэн дә данышдыг. Ички һамысы судур ки, онун ичиндэ бир пара шеј эријибдир. Һэр ичкинин хасијјэти вэ лэззэти онун ичиндэ эријэн шеј иләдир. Бу шејлэрин үмдэси ики шејдир: бириси этир јағы ки, һэр ичкинин дады вэ лэззэти онун иләдир. Бу этри һэр бир ичкијэ истэдикчэ гарышдырмаг мүмкүндүр; вэ бириси дэ нэш'э кэтирэн, инсанын бејиннэ эсэр едиб ону кефлэндирэн шејдир. Бу шејин ады чүрбөчүрдүр: шэраба олан белэ шеј — алкогол, гэлһэдэ олана — кафени, чајда олана — теин, тәнбэкидэ олана — никотин дејирлэр. Онларың һамысы аз олан заман бејинэ бир аз эсэр едиб кеф кэтирер, јэ'ни јорғунлуғу көтүрүб, зейни ачыб, гэм-гүссөдэн хилас едиб, инсаны шад вэ данышан едир. Чүнки зэманэмиз гэм гүссө зэманасидир, она көрө нэ гэдэр гадаған шөдид олса о шејлэрдэн инсан эл чөкө билмир. Алкогол нишаста вэ шөкөрдэн эмэлэ кэлир, нишастаја ачытма вуранда о гыч-

гырдыгына ондан туршу вэ шэкэр эмэлэ кэллр вэ бушлардан алкогол насил олур, онун гэдэри күчү илэдир ки, күчүнү дэ дэрэчэ һесабилэ мэлум едирлэр. Спиртдэ 96 дэрэчэ алкогол вар; араг, коңжак, ромда 50—60 дэрэчэдэди; шэрабла 8—10 дэрэчэдэди, пивэдэ һэмчинин 5—10 дэрэчэдэди. Алкоголон гэдэрини азалдыб артырмаг инсанын өзү илэди; амма гәһвэ, чај, тәнбәкидэ олан шейлэрин гэдэри о шейлэрин өзүнү аз вэ ја чох ичмэк вэ чэкмэк илэди. Хүласэ, о шейлэрин һамысынын хасијјәти бирдир, тәфавүтлэри мәнз аз ја чохлуғундадыр. Чох түнд чај ичмэк дэ араг ичмэк кими бејинэ артыг эсэр едиб инсаны кефли едир, гәлјан дәјмэк тәнбәкидән пијан олмагдыр. Чүнки гәһвэ, чај, тәнбәки нэ гэдэр артыг олса инсан шэраб кими биһуш еләјир; она бинаән бизим мүсәлманларын үғаласы, шэраб гадаған олдуғуна, онун әвзиндэ тирјәк, бәнк чәкмәји адәт салыблар. Тирјәк бир зәһәрдири ки, онун дары бојда гэдэри адамы өлдүрүр, ону башлајан хашхаш дәнәси бојда башлајыб, мирур илә артырыр вэ артырмаја билмәз, чүнки бэдән бир гэдэр адәт едәндән сонра әкәр артырмасаң о гэдэр эсэр етмәз.

Тирјәк атмаг илә шэраб ичмәјин тәфавүтү одур ки, шэрабы азалтмаг вэ лап тәрк етмэк мүмкүндүр, амма тирјәки јох; шэрабдан бэдән о гэдэр күчдән дүшмүр, амма тирјәк бэдән пуч едир. Тирјәк атанын әллэри титрәјир, башы әсир, ајаглары јердә дурмаз, мәдәси һәзм етмир, кишиликдән дүшүр, ағзындан су ахыр вэ әкәр пејгәмбәр әлејиссалам галхыб үммәтини бу һалда көрсә, јәгн дејәр ки, сиз мүсәлман дејилсиниз. Пәс, шэраб ки, нэ гәдәр јаман шейдири, тирјәкдән чох јахшыдыр. Шэраб да түнд чај вэ гәһвэ кими зәһәрдири, бэдәнэ зәрәр едир; амма тирјәк онларын тајы дејил, чох бәрк вэ јаман зәһәрдири.

БӘДӘНИ САХЛАМАГ

Инсан үчүн кәзмәк вачибатдандыр. Зәманәмиз гәмгүссә зәманәси олдуғуна бејин хәстәлији шиддәт едиб вэ бунун да үмдә сәбәби кәзмәк аз олмагдыр. Шәһәрләримиз артыб, инсан ораја зиндәканлыг чәнкиндән өтрү чәм олуб, јемәји, ичмәји, јухуну, истираһәти өзүнә һарам билиб, өз бэдәнини фикрипә дүшән јохдур. Беләдә кәзмәк, сејр етмәк, бэдәндән мүтәвәччөһ олмаг һеч кәсин јадына дүшмүр. Әлбәттә, беләдә инсанын зәһмәтдән өтрү јаран-

мыш бәдәни күнү-күндән күчдән дүшүб вэ кими лимон кими саралыб сифәтиндән дөнүр, кимини пиј басыб инсанлыгдан чыхарыб. Булар көрүнән хәстәликләрдир, амма нэ гэдәр гејриләри вар: кими мурадына јетинә билмәјиб онун фикриндән јухуја һәсрәтдири, кимини хөрәк боғазындан өтмүр вэ меланхолијадан гуртармыр. Бу хәстәликләрин һамысынын алачы кәзмәкдири. Јоруунү бәдән фикрә кетмәз, јухуја кедәр, бэдән зәһмәт чәкәндә онун һәр бир зәррәси јандыгына пији әријир, иштаһа ачылыр вэ једији хөрәк һәзм олур.

Пәс, зәһмәт бэдән үчүн лазымдыр; һәр кәс даш дашымагы, одун доғрамагы өзүнә лајиг билмир исә кәзин, сејр етсин, хүласә, бэдәнини тәрпәтсин. Баһарда кәзмәјин артыг нәф'и вар, амма онун горхуш да чохдур: күн гызыб һаваны исти едиб, амма јер һәлә сојугдур. Белә вахтда кәзән заман јердә әләлхүсә, көј чәмән үстә отурмаг олмаз, чүнки исти бэдәнә сојуг јердән дәрһал сојуг дәјәр.

Суда үзмәк кәзмәкдән дә јахшыдыр: беләдә бэдәнин һәр бир үзвү јахшы тәрпәнәб һәрәкәт едәр вэ бэдән дә јујулуб тәмиз олар. Ат минмәк дә ајагла кәзән кимидир. Һәр кәсин сәнәти елә сәнәт исә ки, онун үчүн кәзмәк мүшкүлдүр, мәсәлә: мәктәбханаларда охујан ушаглар, папагы, дәрзи вэ гејри, онлар үчүн зорханада атылыб дүшмәк вачибдири. Күндә бир саат атылыб-дүшмәк онун ишини бир нечә саат ирәли салыр. Әкәр белә адам үчүн зорхана мәғдур олмаса, бир ағыр ағачы көтүрүб күндә бир ики дәфә јорулунча, атылыб-дүшмәк мәсләһәтдири.

БӘДӘНИН ҮЗҮНҮ, ЈӘ'НИ ДӘРСИНИ ТӘМИЗ САХЛАМАГ

Инсанын этинин вэ дамарларынын үстүнү пәрдә кими дәри өртүб. О дамарларын бә'зи бејин дамарыдыр ки, башдан кәлиб орада гуртарыбдыр вэ исти, сојуг, ағыр, јүнкүл билмәјә сәбәб олулар вэ бә'зиси гап дамарыдыр. Дәри дуташ дешикдири ки, бу дешикләрлә инсан нәфәс алыр. Һәр бир дешијин алтында труба кими бир үзвү вар ки, она тәр үзвү дејирләр: онлар чијәр кими ганын ичиндән бэдән јананда эмәлә кәлән һамизи-карбон сују вэ гејрини рәдд едирләр. Бир адам 14 саатын мүддәтиндә 160 мисгал су рәдд едир; бу су, бэдән исти вэ сојуға давам етмәк үчүндүр. Һаванын истиси артаңда су да артыг

рәдд олур вә белә су буга дөнүб истини чәзб едөр. Су истидән су бугуна дөнүб истини гејб етмәјини белә имтаһан илә билмәк олур:

Бир газана су төкүб ичинә бир дәрәчә салыб алтыны одлајанда су гыздыгча исти артмагыны дәрәчә¹⁴ көстәрир; елә ки, су 80 дәрәчә исти олду, нә гәдәр онун алтыны артыг одлајасан исти 80 дәрәчәдән зијадә олмаз; бу заман, јә'ни су гајнајанда буг артыг рәдд олур вә нә гәдәр исти артса онун артыгыны су бугу гејб едиб өзү илә апарыр. Габелә исти 80-дан аз олан заман су буга дөнүр вә бу заман һаванын истисини гејб едир, јә'ни дәри илә һаванын арасында су бугу пәрдә кими дуруб, һаванын истисинин бир һиссәсини гејб едиб һаванын истисини бәдәнә дахил олмаға мане олур.

Ојунчулар әлини гызармыш дәмирә басмағын сәбәби будур: әл тәмиз јујулуб сулу олан заман гызармыш дәмир үстүнә гојанда онун үстәки су дәрһал дөнүб буг олан заман дәмир илә әлин арасында су буғундан пәрдә эмәлә кәлир ки, дәмирин истисини бир аз заман гејб едиб әли јанмагдан мүһафизә едир. Тәр илә рәдд олан пиј ону јумшаг сахламагдан өтрүдүр. Дәри чиркли оlanda, јә'ни тәр-дән галан шејләр, палтардан дүшән тоз, дәринин сојулган парчалары, пиј вә гејри дәринин үстә чәм оlanda тәр дешикләринин ағзыны тутуб онлардан хараб олан шејләр рәдд олмаға мане олурлар; беләдә дәрини јумаг, јә'ни о шејләри кәнар еләмәк лазымдыр. Дәрини тәмиз едиб, тәр дешикләринин ағзыны ачмаг вачиб олмагыны бу имтаһандан гијас етмәк олур: әкәр бир һејванын түкүнү гырхыб, дәрисини јағлы рәнк илә өртәсән, нә гәдәр оидан... мүтәвәчмөһ олсан о һејван өләр; чүнки тәр јолу кәсилдијинә онун илә рәдд олан шејләр ганын ичиндә галыб күнүкүндән артдыгына онун өлмәјинә баис олурлар. Пәс, бәдәнин нәтәмиз олмағы зикр олан шејләр дәринин үстә чәм олмағы иләдир. Әкәр беләдә вахтындан-вахтына тәмиз палтар кејәсән палтар о шејләри чәкиб бәдәни тәмизләјир, амма палтар да дәјишилмәсә о шејләр дәхи зијадә артдыгына чоһ әзијјәт едирләр. Пәс, дәрини јујуб тәмизләмәк вачибдир.

Шимал тәрәфләрлә ки, исти аздыр, инсан аз тәрләјир, һәфтәдә бир дәфә дә һамама кетмәк бәсдир, амма бизим исти вилајәтимиздә һәр күндә чиммәк вачибдир, она бинаән һәр шәһәр вә ја кәнд әһли өзләринә чамаат һама-

мы тә'мир етдириб, һәр кәс һәр күндә орада мүфтә чиммәкә баис олса артыг савабдыр. Исти вә илыг суда чиммәк бәдәни зәиф, сојуга давамсыз едир, белә адама тез сојуг дәјәр; она бинаән исти вахтларда сојуг суја чиммәк сәләһдыр, чүнки бәдән исти-сојуга адәт еләдијинә онун сојугдан ховфи олмаз.

Сабын чирки јахшы апарыр, амма сабыны кәрәк исти вә ја илыг су илә јујасан. Беләдә бәдән зәиф олмамагдан өтрү ону һәфтәдә ики дәфә адам олан елдә сахланан су вә сабын илә јујуб гејр күпләрдә сојуг суја чиммәсән вә ја бир тәмиз парчаны ширин, дузу олмајан вә ја аз дузу олан суја батырыб онун илә сүртәсән. Белә чиммәкдән вә исланмыш парча илә сүртмәкдән дәрја вә чај сујуна чиммәк вә үзмәк сәләһдыр. Һовузда үзмәк олмаз. Она бинаән орада илыг вә ја исти су вә сабын илә јујунмаг јахшыдыр. Һовузда исти сујун истиси кәрәк олсун: ушаг үчүн бир јашына чатанадәк 28 дәрәчә, бир иллик ушаға 25 дәрәчә, ири адама 23 дәрәчә олсун, артыг олмасын. Һовузда 15 дәғигәдән артыг отурмаг јахшы дејил.

Ушағы кәрәк һәр күндә сабын илә јујасан, чүнки онларын дәрисини назик олдуғуна рәдд олан шејләр дә артыгдыр. Ајры адама һәфтәдә 1—2 дәфә һовузда чиммәк бәсдир. Јоргун адамын бәдәни исти судан артыг раһат олур.

Чајда чиммәк

• Һәр кәсин үрәјиндә вә ја снәсиндә нағислик вар, онун үчүн чај сујуна чиммәк зәрәрдир. Чүнки чај сују сојуг олдуғуна онун ичинә кирән кими дәринин алтында олан бејин дамарлары сојугдан ган дамарларыны кичилтдијинә ган дајаныб ичәри вуруб, үрәји вә чијәри долдуруб оранын хәстәлијини артырыр вә ја биһун едир. Она бинаән чаја кирәндән ирәли лазымдыр сојунуб отуруб, бәдәни сојудасан, сонра башыны, дөшүнү исладыб суја кирәсән. Су кәрәк 13 дәрәчәдән сојуг олмасын. Доғрудур, бә'зи адам дәхи артыг сојуг суја чимир, амма беләдә сојуг дөјмәкдән горху вар; јахшыдыр ки, 13 дәрәчәдән аз олмасын.

80 јашында гочаја чај сујуна чиммәк зәрәрдир. Хүләсә чај сујуна чимәндә кәрәк сојуг кар едән кими, чы-

хыб кејинсин, суда үшүјүб эти көјөринчө отурмасын. Хөрөк жејөндөн 2 саат кечөндөк вө ач гарнына чиммөк зэрөрдир.

Дәрја сујуна чиммөк

Бакы дәрјасы дәрја дејил, көлдүр; дәрјаји-мүнит вө дәрјаји-мүнитө ачылап дәрјалара дәрја дејирләр. Белө суја чиммөк бөдөни бәркидир, иштөһаны ачыр, јорғун-лугу алыр, хүләсө, бөдөни саламат едир. Дәрја сујунун белө эсәр етмөјинө сөбөб, јө'ни дәрјанын јери алчаг ол-магыдыр ки, белө алчаг јердө һава чохдур вө орада мү-вөллидүлһүмүзө дө чохдур; она бинаән орада нөфөс ал-маг асандыр. Амма һәр кәсин бөдөни зөифдир, үрөји вө ја синөси хөстөдирсө, белө су она зэрөрдир. Һабелө дәр-ја сују ушаға да зэрөрдир. Дәрја сују чај сујундан ар-тыг сојуг да олса о гөдәр зэрө етмөз. Хүләсө сојуг су-ја чиммөкдөн мурад бөдөни тәмиз етмөкдөн башга ону тәрпөтмөкдир вө сојуға өјрөтмөкдир ки, сојуг дөјмөкдөн мүһафизө едөр.

Әл јумаг

Чүнки әл ачыгдыр вө һәр бир шеји әл илө көтүрүр-ләр, она бинаән әлләри һәр күндө бир нечө дөфө сабын илө јумаг лазымдыр.

Баш түкүнү сахламаг

Бөдөнин түк өртөн јериндө чирк артыг чөм олур, она бинаән башы һәр күндө сабын илө јумаг лазымдыр. Әкәр түк тәмиз сахланмаса нахошлајыб төкүләр. Түкө хына вө ја гејри рөнк вурмаг зэрөрдир, чүнки бө'зи рөнк-дө зөһәр гисми шеј олдуғуна түкө зэрөрдир. Түкү јах-шы сахламаг истөјөн кәрөк јахшы хөрөк јесин, башыны тез-тез јусун вө һәмчинин о сакин олдуғу јерин аб вө һавасы јахшы вө отурлугу отағын ишығы артыг олсун.

Көздөн мүтөвөччөһ олмаг

Күнүн шөфөғи көз үстө дүшмөк зэрөрдир, она бина-ән папағын габағында көзләри сахламаг үчүн бир шеј гојмаг сөләһдыр. һәмчинин ишыг аз олаңда вө ја чох вө

дағыныг олаңда орада ишләмөк зэрөрдир; бөјрү үстө охумаг вө әјилиб охумаг да зэрөрдир.

Бурундан мүтөвөччөһ олмаг

Бурун тутулмағынын нөнки нөфөс алмаға, һөтта ба-ша да зэрөри вар, она көрө вахтында бурун силмөк ла-зымдыр.

Гулаглары тәмиз сахламаг

Гулагларын дешикләрини тәмиз сахламаг лазымдыр. Јохса онун ичиндө чирк чөм олуб ону агрыдыб ахырда кар еләр. Јахшыдыр ки, гулагы су вө суја гарышып јағ илө һөфтөдө ја ајда бир јујасан. Ондан өтрү аптек-ханаларда сатылан резин дистуру ишләтмөк јахшыдыр. Әкәр гулаға бир шеј дүшсө ону дәрһал чыхармаг кәрөк вө әкәр чыхармаг мүмкүн олмаса, һөким јанына кетмөк кәрөк, јохса сонра иллөт едиб гулағы агрыдар.

Дишләри сахламаг

Диш хөрөк чејнөмөјө лазым олдуғундан јухарыда да-нышмышыг. Дишсизин хөрөји һөзм олмаз, һәр кәс ча-ванлыгга дишинин гөдрини билмәсө гөчалыгга ондан нөф' көрмөз. Диш ики чүр сүмүкдүр; онун ичи гејри сү-мүкләр кими дешик-дешикдир, амма үзү ширли габда олан шир кими онун үзүнү тутуб хөрөклө олан ширин, туршу вө гејрөни ичинлөки сүмүјө дөјмөјө гојмур. Әкәр о шејләр сүмүјө дөјсө ону чүрүдүб агрымаға сө-бөб олур. Дишләрин арасыны бычаг вө гејри дөмир илө тәмизләјөндө сүмүк үстө олан шир гопар вө һабелө исти хөрөк үстөн сојуг су ичөндө шир чатлар. Белө шир го-пан вө чатлајан јердөн зикр олан шејләр сүмүјө дөјиб, ону чүрүдүб агрымаға баис олур. Дишдө коғуш олса һәр хөрөкдөн сонра ону тәмизләјиб јумаг кәрөк. Бө'зи вахтда диш илө дишин этинин арасында сары вө ја га-ра даш әмөлө кәлир. Белө даш кәрөк кәнар олсун, јох-са артыб дишө кедән ган дамарынын јолуну кәсиб, диши лахладыб дүшмөјө сөбөб олур.

Хүләсө, диши һәр хөрөк жејөндөн сонра тәмизләјиб јумаг кәрөк; сабын илө јумаг дөхи әфзәлдир.

Һәр кәсин ағзындан иҗ кәлир исә дишләрини нарын эзлимеш сөјүд көмүрү илә сүртмәк кәрәк ки, иҗи чәк-син вә диши тәмизләсин.

Ағыздан мütәвәччөһ олмаг

Ағызда вә дамагда һаҗхыраг чәм олдуғуна бә’зи адамын ағзындан иҗ кәлир. Белә иҗи кәсмәкдән өтрү һәр сүбһ вә һәр хәрәк јејәндән сонра ағзы вә боғазы су илә јахалајыб јумаг јахшыдыр. Бу суја бир аз јејилән дуз гарышдырмаг дәхи јахшыдыр. Белә ағзы јујанда илыг су илә, сабын илә дишләрин арсындан кечирмәк кәрәк, чүнки хәрәкдә олан ширни орада галаңда дишин ширии хараб олдуғуна ағрар.

Әл вә дырнаглардан мütәвәччөһ олмаг

Чүнки инсан һәр бир шеји әли илә көтүрүр, она кәрә әлләри һәр күндә бир нечә дәфә сабын илә јумаг кәрәк, амма су чох сојуг олмасын, чүнки беләдә дырнагларын диби ағрар. Дырнаг узананда онун алтында чирк чәм олур, белә чиркин ичиндә зәррәбин илә 78 чүр бактери вә микроб тапыблар ки, онларын һәр бирисиндән инсан бә’зи нахошлуға дүшә биләр; она бинаән дырнағы тез-тез кәсмәк вә онун алтыны тәмиз сахламаг вачибдир. Вә бир дә дырнаг узун оlanda ишләмәјә мане олур вә бә’зи вахт адам өз дырнағы илә гәфләтән әтини јаралајыр.

Дырнаг дибиндән араланан дәрини кәсмәк кәрәк ки, сонра әзијјәт еләмәсин. Хүләсә, әлдән артыг мütәвәччөһ олмаг кәрәк. Әлдә јара олан заман она гејри јаралардан тез микроб дүшүб әзијјәт едәр, чүнки һәр бир гејри шејә биз габагча әлимизи узатдығымыза онлар тез дә чиркләнирләр вә тез дә бәлаја раст кәлирләр.

Палтар

Бејиндән чыхан дамарларын бир һиссәси дәринин алтында гуртарылар. Онларын бу учларынын бир-бириндән нә гәдәр арасы олмағы белә билмәк олур: ики учу шин дәмиләри бир-биринә бағлајыб онларын шин учуну бир-бириндән бармаг гәдәрдә аралајыб дәринин үстә гојанда һәр ики учуну әлаһиддә дәрк етмәк

олур; бундан белә мә’лум ки, һәр дәмилрин учу гејри да-мара дәјир. О дамарларын учуну мирур илә јавуғлашдыранда көрүрсән ки, бир јерә чатанда онларын ики учу бир дәрк олур, сонра нә гәдәр јавуғлашдырсан онлары бир һесаб едирсән. Бундан белә мә’лум ки, онларын ики учу бир дәрк олан заман онларын икисинин дә учу бир дамар һиссәсинә дүшүбләр.

Белә бәдәнин дәрисинин һәр јеринә баһаңда мә’лум олур ки, бармагларын башында, додаг вә јанагда онлар бир-биринә чох јавуғдурлар, амма белдә чох аралыдырлар. Һаванын сојуғу бу дамарлара дәјәндә дәрини бүзүб рәдд олан истини сахлајыр, јә’ни бәдәни сојумаға гојмур.

Пәс, инсан вәһши кими чөлләрдә чыллаг кәзәндә онун бәдәни өз-өзүнү сојугдан белә мүһафизә едәрмиш, чүнки бәдәни белә сојугдан мүһафизә етмәк, јә’ни гышда чыллаг кәзмәк исти тәрәфләрдә мүмкүндүр. Ондан белә мә’лум олур ки, бизим ата вә бабамыз чыллаг кәзән вахтда исти тәрәфләрдә олублар. Сонра артыб сојуг тәрәфләрдә кедибләр.

Инсан сојуг тәрәфләрдә кедәндән сонра бәдәни гыш сојугуңдан сахламагдан өтрү палтар фикринә дүшүб. Әлбәттә, о заман палтар јеринә һејваларын дәрисини, кејиб сонра онун түкүндән вә гејри шејләрдән парча гајрыб, ондан палтар тикибләр. Палтарын истилији онун ичиндәки һава иләдир: нә гәдәр палтар галын вә габазах, јә’ни ичи һава илә долу олса о гәдәр истиси артыг олур. Она бинаән маһуд вә памбыг илә сырынмыш палтар вә күрк истидир, амма белә палтар сојуг вахтларда исти дә олса күләк әсәндә һава тәрпәндијинә онун ичиндәки һава да тәрләниб рәдд олур, јә’ни онун ичиндәки исти һава күркүн түкү илә су кими ахыб чөлә чыхыр вә палтар сојујур, хүләсә, нә гәдәр палтарын ичиндәки һаванын јерн бәрк олса о гәдәр палтар исти олур. Нәбәтатдан әмәлә кәлән палтар, памбыгдан вә кәтандан гајрылыр; памбыгдан тикилән алт палтары кәтандан јахшыдыр. Чүнки памбыг парчасы тез исланыб тез дә гурујур, амма кәтан ислананда тез гурумур вә бәдәни артыг сојудур вә беләдә адама тез сојуг дәјир.

Һејванатдан әмәлә кәлән палтар јун вә ипәкдән гајрылыр. Јун парчасыңдан тикилән палтар тез исланыб тез дә гурујур; амма ипәк ислананда тез гурумур. Хүләсә, һансы парча тез исланыб тез гуруса, јә’ни бәдәндән рәдд

олан сујуу тез чөлө чыхарса вэ хансы парча чөл хавасына кирмэжэ артыг мане олса о парча жахшыдыр.

Бу сәбәбләрә көрә парчаларын хамысында жахшысы јун парчасыдыр. Сонра кәтан вэ ипәк, лап ахырынчы памбыг парчасыдыр. Памбыг парчасынын белә олмагына сәбәб одур ки, тәзә оlanda онун ичиндә хава чох олурса да бир аз кејиләндән сонра, әләлхүсус јујуландан сонра онун арасында олан хава сахлајан дешикләр туулдуғуна истисн олмур. Палтар кәрәк кен тикилсин ки, онун илә бәдәнин арасында галан хава исти олмаға сәбәб олсун.

Алт палтары

Көјнәк вэ дизлији јун парчасындан кејмәк сәләһдыр. Чүнки бәдәндән рәдд олан су чыхмаға гејри парчалардан жахшыдыр; белә алт палтары кәтандан оlanda тәрдән исланыб тез гурумадыгына бәдәни сојудур вэ белә бәдән сојумәгдан хәстәлик әмәлә кәлир. Тәзә јун палтар ишләнишдән нәм чәкән вэ исти олур, һәмчинин јујулмуш палтар чирклиликдән артыг нәм чәкир вэ исти олур, чүнки чирк палтарынын арасында олан дешикләри долдуруб нәм чыхмаға вэ исти олмаға мане олур. Инди көјнәк вэ дизлик үчүн һөрмә әләк кими парча гајырырлар ки, онун дешикләринин арасында олан хава тәр рәдд олмаға мане олмур вэ о хава бәдәни исти сахламаға сәбәб олур.

Пајызда вэ гышда сојугдәјмә нахошлуғу чох аз олур, чүнки хава күнү-күндән сојуглашдыгына адам исти кејинир, бавүчуди ки, јер вэ гејри һәлә сојумајыбдыр, јәни инсан сојугун гәдәриндән артыг исти палтар кејир, амма баһарда ки, хава исти олдуғуна исти чох көрүнүр, бавүчуди ки, јер вэ гејри һәлә гызмајыбдыр вэ белә истини көрүб тез гыш палтарыны чыхардыр, сојугдәјмә нахошлуғу чох артыг олур. Пәс, баһарда гыш палтары ағырлыг да еләсә ону тез чыхармаг мәсләһәт дејил.

Исланмыш палтардан сојуг дәјмәк

Исланмыш палтар бәдәнә јапышыб тәр рәдд олмаға мане олур вэ өзү дә бәдәни сојудуб сојугламаға сәбәб олур; она бинаән белә исланмыш палтар бәдәни сојутмаға башлајан кими, ону дәјишдирмәк кәрәк. Әкәр пал-

тар бир јердә ислана ки, ону дәјишдирмәжә гејри палтар олмаја, о вахта јаш палтары чыхармајыб кәзмәк сәләһдыр, та ки, бәдән гызыб она сојуг дәјмәсин вэ белә јаваш-јаваш о гәдәр кәзмәк кәрәк ки, әјиндәки палтар гурусун.

Әкәр палтар тәрләмәкдән исланмыш исә, дөшү ачыб кәзмәк кәрәк; елә ки, јаваш-јаваш кәзән заман бәдәнә палтарынын сојугу әсәр ејләмәјини көрдүн, дәрһал ону чыхарыб гејрисини кејәсән. Бәдән исти олан заман палтары дәјишдирсән кејдији гуру палтары да исладыб нәм едәр. Палтарынын арасында олан дешикләр тәр вэ тоздан, јәни чиркдән долаида ону дәјишдирмәк вачибдир, чүнки белә палтардан бәдәнә сојуг дәјәр. Чох адам палтарыны дәјишдириб јудуртмагы артыг хәрч һесаб едиб, гәнаәт едиб палтарыны вахтында дәјишдирмир; белә гәнаәтнин зәрри чождур.

Дүнијада бәдәнин сәләмәтлийиндән артыг дөвләт јохдур; бу дөвләти палтар дәјишдирмәмәкдән кәлән кејрә сатан чох учуз сатыр. Нәр кәсин һеч олмаса кәрәк ики дәст алт палтары олсун ки, бирини кејәндә о бирини јудуртсун.

Тәрли палтары сәриб гурудаида ондан иј кәлир, буна сәбәб одур ки, бәдәнән рәдд олуб палтарда галан шејләр чүрүјүр, она көрә белә палтары отураг отагда сахламаг жахшы дејил; хаваны дәхи артыг хараб едир. Јун вэ ипәк палтар, кәтан вэ памбыг палтардан тез чиркләнир. Чиркли палтары дәјишдирәндә бәдән раһат олур, она бинаән фәгирин гарныны дојдурмагдан чиркли палтарыны дәјишдирмәк артыг савабдыр.

Базарларда сатылан көһнә палтары алыб кејмәк јаман адәтдир вэ бәзи вилајәтләрдә, мәсәлән, инкилисдә гадағандыр. Чүнки о палтар јолухма нахошлуғундан өлән адамын палтары оlanda ону кејәнә дә о нахошлуғ дүшәр. Лабүд галыб белә палтары алан ламаһала ону сүләјманн сујуу илә исладыб тәмиз суда гајнатсын кәрәк.

Палтарын рәнки

Ахыр заманда ихтира олан чөһнәр рәнкләринин чоху, әләлхүсус јашыл рәнк артыг дәрәчәдә зһөрлидир вэ онун илә бојанан дәри, папағын ичинә чәкиләндә башын

дәрисинә яра салыр. Јашыл кағыз отағлара чәкиләндә, ја јашыл чит палтар кејиндә адамы хәстәләндирир. Палтарын рәңкинни исти-сәринлик үчүн тәфавүтү вар.

Ағ, сары вә ачыг рәңкләрдә олан парча күнүн шәфәгинин бә'зисини рәдд етдијинә сәрин олур, амма гара вә тутгун рәңкләрдә олан парча шәфәгләри бир јерә чәм етдијинә исти олур. Палтарын ағырлығы исти-сојуг иләдир: јај палтарынын ағырлығы 7 кирвәнкә вә ғыш палтарынынқы 17 кирвәнкәдән аз олмағы мәсләһәт дејил.

Мәлумдур ки, һәр фәслин бир гејри чүр палтары олур, амма чох адам гәнаәт едиб, фәсилләрдә палтарыны дәјишдирмир. Белә палтары вахтында дәјишдирмәмәк, ач галмагдан јамандыр. Амма елә адам да вар ки, палтарыны күндә бир нечә дәфә дәјишдирир, мәсәлән, сүбһ, шаһ вә күләк оlanda исти палтар кејир. Белә палтары чох дәјишдирмәк һәм зәрәрдир, чүнки беләдә сојуг тез әсәр еләр. Хүләсә, бәдәни белә исти-сојугдан сахламаг вә ја ону сојуга өјрәтмәк јахшы дејил.

Ушаг палтары

Ушағын ојнамага мејли олмағыны мүлаһизә едиб, онун палтарыны кәрәк кен тикәсэн ки, атылыб-дүшмәк мүмкүн олсун. Әмчәк әмән ушағы бәләмәк вә јатанда үс-түнү бәрк өртмәк зәрәрдир; ону јатыздыранда сојундурмаг вә үс-түнү вахтында мувафиг өртмәк лазымдыр.

Сәфәр палтары

Сәфәрә кедән дәјишик вә исти-сојуг палтарыны өзү илә апарсын вә лазым олан заман дәјишдирсин. Өзү илә јорғанча кәздирмәк мәсләһәтдир, чүнки бә'зи вахтларда бирдән сојуг дүшәндә палтар дәјишдирмәк мүмкүн олмајанда јорғанчаја бүрүнмәк олур.

Палтарын бичими

Дунјада бизим палтардан јаман бичими олан јохдур. Кишиләримиз гејри тајфалары көрүб голлу чуханы — кејимә; дөшү ачыг архалығы — дөшү дүјмәли; јахалы көјнәји — руси; туман бағыны — дүјмә, кен шалвары — дар;

ачыг башмағы — чәкмә вә ја чуст; узун вә ја јекә папағы — ираны ја фәс вә ја шапка едибләр.

Амма вај бизим арвадларымызын күнүнә, шаһ Тәһмасын вахтында кејилән палтары инди дә кејиләр. Бир бахын бизим арвадларын көјнәјинә: јаха ортадан ачыг ки, мәмәләр көрүнсүн, әтәји көдәк ки... ачыг галсын, голлар кен ки, биләкләр көрүнсүн. Архалығы, чәпкәни, башынын чалмасы ондан да јаман. Туман сөзүнү дәхи да-нышмырам, ону јазмагданса кишиләрдән суал етмәк јахшыдыр ки, илдә тумана нә гәдәр хәрчиниз чыхыр? Пәс, бизим палтарларымыз нә ки, елм гојдугу гајда илә дүз кәлир, һәтта аллаһ бујурдугу әмрә мувафиг дејил. Бу барәдә бизим көзәл шәриәтимизин гајдасыны харнчиләр ишләдир, амма биз мүсәлманлар ишләтмирик.¹⁴⁸

Палтар бәдәни сојугдан муһафизә етмәкдән өтрү бина олуб, она бинаән кәрәк палтар бәдәнин һамысыны өртсүн: бәдәнин бир тәрәфи исти, јә'ни өртүлү вә бир тәрәфи сојуг, јә'ни ачыг олан заман она тез сојуг дәјәр. Палтарын һамы јери бәрабәр кен олсун, бир јери кен вә бириси дар олмаз, беләдә дар јердә олан үзләр үчүн јахшы олмаз, һәтта сүмүк дә әјри битәр.

Баш өртүјү

Баш түклү олдугуна онун өртүјү дә кәрәк назик олсун, чүнки түк өзү башы исти едир. Баш артыг исти сахлананда һәмнишә тәрли олур вә белә тәрли баша тез сојуг дәјир.

Дәри илә баш өртмәк јахшы дејил, чүнки дәридән тәр кечмәз вә баш тәрли галдығына түкләрин көкү нахошлуг тапыб төкүләр. Башымызы исти сахламага елә адәт етмишик ки, јатанда башымыза кечә папағы гојуруг вә әкәр палаг јерә дүшә лабүд галыб башымызы јорған алтына салырыг. Бу адәт чох јаман адәтдир.

Арвадларымыз башынын узун сачларыны кәрәк һәмнишә өртүлү сахласынлар. Бә'зи онлары өз ушагларындан да кизләјир. Көр бизим мүсәлманлығымыз нә јерә чатыб ки, арвад... кәстәрмәји күнаһ һесаб олунмур, амма башынын түкүнү кәстәрмәк күнаһ һесаб олунур.

Башы өртмәјә маһуд вә гејри јун парчадан гајрылмыш папаг вә гејри јахшыдыр вә әкәр онун көзләринин

үстүндөн көлкөлији олсајды даһа јакшыраг оларды. Ондан башга белэ папагда элаһиндэ дешиклэр олмағы чох јакшыдыр ки, онлардаг чөлүн сојуг навасы баша дәјиб ону гызмаға гојмаз. Богаза дэсмал, шөрф вэ башлыг бағламаг јакшы дејил. Экэр онлар бэрк бағланса, баша кедән ган дамарларыны сыхдығына баш агрыјар, бурунлан ган кэлэр, элэлхүсүс белэдэ баш ашағы ишлэмэк олмаз. Башы да белэ шөрф вэ башлыг илэ сарымаг јакшы дејил, чүнки белэдэ баш вэ богаз гыздығына онун бир јериндэ бир дешик галса бу дешикдөн сојуг нава дахил олуб сојуг дәјмәјэ сәбәб олар.

Бә'зи бел назик олмагдан өтрү төкбөндини бэрк бағлајыр; бә'зи она гәнаәт етмәјис мәфтилдән белбағы гајырыб, палтарын алтындан гајтан илэ ону бэрк чәкиб үстдөн төкбөнд бағлајыр. Бу чох јамаан адәтдир: төкбөнд онун алтында олан үзвләри сыхыб, јерләрини даралдыб адәт үзәринә ишләмәјэ гојмаз. Она бинаән һәзм сулары аз рәдд олур вэ мэдә хараб олур. Төкбөнд әвәзинә гуршаг бағламаг мәсләһәтдир. Бешәрти ки, гуршаг бош бағлансын вэ өзү дә енли олсун, белэдэ гарында олан үзвләри сојугдан мұһафизә едәр.

Туман бағы вэ дүјмә илэ шалвары бағламаг јакшы дејил, онларын әвәзиндә палтарын башына дүјмөләр тикиб чијиллөрдән салынан ики парча гајтана кечирмәк јакшыдыр, белэдэ гарында олан үзвләр адәтилә ишләмәјэ мане олмаз.

Ајаға кејилән чорабын, чарығын вэ долагын ипини бэрк бағламаг зәрәрдир, чүнки онлар ајаглара кедән ган дамарларыны сыхдыгда ган дајаныб орада иллет едәр. Ајаг кәрәк исти вэ тәмиз сахлансын, она бинаән чораб кејмәк вэ ону чиркләнәндә дәјишдирмәк лазымдыр.

Чораб кәрәк тышда исти, јајда сәрин олсун. Памбыг чорабдан кәтан чораб јакшыдыр. Башмагдан чәкмә вэ лапчин јакшыдыр; амма чәкмә кәрәк өз ајағынын өлчүсү илэ тикилсин, чүнки һазыр сатылан чәкмәнин бириси дар вэ бириси кен оlanda, бә'зинин бурну енди, бә'зининки енсиз оlanda бармаглары әјри едәр, ајағын алты ки. кәрәк чәкәк олсун, дүзәлишәр вэ кәзмәјэ мане олар.

Чәкмәнин резиначы бэрк оlanda бэрк бағланмыш чарыг бағы кими зәрәрдир. Хүласә, чәкмә дар вэ кен олмағы, онун дабаны һүндүр олмағы зәрәрдир.

Инсана јорғунлуг алмаг, јә'ни динчәлмәк лазымдыр. Динчәлмәк отурмаг, узанмаг, јухуламаг иләдир. Јухуламаг онлардан артыгдыр, чүнки јухулајанда бөдәннә башга, бејин үзвләри дә, јә'ни көзләр, гулаглар вэ гејра динчәлир. Динчәлмәк фасиләси ишләмәк фасиләсимән кәрәк олсун вэ бир дә јухуламаг бир динчәлмәкдән өтрү дејил: ишләјән заман јејилән хөрәји мүвәллидуһүмузә тамам јандырмаға чатмыр; јухулајан заман онун артығы јаныб гуртарыр. Ишләмәк фасиләси бөдәнни саламатлығы иләдир; бөдән артыг саламаг олдуғча артыг дә ишләмәк кәрәк.

Ишләмәк пул газанмагдан өтрү дејил, бөдәнни саламатлығы үчүн лазымдыр: ишләјән адамын иштаһасы артыг олур, хөрәји чох јејир вэ јакшы һәзм едир вэ бир дә һәр бир үзв артыг ишләдикчә артар, јә'ни ири олар, мәсәлән: дәмирчинин сағ голу солдан иридир. Чүнки чәкичи сағ әннлә чалыр.

Ағыл да о бири үзвләр кимдир: һәр кәс чох охујур, јә'ни бејни артыг ишләдир, онун фәһми, зәһни, һәр бир габилијјәти, һәтта бејин өзү дә артыр; амма охумајанын габилијјәти пас тутмуш гызыл кими галыр. Јухуламагдан өтрү кәрәк гаранлыг вэ сәс кәлмәјән јер олсун; ишыгда јухулајанда көзләр, сәс олан јердә гулаглар динчәлмәз. Хөрәји јејәндән сонра бир саат отуруб сонра јухуламаг јакшыдыр; белэдә мэдәнни ичиндә олан хөрәк јарым һәзм олдуғуидан узананда о гөдәр агырлыг сләмәз. Јухунун фасиләси бөдән иләдир: ушаг, зәиф вэ нахон адама 9 саат јатмаг лазымдыр; 30—40 јашында олана 6 саат басдир. Күнортадан сонра јатмаг гочаја лазымдыр.

Адам јатаң отаг кәрәк бејүк олсун, чарпаји гапы вэ акушкадан конар гојулсун. Чөлдә сојуг артыг дејил исә акушкалары ачыг гојмаг сәлаһдыр. Бә'зи адамын јухуда ајағыны јел тутуб јухудан ојадыр, белә адамын ајагларыны бэрк басдырмаг јакшыдыр. Јухулајанда арха үстә вэ ја сағ чијинин үстә узанмаг јакшыдыр. Чүнки белэдә мэдә, үрөк вэ гејри үзвләр өз һалында галыб јакшы ишләјирләр. Дөшәк үстә узананда кәрәк бөдән раһат, нәфәс алмаг асан олсун, ган дамарларда кәрдиш сләмәјэ мане олмасын.

Јорған-дөшәк дә палтар кими бөдәндән тәр рәдд ол-

мага вэ бэдэнэ һава дэјмэјэ кэрэк мане олмасын. Артыг ишти бэдэнн зэйф едэр. Јорған алтында төрлэмэк јахшы дејил; дөшөјин бэрк олмагы сәләһдыр. Јастыг чох һүндүр јахшы дејил, нэ гэдэр аз олса о гэдэр ган кәрдиш еләмэјэ јахшыдыр. Баш илә чийинин арасы бош галмамагдан өт-рү ораја гулаг јастыгы гојмаг кэрэк. Чарпајы кэрэк елә олсун ки, ону ачыб тэмизләјиб гурмаг олсун. Јатачаг пал-тары һәр кечә кэрэк чырпылсын. Чүнки бэдэндән рәдд олуб ораја төкүлән шејләр орада галса әријиб һаваны ка-раб едэр, әләлхүсүс ушағын јерини белә тэмизләмэк кә-рөк.

Чарпајы кен вэ кэрэк дивардан аралы олсун, үстүнә күн дүшмәсин. Јолухма нахошлуғлары ки, микроб вэ бак-теријадан эмәлә кәлир, гејриләрә о хәстәләрин ичәсин-дән, хөрәјиндән, палтарындан, отагда олан пәрдәләрдән, шалазлардан, отага чәкилән кағыздан, парча чәкилмиш стулдан, акушка, гапы вэ полун тахтасындан, һәтта дива-рын јумшаг дашындан дүшүр, она бинаән кэрэк дивар бэрк дашдан, тахталар рәнкли олсун. Зикр олан шејләр јолухма нахошлуғундан јатан отагда кэрэк аз олсун вэ ја һеч олмасын ки, сонра тэмизләмэк асан олсун. Белә хәс-тәнин отағы кэрэк кәнарда олсун, хәстәнин палтарыны, хә-рәк једији габы вэ һәр бир шеји әләһиддә сахламаг ла-зымдыр; онларын ичәсин, хөрәјин артыгы кэрэк бир кә-нарда јерә басдырылсын. Онларын јанына мүтәвәччәһ олмагдан өтрү кәлән адам орада хөрәк јејиб, су ичә бил-мәз, ондан өтрү чыхыб гејри отага кедәндән ирәли кэрәк палтарыны дәјишдириб әл вэ үзүнү, һәтта тамам бэдәни-ни карбон кислотасы вэ ја сүләјмани сују илә јујуб, сонра гејри палтар кејиб, јесин, ичсин.

Сүләјмани бактери вэ микроблары һәр бир шејдән јахшы төләф едир, амма чох түнд зәһәрдир; она бинаән ону ишләдән кэрәк сәрһесаб олсун, јохса онун үзүндән артыг зәрәр олур. Бир мисгал сүләјманини 4 000—5 000 мисгал суда әридәндә онун илә һәр бир шеји, һәтта үзү дә јумаг мүмкүндүр. Хәстә отагдан чыхандан сонра ота-ғын ичиндә олан һәр бир шеји о су илә јумаг кэрәк. Чүн-ки сүләјмани түнд зәһәр олдуғуна онун артыгы о шејлә-рин үстә галыб, сонра тоза дөнүб зәрәр едэр, она бинаән о шејләри сүләјмани сују илә јујандан сонра үстүндән тә-миз су ахытмаг лазымдыр ки, онун тозу да орада галма-сын. Јерә басдырылан ичәсин, сидијин артығынын үс-

түнә дә сүләјмани сују төкмөк лазымдыр. Хәстәнин пал-тарыны гајдаја салыб сода илә су төкүб гајнатмаг јах-шыдыр. Силл нахошу олан отагда онун һајхырағы кэрәк јерә дүшмәсин, чүнки беләдә һајхыраг гурујуб тоза дө-нүб һава илә гарышанда онун ичиндә олан бактеринин тохуму да гарышыб гејриләрин чийәринә дахил олуб он-лара да силл нахошлуғу салырлар; она кәрә белә отаг-ларда олан гејри адамлары о хәстәликдән мүһафизә ет-мәкдән өтрү кэрәк силл нахошунун јанына мисдән вэ ја гејри мәдәндән бир габ гојуб ичинә су төкәсән ки, хәстә о сујун ичинә һајхырағыны атсын, сонра ону чыхарыб гу-јуја төкүб, габы јујуб тәзә су төкүб јенә онун јанына го-јасан.

Бир јерә јолухма нахошлуғу дүшән заман, сәрһесаб олмаг кэрәк. һәр кәсин башы ағрыды, иштаһасы кәсил-ди, зәифлик эмәлә кәлди, ону дәрһал гејриләрдән ара-лајыб бир кәнар отагда сахлајыб һәкимә мәлүм етмәк лазымдыр.

Саламат бэдән аллаһын бөјүк немәтидир ки, һамыја верилиб.

Һәр кәс хошбәхт олмаг истәјирсә, һәмнишә кэрәк сала-мат олмага чалышсын. Чүнки хошбәхтлик мал-дөвләт илә дејил, бэдәнин саламатлығы иләдир: һәзм етмәјән мәдәјә, ја ра дүшән чийәрә мал-дөвләтдән нә олачаг?! Нә гэдәр ки, инсан чавандыр, саламат бэдәнинин гәдрини билмәјиб фикир едәр ки, кечәләр јухусуз галмаг, шәрәб кејфилә күнүнү кечирмәк, артыг јемәк, јавалыг етмәк һәмнишә тәнбәһсиз галачаг вэ ја бизим һәкимләр һәр бир үзүнү тәздән гајырачағлар; амма буну јаддан чыхарып ки, бә-дәнин үзвләринин бириси хараб оландан сонра јүз һәким кәлсә, мин дуа етсә ону тәзәләмәк мүмкүн дејил: сынып габы мүшәммәләмәклә тәзәләмәк олмас. Пәс, чаванлығы-да кэрәк бэдән јахшы сахлансын ки, гочалыгда ондан неф'бәрдар олмаг олсун.

Она бинаән бу китабчаны охујан гардашларымыздан илтимаһ едирик ки, һәр бир мәтләби диггәтлә охујуб онә эмәл еләсинләр. Үмидварыг ки, беләдә һәким вэ даваја эһтијачлары олмасын вә әкәр олса да онларын дәрдинә олач етмәк мүмкүн олсун.

ГЕЈДЛӘР

1. «Дахилијә», «Әкинчи» гәзетинин әсәс фәсилләриндән бири олуб, гәзетин бәш мәгаләси һесаб олунар. Бурада Зәрдаби күнүн мүнүм мәсәләләрини ишыгландырыр вә маарифчилик сәһәсиндә гаршыда дуран әсәс вәзифәләри ајдынлашдырырды. Зәрдабинин өзүнүн гејд етдији кими бу фәсилдә аңчаг «гәзетин мүншисинин өз тәрәфиндән јазылан» материаллар дәрч олунамшдур.

Бурада «Дахилијә» фәсиндә олан бүтүн мәгаләләр дејил, буларын јалныз сечилмишләри дәрч едилди. — 57.

2. Јә'ни бәһс едәк, фикир јүрүдәк. — 59.

3. Икинчи дәмәкдир. — 60.

4. Үчүнчү дәмәкдир. — 60.

5. Дөрдүнчү дәмәкдир. — 60.

6. Бешинчи дәмәкдир. — 60.

7. Бурада Зәрдаби бәјләри, руһаниләри вә имтијазлы феодал силкларинин башга нүмәјәндәләрини нәзәрдә тутур. Мә'лумдур ки, мүсәлман руһаниләри, бәјләр вә үмумијәтлә Зәрдабинин өзүнүн дејдији кими «буланлыг суда балыг тутмағы вәрдиш едәләрин» һамысы гәзет охумағы шәриәтин әлејһинә чыхмағ һесаб едиб, халг күтләләрини гаранлыг вә чәһаләтдә сахламаға чалышыр, «Әкинчи» гәзетинин мүсәлманларын көзүнү ачаағындан горхурдулар. — 60.

8. Бә'зән «Әкинчидә» «Дахилијә» сәрләвһәли ики мәгалә чап олунарду. — 63.

9. Бақыда нефт сәнајесинин инкишафы илә әләгәдар оларағ, 1873-чү илдә хусуси Абшерон дәмир јолу компанијасы јарадылмышды. Бир аз сонра Загафгазија вә Дәрбәнд дәмир јолларынын чәкиллиши компанијасы јарадылды. Бу компанијанын әсәс мәғсәди Бақы нефтинин дашынамасы ишини асанлашдырмағ иди. Бу јолун чәкиллиши 1883-чү илдә баша чатдырылды. Зәрдаби бурада дәмир јолу чәкиллиши үчүн јерли әһалидән фәһлә гүввәси топланмасыны нәзәрдә тутур. — 63.

10. Гафгаз валиси, баш кнјаз дәмәкдир. — 66.

11. Зәрдаби бурада тичарәт килдләрини нәзәрдә тутур вә сәһәткарлыгы, амиллији дә тичарәт килдләри һесаб едир. — 66.

12. Русиянын тичарәт үзрә гуршаглара бөлүнмәси нәзәрдә тутулур. — 66.

13. Зәрдабинин бурада адыны чәкдији кәндләр, гәсәбәләр вә шәһәрләр Тифлисдән Бақыја чәкиләчәк дәмир јолунун кечәчәји јерләр

дир. Гејд етмәк лазымдыр ки, аз бир истисна илә һәгигәтән Бақы — Тифлис дәмир јолу бу кәнд, гәсәбә вә шәһәрләрдән кечир. — 69.

14. «Зиндәканылыг чәнки» јашајыш уғрунда мүбаризә дәмәкдир. Зәрдаби биткиләр вә һейванлар аләминә хәс олан бу гануну јәлиш оларағ инсан чәмијјәтинә дә аид етмишдир. К. Маркс вә Ф. Енкелс социал дарвинистләри мәһз битки вә һейванлар аләминә мәхсус олан специфик јашајыш уғрунда мүбаризә ганунуну инсан чәмијјәтинә шамил етдикләри үчүн кәскин тәңгид етмишләр. — 70.

15. Азәрбајчанчасы:

Сәрвәти ешшәкләрә, не'мәти итләрә вермисән.

Бәс биз дунјаны тамаша етмәјә кәлмишиң? — 71.

16. Азәрбајчанчасы: Неч кәс сәрвәти зорла әлдә едә билмәз. — 71.

17. Азәрбајчанчасы: Нәр кәс зәһмәтлә сәрвәт әлдә едә билләр. — 73.

18. Азәрбајчанчасы: Мәһшур ајә: Шәрәб вә гумар һарамдыр, шејтан ишидир. — 73.

19. «Аллаһдан бујруг — ағызма гујруг» вә «Ким билдир ким гәзана, ким јејә, әбләһ одур дунја үчүн тәм јејә» мәсәләри о дөврдә Азәрбајчандә фатализмин вә һедонизмин тәзаһур формаларыны ифадә едирди Зәрдаби инеаны фәалијјәтсизлијә сөвг едән вә инсаны хош кәләчәк уғрунда фәал мүбаризәдән кәкиндиран фатализмин вә һабелә јалныз күндәлик кејф-ишрәтлә, әјјашлыгга мәшғул олуб аяра, түфәјли һәјат кечирмәји тәблиғ едән һедонизмин бүтүн тәзаһур формаларына гаршы мүбаризәјә чамырыды. — 76.

20. Кечән әсрин 70-чи илләриндә Русияда јарадылан сығурта ичмалары нәзәрдә тутулур. — 76.

21. Тикнәти ганунлары дәмәкдир. — 76.

22. «Хачпәрәстләр вә харичиләр» дедикдә Зәрдаби мүсәлман олмајанлары нәзәрдә тутур. — 79.

23. Ширванлы һачы «Әкинчи» гәзетинин 1875-чи ил 9-чу нәмрәсиндә Түркијәнин харичи өлкәләрә борчлары һагғында хәбәрләрини охудуғдан сонра редаксияја мәктуб јазмыш, Зәрдабинин куја Түркија вә бүтүн мүсәлман халгларынын дүшмәни олдугуну билдирмиш вә ону һәдәләмишдир. — 79.

24. Зәрдаби бурада ислам дининин мүсәлманлара мүсәлман олмајанлардан дүнјәви елмләрин өјрәнилмәсини дә гадаған едән гәзәвәт һагғында әһкамыны нәзәрдә тутур вә мүсәлманларын елм өјрәнмәләринә бу әһкамын да чилди мане олдугуну, мүсәлман руһаниләринин исә дүнјәви елмләрин тәдрис едә билмәјәчәкләрини гејд едир. — 80.

25. Азәрбајчанчасы: Мәһшур ајә: Је, ич, амма исраф етмә. — 84.

26. «Әкинчи» гәзетинин Дағыстандакы мұхбири, тәрәггинпәрвәр зијалы һейдәри өз мәгаләсиндә «елми-әбданы елми-әјјандан», елмләрин өјрәнилмәсини илаһијјәтчиликтән ајырмағы тәләб етмишдир һәсән бәј Зәрдаби башда олмагла бүтүн тәрәггинпәрвәр зијалилар һейдәринин фикринә шәрик оларағ мөвчуд мәктәбләрдә дүнјәви елмләрин тәдрис едилмәсини тәблиғ едирдиләр. Руһаниләр вә чәһаләтпәрәст зијалилар исә, нечә олурса олсун, көһнә гәјдалары сахламаға, јә'ни әввәлки кими мәктәбләрдә јенә јалныз шәриәт дәрсләри кечилмәсиндә тә'кид едирдиләр. — 87.

27. «Шаир китаблары» дедикдә Зәрдаби әсасән о заман мусәлман мәктәпләриндә охунан Шејх Бәһанини «Китаби-Чамеји-Абба-си» әсәрини вә буна бәһзәр бир нечә әсәрләрнә назәрдә тутурду. Зәрдаби буларын әвәзиндә башга фәләсәфи вә тәбиәтшүناسлығ елмләрини тәдрисини тәләб едирди. — 87.

28. Әһсәһүл-Гәвәнд — Зәрдабинни јахын досту вә мәсләкдашы олуб, «Әкинчи» гәзетиндә маарифчилијә даир бир сыра мәғаләләр јазмышдыр. Онуң дүңјәви елмләрини тәдрисинә даир вә мәһәррәмлик тәвзијәларлығи әлејһинә јазмыш олдуғи мәғаләләр диггәтә лајингдир. — 88.

29. Зәрдаби бурада мусәлман руһанилирини нәзәрдә тутур. — 88.

30. Зәрдаби чәмијјәтнин сиһифләрә бөлүнмәсинин әслә сәбәбләрини билмәдијиндән маарифчиләрини һамысына мәхсус олан белә јашлыш әғидәлә олмушдур ки, куја јохсуллуғун сәбәби елмәсизликдир. — 88.

31. «Әлиф Лејла» («Мин бир кечә») әрәб фольклорунун мәһһур әсәриндир. Бир чох Шәрг вә Гәрб дилләринә тәрчүмә олунаряк кенш јайылмышдыр. — 89.

32. Рүстәм-Зал — Әбулғасым Фирдовсинин (934—1027) мәһһур «Шаһнамә» әсәринин гәһрәманыдыр. — 89.

33. Мәһһур алман шәрһшүнасы вә сәјјаһы Вәмбери «Шәрг һәјагы вә әхләғи үзрә очеркләр» китабы јазарағ бу китабда ислам дининин јайылмыш олдуғи өлкәләрдә елмәсизлији, мәдәнијәтсизлији тасвир етмишдир. Вәмбери өз китабынын сонунда ирҗчиләрә мәхсус белә бир фикир ирәли сүрмүшдүр ки, шәрг халғлары фитрән, өз тәбиәти етибары илә интеллектуал фәәлијјәтә габил дејилдир, елә вә мәдәнијјәтә лагејддир. Зәрдаби өз мәғаләләриндә Вәмбериини мусәлман өлкәләриндә чәһаләт вә зүлмәтин һөкм сүрмәси һағғында фикирләрини охучуларә чатдырмагла бәрәбәр, онун ирҗчилик фикирләрини дә каскин тәнгид етмиш вә фактларла сүбүт етмишдир ки, шәрг халғлары фитри габиллијјәтчә һеч дә гәрб халғларындан әскик дејилдир. Шәрг халғларының иғтисади вә мәдәнијјәтчә кери галмасынын сәбәбини онларын јашадығы ичтимаи тарихи шәрәятлә изаһ етмәк лазымдыр. — 89.

34. Гәзә мәктәпләри демәкдир. — 51.

35. Азәрбајҗанчасы:

Ичә тәбиәтиндә зиддијјәт олмајан јағын

Бағда лалә битирәр, шорайлығда тикан.

Шејх Сәди Ширазини «Күлүстан» әсәриндән күтүрүлмүш мисәрдидир. — 91.

36. «Әкинчи» гәзетини нәшри дөврүндә Бақыда губернатор олмуш Староселски гәзетини нәшринә ичәзә алмағда Зәрдабијә көмәк етмишдир. Азәрбајҗан дилиндә гәзет олмадығындан Бақыда белә бир гәзетә бахачағ дөвләт сензору да јох иди. Староселски гәзетини сензорлуғи вәзифәсини дә өз өндәсинә күтүрмүшдү. — 93.

37. «Османлы ишләри» дедикдә Зәрдаби 1875—1876-чы илләрдә Түркіјәдә баш верән һадисәләри нәзәрдә тутур. Бу дөврдә Түркіјә солтанлары Балканларда славјанларын азадлығ мубаризәсини јаңыртмағ үчүн күтләви ғырғынлар дүзәлтмиш вә бир сыра гаплы чинајәтләр тәрәтмишләр. 1876-чы илин августунда Түркіјәдә һаким

јәт башына кәлән II Әбдул-Һәмид бир-бирини ардынча бир нечә ермәни ғырғынлар дүзәлтмишди. О заманың бүтүн дүңја гәзетләри бу гаплы ғырғынлар һағғында хәбәрләр дәрч етмишләр. — 94.

38. «Рузнамеји-Иран» 1866-чы илдән Тһрһанда нәшр олунмаға башлајан дөвләт гәзетидир. Бу гәзети М. Ф. Ахундов вә һ. М. Зәрдаби каскин тәнгид етмишләр вә онун мәзмунунун јахшылашдырылмасыны үрәкдән арзу етмишләр. — 94.

39. «Народное поверие» — о дөврдә Петербурғда нәшр олунан гәзетидир. — 97.

40. «Постој» о дөврдә Петербурғда нәшр олунан гәзетидир.

«Чылпағ оғлу вә Вајкүниңү» — бәзи гачағларын онларын чевиклик вә икддлийини билдирмәк үчүн өзләринә күтүрдүкләри ләгабдир. — 97.

41. Бақыда Азәрбајҗан дилиндә гәзет үчүн дөвләт сензорунун олмәмәсына ишәрәдир. Кәрәк гәзет һәр күн Тифлис апарылајды ки, бу да мүмкүн дејилди. Буна кәрә дә «Әкинчи» губернаторлар өзләри сензорлуғ едирдиләр. — 93.

42. «Әкинчи» гәзетинин 1876-чы ил 16-чы нөмрәсиндә «Хејрһаһи-Ираның» мәғаләси дәрч едилмишдир. Мәғаләдә дејилди ки, аһалинин әкәријјәти савадсыз, елмдән вә мәдәнијјәтдән хәбәрсиз галдығча дөвләт тәрәфиндән верилән «гәванини-чәдидә» (јени гаһуңлар) чинајәтләри азалда билмәз вә бу гаһуңларын тәсир күчү бир о гәрдә дә артығ олмаз. — 100.

43. «Әкинчи» гәзетиндә башга хәбәрләрин чап едилмәсинә ичәзә верилмәдиңнә ишәрәдир. Зәрдаби белә бир вәзијјәтдән өзүнчү дә чох паразы олдуғуну билдирди. Јени губернаторун илк Азәрбајҗан гәзетинә дүшмәнчилик мүнәсибәти бәсләмәсинә ишәрә едир. — 103.

44. Түркіјә дөвләтинин Балканлардағы славјанларда мубаризәсинә нәзәрдә тутулур. — 104.

45. Азәрбајҗанчасы: Инсанларын әзалары бир-биринә бәһзәјир. Онларын һамысы јаранышлары етибары илә ејни мәддәдәндирләр. Әкәр рузикар бир үзүв ичидәрәсә, башга үзүләр давам кәтирә билмәз. — 104.

46. Фирәнки дедикдә Јахын Шәргдә јалпы франсызалар дејил, чох заман европалылар нәзәрдә тутулур. һәбәшиләр ичә чох заман африкалыларын һамысына верилән алдыр. Фирәнкиләр — ағлығын, һәбәшиләр ичә, гаралығын рәмзи кими вериләр. — 104.

47. Азәрбајҗанчасы: Зәр гәдрини зәркәр биләр. — 106.

48. Азәрбајҗанчасы: һәм бу дүңјадан, һәм дә ахирәтдән мәһһурмдур. — 106.

49. Азәрбајҗанчасы: Бәдбәхт һадисә баш вермәмиш она чарә етмәк лазымдыр. — 106.

50. Зәрдаби «јамаи ил» дедикдә 1877—1878-чи илләр Русија — Түркіјә мубаризәсини биринчи илһи нәзәрдә тутур. Бу мубаризә дөврүндә «Әкинчи» гәзети үзәриндә шиддәтли сензор нәзәрәти гојумлушду вә гәзет бағланмағ төһлүкәси гаршысында иди. — 108.

51. «Вакили намә'лум» — даһи Азәрбајҗан мутәфәккири вә јаңычысы М. Ф. Ахундовун ләгәбидир. Ахундов бу илма илә 1877-чи илдә «Әкинчи» гәзетиндә мәғалә дәрч етдиришдир.

Бу мәғаләдә М. Ф. Ахундов һәсән бәјә јазырды:

«Сән өз гәзетиндә биз мүсәлманлара елмин фәзиләтини вә сә-мәрәләрини баша салараг, һеј тәклиф едирсән ки, елм өјрәнин, елм өјрәни!.. Лакин сән бизә де көрәк, елм һарадан өјрәнмәлијик, ким-дән өјрәнмәлијик вә һансы дилдә өјрәнмәлијик!..

Елм өјрәнмәк үчүн сәрвәт лазымдыр, бирлик лазымдыр, вәсант лазымдыр. Биринчи — бизим сәрвәтимиз јохдур. Бунун сәбәбини сөј-ләмәк үчүн биздә чүр'әт јохдур. Икинчи — бирлијимиз јохдур, чүн-ки Гафгазда јашајан мүсәлманларни јарысы шиәдир, јарысы сүнни, сүнниләрни шиәләрлән әһләси кедир, шиәләрин сүнниләрдән. Үчүн-чүсү — вәсаитимиз јохдур, чүнки азербәјҗанча, фарсча вә әрәбчә 15 ил охумаг лазымдыр ки, јарымчыг бир савад өјрәнмәјә мүвәффәг олағ... — 108.

52. Јенә М. Ф. Ахундовун һәмни мәгаләсинә чав'бдыр. — 110.

53. «Мшак» («Әмәкчи») — 1872-чи илдән башлајараг 1920-чи илдәк Тифлисдә ермәни дилиндә нәшр олунан күнләлик гәзетдир. Ермәни либерал буржуазиясынын органы олуб өз сәһифәләриндә синфи сүлһ тәблиг едән, ермәни чөмијјәтиндә ичтимаи зилдәјјәтлә-ри инкар едән мәгаләләр дәрч етмишдир. 1905—1907-чи илләрдә ер-мәни халғыны чарла әмәкдашлыға чағырыб ингилаби һәрәкәтин әлејһинә чыхыш етмишдир. — 111.

54. Артсруни Григор (1845—1892) — ермәни публицисти вә ич-тимаи хадимдир. 1872-чи илдән өләнәдәк «Мшак» гәзетинин на-шири вә редактору олмушдур. Вена университетиндә фәлсәфә факул-тәсини битирмишдир. Фәлсәфәдә позитивизм мөвҗејиндә дурмуш-дур.

Артсруни ермәни либерал буржуазиясынын көркәмли рәһбәр-ләриндән бири олмушдур. Рус ингилаби һәрәкәтина гошулап ермәни ингилабчы демократларына гаршы чыхыш етмишдир. Артсруни ејни заманда Түркия ермәниләринин азадлығы үғрунда башланап һәрә-ката рәһбәрлик етмишдир. Артсруни «Евелин», «Орада вә бурада» вә бир сыра башга әдәби әсәрләрин мүәллифидир. Бу әсәрләр бә-ди чәһәтчә јүксәк сәвијјәдә олмајан әсәрләр олуб буржуа мил-ләтчилији руһунда јазылмышдыр. — 111.

55. Азербәјҗанчасы: Әғрәбин санчмасы һәмишә онун кининдән дејил. — 111.

56. Гарабағын чәһаләтпәрәст зијалыларындан бири олан Һәди-јүл-Мүзиллин Гарабағи «Әкинчи» гәзетиндә мәһәррәмлик тә'зијә-дарлығы әлејһинә јазылан мәгаләләрә көрә Һәсән бәј Зәрдабини милләт вә дин дүшмәни адландырыб һәчв етмишди. Һәсән бәј Зәр-даби вә онун мәсләкдашы маарифпәрвәр шаир С. Ә. Ширвани Һә-дијә чаваб јазыб ону чәһаләтпәрәст вә халғын сәәдәтини дүшмән олан бир шәхс кими ифша етмишләр.

С. Ә. Ширванини Һәдијә вә башга чәһаләтпәрәстләрә гаршы јазмыш олдуғу сатиралар «Һәдијә чаваб» вә «Һәсән Гара — Һәди тәхәллүсә» сәрләвһәси илә «Әкинчи» гәзетинин 1877-чи ил 9 вә 10-чу нөмрәләриндә чап едилмишдир. — 114.

57. Мә'насы «аллаһ доланышыг вәрәндир» демәкдир. Тәвәккүлә инанманын тәзаһур формаларындан олуб инсанлары фәалијјәтсиз-лијә, бекарчылыға чағырап бир тә'лимдир. Зәрдаби дүңјаја белә лагејд мүнәсибәт бәсләмәјә гаршы чыхыш етмишдир. — 117.

58. Иран Азербәјҗаны нәзәрдә тутулур. — 119.

59. Азербәјҗанчасы: Халг асудә бир сурәтдә ә'лаһәзәрәт һүмају-нун мүғәддәс мүбарәк вүчүдуна дуа етмәклә мәшғулдур. — 119.

60. Азербәјҗанчасы: Тохунулмаз Иран вилајәтләриниң бүтүн ноширијәт вә тәрчүмә мүәссисәләриниң чәнаб рәиси.

«Рузиамеји-Иран» гәзетиниң нашири вә редактору Зејиддөв-лә Мәһмәд Һәсән ханын ады вә олағбидир. — 115.

61. Азербәјҗанчасы: «Гурбанша лоғам!» — 119.

62. Азербәјҗанчасы: Бәдбәхт һадисә баш вермәмиш она чарә етмәк лә'зымдыр. — 120.

63. Решт — Иранын Кәспи дәнизи саһилләриндәки мүһүм лиман шәһәрләриндән биридир. 1877-чи илдә бу шәһәрдә таун хәстәлији баш вермиш вә чохлу инсан тәләф етмишдир. — 122.

64. Бақы шәһәр өзүнүидәрә органларына нүмајәндәләр сечки-синдән бәһс олунур. Бу сечкиләр 1852-чи ил чар фәрманына әсасән Русиянын бүтүн ири шәһәрләриндә кеңирлирди. — 124.

65. 1877—1878-чи илләрдәки Русия-Түркия мұһабисинин башланмасы һағында хәбәр нәзәрдә тутулур. — 124.

66. Азербәјҗанчасы: Нә дөвәјә минмишәм, нә ешшәк кими јүк алтындајам. Нә рәијјәт сәһибәјәм, нә дә шаһ нөкаријәм. — 125.

67. 1877—1878-чи илләрдәки Русия-Түркия мұһабисинин гуртамасынлап сөһбәт кедир. — 125.

68. Шәмсәддин Мәһмәд Һәфиз Ширази (1307—1389) фарс әдәбијјатынын көркәмли нүмајәндәләриндән олуб, лирик шә'рәри илә шәһрәт газанмышдыр. Әсәрләринин күллијјаты «Дивани-Һәфиз» ады илә мәшһурдур. — 126.

69. Шејх мүслиһәддин Сә'ди Ширази (1184—1291) фарс классик әдәбијјатынын бөјүк нүмајәндәсидир. «Бустан» вә «Күлүстан» әсәр-ләрин илә дунјада мәшһурдур. Сә'динниң бу ики әсәри узун мөддәт Јахын Шәрг мәктәбләриндә тәдрис китаблары олмушдур. — 126.

70. Азербәјҗанчасы: Нә ики иллик шәраба, нә он дөрд јашлы јара, нә дунја мөланы, нә дө нөчәбәтинә күвәнма. — 126.

71. «Елм хәбәрләри», «Әкинчи» гәзетинин фәсилләриндәндир. Бу фәсилдә Зәрдаби өз дөврүндә елмин вә техниканын, хусусән тәбиәтшүناسлығын әлдә етдији наилијјәтләри чох садә вә һәмнини баша дүшә биләчәји шәкилдә шәрһ етмиш вә оиларын әмәли әһәмијјәтини өз һәмвәтәнләринә баша салмаға чғылымышдыр. — 129.

72. Франсанын шимал-гәрбиндә мешәлик әј ләтдир. — 135.

73. Зәрдаби мешә салмағын әһәмијјәти һағында бу мәгаләләрдән әлавә бир сыра башга мәгаләләр дә јазмышдыр. Бу мәгаләлә-рин бөјүк бир һиссәсини о, «Кәспи» гәзетиндә дәрч етдиришдир. Бах: «Кәспи» гәзети, 1899-чу ил, № 172. — 135.

74. Мәғриб (гәрб) вә мәшриг (шәрг) дедикдә Зәрдаби әсәсэн Авропа өлкәләрини вә ислам дининиң јайылмыш олдуғу Јахын Шәрг өлкәләрини нәзәрдә тутур. Авропа һәјәт тәрзини һөддәндән артыг тә'рифләмәк вә идеаллашдырмаг кими маарифчәләрин һәмисына хас олан мәһдуд чәһәт Зәрдабинин дунјакөрүшү үчүн дә характерик-дир. — 139.

75. Бухара ханлығы нәзәрдә тутулур. Бухара ханлығы XVI әсрдә Орта Асија әразисиндә саманиләр сүлаләси дөврүндә тәшкил едилмишдир. Хусусиән Абдулла ханын (1583—1598) ағалығы дөв-

рунда Орта Асиянын эң күчлү феодал дөөлөтүнө чеврилмишдир. 1868-чи илден башлајарак Бухара ханлыгы чар Русиясынан вассаллыгына чеврилмишдир. Ханлыгын башында эмир дурурду. 1920-чи илин сентябр айында Бухара ханлыгынын ээликтешилери үсјан галдыраарак, М. В. Фрунзенин командандыг етдији Гызыл Орду ниссэлөрини көмөжө чагырмышлар. Гызыл Ордунын көмөји илэ халг күтлөлөри Бухара эмиринин накимийетини девириб Бухара Халг Совет Республикасыны жаратмышлар. 1924-чү илдө БХСР Орта Асияда төшкил едилэн Өзбөкстан ССР, Түркмөнстан ССР вэ Тачикстан ССР-нин таркибинэ гарышмышдыр. — 139.

76. Хөкүмәти-Эрөб — Эрөб хилафати демөкдир. Эрөб халифалыг и дагылдыгдан сонра халифалигин кечмини эразисинэ дахил олан өлкөлөрин халгларыннан бөкс олунур. — 143.

77. Јахын гоһум демөкдир. — 144.

78. Гөдим Мисир һөкүмдарларынын төгөбидир. — 146.

79. Зәрдаби феодал чөмијјетинин антагонист синифлөрө парчаландыгыны вэ бу синифлөр арасында мүбаризэ кетдијини баша дүшкөјөрөк, белэ бир јайлыш фикирдө олмушдур ки, куја варлылар рөһимлә олса, јохсуллар исэ өз һаггыны төлөб едэ билсэлэр варлыларла јохсуллар арасында иттифаг мүмкүн оларды. О, бу чүр «иттифагы» олмамасыны Шөрг халгларынын мэдэни вэ итисади керилијини сөбөлөринден бири һесаб етмишдир. — 147.

80. Зәрдабинин эсэрлериндө «иттихаб» сөзү сүн'и вэ төбии сөмө мәфһумлары эвэзиндө ишлэдидир. — 148.

81. Ерүкчик демөкдир. — 149.

82. Дишчик демөкдир. — 149.

83. «Экин вэ зираат хөбөрлөри» «Экинчи» гөзетинин эсас фөсиллериндөндир. Бу фөсилдө Зәрдаби о дөврдө Азәрбајчан шөрантиндө экинчилик вэ малдарлыгы инкишаф етдирмөк, кәнд тәсәррүфат мәһсулдарлыгыны артырмаг, мөвчүд алатлардан истифалэни јакшылашдырмаг вэ тәкмилләшдирмөк, кәнд тәсәррүфаты мәһсулларыны бечөрмөк вэ сахламаг, кәнд тәсәррүфатынын зөрәрвечиһлөри һаггында материаллар дәрч етмишдир. Бу фөсилдө дәрч едилэн материаллар чидди елми характер дашымагла. һәм дө чох салэ бир дилдө јазылмасы илэ фөрглөнир. — 152.

84. Алманијанын шималында вилајәтдир. — 158.

85. Чәнуб тәрәф демөкдир. — 158.

86. Бурада шумламаг алатлөри мө'насында ишлэдидир. — 170.

87. Эләмәтлөрин ирсән кечмөсиндөн бөкс олунур. — 176.

88. Азәрбајчанчасы: Кәнд эһалисинин ишлөрүнө даир. Бу сәрләвһә алтында Г. Б. Зәрдаби «Экинчи» гөзетиндө бир сыра мөгәләләр дәрч етмишдир. Бу мөгәләләр «Экин вэ зираат хөбөрлөри» вэ «Елм хөбөрлөри» фөсиллериндө дәрч едилэн мөгәләлөрә бәнзәјиб, кәнд эһалис үчүн бир нөв тәһимат, мөсләһәтләр характери дашыјырды. — 175.

89. «Хејир-бәрәкәт» дедикдө Зәрдаби буну јашајыш вәситәлөри, мадди нөмөтләр мө'насында ишлөдир. — 190.

90. Франсанын шимал-шөргиндө вилајәтдир. — 193.

91. XV әсрин ахыры XVI әсрин эввәллөриндө Шөргү Судан эразисиндө мүсөлман феодал дөвләтлөри јаранмышды. 1819—1822-чи илләрдө Шөргү Судан Мисир пашасы Мөһәммәд Әлинин гошуналары

тәрәфиндән ишгал едилмишдир. 1881-чи илдө Шөргү Судан фәләкеләри вэ Мөһәммәд Әһмәдин башчылыг етдији тајфалары бөјүк үсәни олмушдур. Усәнчылар Судандә һәрби-географик дөвләт јаратмышлар. 1898-чи илдө инкилисләр Суданы ишгал етмишләр 1899-чү илдө Судан үзәриндө формал сүрәтдө Мисир — Инкиләтәра агалыгы (кондоминиум), фактик сүрәтдө исэ Инкиләтәра мустамлә кәчилөрини агалыгы јаралдымышлар — 202.

92. АБШ нәзәрдө тутулур. — 204.

93. Бақын баш руһаниси вэ газиси олмушдур. — 211.

94. Һәсән бәј Зәрдаби маарифчиләрин һәмсиһа мөхәсә олан белэ бир јайлыш вэ сәдәләвһ мөвгәдә дурмушдур ки, хөјријә чөмијјәтлөринин вәситәсилә, варлы синифләрин мәрһәмәти вэ јардымы сәјәсиндө чөмијјәти мэдэни вэ итисади чөһәтдөн тәрәггә етдирмөк мүмкүн олар. — 212.

95. Маләтов В. Г. — Гафгаздаки чар ордусунун кенералларын дән олуб, Гарабагдаки рус гошунарына командандыг етмиш вэ хөји мүддәт Гарабагда фактик оларак вали вәзифәсини ифа етмишдир. Оуну башчылыг етдији гошу дөстәси 1826-чы илин сентябриндә Шамхор вэ Једизанетпол јакынылыгында Иран шаһи Аббас Мирзәнин гошунары илэ вүрушмаларла фөргләнмишдир. — 212.

96. Әсәси Пәнаһ хан тәрәфиндән гојулмуш Гарабаг ханлыгынын ахырынчы ханыдыр. Пәнаһ ханын оғлу Ибраһим хан (1759—1806) өлөнидән сонра Гарабаг ханы олмушдур. — 213.

97. Кәрим бәј Гүсәјибөјүк — Шамаһыда мөктәб вэ маариф ишләринин јайылмасына сөј кәстөрөн зиялә бәјләрдән олмушдур. — 213.

98. Гәсим бәј Мөһәмәд — Шушада илк мөктәб ачан тәрәггәчәрвәр зиялилардан бири иди. — 213.

99. Мәлүмдур ки, ингилаби һәрәкатын тә'сири алтында чар II Николај ингилабы јатыртмаг үчүн маневр едәрәк 1905-чи ил 17 октябр манифестини вермишдир. Бу манифестдө верилән вәдләр дән бири дө Русия империясы эразисиндә јашајан халгларла милли азадлыг верилмәси иди. Һәсән бәј Зәрдаби сәдәләвһчөсинә «17 октябр» манифестиндә верилән вәдләрә инанмышдыр. — 215.

100. Азәрбајчанчасы: Бә'зиләр кими гур'аны һијлә вэ ријакарлыг төләсинә чевирмә. — 215.

101. Зәрдаби бурада 1905-чи ил ингилабы заманы чарын «мөхүшүлүгдән» төшвишә дүшмәсини вэ империянын эразисиндәки халгларла күзәштләр етмәсини нәзәрдө тутур. — 216.

102. Әскәр бәј Алкөзәлов — Зәрдабинин төләбәләриндән вэ јахын достларыннан бири олмушдур. «Экинчи»дә әмәкдашлыг етмиш, халгы елмә, мэдәнијјәтә чагыран вэ чөһәләт әлөјиннә јөнәлдирмиш бир сыра мөгәләләр јазмышдыр. Азәрбајчан театрынын јаралдылмасында Зәрдабијә јакындан көмөк етмиш вэ Бақыда илк театр тамашасы олан «Һачы Гара» комедијасында мүвәфғәчәтлө чыхыш етмишдир. — 220.

103. Воронцов Михаил Семјонович (1782—1856) — Рус кенерал-фелдмаршалыдыр, 1844-чү илден 1856-чы илэдәк Гафгазда рус ордунларынын баш команданы вэ Гафгаз валиси олмушдур. — 221.

104. Кујаз Голитсын Г. С. — Гафгаз һәрби округунда вәтәндашлыг ишләри үзәр баш рәис вәзифәсиндә ишләмишдир. 1897-чи илден 1905-чи илэдәк Гафгаз һәрби округунун баш команданы вэ

Гафгаз валиси олмушдур. 1905-чи илдә граф Воронцов-Дашков Гафгаз валиси тәјин олундугдан сонра кери чатырлымшыдыр. — 222.

105. Нарунер-Рәшид — Аббасиләр сүлаләсинин һөкман олдуғу дөврдә — 786—809-чу илләрдә һөкманлығ етмиш әрәб халифасидир. «Әлиф Лејла» («Мин бир кечә») әрәб тавылында идеализә едиләрәк оацарығлы, әдаләтли бир һөкмдар кими тәсвир олунмушдур. Әслиндә исә 808—809-чу илләрдә Гарадағда, Ләнкәранда вә Муған дүзәлијиндә әрәб ишғалчыларына гаршы мүбаризәјә галхмыш хур-рәдиләр һәрәкәтини јатырмағ үчүн ән вәһини вә гәддар мөстәдрәдә истифадә етмиш вә үсјанчылардан әсир тугуланлары дәрһал әлдүрмәк һаггында әмр вермишдир. Нарунер-Рәшидин дөврүндә әрәб халифаләринин зәһмәткешләрә гаршы зүлмкарлығы даһа дәрәртишдир. — 222.

106. Мәсиһ — әфсанәви пәјғәмбәр Исанын ләгәбләриндән биридир. Шәргдә чох заман Иса пәјғәмбәрин ады «Иса Мәсиһ» кими гејд едилди.

Әфсанәви Иса Мәсиһин анадан олма күнү «рождество» — 25 декабр христиан дининин әсас бәјрамларындан биридир. — 222.

107. Бурада сәһв оларағ Николај Михајлович кетмишдир. Әслиндә сөһбәт Михајыл Николајевич Романовдан (1832—1909) кедир. Михајыл Николајевич Русијанын һәрби вә дөвләт хадимләриндән олмушдур. Чар I Николајын оғлудур. Бөјүк кияз олуб 1863—1881-чи илләрдә Гафгазын валиси вә Гафгаз ордуларынын баш команданы олмушдур. 1877—1878-чи илләрдә Русија — Түркија муһарибәси заманы формал сурәтдә Гафгаз ордуларына команданлығ етмишдир. 1878-чи илдә генерал-фелдмаршал рүтбәси алмыш, 1881—1905-чи илләрдә дөвләт шурасынын сәдр олмушдур. — 222.

108. Аға бәј Әбдүррәһман Султандар — кечән әсрин ахырларында Көјчә гәзасынын ән ири мүлкәдарларындан олмушдур. Өз мүлкүндә чарын әнләси үчүн хусуси ғырговул вә турач ов ғыруғу сахлајырды. — 222.

109. Генерал Староселски 1874—1876-чы илләрдә Бақыда губернатор олмушдур. Бах: 36-чы гејд. — 229.

110. «Әкинчи» гәзетинин мүрәттиби, буржуа милләтчилији зәһәри илә зәһәрләнмиш Минасовул гәзет бәрәсиндә губернатору јалан мәлулат вермәсинә ишәрәдир. — 232.

111. Зәрдаби сәһв оларағ дини әгидәни, мәзһәби милләтин мөвчудлуғуну әсас әләмәтләриндән бири һесаб етмишдир. Онуң зәһинчә динсиз милләт мөвчуд олуб јашаја билмәз. Доғрудур. Зәрдабинин бу мәғаләси әсас етибары илә башға дин руһаниләринин Азәрбајҗандакы миссионерлик сijasәтинә гаршы чеврилмишдир. Лакин бу бәғәдә онун фикирләринин елми әсаслары олмадығы ашкардыр. — 237.

112. «Мәликушшүәра» мәшһур Азәрбајҗан шаири Наяы Сејид Әзим Ширванија (1835—1888) верилән аддыр. Шамаһыда «Бегүсәфа» шәр мәчлисиндә кечирилән шәр мүсабигәләриндә кәбәләрлә үстүлүк әлдә етдијинә көрә она «Сәрамади-дөвран», «Мәликушшүәра» дәрәк әсрин устал бир шаири, шаирләрин башчысы кими ләгәбләр вермишләр. Ширвани, Зәрдабинин ән јахын достларындан вә мәсләкдашларындан олуб «Әкинчи» гәзетиндә маарифчилик

идејаларынын јазылмасында, чәһаләт вә әүлмәтә гаршы мүбаризәдә көркәмли рол ойнамышдыр. — 241.

113. Бу нәғмәләр китабчасы 1905-чи илдә «Фәсәнбәј Мәликузәдә Зәрдабинин «Түрк нәғмәләри мәчмүәси» ады илә јенидән чап едилмишдир. — 242.

114. Азәрбајҗанчасы: дил бирлији демәкдир. — 243.

115. «Тәрчүман» («Переводчик») гәзети 1883-чү илдән башлајарағ Бағчасарајда Исмајыл бәј Гаспрински тәрәфиндән өншүр вә редактә едилмәјә башламышдыр. Һәфтәлик әдәбијјат, сјаси, ичтиман вә бейнәлхалғ һәјәт мәсәләләринә һәср едилмиш «Тәрчүман» гәзети 1904-чү илә гәдәр һәм татар вә һәм дә «Переводчик» ады илә рус дилиндә чап едилмишдир. 1905-чи илдән башлајарағ гәзет «Тәрчүман» башлығы илә јалныз татар дилиндә чап едилди. «Тәрчүман» гәзети јалныз Крым татарларынын дејил, һәм дә башға мүсәлманлары һәјәтина даир дә материаллар дәрч едилди. — 244.

116. «Нур» — XIX әсри ахырларында мәшһур ислам иләнијәтчиләриндән Имам Мүдәррис Әгаулла Бајазитов тәрәфиндән Петербургда татар дилиндә өншүр олунан гәзетдир. Маарифчијә даир бир сыра мәғаләләр дәрч етмәсинә бахмајарағ әсасән дини маһијјәт дашымышдыр. — 244.

117. «Авам» дедикдә Зәрдаби әсасән савадсыз вә аз савадлы әһалинин нәзәрдә тутурду. — 245.

118. Шамиял Әфәнди вә Мовлана Әфәнди Көјчәј, Әрән вә Шамаһы гәзаләринда мүридизм тәриғатинин әсасыны гојан руһаниләрдән олмушлар. — 246.

119. «Торпаг, су вә һава» әсәри илк дәфә ајры-ајры мәғаләләр шәклиндә, мүәллифин өзү тәрәфиндән «Һәјәт» гәзетинин 1905-чи ил 11, 14, 18, 21, 25, 30, 35, 38, 54, 72, 76, 79-чу нөмрәләриндә чап едилмишдир. 1907-чи илдә мүәллиф өләндән сонра Јусиф Вәзиров (Чәмән Зәмшили) тәрәфиндән рәһбәрлик едилән Күјвә ислам тәләбәләринин ишријјәт һәјәти Иса бәј Ашурбәјовун «Каспи» мәтбәәсиндә бу мәғаләләрин бир гисминин топлајыб чап етмишдир. 1912-чи илә һәмнин һәјәт әсәри «№ 2» ишәрәси илә икинчи дәфә чап етмишдир. Лакин бу әсәр тәртиб едилиб чап едиләркән һәм 1907-чи ил, һәм дә 1912-чи илдә әсәрин бәјән һиссәләри нәзәрдән гачырылмышдыр. Бу чапта Зәрдабинин өз сағлығында чап етдирдији мәғаләләри әсас көтүрүлүшү вә бурахылмыш, ашкар едилмәмиш вә нәзәрдән гачырылмыш һиссәләри орижиналда олдуғу кими бәрпа едилмишдир. — 253.

120. Миләди-Иса — јени ералдан башлајарағ вахтын һесабланмасында. Әфсанәјә көрә Иса пәјғәмбәр биялы еғамызын 1-чи илиндә дунјаја кәлмишдир ки, «јени» ера да һәмнин күндән башлаыр. — 268.

121. Аралығ дәнизинин Италија саһилләри нәзәрдә тутулур. — 270.

122. Бу сәрләһә китабын 1907-чи вә 1912-чи ил чапларында сәһв оларағ бурахылмышдыр. — 271.

123. Оңжиналда «имтәһан» јазылмышдыр. — 271.

124. Мәлу́м олдуғу үзрә 1809-чу илдә Исвеч — Русија муһарибәсиндә Русијанын гәлбәсиндән сонра Финландчја «Бөјүк Финландија кнјазлығы» рәсми ады илә Русијаја илһағ едилмишдир. Бөјүк Октябр сәсиалист ингилабынын гәлбәсиндән сонра Финландијаја истиғлалијјәт верилмишдир. — 271.

125. Гинд və Атлантик океанлары демəкдир. — 273.
126. Сакит океан демəкдир. — 277.
127. Мəрчан дəрјасы индики Əрəб дəнизинин гəдим адымыр. — 278.

128. Магнит демəкдир. — 279.

129. Су, од, торпаг вə кудəк демəкдир. — 302.

130. Јени илин мартын 22-дəн башламасы, тəзə илин «новруз» — «јени кун» — бајрамдан һесаблинамасы нəзəрдə тутулур. Иранда 1079-чу илдəн башлајараг рəсми сурəтдə Јени илин мартын 22-дəн башланмасы вə бу кунун бајрам едилмəси тəтбиғ едилмишидир. Ислам дини рунанилэри буну дини бајрам кими гəјд етмəји гəрəра алмишилэр. Əслиндə бу кун ислам дини јаранандан əввəl дə гəјд олунурду.

Гəдим Иран əфсанəсинə кəрə дунјада ики гунвə — хєјрин рəмзи олан һөрмүзд, шəррин рəмзи Əһримэн бир-бири илə дам вурешурлар. Новрузда — мартын 22-дəн башлајараг һөрмүзд Əһримэнə галиб кəлир, əксинэ гышда — декабрын 22-дə Əһримэн галиб кəлир. Бу əфсанə фəсиллэрин дəјинишлэмəsi илə əлагəдар олараг јаранмишидыр. — 303.

131. «Зəррэлэр» сөзүнү Зəрдаби һүчєјрэлэр мəһнасында ишлэтмишидир. Бурада зəррэлэрин јанмасы вə јенилэринин эмэлə кəлмəsi дедикдə инсан бəдəниндə асимилјасија вə диссимилјасија процеслэриндəн бəһс олунур. — 308.

132. Беш һисс үзвү демəкдир. — 321.

133. Гунвєји-б-сирə — кəрмə дунјусу. — 321.

134. Гунвєји-самнə — ешитмə дунјусу. — 321.

135. Гунвєји-шаммə — иј билмəк дунјусу. — 321.

136. Гунвєји-зангə — дад билмəк дунјусу. — 321.

137. Гунвєји-ламисə — ламисə дунјусу. — 321.

138. Инсаннн бəдəнинни гурулушуну мұасирлэринə чох садə диллə баша салмаг үчүн Зəрдаби бə'зэн инсан бəдəнини машына бəнзəдирди. — 332.

139. «Гарынча» мəгалəси Зəрдабинин өз сағлығында «Дəбистан» журналында «Тарихи-тəбини» серијасында јазмыш олдуғу биринчи мəгалəсиндир. — 357.

140. Гарынчаларын һəјатындан бəһс едэркən Зəрдаби буну чəмијјэт алландырмыш вə инсан чəмијјэтинə мəхсус «фəһлə», «палишан», «дајə», «гардаш» вə бир сыра истилаһлар ишлэтмишидир. — 357.

141. «Бал арысы», «Тарихи-тəбини» серијасындан икинчи мəгалəдир. Мүəллифин сағлығында дэрч едилмишидир. — 367.

142. «Гарамал» мəгалəсинин əввəl һиссəси мүəллифин өз сағлығында «Дəбистан» журналында дэрч едилмиш, галан һиссэлэри исə Зəрдабинин арвады һəнифə ханым Мəликованын тəгдими үзрə 1913-чү илдə «Мəктəб» мəчмүəсинин 16 вə 17-чи нөмрөлэриндə чан едилмишидир. — 387.

143. Јə'ни март ајынын 22-дəн. — 391.

144. «Бəдəни саламат сахламаг дустурүлэмэлидир» əсəри биринчи дəфə Зəрдабинин вəфатындан сонра Кијевдə охујан азəрбајчанлы тələбэлэр тərəфиндəн чап едилмишидир. 1912-чи илдə китаб «№ 2» ишарəsi илə икинчи дəфə, 1914-чү илдə исə «№ 3» ишарəsi илə үчүнчү дəфə И. Б. Ашурбəјовун «Каспи» мэтбəэсиндə чап едилмишидир. Китабчанын биринчи чалынын əввəлиндə Кијевдə охујан

азəрбајчанлы тələбэлэрин «нəшријјат групунун» рəһбəri тələбə Јусиф Вəзиров (Чəмэн Зəминли) тərəфиндəн ашарыдакы «Бир нечə сөз» јазылмишды:

«Мəрһум һəsən бəј Мəликзадə тərəфиндəн гəlэмə бир чох елми əсэрлэр алышып, лакин индијэдəк онлар чəмаатымызын һинмэтсизлијиндəн чап олунмајыб галырды. «Кијев ислам тələбэлэринин нəшријјат һəј'əти» бу əсəri һəsən бəјин мөйтəрəм зөвчəсинин разылығы илə нəшр етмəјə шүрү етди. Əввəl «Торпаг, су вə һава» уиванлы китабча тəб' олунуб, илди исə охучуларымыза «Бəдəни саламат сахламаг дустурүлэмэли»ни тəгдим едикрим. Бу китаба «һəј'əт» тərəфиндəн һашијə олараг бə'зи шєјлэр артырылыб, бир дə бир нечə «сөзү» дэрчи ламунасиб кєрулдүјүндəн билмэррə етүрүлүб, јєрлэри мөйтəлэр илə ишанə олунуб, галаны исə мəрһум һəsən бəјин элјанларындан јазылыб ејнэн дэрч олунур.

Студент: Јусиф Вəзиров».

Зəрдабинин өз алјазмасы ахырынчы 1914-чү ил нəшри үзрə чап олунур. Охучуларымыза тəгдим олунан бу əсəрин бə'зи мүддəалары, əлбэттə, мұасир вə кикијена елми нөгтєји-нəзəриндəн кəһнəлмишидир. Лакин азəрбајчаннн о заманкы тарихи шəраити нөгтєји-нəзəриндəн бу əсэр, шүбһəsиз, бөјүк елми вə эмəли əһмийјэт кəсб едирди. — 397.

145. Зəрдаби, əлбэттə, бунулла неч дə шəриятин чохарвадлылыг һаггында əһкамнына бəрəэт газандырмыр. О бурада əсəсэн ушағларын сағлам бөјүдүлмəsi вə тэрбијə едилмэсиндə валидејилэрин мөсулијјэтини артырмаға чалышыр. — 423.

146. «Чубуг дəјэн»—бурада гəlјан чəкмəкдəн зəһрлənэн адам мəһнасында ишлэнмишидир. — 437.

147. Термометр демəкдир. — 440.

148. Зəрдаби бə'зэн зүлмат вə чəһалət ичəрисиндə боғулан халгы маариф вə мөдəнијјэтə чағыраркən шəрият əһкамларына истинад едирди. О һəттə шəриятин бə'зи əһкамларына елми мəзмун мөрмəјə чалышырды. Бу, чəһалət думанына гəрг олмуш халг күтлэлэри ичəрисиндə маарифчилик иши апармағын бир чох дидактик мөтөдларындан бири иди. Бунə кəрə дə онун бурада шəриятə һагг газандырмасыны дүшүнмөк сəһв оларды. — 449.

Л У Г Ъ Т

А

Абдар — сулу, рэван
 абдэста — су габы
 абу нава — иглим
 авамфириб — авам алдадан
 авиз — асылмыш
 агибэт — ахыр, сон
 агил — ағыллы, мүдрик
 адаби-мээһэб — дини гәјдалар
 адаби-тәһарәт — тәмизлик гәј-
 далары, јујунмаг гәјдалары
 адил — әдаләтли, инсафлы
 азугә — әрзаг
 акаһ олмаг — хәбәрдар олмаг,
 билмәк
 аләми-кәсәрәт — чохлуг аләми-
 аләми-фәна — фани дүнја
 аләти-хырдабин — микроскоп
 алудә — булашыг, вурғун
 (ашиг)
 амәд — кәлди
 амил — акент, васитәчи
 амм — үмуми, күтләви
 ариз — үз, јанаг
 аси — үсјанчы, динин әлејһинә
 чыхан
 афәт — бәдбәхтлик, тәһлүкә
 афитаб — күнәш
 аһәнрүба — магнит
 ашура — мүсәлманларын гәмә-
 ри тәгвиминдә мөһәррәм ајы-
 нын 10-чу күнү
 ашүфтә — дәличәсинә ашиг-ол-
 муш, һәјәчанланмыш, пәри-
 шан

Б

Баб — ганы, фәсәл
 бабул-әбвәб — гашылар ганы-
 сы, әввәлләрдә Дәрбәндә ве-
 рилән аддыр.
 бавучуди ки, — бир һалда ки,
 бунулла белә, һалбуки
 баги — галан, даими
 баги галыбдыр — артыг галыб-
 дыр
 бадбан — јелкән
 бак — горху, чәкинмә
 бала — јүксәк, уча
 балу пәр — гол-ганад
 бамдад — сәһәр
 бар — јүк, мөһсул
 баран — јағыш
 барик — инчә, назик
 бейтәр — ән јахшы, даһа јахшы
 бәшәрти ки — бу шәртлә ки
 бәга — һәмишәлик, әввәлик
 һалда галмаг
 бәгаји-чавидан — данми өмүр,
 һәмишәлик һәјат
 бәгәдри-мәгдур — бачардығы
 гәдәр, мүмкүн гәдәр
 бәд — пис
 бәдәнинн ә'залары — бәдәнинн
 үзвләри
 бәдку — писләјән, гејбәт едән
 бәдтәр — даһа пис
 бәјстилаһи-түрк — түрк демиш-
 кән, түркүн сөзү
 бәјстлаһи-Ширван — ширван-
 ылар демишкән

бәјан — билдирмәк, көстөрмәк
 бәмәрәтиб — дөфәләрлә, гат-
 гат
 бәни-адәм — адәм өвлады, ин-
 сан
 бәнк — зәһәрли, тирјәк
 бәрәдәр — гардаш
 бәрхурдар — һәјатдан ләззәт
 алмаг, һәсиб олмаг.
 бәрһәм — бир-бирикә дәјмиш,
 гарышмыш
 бәсирәт — көзүачыгылыг, фәра-
 сәт
 бәһр — дәннз
 бәһрәјаб — фәјдаланан, хејр
 көрән, газанча чатан
 бидад — зулм, әдаләтсизлик
 бизар — тәнкә кәлмиш, безмиш
 бизавал — әбәди, даими
 биканә — јад, өзкә
 бикәран — чохлу, һәдсиз
 билахтијар — ихтијарсыз
 биларәбт — рабитәсиз, әлагәсиз
 билмәррә — бирдәфәлик, көкүн-
 дән
 бим — горху
 бимар — хәстә
 бимәсрәф — ишә јарамајан,
 фәјдәсыз
 бимигдар — мигдарсыз
 бимисл — әвәссиз, мисли олма-
 јан
 бимүрүввәт — инсафсыз, мүрүв-
 вәтсиз
 бинаји-вүчуд — варлығын би-
 насы
 бирөвнәг — рөвнәгсиз, сөнүк
 бихәбәр — хәбәрсиз
 биһәмијјәтлик — бачарыгсыз-
 лыг, фәрасәтсизлик
 биһудә — әбәс јерә, бош јерә
 бича — һапајы, јерсиз
 бишәк — шәксиз, шүбһәсиз
 бүләнд — уча
 бүләнд асман олмаг — көјә
 јүксәлмәк
 бүрүз — ашкар олмаг, үзә чых-
 маг

В

Вабәстә — асылы
 вағиән — һәгигәтдә

вағиф — биличи
 вәзәһ — ашкар, ајдын
 ваиз — моизә едән
 вакс — вакса, чәкмајә сүртүлән
 јағ

вәмилләта — милләтин дәрдинә
 галмаг
 варид — чатан
 ваһиб — бағышлајан
 вачибәт — зәрури олан шәјләр
 вачиб-үл-вүчуд — варлығы ба-
 чиб олан, дини етигада кө-
 рә аллаһ мөһәсиндадыр
 вәгаји-никар — һадисәләри ја-
 зан

вәли — саһиб, мүгәддәс
 вәси — гәјјум, тәрбијәчи
 вәсиләји-рузи — јашајыш вәси-
 тәси
 вәсф — тәрифләмә
 вәчәһәт — көзәллик
 вүғу — мејдана кәлмәк, баш
 вермәк
 вүзәра — вәзирләр
 вүзүл — изаһ етмә, ајдынлаш-
 дырма
 вүс'әт — кенишлик
 вүсул — кәлиб чатма, әлә кәл-
 мә
 вүчуди-күлл — бүтүн варлыг
 вүчуди-һејванат — һејванларын
 бәдәни

Г

Ганл — е'тираф едән, разыла-
 шан
 ганм етмәк — кизләтмәк
 гајда адаблары — әхлаг гајда-
 лары
 гајә — мәгсәд
 ганун — чалғы аләти
 гануни-күллијјә — ганунар күл-
 лијјаты
 гануни-сәләмәти — кикијәнә, са-
 ламатлыг гануну
 гасир — кунәккар, гүсурлу
 гасир-үл-бәсәр — узағы көрмә-
 јән

гафил — бихэбэр, мэлуматсыз.
эфэл
геб олмуш — кизлэнмиш, жок олмуш
гэбн — гэбэхэтли, пис, чиркин
гадагани-шадид — чидди сурэт-
да гадаган олунмуш
газэби-илаһи — илаһи гэзэб
газйя — һадисэ, иш, тэсэдүф
галамдэват — мүрэккэб-тэләм
галат — сөһв
гализ — гаты, сых, чэтин
галн — сахта
гаринэ — эср
гэрйэ — кэнд
гэти-теј — гэтн гэрар
гэтрэ — дамчы
гөш — сөз
губернаторнишин — губернато-
рун олдугу јер, губернија
мэркэзи
гумистан — гумдуг
гуруш — хырда пул

Д

Дад етмэк — көмөјө чагырмаг
дадуситед — алыш-вериш
дан — чагыран, дэвэт едэн
дамэи — этэк
дана — билгчи
данишвэр — елм вэ үфран саһи.
би
дари-дунја — дунја еви
дач — гараңдыг, зүлмэт
дэалалат — јол көстөрмэк
дэхл — газанч
диван — һөкүмэт мәчлисн
дидэ — көз
дијар — өлкө
дилавиз — үрөјө јатан
дилкүшэ — үрөк ачан
дилманч — шифаһи тэрчүмэчи
дилнишин — көңлүнэ јатан, хо-
шуна кэлэн
дилтэнк — мөјүс, үрөји сыхы-
лан
дирэхшэндэ — парлаг
дифа' — мүдафиэ етмэ, горума
дүшвар — чэтин
дүбарэ — икинчи дэфэ
дүрданэ — мирвари дөнөси

Е

Евла — даһа көзэл, даһа јари-
шыгы
еджаһ — байрам јери
ејш — кеф, нөш'э
е'лам — билдирмэк
елми-әһадис — һадисэлэр елми
елми-нүчүм — астролокија, мү-
нөччимлик елми
елми-табияјя — физика, табият-
шүнаслиг
елми-һејванат — зоолокија
елмүләбдан — физиолокија
елмүләдјан — илаһијјат
е'тидал — орта һөдд, мүдајим-
лик
еһјанэн — бө'зөн, арабир, тэса-
дүфэл
еһмал — јаваш

Ә

Әбд — гул, көлө
әбләһ — ахмаг, арылсыз
әбр — булуд
әбус — гашгабагы, гөмкин
әвамүниас — гара чамает, аша-
гы тэбөгэ
әввәли-хилгэт — јарадылышын
башлангычы
әгаид — әгидэлэр
әгаиди-һәкиманэ — фәлсәфи
әгидэлэр
әгдәм — әввәл
әгидеји-үлви — јүксэк әгидэ
әда етмэк — бағышламаг, өдә-
мөк
әдјан — динлэр
әдна — ән аз, кичик, алчаг
ә'за — бөдөн үзвлэр
әзаби-әлим — шиддәтли әзаб
әзим — бөјүк
әз он чүмлэ — о чүмлөдөн
ә'латэр — ән ә'ла, ән јахшы
әлачпәзир — әлачы олан, ча-
рәси олан
әл'әтәш — сусузулуг
әләфијјат — јем биткиләри, от
әлиф-лејла — мин бир кечэ
әмдөн — билэ-билэ, гөсдөн
әмәл — иш, һөрөкәт

әмәләчат — фәһләлэр
әмәли-камил — камил иш
әмәли-сәбүк — јүнкүл иш
әмәли-шәрр — пис иш
әмкинэ — мәканлар, јерләр
әмраз — хәстәликләр
әнна вэ әгсам — нөвләр вэ ги-
симләр
әнвай-мүсибәт — мүсибәтләр
әнғәрәб — тез, јахын вахта
әндишэ — фикир, гајы
әнсар — јахын адамлар, көмөк
верәләр
әнчам — сон, чарэ етмө
әрваһ — руһлар
әрэ — јер
әррадэ — араба
әрш — көј
әрши-ә'ла — уча көј
әсбаб — аләт, васитэ
әтвари-пәсәндидэ — бөјөнилмиш
гајдалар, һәрәкәт (инсада)
әттар — әтријјат сатап
әфзәл — ән јахшы, даһа фәзи-
ләтли, имтијазлы, үстүн
әфзун — артыг, бол
әфрад — фөрдләр
әфсәр — тач, забит
әфсүрдэ — дүшкүн, солмуш
әфшан — сачылыш, дағылыш
әхбарати-јомијя — күндәлик хә-
бәрләр

әхлаги-зәмимэ — пис әхлаг
әхлаги-чәмилэ — көзөл әхлаг
әһвалнурсан — әһвали сорушан
әһл — әһали
әчајибат — гәрибәликләр
әчәм — әрәбләрин әрәб олма-
јанлар вердикләри ад
әчэ — чүзләр, үзвләр
әширә — тајфа
әшхас — шөхсләр, адамлар

З

Зәһир — ашкар
зәһн — кәсмө
зәбти-үмүр — ишләри зәбт ет-
мә, әлэ алма
зәбүн — ачиз, зәиф, бәдбәхт
зәввал — арадан кетмөк, пуч
олмаг

зәввар — зиярәтә кедән
зәһни-хәта — сөһв куман
зәһпәрәст — гадын дүшкүнү
зәрраб — метал пул кәсэн
зәба — бәзәкли, көзөл
зәјадэ — артыг
зәил — көлкө
зәими — мөс улијјәт, өһдәчилик
зәимни — дахилиндэ
зәиндәканыг етмөк — һәјат сүр-
мөк, һәјат кечирмөк
зәинһар — чәкин, ајыг ол
зираәт — әкинчилик
зәифәзл — һүнәрли, исте'адлы
зәиһәјат — јашајан, чанлы
зөһд вэ тәғва — заһидлик вэ
пәһризкарлыг
зүкур — еркөкчик

И

Ибарат — ибарәләр
игамә — бир јердә сакни олма
игбал — бөхт, тале, көлөчөк
игдам — башлама
издһами-кәсрәт — чох издһа-
һамлы
изтирар — чарәсиз галмаг, чы-
хылмаз вәзијјәт
илкинди вәгти — ахшам үстү
илләт — сәбөб
илтимас етмөк — хаһиш етмөк
илһад — бид'от, зәләләт
и'ма — иһарә етмөк, кәстөрмөк
имами-гаиб — кизләнмиш имам,
гаиб олан имам
имарәт — бина, һакимијјәт
имтизач — гарышма, ујушма
интибаһ — ојанма
интифа — газанча чатма
интихаб — сечмө
инһидам — јыхылмаг
ирәм-мисал — бәһишт кими
ирсали-рүсул — пејғәмбәрләрин
көндәрилмәси
исға — ешитмө
исмән адламаг — бир-бир ады-
ны чөкмөк
истванэ — силиндр

истигар — мөйкэмләнмә, тәс-
диг етмә
истигасә — хәһиш етмә, јалва-
рыб истама
иститаат — вар-дөвләт
истихалә — бир һалдан башга
һала кечмәк
итлаг — тәтбиг етмәк, азад ет-
мәк, бошама
иттила — хәбәр тугма
иттиһад — бирлик, иттифаг
иттиһади-лисан — дил бирлији
ихлас — сәһми олма
ихтиләл — гарышыглыг, шулу-
луг
ихтилат — гатышмаг
ичабәт — гәбул олма
ичма — јырыңчаг, бирлик
ичма бәрһәм олдү — бирлик да-
ғылды, позулду
ичтиһаб — сағынмаг, узаг дүр-
маг

Ј

Јавуг — јахын
јал-купал — бөј-бухун
јаман — пис
јахшыраг — даһа јахшы
јек говл — бир сөзлү, сөзү бир
јәд — әл
јәһтәмил — еһтимал ки,
јомијә — һәр күн

К

Кам — истәк, арзу
камијаб — арзусуна чатан
кан — мә'дән
кар — иш, пешә
кар едир — тә'сир едир
карсазлыг — өдәниш, һагг-һе-
саб чәкмәк
кархана — фабрик, завод, е'ма-
латхана
кәлб — ит
кәлләпез — һејван баш-ајагы
биширән
кәлмеји-шәһадәт — ислам ди-
ниһә көрә һисан өләркән сөј-
ләдији сон сөз

кәм — аз
кәмәрбәстә — белі бағлы, ишә
һазыр
кәрамәт — мә'чүзә, сәхавәт, фә-
расәт
кәрә — јаг һөнү
кәрам — бәхшејниң
кәриһ — ијрәңч
кәррә — дәфә
кәшфү-кәрамәт — мә'чүзә кәс-
тәрмә
кәсаләт — тәһбәллик
кәсб — әлдә етмәк, газанмаг
кизб — јалан
күбра — әл бөјүк
кушиш етмәк — чалышмаг, сәј
етмәк, чәһд етмәк

К

Кәфтку етмәк — сөһбәт ачмаг
күзәран — доланышыг
күнаһи-кәбирә — әһ бөјүк кү-
наһ

Л

Лавүсул — әлә кәлмәјән
ләәгәлл — әһ азы
ләмәзһәб — мәзһәбсиз, динсиз
ләмәкан — јери олмајан, јерсиз
ләмәһалә — һеч олмазса
ләбчин — ајаггабы
ләпир — из
ләгафәт — ләтифлик, иңчәлик
ләшкәр — гошуң
лисан — дил
лиһазә — буһуң үчүн
ләвјүн-бә-ләјүн — һөвбәһәв, чүр-
бәчүр, рәикбәрәнк
лүтфи-һас — хүсуси илтифат

М

Маһәгәә — әмәлә кәләһ һади-
сә
мајәһтач — әһ зәрури вә ја ми-
нимум јашајлыш васитәләри
малики-дүңјәлыг — дүңја саһи-
би
малхүлја — меланхолија, хәја-
лә далма, гарабасма
масәва — ондәһ башга

мејдани-чәик — мүһарибә меј-
даны, мүбаризә мејданы
мәбни — бина едилмиш, әсәсән
мәваддәт — меһрибанлыг, дост-
луг
мағам — јер, мөвгә
мәгами-шиквә — шикәјәт јери,
диванхана
мәгбул — хоша кәләһ, бөјәнил-
миш
мәгдур — бачарыг, имкан
мәгтул — өлдүрүлмүш
мәғриб — гәрб
мәддә вә чәзр — дәнзин јүксәл-
мәси вә чәкилмәси
мәдәдкар — көмәкчи
мәдид-үл-бәсәр — узагдан јах-
шы көрән, узагкөрән
мәдјун — борчлу
мәдрәсә — мәктәб
мәдфуң — дәфи олуңмуш, бас-
дырлымыш
мәзкур — нәзәрлә тутулан, һаг-
ғында бәһс едилән
мәкр — һижлә
мәкруһ — севилмәјән, хошла-
һылмајан
мә'кулат — јемәли шөјләр
мәләмәт — даһламаг, төһмәт-
ләндирмәк
мәһгул — һәгл олуңмуш
мәһзур — нәзәрлә тутулуңмуш
мәһкуб — бәдбәхтлијә дүшән,
е'тибардан дүшән, тапдалан-
мыш
мәһарәт — кәдәр, гүссә
мәргум — јаһылмыш, көстәрил-
миш
мәһр-саһә — сәрһәд саһәси
мәризахана — хәстәхана
мә'руф — танылмыш
мә'руф дил — мәшһур дил
мәтлүб — мәтләб, арзу олуңан,
истәнилән
мәтруд — роһд едилмиш, го-
вүлмуш
мәхлут — гарышыг
мәхуф — горхулу
мәхшушлуғ — гарышыглыг

мәһбуб — севилән, севкили
мәһәлхүзәр — диггәт верән, һә-
зәр салаң
мәһәлли-чәик — вурушма јери
мәшвәрәт — мәсләһәтләшмә
мәшриғ — шәрг
мәшруһән — шәрһ олуңмуш
һалда
мијанә — орта
микнат — гүввәт, гүдрәт
минвал илә — бу јол илә, бу
чүр, беләликлә
мирур илә — тәдричлә
мисағ — әһд, аһд, вә'дә
мискин — јаһыг
мөвлуди-мүбарәк — Мәһәммә-
дин доғулдугу күн
мөвч — далга, ләпә
мөгүф етмәк — тәһирә салмаг,
дајандырмаг
мө'тад — адәт етмиш
мөһнәтабад — гәм-гүссәли јер
мурад — мәгсәд
мури — ирс бурахан, вәрәсә
гојан
мучид — ичәд едән, јарадан
муш — сичан, кәсәјән
мүбтәлә — дәрә дүчәр олуңмуш,
тутулуңмуш
мүвәллиди-кибри — күкүрд ок-
сикени
мүвәллидүлма — һидрокен
мүвәллидүлһүмүзә — оксикен
мүгәвви — гүввәтләндирән, күч
верән
мүгтәза — тәләб, истәк
мүддәти-мәдид — узун вахт
мүзәјигә — еһтијач, әзијәт,
әсиркәмәк
мүзәввир — јаланчы, сахтакар
мүзчир — сыхыңгы чәкдиран,
иңчидән
мүкәддәр — кәдәрли
мүнафат — зиддјәтләр
мүңгәлиб — чеврилмиш
мүңгәри — дағылмыш, пуч ол-
муш
мүһәзәһ — пак, тәһиз
мүһәриф — тәһриф едилмиш

мүнши — редактор, төсний едэн,
катиб
мүртэкиб — чани, чинајоткар,
күнаһкар
мүрүвөөт — инсаф, аличанаблыг
мүсафир — сәјјаһ, јол кедэн,
сәфәрә чыхан
мүсәллаһ сәдасы — азан сәдасы
мүтәвәффи — өлү, мејид, аәфат
етмиш
мүтәвәччөһ — диггәт верән, рәф-
бат ва мөһрибанлыг көстәрән
мүтәдавил — ишләнилән, гәбул
едилән
мүтәаллиг — асылы, табе, өһдә-
дә олма, маликијјәт
мүтәәссиф — һејфсләнән
мүтәәффун — чүрүјән, иј верән
мүтәәффунат — пис иј верән
шејләр
мүтәәзәккир — јада салан, хати-
рә кәтирән
мүтәкәллим — данышан, натиг,
кәлам елмини билән
мүтәмәввел — варлы, дөвләтчи
мүтәшәххис — көркәмли, таны-
нан
мүхәјјәр — истәдијини сечмәкдә
сәрбәст олан, ихтијар саһиби
мүхәлләд — дамиләшмиш, әбә-
длешмиш
мүһәввәл — тапшырылмыш
мушкүл — чәтин
муштаг — шиддәтчи сурәтдә ар-
зу едән, һејран олан

Н

Наб — халис, саф, дуру
набуд — јох олмуш
надир — аз тапылан
надүрүст — дүз олмајан, әјри
наәләч — әләчсыз
наиб — әвәз, вәкил, мүавин
намдар — адлы, санлы
намәгбул — хоша кәлмәјән, геј-
ри кафи
намәрбут — кобуд, ахмаг
напәјда — ашкар олмајан, та-
пылмајан

нас — инсанлар
насиһанә — насиһәтчи кими
натаванлыг — әәифлик, күчсүз-
лүк
навааб — вәкилләр
нам — јаш, рүтубәт
насиб — пәј, гисмәт
нефј — никар, рәдд етмә
ношат — шадлыг
нәшвүнәма — бөјүмә, инкишаф
етмә, көјәриб бој атма
нә'шләр — чәназәләр
низамы-әскәријјә — һәрби ин-
тизам
никбәхти — хошбәхтлик
нику бәд — јахшы-пис
нимчәзирә — јарымада
нисф — јары
ниш — тикан, әгрәбин санчагы
ништәр — санчаг, тибб әләти
нуған — пәјыз јагышыдыр

Ө

Өвәзи-әјаләт — әјаләтин вәзиј.
јәти
өвлија — бөјүк адамлар, вәзи-
фә башында дуран шәхсләр
өви — көмәк
өврад — тәқрарлама дуалар
өвсә — даһа келиш
өмри-тулани — узун өмр

П

Пәјсәсәхт — бәрк ајагда
пәјәндәз — ајаг алтына дөшә-
пән
пәјмал — тапданмыш, инчи-
дилмиш, әзилмиш
пак — саф, тәмиз
пакниһад — гәлби саф
пара — пул
пәјда — ашкар көрүнән, ајдын
пәјдәрпәј — далбадал, фәслиә-
сиз, бир-биринин ардынча
пәјман — әһд, шәрт
пәјрәви — ардынча кетмәк, та-
бе олмаг
парваз — учуш

пәрвәриш — бәсләјиб бөјүтмә,
тәрбијә етмә
пәсәндидә — бәјәнилмиш
пишани — алын
пишәзвәхт — вахтындан әввәл
пишнәһад — тәклиф
пишрәфти — габаға кетмәк, тә-
рәгги
пишров кәсләр — габагчылы, мү-
тәрәгги адамлар
пүрмә'на — долгун, мә'налы, дә-
рин мәзмунлу

Р

Рабе — дөрдүнчү
рагим — јазан
раз — сирр
расих — мөһкәм, дәрин билик-
ли
рах — јол
рәбиүссани — гәмәри тәгвимин
4-чү ајдыр
рәбт — бағлама, әләгә јарат-
ма, бәркитмә
рәвач — келиш сурәтдә јайылан
рәзм — вуруш
рәнчидә хатир олмаг — инчи-
мәк
рәһнүма — јол көстәрән
рәчәб — гәмәри тәгвимин 7-чи
ајы
рәшидлик — гочагылы, чәсарәт,
икидлик
рәшк — һәсәд, гысганчылыг
ризә — кичик, балача, хырда
рәвнәг вермәк — сәлигә, јара-
шыг вермәк
рузи — күндәлик јашајыш ва-
ситәси
рузирәсан — рузи верән
рукардан — үз дөндәрән
рушд — бөјүјүб артма, јетиш-
мә

С

Садир — әмәлә кәлмиш, ихраф
сәдисән — алтынчылы
сәјәбан — көлкә салан
сал — ил
салисән — үчүнчүсү

салиһә — јахшы гадын, нәчиб
гадын
сам јели — сәмум
сани — икинчи
сәбичат — көјәрти
сәбт етмә — гејд етмә, мөһүр-
ләмә
сәда — сәс
сәләһ — јахшылашдырма
сәлим — сағлам, саламат
сәнкин — ағыр
сәрбүләнд — башы уча
сәрдари-Гафгазијјә — Гафгаз
чанишини
сәрик — тахт
сәркәрдан — авара галмыш,
өзүнү итирмиш
сәркәшәт — шашгын, һејран
сәрфә — мәнфәәт, газанч
сәрһесаб — тәмкили, һәр шејә
бәләд олан, һесабыны дүз би-
лән
сәфәһәт — ахмагылы, сәфәһлик
сирач — гыраг
ситәм — зүлм
сөвт — аваз, сәс
сүхәнкују — сөһбәтчи, сөз да-
нышан
сүһн — сәһәр
сүүд — јүксәлән, учалан
сүһүләт — асанлыг

Т

Табан — ишыглы
табиг — ујгун
табистан — јәј фәсли
тағар — јер өлчүсүдүр
тәб — истилик
тәбәддүлати-һәваијјә — һава-
нын дәјишилмәси
тәбиб — һәким
тәбил даирәси — дөф даирәси
тәван — бачарыг, имкан, гүдрәт
тәвәгге — хаһиш
тәғәза — тәләб, хаһиш
тәғәзаји-зәманә — заманәнин тә-
ләби
тәгијјә — сагырма, кизләнмә,
әсил мәзһәбини кизләтмә
тәғрир — сөйләмә, ајдынлаш-
дырма

тэгжир — дэжишмэ
 тэгжир тапмаг — дэжишликчэ
 уграмаг, дэжишилмэк
 тээггүл — дүшүнмэк, фикирлэш-
 мэк
 тээллүг — мэнсуб олма, асылы
 олма
 тээссүб — гејда галмаг, манафе-
 јини күдмэк
 тээффун — ијлэнмэ
 тээвир — һијлэ
 тэ'зијеси-имам — имам тэ'зијеси
 тэкбэнд — кэмэр, тогга, бел
 бағы
 тэкэллүм — данышма
 тэлаг — бошанма
 талатүм — чошма, далгаланма
 тэлх — ачы
 тэмэ — тамаһ
 тэмэллүк — малик олма, са-
 һилбләнмэ
 тәнбеш — чэза вермэ, данлама
 тэнгилһ — ахтарыб эслини тән-
 ма, тэмизлэмэ
 тэрэфи-мүгабил — гаршы тэ-
 рэф, о бири тэрэф
 тэрз — гајда, усул
 тэриг — јол
 тэсэдлүг — сэдэгэ, гурбан
 тэсэллүг — һаким олма, галиб
 кэлмэ
 тэсэррүф — јијэләнмэ, саһиб-
 ләнмэ
 тэфавүт — фэрг
 тәһавүн — әһәмијјәт вермәмэк
 тәһарәт — тэмизлик
 тәһмилат — верки, зоракылыг
 тәчрүбати-елмијјә — елми тәч-
 рүбәләр
 тәшхис — ајырма, сечмэ
 тор фанусу — фанар
 төвзиһ — ајдынлашдырма
 төвр — нөв, чүр
 төвһид — вәһдәт, бирлик
 төвзиһ — мүәјјәи истигамәтә үз
 чевирмэ, дөндәрмэ
 төһфә — һәдијјә, сөвгат
 тул — узун
 түрфә — гәрибә, көзәл
 түччар — тащирлар

У

Угәла — арыллылар
 үлөмалар — алимләр
 үлүми-нафиэ — мәнфәәтли елм-
 ләр
 үлүми-сурәвијјә — дүнјәви елм-
 ләр
 үммәт — ардычыл табе олан,
 севан
 үмуми-нас — бүтүн инсанлар
 үмурад — ишләр
 үмурад әһли — иш әһли, ишлә
 мәшғул оланлар

Ф

Фаиг кәлмәк — галиб кәлмәк,
 үстүн кәлмәк
 фаригбал — әли-голу ачыг,
 азад
 фәгр — јохсуллүг
 фәләггә — чэза әләти
 фәрамушханә — әјләнчә јери
 фәрәч — гуртулуш
 фәсад — фитнә
 фәһм — баша дүшмә, ахлама
 фиғһ — дин вә шәриәт елми
 фикир дәрәчаты — шүүр дәрә-
 чәләри
 филһәгиә — һәгигәтдә
 фирәнк — франсыз, авропалы
 фисг — күнаһ, позгун иш
 фитрәтән — тәбиәтчә
 фүруш — сатыш

Х

Хаби-гәфләт — гәфләт јухусу
 хаиф — горхаг
 хамис — бешинчи
 хаһан — истәјән
 хәзан — пәјыз
 хәләф — өвләд
 хәлич — көрфәз
 хәтәрнак — горхулу
 хәтт-истүва — екватор хәтти
 хәфи — кизли
 хоф — горху
 хошнуд — хошһал, шад, севинч-
 ли

хукәр — әһлиләшән, асанлыгла
 адәт едән
 хун — гап

Һ

Һава — мејл, һәвәс
 һакәза — һабелә, бунун кими
 һами — һимајә едән, горујан
 һамизи-карбон — карбон тур-
 шусу
 һачәтмәнд — еһтијачы олан
 һаша вә кәлла — сиздән узаг
 олсун
 һәббә — дәнә, гара пул
 һәггүннас — инсанларын һүгугу
 һәзар — мин
 һәзәрәт — һазыр оланлар
 һәмчәшм — рәгиб
 һидәјәт — јол кәстәрмәк
 һикмәт — фәлсәфә
 һичрәт — көчмәк
 һобаб — көпүк, су үзәриндә га-
 барчыг
 һүбб — севки, истәк
 һүзәнкиз — гәм кәтирән, кә-
 дәрләндиричи
 һүккам — һакимләр
 һүруфлар — һәрфләр
 һүсни-өвза — вәзијјәтин јахшы-
 лығы
 һүчрә — отаг

Ч

Чапар — атлы хәбәр апаран,
 хәбәр кәтирән
 чаһар — дөрд
 чаһаркүл — дөрдбучаг
 чефајда — нә фајда, нә хејр
 чеһасил — нә мә'насы, нә хеј-
 ри
 чәнк — нәнчә, чајнаг
 чәрәндијат — от јејән һејван-
 лар
 чәтинраг — даһа чәтин

Ц

Цабәча — өз јериндә, јербәјер
 чаиз — ичазә верилмиш
 чалис — бостан, багча
 чари — ахан, кечән
 чаһ — рүтбә, мәнсәб
 чаһдуст — чәләд вә мәнсәб
 чәбәрүт — һәр бир шејә гадир
 олма, бөјүклүк
 чәбр — зоракылыг
 чәдид — јени, тәзә
 чәзирә — ада
 чәмад — чансыз шеј, дашлар
 чәмадат — минерал, дашлар,
 чансыз шејләр
 чәнк — мүбаризә, дава, вуруш-
 ма
 чидал — вурушма, чәкнишмә
 чилвә — наз, гәмзә
 чөвр — зүлм, әзијјәт
 чуби — горхаглыг
 чүрм — күнаһ, тәгсир
 чүз — һиссә, парча
 чүһһаллар — һаданлар,

Ш

Шанбә — бәлә, мүсибәт
 шаки — шикәјәтчи, наразы
 шафе — шәфәәтчи
 шәбани-руз — кечә-күндүз
 шәбаһәт — охшајыш, бәнзәјиш
 шәбнәм — шеһ
 шәгавәт — гәддарлыг, залымлыг
 шәһиди-үл-гәлб — бәрк үрәкли,
 рәһмсиз адам
 шәракәтлик — шәриклик
 шәрәрәт — јарамазлыг
 шәрәфәти-бәшәријјәт — бәшә-
 ријјәтин шәрәфи
 шәрмсар — башы ашагы, хәча-
 ләтлин, утапчар
 шинкар — ов
 шинквә — шикәјәт
 шиннахтә — танынмыш
 шухм — шум, әкин

МҮНДЭРИЧАТ

Сэл.

Редаксијадан	5
Һәсэн бәј Мәликов Зәрдаби (1842—1907) (З. Көјүшов)	7
Дахилијә	57—127
Елм хәбәрләри	129—150
Әкин вә зираәт хәбәрләри	151—177
Әф'али-әһли-дәһат	179—206
Маариф вә мәдәнијјәтә анд мүхтәлиф мәгаләләр	207—250
Тәбиијјата анд әсәрләр	251—334
Елми-һејванатдан	335—396
Бәдәни саламат сахламағ дүстүрүләмәлидир	397
Гејдләр	454
Лүғәт	466

Редактору *Ф. Көчәрли*. Рәссамы *М. Гасимов*. Бәднн редактору *М. Асланов*.
Техники редактору вә корректору *Ә. Мирчәфәрәв*

Јығылмаға верилмиш 29/VI-1960-чы ил. Чапа имзәланмиш 10/X-1960-чы ил. ФГ 12362.
Кағыз форматы 84×108¹/₂. Физики чап вәраги 14¹/₈. Шәрти ч. в. 24,4. Учот нәшр.
вәраги 24,5. Сифариш № 422. Тиражи 6000. Гијмәти 8 ман.
I.I. 1961 илдән гијмәти 60 гәп.

Азәрбајчан Дөвләт Нәшријјаты, Баки, һүсү һачмјев күчәси, № 6.

Азәрбајчан ССР Мәдәнијјәт Нәзиралијинин 26 комиссар адына мәтбәәси, Баки,
Әли Бајрамов күчәси, № 3.

